

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\)](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21))

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР	Данилюк Іван, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Александров Денис, д-р психол. наук, проф. (Україна); Боскі Павло, д-р психол. наук, проф. (Польща); Коваленко Алла, д-р психол. наук, проф. (Україна); Крупельницька Людмила, д-р психол. наук, доц. (Україна); Лемінен Аліна д-р філософії в галузі психології, доцент (Фінляндія); Мілютіна Катерина, д-р психол. наук, проф. (Україна); Міляєва Валерія, д-р психол. наук, проф. (Україна); Пащенко Світлана, канд. пед. наук, доц. (Україна); Предко Денис, канд. філос. наук, асист. (відп. ред.) (Україна); Радзевичене Людмила, д-р соц. наук, проф. (Литва); Самекін Аділь, д-р філософії в галузі психології, доц. (Казахстан); Сарі Тугба, д-р психол. наук, проф. (Туреччина); Стазі Леандро Луїджі Ді, д-р психол. наук, проф. (Іспанія); Траверсе Тетяна, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.) (Україна); Трофімов Андрій, канд. психол. наук, доц. (Україна); Шабус Мануель, д-р психол. наук, проф. (Австрія); Яблонська Тетяна, д-р психол. наук, проф. (Україна); Ягіяєв Ілля, канд. психол. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	факультет психології просп. Академіка Глушкова, 2 а, м. Київ, 03680 ☎ (38044) 521 35 09, 522 16 48, 526 05 31 e-mail: psychology.bulletin@knu.ua web: https://psy.knu.ua/
Затверджено	вченою радою факультету психології 19.06.25 (протокол № 17)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03795
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 886 від 02.07.20
Індексування	Index Copernicus, OAJI, OUCI, Research Bib, DOAJ
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpcc@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 2518-1378 (Print), ISSN 2708-6038 (Online)

PSYCHOLOGY

1(21)/2025

Established in 2014 roky

UDC 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\)](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21))

The Bulletin highlights the results of theoretical, scientific, applied and scientific-experimental researches on the current issues of Psychology.

For scientists, researchers, lecturers, applied psychologists and students.

EDITOR-IN-CHIEF	Danyliuk Ivan, DSc (Psychol.), Prof., Corresponding member in the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Aleksandrov Denys, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Boski Pawel, DSc (Psychol.), Prof. (Poland); Kovalenko Alla, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Krupelnyska Liudmyla, DSc (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Leminen Alina, Ph. D. (Psychol.), Assoc. Prof. (Finland); Miliutina Kateryna, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Miliiaeva Valerija, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Paschenko Svitlana, PhD (Ped.), Assoc. Prof. (Ukraine); Predko Denys, PhD (Philos.), Assist. (Technical editor) (Ukraine); Radzeviciene Liudmila, PhD (Social), Prof. (Lithuania); Samekin, Adil, Ph. D. (Psychol.), Assoc. Prof. (Kazakhstan); Sari Tuğba, PhD (Psychol.), Prof. (Türkiye); Schabus Manuel, PhD (Psychol.), Prof. (Austria); Stasi Leandro Luigi Di, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Spain); Traverse Tetyana, DSc (Psychol.), Prof. (Deputy Editor-in-Chief) (Ukraine); Trofimov Andrii, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine); Yablonska Tetyana, DSc (Psychol.), Prof. (Ukraine); Yahiaiev Illia, PhD (Psychol.), Assoc. Prof. (Ukraine)
Address	Faculty of Psychology 2a, Hlushkov ave., Kyiv, 03680 ☎ (38044) 521 35 09, 522 16 48, 526 05 31 e-mail: psychology.bulletin@knu.ua web: https://psy.knu.ua/
Approved by	the Academic Council of the Faculty of Psychology 19.06.25 (protocol № 17)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03795
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 886 dated 07.02.20
Indexing	Index Copernicus, OAJI, OUCI, Research Bib, DOAJ
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka Blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

АНАНОВА Іванна Диференційна характеристика копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту у осіб з різним рівнем емоційної врівноваженості	5
ГОЛОВЧУК Оксана, ГОЛЬЧА Ангеліна Бібліопсихологічний огляд тенденцій читання й вибору книжок читачами у молодому віці	15
ДАНИЛЮК Іван, КОПИЛОВ Денис Поняття життєтворчості у сучасній психології.....	21
ДОВБИК Жанна, МІКУНОВ Андрій Психологічні-особливості-ставлення до грошей дорослої особистості	27
КІЙКО Юрій Ідентифікація з брендом та відчуття безпеки: полярність клієнтської лояльності у банківському секторі України	37
КІКБАЄВ Данія Чинники соціально-психологічної дезадаптації осіб з девіантною поведінкою	49
КОНОНЕНКО Артем Психологічні особливості взаємозв'язків емоційних станів та стилю ухвалення рішень молоддю	58
ЛАДИГІНА Олена, СМІРНОВ В'ячеслав Психологічні наслідки участі у бойових діях.....	64
МАЛИШЕВА Каріне, ЛИТВИН Сергій, МАКСИМЧУК Марія, КЕЛЛЕР Владислава Конструювання та валідація методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра	73
МАРІНІНА Віталія, ТУЛЮПА Віталія Вікові особливості професійного вигорання вчителів в умовах воєнного стану.....	80
ОСЬОДЛО Василь Психологічні основи мотивації до військової служби у контексті історичних змін	86
ПАРІНОВ Матвій Практичне дослідження особистісного зростання жінок в умовах неоднозначної втрати	94
ПОГОРІЛЬСЬКА Наталія, КАРИБІНА Альона Прокрастинація сну. Причини та наслідки відкладання засинання	99
ПОРТНЯГІНА Марія Психосоціальні чинники формування негативного сприйняття образу тіла у жінок.....	106
РУДЕНКО Сергій, ДАНИЛЮК Іван, ТАСЕНКО Михайло, ТРАВЕРСЕ Тетяна, ЛАЗАРЄВА Анастасія Суб'єктивне переживання депресивного епізоду біполярного афективного розладу під час війни: опис випадку з використанням методу феноменологічного інтерв'ю	109
РЯБЧИЧ Ярослав, СОЛОД Юлія Феномен лідерства на керівних посадах	116
ТКАЧЕНКО Геннадій Психологічні особливості громадянської ідентичності студентської молоді	122
ФІЛОНОВА Оксана, КРУПЕЛЬНИЦЬКА Людмила Взаємозв'язок особистісних властивостей та готовності до змін в осіб із залежністю від психоактивних речовин	127
ЧЕРНИШ Оксана, ОКСЮТОВИЧ Марина, ХАРИТОНОВА Наталія, МАТЕЮК Олег Терапевтична література як інструмент зцілення: психологічний потенціал.....	139
ЯБЛОНСЬКА Тетяна, ШЕВЧУК Анастасія Мотивація та синдром самозванця як чинники професійного вигорання	145
ЯРМОЛИЦЬКА Наталія, ЄВДОКИМОВА Людмила, ТОВМАШ Дмитро Етнопсихологічна та феноменологічна експлікація травматичного досвіду української культури в творчості Гната Хоткевича	154

РЕЦЕНЗІЇ

ТРАВЕРСЕ Тетяна Від індивідуального до цифрового: соціальні ідеї Габріеля Тарда у контексті XXI ст. [до виходу у світ монографії: Слюсаревський, М. (2024). <i>Громадська думка і горизонти освіти</i> . Талком]	162
--	-----

CONTENTS

ANANOVA Ivanna Differentiated characteristics of coping strategies and defense mechanisms in individuals with varying levels of emotional stability	5
HOLOVCHUK Oksana, GOLCHA Angelina Bibliopsychological review of reading trends and book selection by young readers	15
DANYLIUK Ivan, KOPYLOV Denys The concept of life-creativity in modern psychology	21
DOVBYK Zhanna, MIKUNOV Andriy Psychological characteristics of an adult's attitude towards money	27
KIIKO Yurii Brand identification and sense of security: the polarity of customer loyalty in Ukraine's banking sector	37
KIKBAEV Daniiar Factors of socio-psychological maladaptation in individuals with deviant behavior	49
KONONENKO Artem Psychological characteristics of the interrelationship between emotional states and decision-making styles in youth	58
LADYHINA Olena, SMYRNOV Viacheslav Psychological consequences of participation in combat	64
MALYSHEVA Karine, LYTVYN Sergiy, MAKSYMCHUK Mariia, KELLER Vladyslava Construction and validation of a questionnaire for determining the individual trajectory of personal and intellectual development of a schoolchild	73
MARININA Vitaliia, TULIUPA Vitaliia Age-related peculiarities of teachers' professional burnout under martial law	80
OSYODLO Vasyi Psychological foundations of military motivation in the context of historical transformations	86
PARINOV Matvii A practical study of women's personal growth in conditions of ambiguous loss	94
POHORILSKA Natalia, KARYBINA Alyona Sleep procrastination. Causes and consequences of postponed sleep	99
PORTNHAHINA Mariia Psycho-social factors influencing negative body image in women	106
RUDEENKO Sergii, DANYLIUK Ivan, TASENKO Mykhailo, TRAVERSE Tetiana, LAZARIEVA Anastasiia Subjective experience of a depressive episode in bipolar affective disorder during wartime: a case report using the phenomenological interview method	109
RYABCHYCH Yaroslav, SOLOD Julia The phenomenon of leadership in executive positions	116
TKACHENKO Hennadii Psychological features of civic identity among student youth	122
FILONOVA Oksana, KRUPELNYTSKA Liudmyla Relationship between personal characteristics and readiness to change in psychoactive substance addicts	127
CHERNYSH Oksana, OKSIUTOVYCH Maryna, KHARYTONOVA Nataliya, MATEYUK Oleg Therapeutic literature as a healing tool: psychological potential	139
YABLONSKA Tetiana, SHEVCHUK Anastasia Motivation and impostor syndrome as factors of professional burnout	145
YARMOLITSKA Nataliia, YEVDOKYMOVA Liudmyla, TOVMASH Dmytro Ethnopsychological and phenomenological explication of traumatic experience in Ukrainian culture through the works of Hnat Khotkevych	154

REVIEWS

Tetiana TRAVERSE From the individual to the digital: Gabriel Tarde's social ideas in the context of the XXI st century [Forthcoming in the monograph: Slyusarevskyi, M. (2024). <i>Public opinion and the horizons of education</i> . Talkom]	162
---	-----

ДИФЕРЕНЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ТА МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЕМОЦІЙНОЇ ВРІВНОВАЖЕНОСТІ

Вступ. Важливу роль у процесі регуляції поведінки та подолання складних ситуацій відіграють копінг-стратегії та механізми психологічного захисту, внаслідок використання яких послаблюється дезадаптивний ефект тиску стресових факторів. Вибір копінг-стратегій та захисних механізмів залежить від емоційних властивостей особистості, зокрема таких як емоційна стійкість, емоційна врівноваженість, нейротизм. Метою цього дослідження є вивчення відмінностей у використанні копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту особами з різним ступенем вираженої емоційної врівноваженості.

Методи. Під час проведення досліджень використано: 1) емпіричний метод (опитувальники): "Індекс життєвого стилю" Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте; "Стратегії долаючої поведінки" Р. Лазаруса, С. Фолкман; "Емоційної нестабільності (нейротизму)" Г. Айзенка, Г. Вільсон; 2) методи статистичної обробки даних – кореляційний аналіз; кластерний аналіз (метод k-середніх); однофакторний дисперсійний аналіз (альтернатива критерій Н-Краскела-Уоллеса); метод множинних порівнянь Шеффе (альтернатива критерій U-Манна-Уїтні). Дослідницька вибірка: 178 осіб віком 20–35 років.

Результати. Виявлено, що емоційно врівноважені особи використовують копінг "планування вирішення проблем", "самоконтроль" і захисний механізм "заперечення". Емоційно невраїноважені особи використовують копінг "втеча-уникання", "прийняття відповідальності", "дистанціювання" та захисні механізми "регресії", "заміщення", "реактивного утворення" "компенсації" і "проекції". Виокремлено шість типів емоційної стійкості–невраїноваженості, які відмінні за репертуаром копінг-захисного реагування. Виявлено, що виражена схильність до самознецінення супроводжується використанням механізмів захисту "заміщення" та "регресії", а високий рівень нав'язливості супроводжується використанням механізмів "проекції", "реактивного утворення" та копінг-стратегій "позитивна переоцінка".

Висновки. Відмінності копінг-захисного репертуару залежать від: 1) рівня вираженості-емоційної врівноваженості; 2) якісного складу проявів емоційної врівноваженості. Виявлені відмінності розкривають диференційну природу копінг-захисного реагування, визначають критерії диференціації конструктивності копінг-захисного репертуару, а також критерії розрізнення окремих проявів емоційної невраїноваженості.

Ключові слова: психологічні відмінності, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, нейротизм, емоційна врівноваженість.

Вступ

Актуальність дослідження. Складний і динамічний сучасний світ з його високим темпом життя, високим рівнем невизначеності та ризику, надмірною інформаційною і комунікативною насиченістю, соціальною конкуренцією, різноманітними загрозами, позначається на самопочутті та психологічному здоров'ї особистості, ослаблює її психологічні ресурси, сприяє зростанню психічного та емоційного напруження. Дезадаптивний ефект тиску стресових чинників особливо виразно виявляється в умовах воєнної дійсності, в яких наразі перебувають громадяни України. Дія пролонгованого тривалого стресу істотно знижує адаптивні спроможності особистості.

Подолання негативних впливів та їхніх наслідків сприяє використанню різноманітних стратегій, які дозволяють впоратися з напруженням, опанувати негативні переживання, подолати стресові стани і складні ситуації, адаптуватись до нових обставин і умов. Таким специфічним інструментарієм у структурі психічного є механізми психологічного захисту та копінг-стратегії.

Проте результат використання цього інструментарію не завжди оптимальний і конструктивний, реакції та поведінку людини не завжди можна передбачити. Тому вивчення репертуару копінг-стратегій та механізмів захисту, який дозволяє ефективно долати життєві труднощі та стрес, наразі є актуальним.

Глибоке розуміння природи використання механізмів і стратегій копінг-захисного реагування є необхідною умовою для надання кваліфікованої психологічної допомоги, особливо з огляду на сучасні реалії життя громадян України. Потреба в таких знаннях спонукає до

зосередження наукового пошуку на дослідженні проблематики подолання та психологічного захисту.

Постановка проблеми. Ефективне подолання життєвих труднощів забезпечується використанням не всього різноманіття копінг-стратегій та механізмів захисту, а певних їхніх різновидів, які дозволяють досягнути конструктивного результату – адаптації до ситуації.

Вибір конструктивних копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту зумовлюється як ситуативними, так і особистісними чинниками. Ефективність копінг-захисної поведінки визначається за критерієм адекватності умовам ситуації, на що більшою мірою впливають ситуативні чинники. А особистісні чинники визначають переважно властивий особистості звичний репертуар копінг-захисних стратегій, який вона схильна використовувати незалежно від умов ситуації. Відповідно, конструктивність копінг-захисної поведінки може бути пов'язана з розвитком певних властивостей особистості.

Важливу роль у процесі регуляції поведінки та подолання складних ситуацій відіграють емоційні властивості особистості, зокрема такі як емоційна стійкість–вразливість, емоційна врівноваженість–нейротизм. Дихотомія цих емоційних властивостей корелює з дихотомією ефективності долаючої поведінки – конструктивний ефект копінг-захисної поведінки співвідноситься з емоційною стійкістю та врівноваженістю (напр., Аршава та ін., 2020; Степанеко, 2021).

Відтак, вивчення репертуару захисно-долаючої поведінки у осіб з різним рівнем вираженості емоційної врівноваженості дозволить диференціювати конструктивні та деструктивні механізми психологічного захисту і копінг-стратегії.

Мета дослідження – вивчення відмінностей у використанні копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту особами з різним ступенем вираженості емоційної рівноваженості.

Огляд літератури. На сучасному етапі розвитку психології механізми психологічного захисту розуміють як специфічні несвідомі процеси, спрямовані на зниження емоційної напруги, усунення психологічного дискомфорту, захист від усвідомлення неприємних фактів та збереження інтегративності й адаптивності особистості, шляхом несвідомого викривлення, спотворення, підміни або фальсифікації реальності (Bond, 2004; Cramer, 2000, 2015; Hentschel et al., 2004; Parker, & Wood, 2008; Vaillant, 2011); а *копінг-стратегії* – як гнучкі, усвідомлені, довільні, доцільні, контрольовані та орієнтовані на реальність поведінкові реакції особистості, спрямовані на подолання стресу або проблемної ситуації (Aldwin, & Park, 2004; Folkman, & Moskowitz, 2004; Endler, & Parker, 1999; Frydenberg, 1999; Карамушка, & Снігур, 2024; Никоненко, 2017; Родіна, 2012; Саннікова, 2014b). Ці два феномени розрізняють за низкою параметрів: ступенем усвідомлення, ступенем активності-пасивності, характером часової та інструментальної спрямованості, характером функціонально-цільової значущості, характеристиками модальності регуляції тощо (Compas et al., 2001; Cramer, 2000; Никоненко, 2017). Водночас, аналіз наукової літератури показав, що механізми психологічного захисту та копінг-стратегії часто розглядають в єдності, як: а) компоненти долаючої поведінки; б) типи адаптаційних процесів (Cramer, 2000), механізми психологічної адаптації і складові цілісної системи психологічної адаптації особистості (Резнікова, 2015; Степаненко, 2020; Чаплак, Андреева, Чуйко, 2020); в) механізми регуляції поведінки і компоненти в єдиному механізмі саморегуляції поведінки особистості (Никоненко, 2017), різні рівні системи саморегуляції (Степаненко, 2020); г) компоненти єдиної "захисної долаючої системи особистості", рівні цілісної індивідуальної системи особистості – копінг-захисної поведінки (Степаненко, 2020, 2021).

Кількість описаних у науковій літературі різновидів механізмів психологічного захисту наразі перевищує два десятки, а різновидів копінгів – декілька десятків. Обидва феномени представлені континуумом проявів захисних і долаючих реакцій, які розташовані за критеріями адаптивності, конструктивності, зрілості.

Механізми психологічного захисту представлені діапазоном від "*незрілих*" і "*патологічних*", які спрямовані на уникання тривоги і напруження інстинктивних потягів та характеризуються ригідністю, екстенсивністю, тотальністю, незрілістю і низькою адаптивною здатністю, до "*зрілих*", "*адаптивних*", що сприяють дозріванню, розвитку та опануванню потягів, подоланню проблемних ситуацій без спотворення дійсності (Bond, 2004; Cramer, 2015; Parker, & Wood, 2008; Vaillant, 2011). Критеріями диференціації адаптивних та патологічних захистів є: а) баланс використання захистів – одночасне використання кількох видів; б) інтенсивність використання; в) ступінь їхньої зрілості – відповідність рівню розвитку індивіда (Cramer, 2015).

Різновиди копінг-стратегій диференціюють за ознакою їхньої продуктивності, конструктивності: а) *продуктивні / активні* – спрямовані на розв'язання проблеми, забезпечують швидке і успішне подолання стресу, є ознакою психічного здоров'я ("здорові" копінги); *відносно продуктивні / проміжні* – дозволяють долати стрес

лише у певних ситуаціях; орієнтовані на отримання соціальної підтримки; *непродуктивні / пасивні* – не сприяють вирішенню ситуації, не усувають стрес; погіршують стан хворого та посилюють симптоматику ("нездорові" копінги) (Aldwin, & Park, 2004; Frydenberg, 1999; Parker, & Wood, 2008; Stallman et al., 2020); б) *проблемно-орієнтовані* (більш адаптивні й продуктивні) – наслідком яких є дієве вирішення проблемної ситуації; *емоційно-орієнтовані* – наслідком яких є фокусування на проблемі; *орієнтовані на уникання* (непродуктивні – наслідком яких є уникання проблеми (Amirkhan, 1990; Endler, & Parker, 1999; Folkman, & Moskowitz, 2004; Krohne et al., 2000; Parker, & Wood, 2008; Карамушка, & Снігур, 2024).

У процесі саморегуляції певні механізми психологічного захисту і копінг-стратегії сполучаються між собою, утворюючи сталі комбінації. Дослідники наводять переконливі докази існування сталих зв'язків між: 1) проблемно-орієнтованими копінгами (спрямованими на вирішення проблем) та використанням "зрілих" механізмів захисту; 2) копінгами уникання та "незрілими" захисними механізмами; 3) емоційно-орієнтованими копінгами та "невротичними" захистами (Nicolas et al., 2017). Встановлено, що високий рівень напруження механізмів психологічного захисту сполучається з неохайністю використовувати активні проблемно-орієнтовані копінги (Карамушка, & Снігур, 2024); комбінація високо рівня напруження захисних механізмів (регресії, компенсації, проєкції, заміщення) із копінгом "втеча-уникання" властива особам з низьким рівнем психологічного благополуччя; а комбінація захисних механізмів "раціоналізація" і "заперечення" з копінгами "планування вирішення проблем", "позитивна переоцінка", "самоконтроль" та "дистанціювання" властива особам з високим рівнем психологічного благополуччя (Третьякова, & Вакулєнко, 2020).

Вищезазначене звертає до думки, що для більш диференційованої оцінки та кращого розуміння адаптивної / дезадаптивної функції копінг-захисної поведінки, слід аналізувати якісний склад комбінацій захисних механізмів з копінг-стратегіями, які використовує особистість.

У сучасній літературі серед сукупності факторів, які визначають вибір особою певних захисних стратегій і способів подолання, особливу увагу приділяють особистісним чинникам (Amirkhan, 1994; Carver, & Connor-Smith, 2010; Connor-Smith, & Flachsbart, 2007; Никоненко, 2017). Зокрема, серед предикторів вибору захисної долаючої поведінки, відзначають різні прояви емоційності особистості, такі як нейротизм, тривожність, емоційну стійкість, емоційну рівновагу, емоційну збудливість тощо (Аршава та ін., 2020; Малхазов, 2022; Саннікова, 2014 б; Степаненко, 2020, 2021). За ступенем вираженості цих емоційних властивостей особистості часто оцінюють ефективність / конструктивність подолання та ступінь порушення психічної адаптації.

Варіативність вибору захисно-долаючої поведінки у різних осіб визначається індивідуальними особливостями їхнього емоційного реагування та емоційної організації цілому. Емоційні переживання людини, які з'являються у складній ситуації та відображають суб'єктивне ставлення до неї, її суб'єктивну значущість для індивіда, емоційно "забарвлюють" сприймання та оцінку цієї ситуації. Саме ця суб'єктивна "емоційна" інтерпретація ситуації спонукає до специфічної вибіркової активності у подоланні стресової ситуації (Саннікова, 2014а).

Така реакція залежить від рівня вираженості та особливостей здатності до емоційного відреагування особистості, які описуються поняттями "емоційна стійкість–

вразливість" "емоційна врівноваженість—нейротизм", "емоційна стабільність". В науковій літературі *емоційну стійкість* трактують як: а) здатність успішно здійснювати продуктивну діяльність та досягати поставленої мети у напружених умовах (Аршава та ін., 2020; Малхазов, 2021; Овсяннікова, 2009); б) стійкість відносно зовнішніх подразників та збереження спокою, а також відсутність невротичних симптомів та іпохондричних проявів (Eysenck, 2013; Hay, & Ashman, 2003; Wiggins, & Trapnell, 1997). Як ключові ознаки емоційної стійкості розглядають: 1) адекватність емоційних реакцій та емоційної оцінки ситуації; 2) помірність емоційних реакцій, оптимальний ступінь інтенсивності емоційного реагування; 3) стабільність емоційних реакцій (Овсяннікова, 2009); 4) відсутність тривоги та депресії (Hay, & Ashman, 2003). *Емоційну стабільність* розглядають як здатність зберігати постійний рівень настрою. А *емоційну врівноваженість* розуміють як здатність утримувати рівень напруження, не виходячи за межі прийняттого, не доводячи до руйнівного стресу (Овсяннікова, 2009), Протилежним полюсом емоційної врівноваженості є *нейротизм (емоційна неуврівноваженість)*, який розуміють як підвищену чутливість до емоційогенних ситуацій, підвищену емоційну збудливість, виражену схильність до частого зміни емоційних станів, схильність до переживання негативних емоцій та підвищену інтенсивність такого переживання (тривоги, депресії), підвищену вразливість, негативізм, здатність до самооцінки і контролю (Carney et al., 2000; Carver, & Connor-Smith, 2010; Eysenck, 2013; Watson, & Hubbard, 1996; Малхазов, 2022; Овсяннікова, 2009).

Аналіз літератури показав, що здійснено ряд досліджень, які свідчать про зв'язок використання певних копінг-стратегій з рівнем вираженості емоційної стійкості (напр., Аршава та ін., 2020; Степаненко, 2021), нейротизму (напр., Carney et al., 2000; Carver, & Connor-Smith, 2010; Watson, & Hubbard, 1996), емоційного стресу (напр., Aldwin, & Park, 2004), що дозволяє диференціювати копінги за ступенем їхньої конструктивності. Проте наразі не представлено даних (принаймні ми не виявили), які б свідчили про зв'язок і копінг-стратегій, і механізмів психологічного захисту з окремими проявами / характеристиками / компонентами емоційної неуврівноваженості особистості.

Тому фокус нашого дослідження зосереджено саме на вивченні складових емоційної неуврівноваженості / нейротизму, зокрема, які представлено у роботі Г. Айзенка і Г. Вільсона (Eysenck, & Wilson, 1991). Автори розглядають нейротизм як континуум від "нормальної афективної стабільності до її вираженої лабільності", і виокремлюють сім компонентів (дихотомічних шкал) нейротизму: комплекс неповноцінності – самооцінка, депресивність – задоволення, тривожність – спокій, нав'язливість – безладність, залежність – автономність, іпохондрію – відчуття здоров'я, почуття провини – відсутність вини (Eysenck, & Wilson, 1991). Аналіз проявів емоційної врівноваженості / неуврівноваженості, як профілю вираженості його складових, дасть змогу більш диференційовано підійти до оцінки цієї емоційної властивості особистості, а також відкриває можливість виявити певні співвідношення / комбінації компонентів емоційної стійкості / неуврівноваженості, що дозволить проаналізувати внесок кожного компонента в загальну картину прояву емоційної неуврівноваженості.

Пошук зв'язків між компонентами емоційної врівноваженості / неуврівноваженості та механізмами психологічного захисту і копінг-стратегіями дозволить виявити

відмінності копінг-захисного репертуару залежно від: 1) рівня вираженості емоційної врівноваженості; 2) якісного складу проявів емоційної врівноваженості.

Методи

Основними завданнями емпіричного етапу дослідження було: 1) виявити зв'язки між компонентами емоційної стійкості / неуврівноваженості та механізмами психологічного захисту і копінг-стратегіями; 2) визначити комбінації компонентів емоційної стійкості / неуврівноваженості; 3) порівняти репертуар копінгів та захисних механізмів у осіб з різним складом проявів емоційної стійкості / неуврівноваженості.

Як емпіричний інструментарій використано: 1) для виявлення домінуючих механізмів психологічного захисту – опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Life Style Index) Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте (Plutchik, Kellerman, & Conte, 1979); 2) для виявлення домінуючих копінг-стратегій – опитувальник "Стратегії долаючої поведінки" С. Фолкмана, Р. Лазаруса (Folkman, & Lazarus, 1988); 3) для оцінки проявів та ступеня вираженості емоційної стійкості / неуврівноваженості – опитувальник емоційної нестабільності (нейротизму) Г. Айзенка, Г. Вільсона, який дозволяє виявити рівень вираженості таких проявів емоційної неуврівноваженості, як комплекс неповноцінності, депресивність, тривожність, нав'язливість, залежність, іпохондрію та почуття провини (Eysenck, & Wilson, 1991).

Для статистичної обробки даних використано такі методи:

- для виявлення зв'язків між рівнем вираженості компонентів емоційної стійкості / неуврівноваженості та використанням певних механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій – метод кореляційного аналізу (*р Спірмена*);
- для виокремлення типів емоційної стійкості / неуврівноваженості – кластерний аналіз (метод *k-середніх*);
- для виявлення відмінностей між типами емоційної стійкості / неуврівноваженості (групами) за схильністю використовувати певні механізми захисту і копінг-стратегії – а) однофакторний дисперсійний аналіз та його непараметричну альтернативу – критерій *H-Краскела-Уоллеса* (для ситуації неоднорідності дисперсії порівнюваних вибірок), які дозволили виявити відмінності між групами; б) метод множинних порівнянь Шеффе та його непараметричну альтернативу – критерій *U-Манна-Вітні* (для ситуації неоднорідності дисперсії порівнюваних вибірок), що дозволили точно встановити, між якими групами наявні відмінності.

Статистичну перевірку й обробку даних здійснювали за допомогою статистичного пакета SPSS (версія 23.0).

Вибірку дослідження склали 178 осіб ($N = 178$), серед них 102 жінки та 76 чоловіків, віком 20–35 років. Усі учасники брали участь в обстеженні добровільно, з усвідомленою згодою.

Результати

Результати кореляційного аналізу. Виявлено значущі кореляційні зв'язки між показниками емоційної стійкості / неуврівноваженості та 1) використанням копінг-стратегій (табл. 1), 2) механізмами психологічного захисту (табл. 2).

Так, емоційно врівноважені особи схильні використовувати "планування вирішення проблем" та "самоконтроль" як стратегії подолання стресових ситуацій. А саме: використання копінг-стратегії "планування вирішення проблем" властиве особам автономним (0,232; $p < 0,01$), з високою самооцінкою (0,219; $p < 0,01$) та низьким рівнем тривожності (–0,261; $p < 0,01$); а копінг-стратегії "самоконтроль" – особам з високим рівнем автономності (0,255; $p < 0,01$).

Емоційна невідповідність, що виявляється низькою самооцінкою, залежністю, депресивністю, високою тривожністю, схильністю переживати почуття провини та вираженою іпохондрією, пов'язана з використанням таких копінгів як "втеча-уникання", "прийняття відповідальності" та "дистанціювання". А саме, використання копінг-стратегій "прийняття відповідальності" та "втеча-уникання" властиве особам, що схильні переживати почуття провини (0,406; $p < 0,01$; 0,312; $p < 0,01$ відповідно), високо тривожним (0,295; $p < 0,01$ та 0,398; $p < 0,01$ від-

повідно), з низькою самооцінкою / комплексом неповноцінності (-0,303; $p < 0,01$ та -0,284; $p < 0,01$ відповідно), залежним, несамостійним (-0,246; $p < 0,01$ та -0,372; $p < 0,01$ відповідно), з вираженими ознаками депресивності (-0,271; $p < 0,01$ та 0,442; $p < 0,01$ відповідно) та іпохондрії (0,255; $p < 0,01$ та 0,342; $p < 0,01$ відповідно). Використання копінгу "дистанціювання" властиво особам залежним / несамостійним (-0,258; $p < 0,01$), з вираженими ознаками депресивності (-0,236; $p < 0,01$) та іпохондрії (0,216; $p < 0,01$).

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу проявів емоційної невідповідності з використанням копінг-стратегій

Показники емоційної стійкості – невідповідності	Стратегії копінг-поведінки							
	конфронтація	дистанціювання	самоконтроль	пошук соціальної підтримки	прийняття відповідальності	втеча-уникання	планування вирішення проблеми	позитивна переоцінка
Самооцінка	,062	-,142	,008	,158*	-,303**	-,284**	,219**	,168*
Задоволеність	-,077	-,236**	,011	,157*	-,271**	-,442**	,171*	,093
Тривожність	,146	,032	-,004	,061	,295**	,398**	-,261**	-,032
Нав'язливість	,016	-,057	,046	-,090	,082	,113	-,065	,186*
Автономія	-,002	-,258**	,255**	,054	-,246**	-,372**	,232**	,103
Іпохондрія	,122	,216**	,041	-,015	,255**	,342**	-,094	,128
Вина	,153*	,140	,138	-,041	,406**	,312**	-,094	,029

* Кореляція значуща на рівні 0,05; ** кореляція значуща на рівні 0,01.

Крім того, виявлено, що функціонування захисного механізму "заперечення" властиве особам емоційно задоволеним (0,276; $p < 0,01$) з високою самооцінкою (0,276; $p < 0,01$) (емоційно врівноваженим).

Функціонування механізмів психологічного захисту "регресії", "заміщення", "реактивного утворення" та "компенсації" властиве для емоційно невідповідних осіб, які мають високий рівень тривожності ($p < 0,01$), іпохондрії ($p < 0,01$), високо схильних переживати почуття провини ($p < 0,01$), виражено залежних ($p < 0,01$), з низькою

самооцінкою ($p < 0,01$), депресивних ($p < 0,01$, крім компенсації), з високим рівнем нав'язливості ($p < 0,01$) (табл. 2). Крім того, функціонування механізму "проекції" властиве особам з вираженою нав'язливістю (0,302; $p < 0,01$), високим рівнем тривожності (0,277; $p < 0,01$) і вираженою схильністю переживати почуття провини (0,211; $p < 0,01$); функціонування механізму "витіснення" – особам з високим рівнем депресивності (-0,231; $p < 0,01$).

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу проявів емоційної невідповідності з функціонуванням захисних механізмів

Показники емоційної стійкості – невідповідності	Механізми психологічного захисту							
	витіснення	регресія	заміщення	заперечення	проекція	компенсація	реактивне утворення	раціоналізація
Самооцінка	-,156*	-,400**	-,412**	,276**	-,106	-,166*	-,204**	-,083
Задоволеність	-,231**	-,473**	-,534**	,276**	-,081	-,125	-,182**	-,099
Тривожність	-,002	,533**	,512**	-,133*	,277**	,360**	,332**	,068
Нав'язливість	,034	,217**	,210**	-,054	,302**	,235**	,345**	,191**
Автономія	-,130*	-,386**	-,464**	-,017	-,125	-,231**	-,212**	-,050
Іпохондрія	,156*	,469**	,449**	-,010	,087	,235**	,333**	,108
Вина	,072	,431**	,419**	,018	,211**	,242**	,336**	,189**

* Кореляція значуща на рівні 0,05; ** кореляція значуща на рівні 0,01.

Отже, отримані результати кореляційного аналізу дозволяють констатувати, що:

- використання копінг-стратегій "планування вирішення проблем" і "самоконтроль", а також механізму захисту "заперечення" властиво емоційно врівноваженим особам, таким, що мають високу самооцінку, автономним, емоційно задоволеним, з низьким рівнем тривожності;

- використання копінг-стратегій "втеча-уникання", "прийняття відповідальності", "дистанціювання" та захисних механізмів "регресії", "заміщення", "реактивного

утворення" "компенсації" і "проекції" властиво емоційно невідповідним особам.

Результати кластерного аналізу. Виокремлено 6 груп (кластерів), які виявляють змістовно відмінні профілі емоційної стійкості / невідповідності. Кількісне співвідношення осіб у кожній групі (кластері) представлено на рис. 1.

Вираженість параметрів емоційної стійкості-невідповідності у кожній групі представлена на рис. 2, що дозволило змістовно охарактеризувати кожен із профілів.

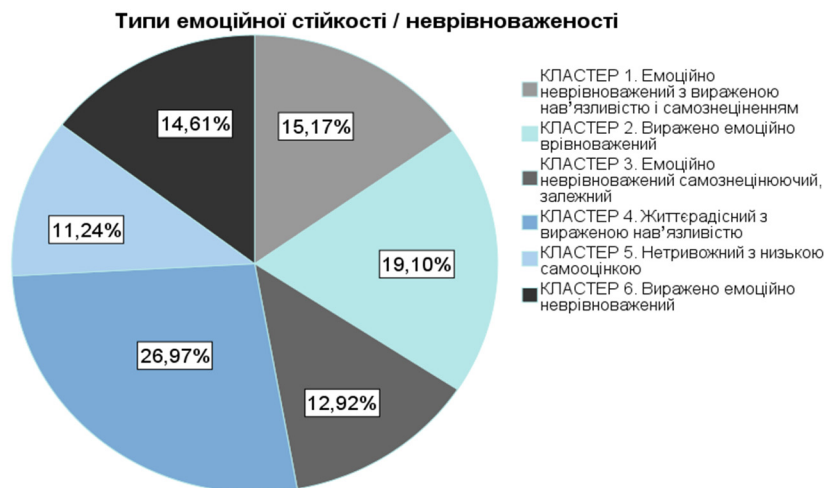

Рис. 1. Кількісне співвідношення респондентів у групах (кластерах)

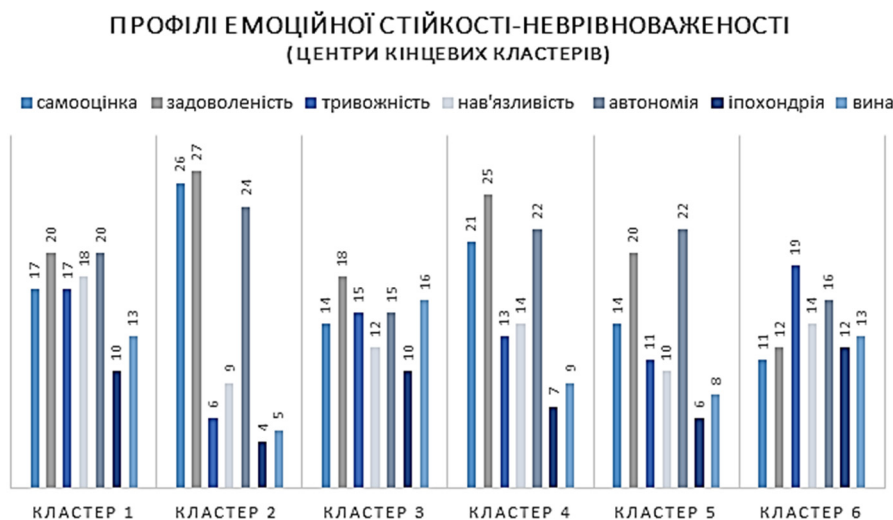

Рис. 2. Вираженість параметрів емоційної стійкості-нерівноваженості у кожній групі (кластері)

Першу групу склали особи (27 осіб; 15,17 %) з високим рівнем нав'язливості (18), схильні переживати почуття провини (13), з вираженими ознаками іпохондрії (10), із заниженою самооцінкою (17), які водночас мають середній рівень тривожності (17) й автономії / залежності (20) та близький до середнього рівень задоволення / депресивності (20) (рис. 2). Загалом їх можна охарактеризувати як емоційно нерівноважених через нав'язливість та самознецінення (занижена самооцінка і високе почуття провини). Тип *"емоційно нерівноважений (ЕН) з нав'язливістю і самознеціненням"*.

До другої групи увійшли особи (34 особи; 19,10 %), що мають високу самооцінку (26), життєрадісні й задоволені (27), автономні (24), з низьким рівнем тривожності (6), не схильні до самозвинувачення (5) та іпохондрії (4), з середньо-нормативним рівнем нав'язливості (9) (рис. 2). Загалом їх можна охарактеризувати як емоційно врівноважених осіб. Тип *"виражено емоційно врівноважений (ЕВ)"*.

Третя група складається з осіб (23 особи; 12,92 %), які надмірно схильні переживати почуття провини (16), виражено залежні (15), з низькою самооцінкою (14), з вираженими ознаками іпохондрії (10) та зниженим настроєм / рівнем задоволеності (18), але близьким до середнього рівнем нав'язливості (12) і середнім рівнем

тривожності (15) (рис. 2). Яких загалом можна охарактеризувати як емоційно нерівноважених через самознецінення, залежності та знижений настрій. Тип *"емоційно нерівноважений (ЕН) самознецінюючий, залежний"*.

До четвертої групи увійшли особи (48 осіб; 26,97 %) життєрадісні й задоволені (25), із середнім рівнем самооцінки (21), автономії / залежності (22), іпохондрії (7), тривожності (13) та схильності почуватися винними (9), але вираженим рівнем нав'язливості (14) (рис. 2). Загалом їх можна охарактеризувати як життєрадісних з вираженою нав'язливістю (середній рівень емоційності). Тип *"життєрадісний з вираженою нав'язливістю"*.

До п'ятої групи увійшли особи (20 осіб; 11,24 %) з низькою самооцінкою (14) й водночас низькою тривожністю (11), середнім рівнем нав'язливості (10), автономії (22), іпохондрії (6), схильності почуватися винним (8), а також близьким до середнього рівнем задоволення / депресивності (20) (рис. 2). Загалом їх можна охарактеризувати як *"нетривожних з низькою самооцінкою"* (середній рівень емоційності).

Шоста група представлена респондентами (26 осіб; 14,61 %) з низькою самооцінкою (11), вираженою депресивністю (12), високим рівнем тривожності (19), іпохондрії (12)

та нав'язливості (14), залежними (16) і схильними до переживання почуття провини (13) (рис. 2). Яких загалом можна охарактеризувати як виражено емоційно невірноважених. Тип "виражено емоційно невірноважений (ЕН)".

Отже, виявлено шість типів емоційної стійкості / невірноваженості: три мають ознаки емоційної невірноваженості – "ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням", "ЕН самознецінюючий, залежний", "виражено ЕН"; два характеризують середні прояви емоційної стійкості з вираженими окремими ознаками – "життєрадісний з вираженою нав'язливістю" і "нетривожний із низькою самооцінкою" та один має виражені ознаки емоційної врівноваженості, стійкості – "виражено ЕВ".

Результати порівняння груп. Виявлено значущі відмінності у використанні копінг-стратегій між різними типами емоційної стійкості / невірноваженості (табл. 3). А саме: виокремлені групи відрізняються за використанням таких копінг-стратегій як "прийняття відповідальності" ($F = 5,928$; $p < 0,01$), "втеча–уникання" ($F = 8,445$; $p < 0,01$) і "позитивна переоцінка" ($H = 13,518$; $p < 0,05$).

У результаті множинного порівняння окремих груп виявлено значущі відмінності у використанні копінг-стратегій між певними типами емоційної стійкості–невірноваженості (табл. 4).

Таблиця 3

Відмінності за схильністю використовувати копінг-стратегії залежно від типу емоційної стійкості–невірноваженості

Копінг-стратегії	Критерій однорідності дисперсій		Дисперсійний аналіз		Непараметрична альтернатива	
	Критерій Лівена	Рівень значущості	F	Рівень значущості	Критерій Краскела–Уоллеса	Рівень значущості
Конфронтація	,544	,743	1,536	,181	-	-
Дистанціювання	,665	,650	1,847	,106	-	-
Самоконтроль	1,173	,324	,794	,555	-	-
Пошук соціальної підтримки	1,076	,375	1,577	,169	-	-
Прийняття відповідальності	,560	,730	5,928	,000	-	-
Втеча–уникання	,761	,579	8,445	,000	-	-
Планування вирішення проблеми	,468	,799	1,885	,099	-	-
Позитивна переоцінка	2,612	,026	-	-	13,518	,019

Таблиця 4

Відмінності за схильністю використання копінг-стратегій залежно від типу емоційної стійкості–невірноваженості

Копінг-стратегії	Групи /кластери, що порівнюються (I–J)	Середні значення у групі		Відмінності за методом множинних порівнянь Шеффе		
		M ± σ (I)	M ± σ (J)	(I–J)-я різниця середніх	Стд. помилка	Рівень значущості
Прийняття відповідальності	2–3	6,65 ± 1,905	8,96 ± 1,918	-2,309*	,565	,007
	2–6		9,23 ± 2,215	-2,584*	,545	,001
Втеча–уникання	2–3	10,65 ± 3,401	14,78 ± 3,680	-4,136*	,980	,004
	2–6		16,12 ± 3,648	-5,468*	,946	,000
	6–4	16,12 ± 3,648	12,63 ± 3,688	3,490*	,884	,010
	6–5		11,75 ± 4,191	4,365*	1,080	,008
	Групи /кластери, що порівнюються (I–J)	Середні значення у групі		Відмінності за критерієм U-Манна-Вітні		
		M ± σ (I)	M ± σ (J)	U-Манна-Вітні	Рівень значущості	
Позитивна переоцінка	1–2	14,41 ± 2,650	12,68 ± 2,471	286,000	,011	
	1–5		12,30 ± 3,045	154,500	,012	
	4–2	14,31 ± 3,177	12,68 ± 2,471	530,500	,007	
	4–5		12,30 ± 3,045	298,000	,014	

У таблиці наведено лише значущі відмінності.

Так, особи "виражено ЕВ" менш схильні використовувати копінги "прийняття відповідальності" ($6,65 \pm 1,905$) і "втеча–уникання" ($10,65 \pm 3,401$) за представників груп "ЕН самознецінюючий, залежний" ($8,96 \pm 1,918$ та $14,78 \pm 3,680$ відповідно; $p < 0,01$) та "виражено ЕН" ($9,23 \pm 2,215$ та $16,12 \pm 3,648$ відповідно; $p < 0,01$). Останні ж, особи "виражено ЕН" більш схильні використовувати копінг "втеча–уникання" ($16,12 \pm 3,648$) порівняно з групами "нетривожних з низькою самооцінкою" ($11,75 \pm 4,191$; $p < 0,01$) та "життєрадісних з вираженою нав'язливістю" ($12,63 \pm 3,688$; $p < 0,05$). Із чого випливає, що використання копінгів "втеча–уникання" і "прийняття відповідальності" пов'язане з підвищенням рівня емоційної невірноваженості, а тому вказує на їхню "неконструктивність".

Представники груп "ЕН із вираженою нав'язливістю і самознеціненням" ($14,41 \pm 2,650$) і "життєрадісних з вираженою нав'язливістю" ($14,31 \pm 3,177$) більш схильні використовувати копінг "позитивна переоцінка" порівняно з особами "виражено ЕВ" ($12,68 \pm 2,471$;

$p < 0,05$ та $12,68 \pm 2,471$; $p < 0,01$ відповідно) та "нетривожними з низькою самооцінкою" ($12,30 \pm 3,045$ та $12,30 \pm 3,045$ відповідно; $p < 0,05$). З чого випливає, що використання стратегії "позитивна переоцінка" свідчить про вищий ступінь емоційної нестабільності, який супроводжується вираженими проявами нав'язливості. Таким чином, використання копінгу "позитивна переоцінка" диференціює осіб за параметрами: висока нав'язливість – низька тривожність; емоційна невірноваженість – емоційна стабільність.

Також виявлено значущі відмінності у функціонуванні механізмів психологічного захисту між різними типами (групами) емоційної стійкості / невірноваженості (табл. 5). А саме: виокремлені групи відрізняються за використанням таких захисних механізмів як "регресія" ($F = 6,027$; $p < 0,01$), "заміщення" ($F = 8,489$; $p < 0,01$), "заперечення" ($F = 6,877$; $p < 0,01$), "реактивне утворення" ($F = 3,297$; $p < 0,01$) та "проекція" ($H = 14,860$; $p < 0,05$).

У результаті множинного порівняння окремих груп виявлено значущі відмінності у використанні механізмів

психологічного захисту між певними типами емоційної стійкості–неврівноваженості (табл. 6).

Таблиця 5

Відмінності за особливостями функціонування механізмів психологічного захисту залежно від типу емоційної стійкості–неврівноваженості

Механізми психологічного захисту	Критерій однорідності дисперсій		Дисперсійний аналіз		Непараметрична альтернатива	
	Критерій Лівена	Рівень значущості	F	Рівень значущості	Критерій Краскела–Уоллеса	Рівень значущості
Витіснення	3,326	,008	-	-	7,664	,176
Регресія	,565	,727	6,027	,000	-	-
Заміщення	2,001	,084	8,489	,000	-	-
Заперечення	1,090	,370	6,877	,000	-	-
Проекція	3,608	,005	-	-	14,860	,011
Компенсація	,119	,988	1,999	,084	-	-
Реактивне утворення	1,758	,128	3,297	,008	-	-
Рационалізація	1,335	,255	1,992	,085	-	-

Таблиця 6

Відмінності за схильністю використання механізмів психологічного захисту залежно від типу емоційної стійкості–неврівноваженості

Механізми психологічного захисту	Групи /кластери, що порівнюються (I–J)	Середні значення у групі		Відмінності за методом множинних порівнянь Шеффе		
		M ± σ (I)	M ± σ (J)	(I–J)-я різниця середніх	Стд. помилка	Рівень значущості
Регресія	2–1	5,88 ± 2,333	8,58 ± 2,854	-2,699*	,701	,015
	2–6		9,69 ± 1,843	-3,812*	,788	,001
Заміщення	2–1	1,64 ± 1,469	4,16 ± 1,834	-2,518*	,501	,000
	2–6		4,46 ± 2,106	-2,822*	,563	,000
	4–1	2,35 ± 1,412	4,16 ± 1,834	-1,805*	,472	,016
	4–6		4,46 ± 2,106	-2,109*	,537	,012
Заперечення	4–5	6,24 ± 2,046	3,36 ± 2,205	2,878*	,632	,002
	–6		3,31 ± 2,463	2,928*	,649	,002
	Групи /кластери, що порівнюються (I–J)	Середні значення у групі		Відмінності за критерієм U-Манна-Вітні		
		M ± σ (I)	M ± σ (J)	U-Манна-Вітні	Рівень значущості	
Проекція	2–1	7,04±1,859	9,26±1,558	87,500	,000	
	2–4		8,26±2,035	279,000	,023	
	1–3	9,26±1,558	6,56±3,127	41,500	,028	
	1–5		7,29±2,946	79,500	,048	
Реактивне утворення	2–1	3,24±2,006	4,58±1,924	133,500	,012	
	2–4		4,47±1,542	225,500	,002	
	6–2	5,08±2,060	3,24±2,006	74,000	,006	
	6–5		3,43±1,158	48,000	,033	

У таблиці наведено лише значущі відмінності.

Так, виявлено, що особи "виражено ЕВ" менш схильні використовувати захисні механізми "регресія" (5,88±2,333) і "заміщення" (1,64±1,469) за представників груп "ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням" (8,58±2,854; $p < 0,05$ та 4,16±1,834; $p < 0,01$ відповідно) та "виражено ЕН" (9,69±1,843 та 4,46±2,106 відповідно; $p < 0,01$), а також менш схильні використовувати "проекцію" (7,04±1,859) та "реактивне утворення" (3,24±2,006) ніж у групах "ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням" (9,26±1,558; $p < 0,01$ та 4,58±1,924; $p < 0,05$ відповідно) та "життєрадісних з вираженою нав'язливістю" (8,26±2,035; $p < 0,05$ та 4,47±1,542; $p < 0,01$ відповідно). З чого випливає, що використання механізмів захисту "регресія", "заміщення", "реактивне утворення" і "проекція" супроводжує високий рівень емоційної неуврівноваженості, причому "регресія" і "заміщення" посилюють самознецінення, а механізми "реактивного утворення" і "проекції" сприяють підвищенню рівня нав'язливості.

На підтвердження цього свідчать й інші результати. Так, особи "життєрадісні з вираженою нав'язливістю" менш схильні використовувати механізм "заміщення" (2,35±1,412), ніж особи "ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням" (4,16±1,834; $p < 0,05$) та "виражено ЕН"

(4,46±2,106; $p < 0,05$), але більш схильні використовувати захисний механізм "заперечення" (6,24±2,046) порівняно з особами "нетривожними з низькою самооцінкою" (3,36±2,205; $p < 0,01$) та "виражено ЕН" (3,31±2,463; $p < 0,05$). Порівнювані групи мають виражені ознаки нав'язливості, а відтак ця характеристика емоційної неуврівноваженості не впливає на виявлені відмінності. Результати свідчать, що використання механізму "заміщення" має стосунок до підвищення самознецінення та зниження емоційної задоволеності, а використання "заперечення", навпаки, сприяє підвищенню емоційного задоволення і самооцінки.

Виявлено, що особи "ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням" більш схильні використовувати "проекцію" (9,26±1,558), ніж у групах "ЕН самознецінюючий, залежний" (6,56±3,127; $p < 0,05$) та "нетривожний з низькою самооцінкою" (7,29±2,946; $p < 0,05$). Спільним для порівнюваних груп є низька самооцінка та виражена тенденція до самознецінення. Ця характеристика емоційної неуврівноваженості не впливає на виявлені відмінності. Результати свідчать, що використання "проекції" супроводжує підвищення рівня нав'язливості, на користь чого свідчать й інші результати, викладені вище.

Особи "виражено ЕН" більш схильні використовувати "реактивне утворення" ($5,08 \pm 2,060$), ніж особи "виражено ЕВ" ($3,24 \pm 2,006$; $p < 0,01$) та "нетривожні з низькою самооцінкою" ($3,43 \pm 1,158$; $p < 0,05$). З чого випливає, що використання механізму "реактивне утворення" сприяє підвищенню рівня емоційної невідновженості, зокрема й рівня тривожності.

Отже, порівняння типів емоційної стійкості–невідновженості дозволяє стверджувати, що:

- високий рівень емоційної невідновженості загально пов'язаний зі схильністю використовувати копінг-стратегії "втеча–уникання" і "прийняття відповідальності" та механізми психологічного захисту "регресія", "заміщення", "реактивне утворення" і "проекція";
- високий рівень нав'язливості пов'язаний зі схильністю використовувати захисні механізми "проекція", "реактивне утворення" та копінг-стратегію "позитивна переоцінка";
- посиленню самознецінення сприяє схильність до використання механізмів "заміщення" та "регресія";
- підвищенню емоційного задоволення і самооцінки сприяє схильність до використання механізмів "заперечення".

Дискусія і висновки

Отримані результати дозволяють диференціювати репертуар копінг-захисної поведінки залежно від рівня вираженості емоційної врівноваженості:

Емоційно врівноважені особи досягають адаптивного ефекту завдяки використанню конструктивних способів саморегуляції – копінг-стратегій "планування вирішення проблем", "самоконтроль" та захисного механізму "заперечення". Використання цих стратегій і механізмів визначає, насамперед, високу самооцінку, автономність, емоційну задоволеність та низьку тривожність.

Емоційно невідновжені особи схильні долати труднощі у неефективний спосіб – використовувати копінг-стратегії "втеча–уникання", "прийняття відповідальності", "дистанціювання" та захисні механізми "регресія", "заміщення", "реактивне утворення" "проекція" і "компенсація".

Виявлені комбінації копінг-стратегій із механізмами захисту змістовно відображають конструктивність використання "проблемно-орієнтованих" копінгів у поєднанні з роботою "заперечення" та неконструктивність "уникаючих" й "емоційно-орієнтованих" копінгів у комбінації з функціонуванням "незрілих" та "невротичних" захистів (за класифікацією Дж. Вайланта), що цілком узгоджується з результатами, отриманими українськими (Карамушка, & Снігур, 2024; Степаненко, 2021; Третякова, & Вакуленко, 2020) та зарубіжними дослідниками (Nicolas et al., 2017). Виявлені закономірності визначають критерії диференціації адаптивних можливостей копінг-захисних реакцій особистості.

Виокремлені типи емоційної стійкості / невідновженості, які відрізняються за ступенем вираженості її окремих компонентів, утворюють континуум вираженості та проявів емоційної стійкості–невідновженості: від "виражено ЕВ" – до проміжних типів, загалом емоційно врівноважених з певним проявом нейротизму ("життєрадісний з вираженою нав'язливістю", "нетривожний з низькою самооцінкою") і, врешті, до емоційно невідновжених типів з різними профілями невротичних ознак ("ЕН з вираженою нав'язливістю і самознеціненням", "ЕН самознецінюючий, залежний", "виражено ЕН"). Виходячи з аналізу вираженості окремих компонентів, можна стверджувати, що ключову роль у посиленні емоційної невідновженості відіграють такі компоненти як

"нав'язливість", "комплекс неповноцінності", "почуття провини", "залежність". Причому істотне посилення емоційної невідновженості відбувається саме завдяки підвищенню ступеня "самозвинувачення", "залежності", "комплексу неповноцінності" та "іпохондрії", а високий рівень "тривожності" є ознакою вираженого нейротизму. Зазначені характеристики можуть бути використані як критерії оцінки ступеня емоційної невідновженості.

Виокремлені типи емоційної стійкості / невідновженості відрізняються за використанням копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту. Виявлені відмінності дозволяють диференціювати репертуар копінг-захисної поведінки залежно від якісного складу проявів емоційної стійкості–невідновженості:

- високий рівень емоційного задоволення та високий рівень самооцінки супроводжується використанням захисного механізму "заперечення". З чого випливає, що "заперечення" дозволяє підтримувати впевненість у собі та свої силах, не знецінювати себе та убезпечує від розчарування у собі й від занурення у пригнічений стан;
- високий рівень нав'язливості супроводжується використанням механізмів "проекції", "реактивного утворення" та копінг-стратегії "позитивна переоцінка";
- виражена схильність до самознецінення супроводжується використанням механізмів захисту "заміщення" та "регресії";
- виражені ознаки емоційної невідновженості (особливо у типів "виражено ЕН" та "ЕН самознецінюючий залежний") супроводжуються використанням копінгів "втеча–уникання" і "прийняття відповідальності".

Це свідчить про деструктивну роль цих копінгів. Таку функціональну визначеність копінгів "уникання" підкреслюють й інші дослідники (Folkman, & Moskowitz, 2004; Krohne et al., 2000; Карамушка, & Снігур, 2024). Щодо копінгів "прийняття відповідальності", який автори методики Р. Лазарус і С. Фолкман, характеризували як "конструктивний", то і дане дослідження, й попередні дослідження автора статті (Ананова, 2016) переконливо свідчать про деструктивний характер цього копінгів – характеризують схильність до надмірного самозвинувачення.

Виявлені відмінності розкривають диференційну природу копінг-захисного реагування та визначають критерії розрізнення окремих проявів емоційної невідновженості.

Список використаних джерел

- Ананова, І. В. (2016). *Особистісні та процесуальні особливості переживання почуття провини* [Дис. канд. психол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Інституційний репозитарій Київського національного університету імені Тараса Шевченка. <https://ir.library.knu.ua/handle/123456789/669>
- Аршава, І. Ф., Кутовий, К. П., & Аршава, І. О. (2020). Імплицитна оцінка емоційної стійкості людини за показником переваг у виборі типу стратегій подолання стресу. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 1, 32–37. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.1.5>
- Карамушка, Л. М., & Снігур, Ю. С. (2024). *Психологія вибору копінг-стратегій керівниками освітніх організацій*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://inpsy.academia.edu/LiudmylaKaramushka>
- Малхазов, О. Р. (2022). *Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій*. Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/mono-malkhazov-2022.pdf>
- Никоненко, І. О. (2017). *Особистісні чинники формування копінг-стратегій лікарів-хірургів* [Дис. канд. психол. наук., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України]. Репозитарій Інституту соціальної та політичної психології. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/disNikonenko2017.pdf>
- Овсяннікова, Я. О. (2009). Теоретико-методологічні підходи до аналізу понять емоційної, психологічної стресостійкості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 6, 85–94. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol6/011.pdf>
- Резнікова, О. А. (2015). Психологічний захист у структурі адаптаційної поведінки особистості. *Вісник Харківського національного університету*

імені В. Н. Каразіна. *Психологія*, 1150(57), 40–44. http://nbuv.gov.ua/UJRN/KhiPC_2015_1150_57_10

Родіна, Н. В. (2013). *Психологія копінг-поведінки: системне моделювання* [Дис. д-ра психол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. Академічні тексти України. <https://uacademic.info/ua/document/0513U000241>

Саннікова, О. П. (2014a). Континуально-ієрархічна модель емоційності. *Наука і освіта*, 1, 44–50. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_1_10

Саннікова, О. П. (2014b). Схильність особистості до психологічного подолання суб'єктивно складних ситуацій. *Наука і освіта*, 9, 42–48. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6599/1/Sannikova.pdf>

Степаненко, Л. В. (2020). Емоційна рівновага як ресурс копінг-захисних механізмів психологів під час карантину. *Габітус*, 12(2), 33–37. http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/7.pdf

Степаненко, Л. В. (2021). Особливості взаємозв'язку емоційних властивостей та копінг-захисних механізмів особистості переселенців. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки* 1, 47–53. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-1-6>

Третьякова, Ю. В., & Вакуленко, О. Л. (2020). Особливості захисно-опанувальної поведінки у осіб з різним рівнем психологічного благополуччя. *Психологічний часопис*, 6(8), 119–128. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.8.10>

Чаплак, Я. В., Андреева, Я. Ф., & Чуйко, Г. В. (2020). Психічний захист і копінг-стратегії як складові системи соціально-психологічної адаптації особистості. *Психологічний часопис*, 6(8), 36–56. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.8.3>

Aldwin, C. M., & Park, C. L. (2004). Coping and physical health outcomes: An overview. *Psychology and Health*, 19(3), 277–281. <https://doi.org/10.1080/0887044042000193514>

Amirkhan, J. H. (1990). A factor analytically derived measure of coping: The Coping Strategy Indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 1066–1074. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.1066>

Amirkhan, J. H. (1994). Seeking person-related predictors of coping: Exploratory analyses. *European Journal of Personality*, 8(1), 13–30. <https://doi.org/10.1002/per.2410080103>

Bond, M. (2004). Empirical studies of defense style: Relationships with psychopathology and change. *Harvard Review of Psychiatry*, 12(5), 263–278. <https://doi.org/10.1080/10673220490886167>

Carney, M. A., Armeli, S., Tennen, H., Affleck, G., & O'Neil, T. P. (2000). Positive and negative daily events, perceived stress, and alcohol use: A diary study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 788–798. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.5.788>

Carver, C. S., & Connor-Smith, J. (2010). Personality and coping. *Annual Review Psychology*, 61, 679–704. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100352>

Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*, 127(1), 87–127. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.1.87>

Connor-Smith, J. K., & Flachsbart, C. (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(6), 1080–1107. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.6.1080>

Cramer, P. (2000). Defense Mechanisms in Psychology Today: Further Processes for Adaptation. *American Psychologist*, 55(6), 637–646. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.6.637>

Cramer, P. (2015). Understanding Defense Mechanisms. *Psychodynamic Psychiatry*, 43(4), 523–552. <https://doi.org/10.1521/pdps.2015.43.4.523>

Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1999). *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS)*. (2nd ed.). Multi-Health Systems.

Eysenck, H. J. (2013). *Structure of Human Personality*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203753439>

Eysenck, H. J., & Wilson, G. (1991). *Know Your Own Personality*. Penguin Books.

Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). *Ways of Coping Questionnaire Sampler Set: Manual, Test Booklet, Scoring Key*. Consulting Psychologists Press.

Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141456>

Frydenberg, E. (Ed.). (1999). Understanding coping: towards a comprehensive theoretical framework. In *Learning to Cope: Developing as a Person in Complex Societies*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780198503187.003.0001>

Hay, L., & Ashman, A. F. (2003). The development of adolescents' emotional stability and general self-concept: The interplay of parents, peers, and gender. *International Journal of Disability, Development and Education*, 50(1), 77–91. <https://doi.org/10.1080/1034912032000053359>

Hentschel, U., Draguns, J. G., Ehlers, W., & Smith, G. (2004). Defense mechanisms: Current approaches to research and measurement. In U. Hentschel, G. Smith, J. G. Draguns, & W. Ehlers (Eds.), *Defense mechanisms: Theoretical, research and clinical perspectives* (pp. 3–41). Elsevier Science Ltd. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(04\)80026-8](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(04)80026-8)

Krohne, H. W., Egloff, B., Varner, L. J., Burns, L. R., Weidner, G., & Ellis, H. C. (2000). The assessment of dispositional vigilance and cognitive avoidance: Factorial structure, psychometric properties, and validity of the

Mainz Coping Inventory. *Cognitive Therapy and Research*, 24(3), 297–311. <https://doi.org/10.1023/A:1005511320194>

Nicolas, M., Drapeau, M., & Martinet, G. (2017). A reciprocal effects model of the temporal ordering of coping and defenses. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(2), 143–152. <https://doi.org/10.1002/smi.2690>

Parker, J. D. A., & Wood, L. M. (2008). Personality and the coping process. In G. J. Boyle, G. Matthews & D. H. Saklofske (Eds.) *The SAGE handbook of personality theory and assessment* (Vol. 1. *Personality theories and models*, pp. 506–519). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781849200462.n24>

Plutchik, R., Kellerman, H., & Conte, H. R. (1979). A Structural Theory of Ego Defenses and Emotions. In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in Personality and Psychopathology* (pp. 227–257). Plenum.

Stallman, H. M. (2020). Health Theory of Coping. *Australian Psychologist*, 55(4), 295–306. <https://doi.org/10.1111/ap.12465>

Vaillant, G. (2011). Involuntary coping mechanisms: A psychodynamic perspective. *Dialogues in clinical neuroscience*, 13(3), 366–370. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2011.13.2/gvaillant>

Watson, D., & Hubbard, B. (1996). Adaptational style and dispositional structure: Coping in the context of the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 64(4), 737–774. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1996.tb00943.x>

Wiggins, J. S., & Trapnell, P. D. (1997). Personality structure: The return of the big five. In R. Hogan, J. A. Johnson, & S. R. Briggs (Eds.), *Handbook of personality psychology* (pp. 737–765). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012134645-4/50029-9>

References

Aldwin, C. M., & Park, C. L. (2004). Coping and physical health outcomes: An overview. *Psychology and Health*, 19(3), 277–281. <https://doi.org/10.1080/0887044042000193514>

Amirkhan, J. H. (1990). A factor analytically derived measure of coping: The Coping Strategy Indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 1066–1074. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.1066>

Amirkhan, J. H. (1994). Seeking person-related predictors of coping: Exploratory analyses. *European Journal of Personality*, 8(1), 13–30. <https://doi.org/10.1002/per.2410080103>

Ananova, I. V. (2016). *Personal and procedural features of experience of feeling guilt* [PhD (Psychol.), Taras Shevchenko National University of Kyiv]. eKNUTSHIR [in Ukrainian]. <https://ir.library.knu.ua/handle/123456789/669>

Arshava, I. F., Kutovyi, K. P., & Arshava, I. O. (2020). Implicit assessment of emotional resilience of a person according to benefits when choosing a type of strategies for stress coping. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 1, 32–37 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.1.5>

Bond, M. (2004). Empirical studies of defense style: Relationships with psychopathology and change. *Harvard Review of Psychiatry*, 12(5), 263–278. <https://doi.org/10.1080/10673220490886167>

Carney, M. A., Armeli, S., Tennen, H., Affleck, G., & O'Neil, T. P. (2000). Positive and negative daily events, perceived stress, and alcohol use: A diary study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 788–798. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.5.788>

Carver, C. S., & Connor-Smith, J. (2010). Personality and coping. *Annual Review Psychology*, 61, 679–704. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100352>

Chaplak, Y., Andreeva, Y., & Chuyko, H. (2020). Mental defense and coping strategies as components of the system of an individual's socio-psychological adaptation. *Psychological Journal*, 6(8), 36–56 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.8.3>

Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*, 127(1), 87–127. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.127.1.87>

Connor-Smith, J. K., & Flachsbart, C. (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(6), 1080–1107. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.6.1080>

Cramer, P. (2000). Defense Mechanisms in Psychology Today: Further Processes for Adaptation. *American Psychologist*, 55(6), 637–646. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.6.637>

Cramer, P. (2015). Understanding Defense Mechanisms. *Psychodynamic Psychiatry*, 43(4), 523–552. <https://doi.org/10.1521/pdps.2015.43.4.523>

Endler, N. S., & Parker, J. D. A. (1999). *Coping Inventory for Stressful Situations (CISS)*. (2nd ed.). Multi-Health Systems.

Eysenck, H. J. (2013). *Structure of Human Personality*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203753439>

Eysenck, H. J., & Wilson, G. (1991). *Know Your Own Personality*. Penguin Books.

Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1988). *Ways of Coping Questionnaire Sampler Set: Manual, Test Booklet, Scoring Key*. Consulting Psychologists Press.

Folkman, S., & Moskowitz, J. T. (2004). Coping: pitfalls and promise. *Annual Review of Psychology*, 55, 745–774. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141456>

Frydenberg, E. (Ed.). (1999). Understanding coping: towards a comprehensive theoretical framework. In *Learning to Cope: Developing as a*

Person in Complex Societies. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780198503187.003.0001>

Hay, I., & Ashman, A. F. (2003). The development of adolescents' emotional stability and general self-concept: The interplay of parents, peers, and gender. *International Journal of Disability, Development and Education*, 50(1), 77–91. <https://doi.org/10.1080/1034912032000053359>

Hentschel, U., Draguns, J. G., Ehlers, W., & Smith, G. (2004). Defense mechanisms: Current approaches to research and measurement. In U. Hentschel, G. Smith, J. G. Draguns, & W. Ehlers (Eds.), *Defense mechanisms: Theoretical, research and clinical perspectives* (pp. 3–41). Elsevier Science Ltd. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(04\)80026-8](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(04)80026-8)

Karamushka, L. M., & Snigur, Yu. S. (2024). *The psychology of educational organization heads' choice of coping strategies*. G. S. Kostyuk Institute of Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. https://inpsy.academia.edu/Liudmyla_Karamushka

Krohne, H. W., Egloff, B., Varner, L. J., Burns, L. R., Weidner, G., & Ellis, H. C. (2000). The assessment of dispositional vigilance and cognitive avoidance: Factorial structure, psychometric properties, and validity of the Mainz Coping Inventory. *Cognitive Therapy and Research*, 24(3), 297–311. <https://doi.org/10.1023/A:1005511320194>

Malkhazov, O. R. (2022). *Development of emotional resilience in individuals experiencing the consequences of traumatic events*. Imex-LTD [in Ukrainian]. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/09/mono-malkhazov-2022.pdf>

Nicolas, M., Drapeau, M., & Martinet, G. (2017). A reciprocal effects model of the temporal ordering of coping and defenses. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 33(2), 143–152. <https://doi.org/10.1002/smi.2690>

Nykonenko, I. A. (2017). *Features of personality factors of formation of coping strategies of surgeons* [PhD (Psycholog.), Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine] [in Ukrainian]. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/disNikonenko2017.pdf>

Ovsyannikova, Y. (2009). Theoretical and methodological approaches to the analysis of the concepts of emotional and psychological stress resistance. *Disaster and crisis psychology problems*, 6, 85–94 [in Ukrainian]. <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol6/011.pdf>

Parker, J. D. A., & Wood, L. M. (2008). Personality and the coping process. In G. J. Boyle, G. Matthews & D. H. Saklofske (Eds.) *The SAGE handbook of personality theory and assessment* (Vol. 1. *Personality theories and models*, pp. 506–519). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781849200462.n24>

Plutchik, R., Kellerman, H., & Conte, H. R. (1979). A Structural Theory of Ego Defenses and Emotions. In C. E. Izard (Ed.) *Emotions in Personality and Psychopathology* (pp. 227–257). Plenum.

Reznikova, O. A. (2015). Psychological protection in the structure of adaptive behavior of a personality. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Psychology*, 1150(57), 40–44 [in Ukrainian]. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhlPC.2015.1150.57.10>

Rodina, N. V. (2013). *Psychology of coping behavior: system modeling* [Doctoral Dissertation (Psychology), Taras Shevchenko National University of Kyiv]. Academic Texts of Ukraine [in Ukrainian]. <https://uacademic.info/ua/document/0513U000241>

Sannikova, O. P. (2014a). The continuum – hierarchical model of emotionality. *Science and education*, 1, 44–50 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_1_10

Sannikova, O. P. (2014b). Personality's propensity to psychological overcoming subjectively difficult situations. *Science and education*, 9, 42–48 [in Ukrainian]. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6599/1/Sannikova.pdf>

Stallman, H. M. (2020). Health Theory of Coping. *Australian Psychologist*, 55(4), 295–306. <https://doi.org/10.1111/ap.12465>

Stepanenko, L. V. (2020). Emotional equilibrium as a resource of psychologists' coping-protective mechanisms during the quarantine. *Habitus*, 12(2), 33–37 [in Ukrainian]. http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/7.pdf

Stepanenko, L. V. (2021). Peculiarities of the interrelation of emotional properties and coping-protective mechanisms of the personality of immigrants. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 1, 47–53 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-1-6>

Tretiakova, Yu., & Vakulenko, O. (2020). The features of defensive-coping behaviour characteristic for people with different levels of psychological well-being. *Psychological Journal*, 6(8), 119–128 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.8.10>

Vaillant, G. (2011). Involuntary coping mechanisms: A psychodynamic perspective. *Dialogues in clinical neuroscience*, 13(3), 366–370. <https://doi.org/10.31887/DCNS.2011.13.2/gvaillant>

Watson, D., & Hubbard, B. (1996). Adaptational style and dispositional structure: Coping in the context of the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 64(4), 737–774. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1996.tb00943.x>

Wiggins, J. S., & Trapnell, P. D. (1997). Personality structure: The return of the big five. In R. Hogan, J. A. Johnson, & S. R. Briggs (Eds.) *Handbook of personality psychology* (pp. 737–765). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012134645-4/50029-9>

Отримано редакцією журналу / Received: 18.01.25

Прорецензовано / Revised: 12.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Ivanna ANANOVA, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-7338-1658

e-mail: ananova_ivanna@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DIFFERENTIATED CHARACTERISTICS OF COPING STRATEGIES AND DEFENSE MECHANISMS IN INDIVIDUALS WITH VARYING LEVELS OF EMOTIONAL STABILITY

Background. Coping strategies and defense mechanisms regulate behavior, enabling individuals to overcome challenging situations and mitigate the adverse effects of stressors. Emotional traits such as emotional stability, emotional balance, and neuroticism influence the selection of coping strategies and defense mechanisms. This study aimed to investigate how individuals with varying levels of emotional stability employ coping strategies and defense mechanisms.

Methods. The methods employed included: 1. Empirical tools – questionnaires such as the Life Style Index by R. Plutchik, H. Kellerman, and H. Conte; the Ways of Coping Questionnaire by R. Lazarus and S. Folkman; and the Neuroticism Scale by H. Eysenck and G. Wilson. 2. Statistical techniques – Correlation Analysis; K-Means Cluster Analysis; One-Way ANOVA (with Kruskal–Wallis H test as a nonparametric alternative); and Post Hoc multiple comparisons tests, including Scheffé's test (nonparametric alternative: Mann–Whitney U test). The sample comprised 178 individuals aged 20 to 35.

Results. Findings indicated that emotionally stable individuals primarily use coping strategies such as planful problem solving, self-controlling, and the defense mechanism of denial. Conversely, emotionally unstable individuals tend to utilize coping strategies like escape-avoidance, accepting responsibility, and distancing, alongside defense mechanisms like regression, displacement, reaction formation, compensation, and projection. Six types of emotional stability, including neuroticism, were identified, each with distinct coping and defense patterns. A strong tendency toward self-deprecation was linked to defense mechanisms such as displacement and regression. In contrast, higher levels of obsessiveness correlated with the use of projection, reaction formation, and the coping strategy of positive reappraisal.

Conclusions. The degree of emotional stability and the qualitative composition of emotional stability-neuroticism manifestations determine differences in the coping-defense repertoire. These findings reveal the differential nature of coping-defense responses and provide criteria for differentiating the constructiveness of coping-defense repertoires and individual manifestations of neuroticism.

Keywords: psychological differences, coping strategies, defense mechanisms, neuroticism, emotional stability.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 028.01.02:159.946.4:028.2-053.6(045)
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).2](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).2)

Оксана ГОЛОВЧУК, канд. політ. наук
ORCID ID: 0009-0001-7747-0137
e-mail: ggksana@gmail.com
Мукачівський державний університет, Мукачеве, Україна

Ангеліна ГОЛЬЧА, здобувачка
ORCID ID: 0009-0009-9844-0314
e-mail: holchaangelinka@gmail.com
Мукачівський державний університет, Мукачеве, Україна

БІБЛІОПСИХОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ТЕНДЕНЦІЙ ЧИТАННЯ Й ВИБОРУ КНИЖОК ЧИТАЧАМИ У МОЛОДОМУ ВІЦІ

Вступ. Передумовою публікації став диспут щодо впливу книжок на стан емоційного інтелекту та загальну ефективність розумової діяльності людини. Для осіб віком 17–25 років у багатьох життєвих ситуаціях характерним є ефект відчуття унікальності особистих труднощів. Молода людина схильна перебільшувати реальну небезпеку, а тому доцільно проаналізувати, чи є книжка, яка описує подібну ситуацію, "рятувальним колом" для неї. Чи є джерелом енергії і психологічної стійкості? Чи усвідомлюють читачі ефект читання?

Методи. Для збору первинної інформації сформовано авторську анкету й використано метод опосередкованого опитування. Частина інформації здобута методом безпосереднього опитування – інтерв'юванням. Менш як третину інформації отримано за допомогою електронної пошти, методом комп'ютерного опитування. Проаналізовано соціологічні дослідження за визначеною тематикою та вторинні дані.

Результати. Виявлено закономірності у сфері масових комунікацій та читання, які вирішуються посередництвом методики бібліопсихології. Йдеться про нормалізацію внутрішнього стану після стресу, отримання негативних усних чи письмових повідомлень. Досліджено особливості сприйняття прочитаного молодими людьми з певним рівнем мрійливості та чутливості. Читання підвищує емоційну стійкість та емоційний інтелект. В Україні можливості бібліопсихології відкрили для себе багато респондентів: якщо у 2020 р. щодня читали літературу 8 % українців, то у 2023 р. – 19 %. Найбільший попит має історична література та психологічні книжки про самодопомогу, подолання тривожності. Орієнтовно за рік після вторгнення ворога українці відчули потребу осмислити реальність, знайти інформацію про подібні події в інших суспільствах, в іншому часі. Про це свідчить інтерес до автобіографічних та історичних книжок, в основу сюжету яких покладено пошук сенсу життя.

Висновки. Звичка регулярного читання впливає на визначення цінностей людини, формує свідомість і бачення реальності, посилює незалежність від думки оточення. Йдеться про здатність залишатися усвідомленим й критично мислити попри загальну паніку й песимізм. В сучасній Україні читання є ментальною зброєю проти зневіри і депресії. Воно сприяє формуванню у молоді оптимістичного бачення світу, що дуже важливо у час домінування депресивних інформаційних повідомлень.

Ключові слова: бібліопсихологія, психологія читання, психологія читача, емоційний інтелект, психологія вибору книги, вплив читання.

Вступ

Зв'язок між психікою людини і книжками, які вона прочитала, вивчається вже понад століття. Наприкінці 19 ст. розпочалося накопичення дослідниками знань про бібліологічну психологію. У 1916 році у Женевському педагогічному інституті було відкрито секцію бібліопсихології. Відтоді відбувається формування її теорії і методології, виокремлення принципів. До сьогоднішнього дня триває процес становлення стійких тенденцій розвитку бібліопсихології на основі вивчення психотерапевтичної дії друкованого слова. Особливо вартісними є дослідження, які сприяють вивченню факторів відновлення і збереження психологічної цілісності та адекватності особистості за допомогою спеціально підібраної літератури, що є надзвичайно актуальним для України сьогодні. Тому доцільно обґрунтувати тенденції читання й вибору книжок сучасними українцями.

Метою цієї статті є виявлення закономірностей читання та впливу прочитаних книжок; вивчення принципів вибору літератури та особливостей сприйняття прочитаного, а отже, дослідження інформаційних потреб, які можна вирішувати, вдаючись до посередництва бібліопсихології.

Огляд літератури. У багатьох бібліотеках світу представлені публікації про вплив читання на свідомість і психологію поведінки людей. Особливий інтерес науковці виявляють до впливу прочитаного на емоційний інтелект молодих людей. У цьому дослідженні критерієм для

визначення-вікової категорії "молодь" оберемо для дівчат та юнаків життєвий період у діапазоні 17–25 років. Хоча їх можна вважати юнацтвом, а їхній вік – юністю, адже, відповідно до вікової класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я, молодим віком вважається вік від 25 до 44 років (Визначення віку, з якого особа може вважатися особою похилого віку: огляд міжнародного досвіду та національні практики, 2018.).

Розглянемо, які саме психологічні особливості характеризують особистість у життєвому періоді 17–25 років? Зазвичай цей вік співпадає зі здобуттям молоддю людиною середньої освіти і спробами визначення її-подальших пріоритетів: вибору роботи чи продовження навчання у зв'язку з потребою здобуття майбутньої професії. Теоретичний аналіз проблеми становлення і розвитку індивідуально-особистісних характеристик в юнацькому віці здійснила Ставицька С. О. "У психологічному плані, – зазначає дослідниця, – юність вирішує завдання завершального самовизначення й інтеграції у спільність дорослих людей" (Кутішенко, & Ставицька, 2009). У числі ментальних задач є також пошук сенсу життя, можливостей самореалізації, зростання сили "Я" та здатності проявляти свою індивідуальність в умовах групової діяльності. Пошуки підтримки молоддю власної сили "Я" вивчають багато сучасних дослідників. Так, за науковими поглядами Л. Кольберга, юність вважається першим періодом дорослого самостійного життя та моральної самосвідомості (Осика, 2015). Разом із тим, нижню і верхню вікову межу юності, а також її вікові

підгрупи, оцінюють по-різному, як антропологі, так і психологи та вчені-фізіологи.

Юнацький вік для хлопців охоплює два періоди, які слідує один за одним. Перший період обмежений роками від 17 до 20, а другий – від 20 до 25. При цьому юнацький вік дівчат науковець не поділяє на два періоди, натомість розглядає лише вік від 17 до 20 років, зважаючи на те, що за ознаками дорослішання дівчата значно випереджають хлопців. Йдеться саме про психологічні ознаки: зміна цінностей, уваги і прагнень молодих людей.

З'ясовуючи читацькі тенденції у визначених періодах юнацького віку, як для хлопців, так і для дівчат, дослідники припускають думки, що тут смаки збігаються. Очолює список уподобань літературний жанр *"Young Adult"* (перекладається як "молоді дорослі"). Зважаючи на те, що головні герої цих творів – молоді люди, напрошується висновок, що видання були створені для підліткової аудиторії. Назва більше пов'язана з віком, ніж із літературним жанром. Термін *Young Adult* зараз вживаний і популярний на видавничому ринку України і світу. І хоча, не зважаючи на існуючу думку про те, що цією літературою цікавляться особи молодші, аніж ті, що підпадають під категорію "юнацький вік" (а саме 12–18 років), результати соціологічних досліджень свідчать про зворотне: 46 % опитаних на замовлення британсько-американського видавництва Harper Collins читають *Young Adult*. Це люди від 23 років, крім того, 16 % взагалі припадає на аудиторію читачів віком зверху 35 років (Круглов, 2023). Варто порушити два питання: по-перше, у чому ж причини популярності книжок для молодих людей, а по-друге, чому ці книжки користуються попитом серед тих читачів, вік яких значно солідніший. Серед відповідей на обидва питання домінує припущення, що література для молоді містить інформацію про актуальні проблеми сьогодення, зокрема стосунки з оточенням.

Адже ні для кого не секрет, що живемо ми у вік підвищеного щоденного стресу, на який організм людини реагує емоційною та фізичною напругою, спричиненою впливом небажаних негативних факторів. Фізичними ознаками стресу є м'язова напруга, висока тривожність, швидка втомлюваність, занепад сил, поганий настрій. Також можуть бути наявні ознаки перезбудження, сильна дратівливість, нездатність працювати. Погіршення сну і пам'яті, а також значна втрата зосередженості й усвідомленості – концентрації уваги – це також складні і небажані наслідки дії стресової ситуації. Сучасні науки пропонують велику кількість методик подолання стресу, серед яких синхронізація, активізація уваги, релаксація м'язів, діалог із напруженою частиною тіла, фокусне дихання, вправа зі східної терапії су-джок та багато інших. Усі ці методи, як і багато інших, спрямовані на корекцію фізичних відчуттів. Звісно, похідними реакціями є покращення емоційного стану. Але завжди варто говорити не лише про лікування наслідків, але й про їхнє попередження, а саме про емоційну стабільність людини, яка запобігає дії стресу і на фізичному рівні також. Наразі йдеться про емоційний інтелект – (EI) англійською *emotional intelligence* – складну групу ментальних здібностей, які беруть участь в усвідомленні та розумінні людиною власних емоцій та емоцій людей, з якими вона спілкується, працює, співмешкає. Як відомо, наслідки стресу особливо проявляються у разі відсутності у людини відповідного рівня емоційного інтелекту. Адже саме тоді вона не розуміє своїх емоцій, не здатна розпізнати реакції і почуття інших людей, а тому не готова контролювати й керувати своєю емоційною сферою. Спільнота людей з низьким емоційним інтелектом

вирізняється серед інших негативною взаємодією з оточенням та слабко адаптивною поведінкою з явною відсутністю субкомпонентів у структурі емоційного елементу за теорією Р. Бар-Она, а саме: комунікативного потенціалу, адаптаційних здібностей, оптимістичності, саморозуміння та антистресового потенціалу (Austin, 2005, p. 547–558).

Саме підвищенню рівня емоційного інтелекту великою мірою сприяє процес читання відповідної літератури. Читаючи історії героїв, які потерпають від подібних ситуацій, але змогли подолати труднощі, перемогли тривогу, стрес, відчай, люди отримують необхідну енергію й змінюють ставлення до власних життєвих ситуацій.

Серед причин, які спричиняють стрес, називають велику кількість факторів, які доцільно класифікувати, наприклад, залежно від віку особи. Найбільш поширеними факторами розвитку психоемоційного стресу у молоді є достатньо високий рівень особистої тривожності. Причини цього дуже поширені в сучасному суспільстві через особливості системи освіти. Мається на увазі невідповідність розкладу навчальних занять гігієнічним вимогам; нервово-психічні напруження під час складання іспитів; неврахування педагогами типологічних особливостей вищої нервової діяльності молоді. На жаль, сучасна освіта змушує забути про духовний розвиток: постійний поспіх, прагнення наздогнати інших. Поспіх – це завжди прагнення бути не гіршим за інших, порівняння себе з іншими. Потрібні неабияка сила волі й саморозуміння для того, щоб усвідомити безрезультатність цієї гонитви й бути здатним зупинитися та обрати свій шлях. Йдеться про самооцінку – ставлення молодої людини до себе й оцінку своїх можливостей та особистих якостей і місця серед інших людей.

Спеціалізована мотивуюча література сприяє підвищенню обох компонентів самооцінки – і когнітивного, як знань людини про себе, і емоційного, як її ставлення до себе. Знання про себе майже на 80 % набуваються через спілкування з іншими людьми. Або у разі, коли ми говоримо про бібліопсихологічний фактор – через прочитання книжок, з яких людина черпає знання про подібних до себе. Ці знання у книжці збагачені емоціями, сила і напруженість яких залежить від того, наскільки значуща отримана інформація для конкретної особи.

З іншого боку, велика кількість емоційно напружених конфліктів розгортається у межах функціонування конкретної родини. Особливо багато стресових ситуацій ґрунтуються на темі нерозуміння батьками дітей, і навпаки, що провокує чвари і непорозуміння. Вагоме місце посідає і тема відповідальності за власну бездіяльність, за невисловлені почуття, жаль за вчинок, на який людина не спромоглася тощо.

Отже, намагаючись дати відповідь на питання щодо вподобань книжок молодим поколінням, спробуємо визначити, які завдання ставить перед собою бібліопсихологія. Насамперед, стикаємося з такою функцією, як визначення ролі автора книжки. Йдеться про те, що можливим поясненням мотиву написання певного твору є біографічність сюжету. Тобто біографія письменника, його особистий досвід і нагальна потреба отримати відповіді на певні питання у молодому віці стає ключем до серця читачів. У творі вони отримують відповідь на питання, які хвилюють їх і якими свого часу, вочевидь, переймався автор. І саме автор, будучи молодою людиною, вирішив їх для себе, а причиною написання його книжки стало прагнення поділитися досвідом з читачами, у яких, можливо, виникли подібні проблеми.

Другим важливим аспектом бібліопсихології є те, що сюжет твору і людина, яка його читає, становлять дві нероздільні ланки комунікації, результатом якої є отримання читачем гарних вражень, а також добрих порад і, відповідно, підвищення його емоційного інтелекту. Людина отримує доказ того, що її проблема – не поодиноким, але типовим, і є ще хтось, хто стикався з подібними станом речей. Для молодого віку характерним є підвищення ступеня важливості, так би мовити "ексклюзивності", винятковості проблеми. У такій ситуації людина схильна перебільшувати реальну небезпеку чи безнадійність, а тому книжка, яка описує подібну ситуацію і, наприклад, після певних пригод, позитивний фінал, стає для людини рятувальним колом. Вона відчуває, що ще хтось все це пережив, переборов, вистояв. Це дає додаткову віру у позитивний результат, і певну близькість з героями книжки, таку собі таємну дружбу, яку "не зрозуміють" реальні люди, які перебувають поруч. Певний ступінь романтизму й таємничості може стати додатковим джерелом енергії, витримки і психологічної стійкості.

Третій ключовий аспект бібліопсихологічної науки – особисте сприйняття книжки індивідуумом. Тобто індивідуальні особливості сприйняття конкретною людиною твору залежно від внутрішніх її характеристик і якостей. Найперше, маємо на увазі життєві цінності людини, ступінь її духовної зрілості, емоційний інтелект, тип темпераменту; життєвий досвід, особливості біологічних ознак, особливості соціально-побутових та психологічних ознак; особливості її виховного середовища, професії, освіти, життєвого етапу, віку тощо.

Людина молодого віку значною мірою схильна зважати на чужу думку, будь то думка реального співбесідника або книжки. З віком залежність від чужої думки слабшає, з'являється власна позиція, яка визначає реакцію і відносини зі світом. Коло досліджень бібліопсихології значно перевершує обсяг питань, які порушує книжкознавство, чи то психологія читання або психологія читача, чи твору. Фактично бібліопсихологія охоплює питання всіх цих галузей, синтезуючи глибше сприйняття

ролі читання у психологічному, соціальному і фізичному здоров'ї людини. Тому залежно від конкретної мети будемо розглядати окремі аспекти цієї широкої наукової ниви – наприклад, вивчатимемо її практичний або теоретичний бік, індивідуальний чи соціальний вплив і конкретну галузь: педагогічна чи бібліотечна бібліопсихологія, бібліопсихологічна географія чи історія, чи соціологія, чи психопатологія.

Методи

Для збору первинної інформації було сформовано авторську анкету та використано метод опитування. Загалом проведено опитування серед 100 молодих осіб віком від 18 до 21 року, студентів, які навчаються у вищому навчальному закладі (Мукачівський державний університет). Для цього використано просту випадкову вибірку (найпростіший вид ймовірнісної вибірки). Було обрано підмножину студентської спільноти з усієї сукупності студентів гуманітарного факультету таким чином, щоб кожен, незалежно від курсу навчання (від першого до четвертого), мав рівні шанси увійти до вибірки. Методом опосередкованого опитування через заповнення авторської анкети отримано інформацію від 76 осіб – 38 юнаків та 38 дівчат. Інформацію від інших 14 осіб, а саме сімох юнаків та сімох дівчат, здобуто методом безпосереднього опитування – інтерв'юванням. Інформацію від решти 10 осіб, п'ятеро юнаків та п'ятьох дівчат, отримано електронною поштою або методом комп'ютерного опитування.

Результати

На запитання "Чим Ви любите займатися у вільний час?" 22 % опитаних студентів (22 особи) відповіли "Читати" (рис. 1). Натомість 30 % опитаних у вільний час гуляють, 20 % грають у комп'ютерні ігри, 16 % проводять час перед телевізором, а решта 12 % давали свої відповіді, серед яких повторювалися такі: "допомагаю з домашніми справами батькам, спілкуюся телефоном, просто дивлюся у вікно, відпочиваю".

На запитання "Чи є у Вас домашня бібліотека?" 70 % опитаних (70 осіб) відповіли "Так", а 30 осіб зі ста опитаних не мають вдома бібліотеки (рис. 2).

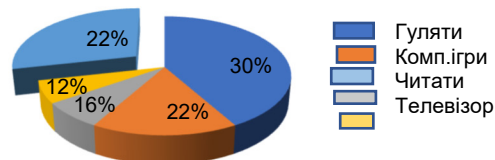

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання "Чим Ви любите займатися у вільний час?"

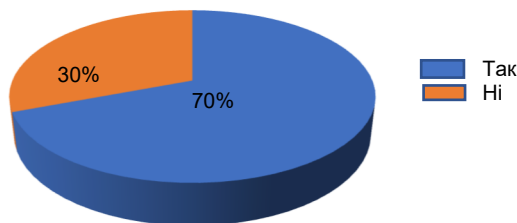

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання "Чи є у Вас домашня бібліотека?"

Вивчаючи книжкові вподобання читацької аудиторії молодого віку, у контексті індивідуального чи соціального впливу, можемо зазначити, що згідно з результатами нашого опитування, близько 60 % опитаних зважають на поради знайомих людей і читають те, що рекомендують інші. Тобто йдеться про значний рівень соціального впливу. Що ж до індивідуального впливу, то

можемо його характеризувати, беручи до уваги показник 40 % аудиторії, яка робить вибір виключно із власних міркувань. Тобто вони обирають нову книжку улюбленого автора або орієнтуються на свої естетичні вподобання дизайну обкладинки незнайомої книжки невідомого автора, або роблять спонтанний вибір під впливом назви,

яка підсвідомо обіцяє вирішення їхніх власних, актуальних на цей час проблем.

Саме пошук допомоги у вирішенні проблем – предмет вивчення педагогічної бібліопсихології. Ми обираємо книжки, які описують наші страхи. Таким чином, вчимося долати власні труднощі за допомогою прикладу іншої особи – героя роману, автора тренінгу, психолога-дослідника, який виступає в ролі аналітика й автора. Чи визнають читачі цей вплив? Опитування показує, що 55 % людей свідомо прагнуть знайти час для того, щоб відшукати таку книжку у друзів або в бібліотеці, а майже кожен 10-й з опитаних, а це близько 10 %, одразу ухвалює рішення знайти і придбати її у книгарні. Далі вважаємо доцільним навести розгорнену відповідь учасниці опитування, студентки третього курсу, яка навчається за спеціальністю "Інформаційна та бібліотечна справа" у Мукачівському державному університеті, Гольчі А.: "Насамперед, книжка – це не тільки про передачу інформації, це про емоційний зв'язок між людиною і книжкою, це переживання за головного героя, це – досвід, котрий ми з роками потім несемо все життя, передаючи його з покоління у покоління. Яке ж цікаве наше життя: хтось читає книжки тому, що йому сумно, і він шукає там розраду, хтось шукає відповіді на питання, які переслідують його все життя, а хтось болюче сприймає розставання тієї пари, на яку так надіявся в сюжеті історії. Так, книжка – це невід'ємний, на мою думку, інструмент для інформаційного та емоційного задоволення. Книжка була, є і буде скарбом людства, незважаючи на те, наскільки наше суспільство стало інформаційно розвинутим".

Про психологічні особливості сприйняття прочитаного говорить ще один учасник опитування, Власенко В., студент третього курсу, що навчається за спеціальністю "Інформаційна та бібліотечна справа" у Мукачівському державному університеті: "У сучасному світі, де кожен день приносить нові випробування та стреси, книжки стали для мене свого роду ліками для душі. Щоразу, коли я відчуваю себе втомленим чи розгубленим, я звертаюсь до своєї особистої аптеки – полиці з книжками. Читання для мене – це не просто активність, а справжнє занурення в інші реалістичні світи або уявні, створені авторами. Кожна книга, яку я обираю, стає запрошенням до нового світу, де я можу пережити пригоди, відчути емоції та зустріти цікавих персонажів. Читаючи, я відчуваю, як моє серце б'ється в такт подіям книжки, а думки мої і персонажів переплітаються, створюючи унікальний досвід.

Читання – це не лише розвага, але й справжня сила, яка може впливати на мою психіку. Якщо я відчуваю стрес чи занепокоєність, книжки допомагають мені зосередитися на моменті, забути про проблеми і відновити внутрішню гармонію. Кожна сторінка книги – це можливість відпочити від повсякденної турботи та зануритися у світ фантазії і мрій. І ще один фактор особистого розвитку – самовдосконалення: книжки є вірними порадиниками на шляху самовдосконалення. Вони вчать мене бути кращою версією себе, надихають на досягнення нових цілей та розкривають неznані горизонти. Кожна прочитана книжка розширює креативність та допомагає зрозуміти себе і світ".

Ще один аспект нашого дослідження – вплив репутації автора на зацікавленість його творами. Свідчення фахівців книжкового ринку підтверджують цей вплив.

Дискусія і висновки

Тенденції читання й вибір книжок читачами молодого віку – важливі питання сьогодення, які відіграють вирішальну роль у формуванні особистості, сприяють підвищенню емоційного інтелекту, розвивають критичне

мислення, стабілізують загальну самооцінку. Говорити про створення культурно розвиненої та усвідомленої спільноти можемо, віддаючи належне читанню, яке є фундаментом прогресу і розвитку щасливого суспільства. У сучасній Україні читання є особливою ментальною зброєю проти зневіри і депресії. Воно сприяє формуванню у молоді власного оптимістичного бачення світу, що дуже важливо у час домінування депресивних інформаційних повідомлень. Як відомо, інформація керує настроями у некритично налаштованому суспільстві. А читання якісної літератури сприяє критичному мисленню та розвитку мислення.

Соціологічне дослідження, проведене Українським інститутом книги, свідчить, що багато респондентів відкрили для себе можливість бібліопсихології: якщо у 2020 році щодня читали літературу 8 % українців, то у 2023 році – це вже 19 %. Дослідники говорять і про інтерес до джерел, у яких задокументовані злочини проти культурної спадщини України. Натомість, наприклад у Німеччині вплив бібліопсихології визнають і використовують для себе 46 % населення (Круглов, 2023; Матіос, 2024). По-друге, доцільно з'ясувати, що саме обирають сучасні українці у книгарнях. За результатами опитування видавців, проведеного у 2022 році, найбільшим попитом користуються книжки двох напрямів: оригінальні українські видання історичної тематики та перекладна література з психології та самопомоги, зокрема про те, як подолати стрес і пережити складні часи. І саме такі результати дослідження переконливо свідчать на користь бібліопсихологічного впливу і можливостей книжок. У числі найбільш затребуваних називають навіть конкретні видання психологічної тематики: "Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому" Бесселя ван дер Колка, а також нонфікшн про пам'ять, блокування мозком травматичних досвідів, роботу з фальшивими спогадами – "Углиб за морським коником. Книжка про пам'ять, яка запам'ятається" Гільде та Ульви Естбю (Романцова, 2023).

Орієнтовно через рік після російського воєнного вторгнення українці відчули потребу осмислити реальність, знайти інформацію про подібні події в інших суспільствах. Про це свідчить інтерес до автобіографічних книжок, сюжет яких стосується пошуку сенсу життя автором навіть у дуже складних обставинах, а також психологічної літератури на тему феномену жорстокого поводження. Основна думка подібних книжок – про те, що кожна людина може переконати саму себе в тому, що вона не є жертвою, адже щоб не трапилося, вона може обрати ставлення до цих обставин.

Третина українських читачів у 2023 році звернулася до літератури, написаної у стилі "фентезі" – це очевидний доказ прагнення втекти від реальності, допомогти собі повірити у кращі часи, у нові можливості. Більш реалістична аудиторія читачів прагне не лише насолоджуватися фантастичними історіями, але і дещо втілювати у життя, обираючи літературу про креативність. Попит на книжки про кохання і шлюб не втрачає своїх позицій, що свідчить про сталий інтерес аудиторії почерпнути натхнення на створення і зміцнення власної родини.

Якщо говорити про вплив репутації автора на зацікавленість читачів його книжками, то в багатьох випадках є пряма залежність, але буває, що ім'я автора не впливає на сприйняття його текстів. Наприклад, падіння продажів книжок про матір Ілона Маска, зокрема автобіографічного твору Мей Маск "Жінка, яка має план", було пов'язане з тим періодом, коли репутація Ілона Маска дещо похитнулася. (Круглов, 2023).

Розповсюджена думка про те, що молодь не читає, спростовується: значна частина молоді читає, бере участь у книговидавничих форумах і конференціях, усвідомлює роль книжки у своєму житті, а отже сповна використовує реанімувальний та цілювальний вплив бібліопсихології. Попитом користується як художнє читання, так і література про саморозвиток і самодопомогу. Молоді люди перебувають у пошуку книжок, які можуть змінити їхнє ставлення до цінностей, пріоритетів і самого життя. Вони усвідомлюють, що читання – це розвиток, навчання, отримання знань, успішність в роботі, самоствердження, пробудження інтересу до життя – таким є результат опрацювання соціологічного опитування-анкетування та інтерв'ю, а також аналіз написаних есе.

Сучасним суспільством необхідно пропагувати розвиток читання, особливо, серед молоді, адже у зрілих суспільствах, де розвинута культура читання, люди значно щасливіші, за порівняннями показників індексу щастя. Звичка читати визначає цінності людини, формує свідомість і здатність бути незалежним в оцінюваннях, усвідомленим, критично мислити. У цьому плані завважуємо позитивний зміст ініціативи щодо заохочення придбання українцями книжок за рахунок державної фінансової допомоги. Вважаємо доцільним впровадження соціальної реклами про користь читання всією родиною. Сімейне читання, створення особистих, родинних бібліотек сприяє розвитку читацького інтересу. Відповідно, молоді люди, виховані у родині, де поширене щоденне спілкування з книжками, практикують читання впродовж життя, привносячи цю звичку у власні родини.

Отже, провівши дослідження ми відповіли на запитання, які ставили перед собою на його початку.

Книжка відіграє важливу роль у житті людей. Для одних – це джерело знань, для інших – відпочинок, енергетичне підживлення, ефективний засіб зняти стрес і напругу – всі ці складові у своїй сукупності становлять очікуваний читачем бібліопсихологічний та бібліотерапевтичний вплив читання. Під час дослідження було з'ясовано, що перше місце вподобань читачів у сучасній Україні посіли два напрями: це історична література та книжки із саморозвитку, а також автобіографічні твори з психологічним контекстом, до яких звертаються молоді люди у пошуках гармонії і розуміння дорослого світу.

Внесок авторів: Оксана Головчук – концептуалізація, методологія, аналіз та підготовка огляду джерел, написання (перегляд і редагування). Ангеліна Гольча – організація емпіричного дослідження.

Oksana HOLOVCHUK, PhD (Polit.)
ORCID ID: 0009-0001-7747-0137
e-mail: ggksana@gmail.com
Mukachevo State University, Mukachevo, Ukraine

Angelina GOLCHA, Applicant
ORCID ID: 0009-0009-9844-0314
e-mail: holchaangelinka@gmail.com
Mukachevo State University, Mukachevo, Kyiv, Ukraine

Список використаних джерел

- Визначення віку, з якого особа може вважатися особою похилого віку: огляд міжнародного досвіду та національні практики (2018, 1 грудня). *Громадський Простір. Усе для третього сектора в одному порталі*. <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2018/12/Огляд-міжнародного-досвіду.pdf>
- Круглов, В. (2024). *Читацькі тенденції: як (і чому) Young Adult завоює книжковий ринок?* https://lb.ua/blog/victor_kruglov/646916_chitatski_tendentsii_yak_i_chomu_young.html
- Круглов, В. (2023). *Чому під час війни важливо читати: Книга – засіб боротьби проти ракет та ворожого ІПСО. Дорослий погляд на світ*. https://lb.ua/blog/victor_kruglov/580406_chomu_pid_chas_viyini_vazhливо_chitati.html
- Кутіщенко, В. П., & Ставицька, С. О. (2009). *Психологія розвитку та вікова психологія. Практикум*. Каравела.
- Матіос, В. (2024). Документування злочинів проти культурної спадщини України: основні проекти та ініціативи за підтримки громадськості. *Вісник Книжкової палати*, 7, 12–18. [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.7\(336\).12-18](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.7(336).12-18)
- Осика, О. В. (2015). Теорія морального розвитку дитини Л. Колберга в сучасній психології. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 27, 359–368. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%25p>
- Романцова, Б. (2023). Історія, мемуари і любовні романи: Які переклади читають українці під час війни. *Lb.ua*. https://lb.ua/culture/2023/08/05/568265_istoriya_memuari_i_lyubovni_romani.html
- Austin, E. J., Saklofske, D. H., & Egan, V. (2005). Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 38(3), 547–558. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.05.009>

References

- Austin, E. J., Saklofske, D. H., & Egan, V. (2005). Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 38(3), 547–558. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.05.009>
- Determining the age at which a person can be considered elderly: an overview of international experience and national practices (2018, December 1). *Public Space. Everything for the third sector in one portal* [in Ukrainian]. <https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2018/12/Огляд-міжнародного-досвіду.pdf>
- Kruglov, V. (2024). Reading trends: how (and why) is Young Adult conquering the book market? [in Ukrainian]. https://lb.ua/blog/victor_kruglov/646916_chitatski_tendentsii_yak_i_chomu_young.html
- Kruglov, V. (2023). *Why it is important to read during wartime: Books as a means of fighting missiles and enemy IPSO. An adult view of the world*. [in Ukrainian]. https://lb.ua/blog/victor_kruglov/580406_chomu_pid_chas_viyini_vazhливо_chitati.html
- Kutishenko, V. P., & Stavytska, S. O. (2009). *Developmental psychology and age psychology. Practical exercises*. Karavela [in Ukrainian].
- Matios, V. (2024). Documenting crimes against Ukraine's cultural heritage: major projects and initiatives supported by the public. *Bulletin of the Book Chamber*, 7, 12–18 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.7\(336\).12-18](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2024.7(336).12-18)
- Osyka, O. V. (2015). L. Kohlberg's theory of moral development in children in contemporary psychology. *Collection of scientific works "Problems of modern psychology"*, 27, 359–368 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%25p>
- Romantsova, B. (2023). History, memoirs, and romance novels: What translations do Ukrainians read during the war? *Lb.ua* [in Ukrainian]. https://lb.ua/culture/2023/08/05/568265_istoriya_memuari_i_lyubovni_romani.html

Отримано редакцією журналу / Received: 20.02.25

Прорецензовано / Revised: 22.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

BIBLIOPSYCHOLOGICAL REVIEW OF READING TRENDS AND BOOK SELECTION BY YOUNG READERS

Background. The publication is based on a debate about how books influence emotional intelligence and overall effectiveness. For people aged 17-25, feeling the uniqueness of personal challenges is common in many life situations. Young individuals tend to exaggerate real dangers, so it is helpful to analyze whether a book that describes a similar situation acts as a "lifeline" for them. Does it serve as a source of energy and psychological stability? Are readers aware of the impact reading has on them?

Methods. To gather primary data, an author's questionnaire was developed, and an indirect survey method was used. Part of the data was collected through direct surveys, such as interviews. Less than a third of the data came from emails and online surveys. We also analyzed sociological research on this topic, along with secondary data.

Results. Patterns in mass communication and reading were identified and examined through bibliographic psychology methods. These include normalizing internal states after stress and receiving negative oral or written messages. The unique perceptions of reading among young people with a certain level of dreaminess and sensitivity were studied. Reading enhances emotional stability and emotional intelligence. In Ukraine,

many respondents discovered the potential of bibliopsychology: in 2020, 8% of Ukrainians read literature daily, and by 2023, that number increased to 19%. The most popular genres are historical literature and psychological self-help books focused on overcoming anxiety. About a year after the enemy invasion, Ukrainians felt the need to understand reality and seek information about similar events in other societies and eras. This interest is reflected in autobiographical and historical works that explore the meaning of life.

C o n c l u s i o n s . *Developing a habit of regular reading influences human values, shapes consciousness and perceptions of reality, and strengthens independence from others' opinions. It involves the ability to stay aware and think critically despite widespread panic and pessimism. In modern Ukraine, reading acts as a mental weapon against despair and depression. It fosters an optimistic outlook on the world among young people, especially amid a flood of depressive media messages.*

K e y w o r d s : *bibliopsychology, psychology of reading, reader psychology, emotional intelligence, book selection psychology.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).3](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).3)

Іван ДАНИЛЮК, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-6522-5994

e-mail: danyliuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Денис КОПИЛОВ, асп.

ORCID ID: 0009-0001-5873-3042

e-mail: denys.kopylov@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОНЯТТЯ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Вступ. Динаміка сучасного вітчизняного суспільно-політичного життя загострила чимало психологічних проблем, серед яких проблема функціонування особистості в умовах невизначеності та неперервної кризи. Зростає потреба в нових підходах до осмислення смисложиттєвих орієнтацій людини, її відповідальності за власне життя, процесів самоактуалізації й самореалізації в умовах воєнного стану. Проблема життєтворчості особистості в цьому контексті набуває нового значення, що знаходить відображення в сучасних психологічних підходах.

Методи. У дослідженні використано теоретико-методологічний аналіз літератури. Застосовано методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та систематизації з метою визначення змісту поняття життєтворчості та його інтерпретацій у різних психологічних напрямках.

Результати. Життєтворчість у психології трактується по-різному залежно від теоретичного підходу. У гуманістичній традиції (К. Роджерс, А. Маслоу) її трактують як процес самореалізації, побудови власного життєвого шляху, вільного вираження внутрішнього потенціалу. В екзистенційному підході (Р. Мей, В. Франкл) акцентують увагу на творчості як відповіді на екзистенційні кризи, як пошуку сенсу життя. Представники біхевіористичного та необіхевіористичного напрямів (А. Бандура) пояснюють життєтворчість через засвоєння моделей поведінки, вплив середовища та процес навчання. У психоаналітичній традиції (З. Фрейд, Г. Юнг, Ж. Лакан) життєтворчість розглядають як результат сублімації, інтеграції свідомого та несвідомого, подолання внутрішніх конфліктів. У сучасному вітчизняному науковому дискурсі життєвий шлях розглядається як індивідуальна траєкторія розвитку особистості, де визначальну роль відіграють сенси, цінності, рефлексія та суб'єктна активність. У дослідженнях українських учених (Є. Головаха, Н. Паніна, Т. Титаренко та ін.), насамперед, йдеться про життєтворчість як механізм адаптації до кризових обставин, про формування смисложиттєвих орієнтацій, розкриття внутрішнього потенціалу особистості.

Висновки. Життєтворчість – це інтегративне явище, яке охоплює активну, смислову діяльність людини щодо побудови власного життя в умовах викликів. У різних методологічних підходах дослідники розкривають її через поняття свободи, суб'єктності, цінностей, самореалізації, індивідуальності, адаптації, сублімації. Вивчення життєтворчості особливо актуальне в умовах воєнного стану, коли особистість змушена перманентно ухвалювати нові рішення, переосмислювати пріоритети, мобілізувати свої психологічні ресурси.

Ключові слова: особистість, самореалізація, самоактуалізація, індивідуальний розвиток, життєтворчість, смисложиттєві орієнтації, рефлексія, креативність, відповідальність, соціальні кризи, психологічна стійкість, цінності.

Вступ

Передумови. Динаміка вітчизняного суспільно-політичного життя загострила чимало психологічних проблем функціонування особистості, буття людини в контексті перманентної невизначеності, пролонгованої ненормативної суспільно-політичної кризи.

Актуальність. Проблема долавання криз, вирішення ситуацій невизначеності в психологічній практиці є достатньо розробленою. Проте складні життєві ситуації, конструктивне функціонування людини під час воєнних дій надають їй іншого значення, задають ще один зріз усвідомлення і розробки проблеми відповідальності особистості за своє життя (May, 2007), пошуку його нових сенсів та самоактуалізації (Maslow, 1962), самореалізації у нових суспільно-політичних, соціально-культурних умовах (Титаренко, Кочубейник, & Черемних, 2014), продукування нових смисложиттєвих орієнтацій (Csikszentmihalyi, 1990; Франкл, 2023), продукування простору життєтворчості і подолання (Титаренко, 2003) тощо.

Мета статті розкрити зміст та структуру явища життєтворчості в сучасній психології.

Завдання дослідження. У результаті теоретико-методологічного аналізу з'ясувати основні підходи до трактування поняття життєтворчості в сучасній психології.

Методи

У ході теоретико-методологічного аналізу використано теоретичні методи дослідження а саме: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація.

Результати

Явище життєтворчості досліджується в контексті різних наукових підходів, а саме: гуманістичного, біхевіоризму і необіхевіоризму, особистісного, екзистенційного.

У науковій традиції гуманістичної психології поняття життєтворчості посідає чільне місце, де основну увагу вчених зосереджено на вивченні потенціалу людини, з'ясуванні змісту та структури її автентичності, здійсненні вільного вибору та проблемах самореалізації особистості (Франкл, 2023).

Життєтворчість вчені трактують як активне, свідоме, ціннісно орієнтоване персональне конструювання особистістю свого життєвого шляху. Завдяки життєтворчості вона виявляє свою автентичність (як намагання бути собою), свободу вибору (навіть за несприятливих умов), усвідомлює і бере на себе відповідальність за свої рішення. Під час здійснення вибору демонструє прагнення до самореалізації як до постійного збагачення особистісного потенціалу. З процесом адаптації до умов життя реалізується процес творення себе і перетворення навколишнього світу через вироблення і прийняття своїх рішень, пошук і втілення в життя своїх значущих сенсів. Ці проблеми знайшли відображення в концепції становлення особистості як процесу, в якій особистість є активним творцем свого "Я" завдяки здійснюваному процесу самопізнання, відкритості для досвіду інших, розвитку власної автентичності (Rogers, 1961; Rogers et al., 1967). Також досліджується проблема самоактуалізації особи-

стості як вищої форми життєтворчості, йдеться про втілення і реалізованість вроджених потенціалів людини, пошук нею сенсів буття, виконання діяльності на рівні творення дійсності (Maslow, (1962).

Екзистенційні аспекти творення людиною свого життя розкрито через прийняття екзистенційних дилем, таких як страх, свобода, смерть, відповідальність. У такій екзистенційній творчості особистість формує свою життєдіяльність (May, 2007), продукує і творить життя через сенси, навіть за умов неперервних страждань (Frankl, (1946/1959).

У біхевіористичній традиції поняття життєтворчості у класичному розумінні практично не використовується, оскільки у проблемі життєтворення особистості здебільшого йдеться про її внутрішній світ, а традиція біхевіоризму спирається на дослідження зовнішньо спостережуваної поведінки, яка формується через навчання, підкріплення за принципом "стимул–реакція". Разом із тим, окремі аспекти поняття життєтворчості в контексті біхевіоризму можна трактувати як процес набуття особистістю спеціальних поведінкових стратегій, завдяки яким вона здатна адаптуватися і досягати суб'єктивно визначальних цілей та результатів, зважаючи на потребу значущого майбутнього у своєму житті.

Отже, якщо в гуманістичному підході життєтворчість трактують як вільне, смислове, креативне формування життєвого шляху, то в біхевіористичному підході розроблено підґрунтя для визначення закономірностей та особливостей формування ефективних моделей поведінки особистості через її навчання, підкріплення та наслідування заданих зразків. Людину вважають так званим продуктом середовища, оскільки її життєвий шлях формується внаслідок переважної дії зовнішніх стимулів і підкріплень (на противагу вільному вибору особистості). Процес, який детермінований значущим соціальним оточенням, вважають ланцюгом перманентного навчання. При цьому позитивне підкріплення навчених реакцій (та їхніх варіацій) у поведінці особистості вважають творчістю.

У необіхевіоризмі, зокрема у школі соціального біхевіоризму А. Бандури, дотичними до проблеми життєтворчості є дослідження специфіки особистісного впливу на своє життя через: а) процес і результат саморегуляції, де остання трактується як можливості людини планувати, контролювати та оцінювати свою поведінку; б) моделювання поведінки завдяки здібностям спостереження, коли особа виокремлює приклади для наслідування, створює так звані поведінкові сценарії свого життя. Разом із тим, базисом проектування особистістю себе в майбутнє є розвинений механізм навчання (а не сенс і свобода вибору, як у гуманістичному підході). У цьому підході життєтворчість трактується як здобута навчена ефективна поведінка, не свідомо (іраціонально) засвоєний поведінковий репертуар (який формується переважно на основі базових підкріплень), завдяки яким особистість має можливості і здатна адаптуватися до оточення (Bandura, 1986; 1997; 2016).

У психоаналітичному підході проблема життєтворчості не стала окремим предметом наукових рефлексій. Разом із тим, її змістовні кореляти наявні в психоаналітичних концепціях і теоріях. Насамперед, йдеться про роботу з внутрішньо особистісними конфліктами, травматичним досвідом, психічним несвідомим, такими як несвідомі бажання, трансформування внутрішнього хаосу й формування особистісно значущих сенсів. Долання особистістю несвідомих перешкод створює умови для формування у неї здатності до самотворення, тобто творення свого життєвого шляху, своїх життєвих сенсів тощо.

Так, йдеться про життєтворчість як сублимацію (З. Фрейд), тобто як механізм, що дає можливості індивіду знайти шлях до своєї–реалізації через символічні, творчі, культурні виміри його дійсності. Життєтворчість трактують як здатність до перетворення лібідо на соціально або культурно цінну діяльність. Наприклад, трансформування і каналізування сексуальної енергії в енергію творення у різних сферах життєдіяльності людини (мистецтва, науки, життєвих проєктів), і навіть як компроміс між власними бажаннями особистості та суспільними вимогами до неї (Freud, 1914; 1921).

У концепції індивідуалізації К. Юнга процес життєтворчості особистості вважають рухом до її цілісності, так званого поєднання свідомого й несвідомого. При цьому сам процес індивідуалізації і є процесом самотворення, як породження унікальної особистості через прийняття нею архетипів Тіні, Аніми (Анімуса). Маючи свій внутрішній образ (Самість), особа прагне до досягнення цього Я-образу (як можливості поглянути у власне серце), що і є життєтворенням у глибинному сенсі (Jung, 1953; 1954; 1966).

У концепції життєтворчості як справжнього "Я" (Д. Віннікотт) базовим є вираження свого справжнього "Я", відчуття й усвідомлення себе в цьому досвіді. Зважаючи на особливості раннього онтогенезу, наприклад наявності / ненавності безпечного середовища, в особистості відповідною мірою розвивається здатність жити творчо, тобто творити своє буття (Winnicott, 1965a; 1965b; 1971).

Життєтворчість можна трактувати як роботу з власними бажаннями та бажаннями інших, коли особистість здійснює перманентний пошук себе через мову, символи, бажання інших. Суб'єктність особистості має вияв у бажанні, навіть за тих умов, коли це бажання є незручним, породжує тривожні переживання. Життя набуває творчого змісту тоді, коли особа здатна перебувати в діалозі із власними несвідомими бажаннями, перестає узгоджувати власне життя з чужими очікуваннями, розкриваючись через творчу діяльність, мову тощо (Lacan, 1998; Badiou, & Roudinesco, 2014).

Загалом, у науковій традиції психоаналізу зміст життєтворчості полягає в глибинній психічній трансформації (а не в зовнішніх діях, як у біхевіоризмі) людини (Levine, 2019). У процесі особистісного трансформування здійснюється перехід від нерозуміння (хаосу) до розуміння (з'ясування якихось сенсів), від травматичних переживань досвіду до символізації, від пригнічення до сублимації – усе це в контексті психоаналізу вважають шляхом особистості до свободи. Йдеться про визначальні індикатори у творенні особистісного "Я": а) фантазування, бажання, несвідоме самовираження як складник життєтворчості (Knafo, & Feiner, 2006; Freud, 1959); б) гру як потенційну зону між внутрішнім і зовнішнім світом, де суб'єкт функціонує автентично (Winnicott, 1971); в) бажання, символізацію, означування браку й віднайдення власного "Я" через мову (Lacan, 1998); г) безсвідоме знання, що має прояв у творчих ідентичностях, де життєтворчість є так званим вибором форм життя, які корелюють із внутрішнім досвідом особистості (Bollas, 1987); д) інтимний бунт, де життєтворчість постає як етична, творча трансформація особистості проти зовнішніх приписів (Kristeva, 2002).

Окремі аспекти життєтворчості представлено в дослідженнях життєвого шляху особистості. Так, поняття життєвого шляху в особистісному підході посідає чільне місце в дослідженнях з психології розвитку та самореалізації. У цьому підході життєвий шлях трактують як індивідуально унікальний, динамічний, змістовний процес

становлення і розвитку особистості, що відбиває її досвід, ціннісні орієнтації, сенси тощо. У цій методологічній традиції життєвий шлях визначають через такі параметри як індивідуальність, цілісність, рефлексивність, смисложиттєві орієнтації, активність. Життєвий шлях трактують як пошук сенсу та реалізації свободи волі. Так, у логотерапії сенс життя є визначальним у формуванні життєвого шляху. Страждання не виключають, а поглиблюють сенс життя. Життєтворчість реалізується через персональний вибір власного ставлення особистості до обставин (Frankl, 1946/1959); як послідовність вікових криз, через які відбувається формування і розвиток особистості (Erikson, 1957; 1988); як життєві цикли, тобто як просування людини послідовними періодами структурної перебудови свого життя як низки стабільних і перехідних періодів, де життєтворчість реалізується через зміну ідентичності, соціальних ролей, цілей у житті (Levinson, 1978; Levinson, et al., 1978); як простір життєтворчості й подолання, що об'єднує внутрішню активність особистості з викликами часу (Титаренко, 2003; 2016).

Життєвий шлях трактують як послідовність подій, етапів, рішень і переживань, що утворюють так звану біографію особистості, в якій міститься внутрішній зміст життєтворчості, цільові орієнтири, самосвідомість і відповідальність за свої вчинки, які набувають суб'єктивного (власного) бачення життя, рефлексії над пройденим, здобутим і бажаним потребним майбутнім. Йдеться про унікальний життєвий шлях кожної людини, який залежить від її особистих рішень, досвіду, цінностей. Цей шлях є цілісним, оскільки сприймається особистістю як єдність минулого, теперішнього і майбутнього. Усвідомлення і осмислення людиною свого життєвого шляху, її здатність до роздумів, розуміння та інтерпретування значущих подій свого життя свідчить про розвинену рефлексивність. Центром життєдіяльності людини є її сенси, цілі, покликання, які детермінують зміст і структуру особистості. Усвідомленість, власне цілепокладання зумовлюють суб'єктність особистості як творця свого життєвого шляху.

У контексті психології розвитку життєвий шлях особистості розглядається як динамічний процес закономірних, спрямованих і послідовних змін, що відбуваються з людиною протягом її життя (онтогенетичного розвитку). Він має закономірності, але водночас відкритий для варіативності, що підкреслює активну роль людини як суб'єкта власного становлення.

Життєвий шлях особистості вважають індивідуальною траєкторією психічного, емоційного, когнітивного, особистісного, соціального аспектів розвитку, який є детермінованим внутрішніми і зовнішніми чинниками. Через взаємодію з довкіллям людина впливає і на свій внутрішній світ. Отже життєтворчість є і внутрішнім усвідомленням, і осмисленням свого життя, й втіленням сенсів у вчинках та реальних діях. Особливо дослідники підкреслюють значення виховання особистості як активного суб'єкта життєдіяльності, наголошуючи на ролі освіти і соціокультурних впливів.

Виокремлюючи сутнісні змісти у різних методологічних традиціях, зауважимо, що в них розкрито різні аспекти розуміння поняття життєвого шляху особистості, тобто йдеться про життєвий шлях як про: а) унікальну, смисложиттєву конструкцію, результат вибору і рефлексії (особистісний підхід); б) реагування на середовище, коли особистісні смисли залишаються поза увагою особи (біхевіористичний підхід); в) схеми сприйняття людиною свого життя, логіку прийняття рішень (когнітивний підхід); г) несвідомі впливи дитячого періоду життя на

формування життєвих сценаріїв особистості (психоаналітичний підхід); д) пошуки сенсів життя, пошук автентичності та подолання екзистенційної порожнечі (екзистенційний підхід).

Сукупність проблем життєвого шляху особистості, її життєтворчості представлена в концепціях вітчизняних учених. Проблематика життєтворення (самотворення, побудови життєвого шляху, життєвих сценаріїв) досліджується в контексті акмеології, екзистенційної психології, психології особистості та психології розвитку. Загалом дослідники трактують життєтворчість як процес самотворення, побудову життєвого шляху. Йдеться про процес свідомого, активного, рефлексивного конструювання людиною власного життя відповідно до внутрішніх цінностей, цілей і сенсів. У цій парадигмі інтегровано екзистенційну глибину (сенс, відповідальність), динаміку (розвиток, ідентичність), соціальний вимір (контекст, взаємодія).

Зокрема, йдеться про життєтворчість як спосіб подолання життєвих криз і побудову життєвої перспективи через "життєві стратегії подолання", "активне конструювання сенсу" (Титаренко, 2016). Життєтворчість є активним інтегративним, свідомим, рефлексивним процесом конструювання життя, в якому особистість самостійно проєктує, організовує та переосмислює власний життєвий шлях. Окрім адаптації, особистість перетворює наявну реальність згідно із внутрішніми цінностями і смислами. Підкреслюючи значення криз, втрат і невизначеності, Т. Титаренко трактує життєві кризи й травматичні події як такі, що не лише загрожують цілісності особистості, а й детермінують її розвиток, стимулюють пошук нових життєвих стратегій та сенсів. Оптимізація життєвого шляху, життєва стратегія подолання ґрунтуються на ідеї цілеспрямованої побудови смисложиттєвої перспективи особистості, яка складається з життєвих цілей, життєвого сценарію і персональної відповідальності за здійснений вибір. У процесі життєтворення актуалізуються механізми індивідуалізації та самотворення, коли людина конструює свою унікальну життєву історію, відстоює автентичність, здійснює вибір власної життєвої місії. Більше з тим, життєтворчість є умовою психологічного благополуччя особистості, сприяє її ресурсному стану, підвищує стресостійкість, адаптивність, допомагає підтримувати внутрішню гармонію.

Концепція життєвої перспективи (Є. Головаха) розглядається не як індивідуальне бачення людиною свого майбутнього, а як соціальний феномен, соціально зумовлений конструкт, що формується під впливом таких чинників як соціальне середовище, економічні й політичні умови, рівень освіти, життєвий досвід та очікування людини. У дослідженнях динаміки соціальних настроїв в українському суспільстві за один із найважливіших критеріїв взято індекс життєвої перспективи, що дало змогу вченим оцінити рівень соціального оптимізму або песимізму. Так, за умови переважання віри в краще майбутнє, суспільство розвивається стабільніше, якщо ж переважає песимізм, то це є ознакою соціального напруження чи суспільної кризи (Головаха, & Паніна, 2014). Життєва перспектива пов'язана із соціальними очікуваннями, з тим, наскільки людина вірить у можливість змінити своє життя на краще, піднятися соціальними сходами, отримати бажану освіту або роботу. У цьому контексті соціальні очікування є складником життєвої перспективи людини. У концепції життєвої перспективи здійснено спробу з'ясувати, як уявлення людей про своє майбутнє впливають на їхню поведінку, мотивацію та ставлення до суспільства. Якщо люди бачать майбутнє як позитивне й можливе для досягнення особистих цілей, вони виявляють свою активність, ініціативність,

схильність до змін. Натомість безнадія свідчить про зростання апатії, агресивності, еміграційних настроїв людей. Людина водночас трактується і як продукт соціальних умов, і як активний конструктор життєвої перспективи, де соціальні очікування, цілепокладання та життєва перспектива є взаємопов'язаними. Людина як суб'єкт своєї життєдіяльності формується через взаємодію з суспільством і може змінювати життєву реальність через власну діяльність. Життєва перспектива є образом майбутнього, який людина вважає можливим і бажаним для себе, де саме її цілі формують цей образ (Golovakha, Gorbachik, & Panina, 2007).

Життєтворення особистості розглядають як духовну і професійну реалізацію, яка пов'язана із самопізнанням, самоактуалізацією, розвитком особистості в соціокультурному контексті (Савчин, 2008). У концепції життєвого світу особистості йдеться про сенсожиттєву парадигму людини і формування життєвих стратегій. У контексті індивідуально-діяльнісного підходу наголошують на тому, що суб'єкт, діючи, розвивається через діяльність, де визначальними у формуванні життєвого шляху є свідомість, мотивація, цілі. Особа, яка усвідомлює себе в соціальному просторі, визначає смисли життя, які пов'язані з її духовними та ціннісними орієнтирами, особливо в умовах трансформації суспільства (Татенко, 2017).

Зокрема, у теорії вчинку йдеться про життєтворчість як центральний прояв особистості з яскраво вираженим екзистенційним змістом (Роменець, 1964; 2004). Життєтворчість визначено як процес самостійного, осмисленого творення власного життя, в якому особистість бере відповідальність за своє існування, діє як суб'єкт, а не як об'єкт обставин, розкриває свою індивідуальність через смисли та вчинки. Водночас життєтворчість є активним началом, що пов'язане із цілепокладанням, де важливим аспектом є рефлексія як усвідомлення себе, своєї ролі, сенсів життя. Людина сама створює смисли, які і є внутрішнім стрижнем життєтворчості. Її ядром є вчинок як екзистенційний акт, в якому проявляється внутрішня позиція людини, формується власне "Я", реалізується життєвий сенс. Потрапляючи в ситуацію (зовнішню і внутрішню), особистість керується власними цінностями і здійснює внутрішній вибір (через духовне напруження і пошук сенсу). Виробляючи рішення людина бере на себе відповідальність і реалізує дію як зовнішній прояв внутрішнього рішення. Насамкінець, здійснюється післявчинкова рефлексія і внутрішнє зростання. У такий спосіб у вчинкові до певної міри узгоджуються свобода, смисл і дія (Роменець, 2004).

У поглядах В. Моляко життєтворчість представлена у різних аспектах, а саме: а) як процес самореалізації особистості, який полягає в пошуку та втіленні сенсу життя, в якому людина через усвідомлення себе, своїх цінностей і принципів визначає свій життєвий шлях; б) як свобода вибору, коли людина сама здатна обирати принципи, цінності (йдеться про вибір на пряму життя загалом); в) індивідуальний розвиток в етичному вимірі, де важливими є взаємодія з іншими людьми, соціальна відповідальність та етичні принципи. Важливим є не лише досягнення особистісного успіху, а й реалізація себе в суспільних контекстах, допомагаючи іншим і створюючи змістовне суспільне середовище; г) як самовизначення своїх цінностей, цілей, ідеалів, життєвого шляху, переживання цілісності своєї особистості; д) відповідальність особистості за свій життєвий вибір, за те, що відбувається з нею (Моляко та ін., 2023; 2024).

І. Бех трактує життєтворчість як процес, через який людина формує і реалізує свою життєву перспективу. Життєтворчість є процесом самореалізації та розвитку

особистості завдяки механізмам, які дозволяють їй формувати і досягати своїх життєвих цілей, реалізовувати життєві перспективи. Саме через життєтворчість людина реалізує свої потенційні можливості, відстоює власні інтереси та ідентичність у соціумі, де важливою є її активна позиція (стосовно формування свого життєвого шляху, реалізації свого потенціалу). Інтеграція особистих і соціальних чинників дозволяє людині успішно реалізувати себе, своє життя (Бех, 2003; 2007; 2010).

У контексті проблеми життєтворення процес цілепокладання є одним із головних для усвідомленого формування людиною цілей, до яких вона прагне у своєму житті. Ю. Швалб вважає цілепокладання центральною формою прояву суб'єктності особистості (концепція цілепокладання). Людина як суб'єкт проявляє себе через постановку цілей, що є формами майбутнього, які людина проєктує в теперішнє. Ціль, своєю чергою, є генезою життєвої активності людини та творення нею свого життєвого шляху. Ціль є смисловою структурою, не просто результатом, а носієм особистісного смислу. У структурі смислової системи особистості розрізняють операційно-технічну мету ("що зробити") і екзистенційно-ціннісну мету ("навіщо жити саме так"). Прогнозуючи майбутнє (бачення перспективи), людина здійснює оцінку ресурсів та умов. Перед нею постає мотиваційний вибір (навіщо це мені?), у відповідь на що вона ухвалює рішення (як акт суб'єктності). Ю. Швалб зазначає, що цілі не існують ізольовано, а вплітаються в цілісну картину життя. При цьому життєва перспектива є системою цілей, яка пов'язана з уявленнями особистості про себе в майбутньому. Саме через цілепокладання людина вибудовує свою ідентичність у часі (Швалб, 2005; 2008; 2009; 2011).

Порівнюючи концепції щодо життєвого шляху особистості, зауважимо, що вітчизняні дослідники приділяють увагу соціальному контексту й духовно-ціннісному виміру суб'єкта, тобто особі, що діє і постійно переосмислює себе в контексті соціальних змін (політичних, історичних, культурних). У центрі уваги – життєвий шлях особистості, його сенси та соціальні стратегії, які розглядають у соціокультурному, національному, посттравматичному контекстах. Людині як суб'єкту свого життєтворення властиві рефлексивність, інтегративність. Вона ставиться до кризи як до поштовху стосовно переосмислення свого життя, нового конструювання життєвої перспективи і вибору стратегій життєдіяльності.

У зарубіжних концепціях увага, насамперед, приділяється сенсам життя, ідентичності, особистісним трансформаціям, які відбуваються в екзистенційному, універсальному контекстах. Людина – духовна, вільна, інтенціональна – переживає кризу як випробування, що дає можливість відкрити сенси та здійснити вибір – сенсу, ідентичності, автентичності.

Дискусія і висновки

Спільним у поглядах вчених стосовно проблеми життєтворчості є те, що людина вважається автором свого життя; кризи та втрати є потенціалом для її зростання; смисложиттєва спрямованість є джерелом резильєнтності, пріоритетності внутрішнього персонального вибору, а не впливу зовнішніх обставин. З усім тим, у поглядах існують і відмінності, коли одні підкреслюють значущість духовної природи людини і сенсу як метафізичної категорії (за В. Франклом), інші підкреслюють значущість соціально-психологічного виміру життєвого шляху, його стратегічного планування, активний побудові особистістю майбутнього (за Т. Титаренко). Життєтворчість полягає у творенні самого себе через вчинки і післявчинкову рефлексію. Саме через вчинок людина перетворює життя на свій розсуд, визначаючи своє майбутнє

(за В. Роменцем). Сенс життя є ключовим поняттям, а вчинок є відповіддю на виклики життя. Він є важливим у пошуку глибинного сенсу життя людини, навіть у її стражданні. Завдяки вчинку як акту волі людина може здолати страждання, коли вона не просто живе, а прагне жити зі значенням, із трансцендентністю буття (за В. Франклом). Життєва перспектива особистості полягає в її самореалізації через діяльність, а вчинок є проявом життєвих цінностей і особистої відповідальності. Йдеться про розвиток особистості через перспективу, тобто через бачення себе в майбутньому та можливості вибору (за І. Бехом). У проблемі життєтворчості ключовою є активна роль людини в її житті через вчинки, йдеться про дію як творення себе (за В. Роменцем), як пошук сенсу навіть у стражданні (за В. Франклом), як самореалізацію через життєву перспективу (за І. Бехом). Розглянуті концепції, теорії, підходи є підґрунтям для розкриття змісту проблеми життєтворення, тобто того, як людина будує своє життя, ставить цілі, здійснює пошук смислів, взаємодіє із соціальним середовищем, зберігає свою індивідуальність і самотність, реалізує свої внутрішні потенціали, наскільки є суб'єктом свого життя.

Внесок авторів: Іван Данилюк – концептуалізація, методологія, написання та вичитка статті; Денис Копилов – підготування огляду літератури, теоретичних засад дослідження, написання та вичитка статті.

Список використаних джерел

- Бех, І. В. (2003). Життєтворчість особистості: психологічний аналіз. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Психологія"*, 1, 45–53.
- Бех, І. В. (2007). Психологічні механізми життєтворчості: процес і зміст. *Психологічний журнал*, 28(4), 75–84.
- Бех, І. В. (2010). Творчість і життєтворчість: концептуальні аспекти в психології особистості. *Психологічний науковий вісник*, 15(2), 23–30.
- Головаха, С. І., & Панина, Н. В. (2014). *Психологія людського взаєморозуміння* (2-ге вид., зі змінами та доп.). Інститут соціології НАН України.
- Моляко, В. О., Ваганова, Н. А., & Гулько, Ю. А. (2023). Особливості функціонування творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія "Психологія"*, 34(73), 1, 154–159. <http://vernadskijournals.in.ua>
- Моляко, В. О., Біла, І. М., Ваганова, Н. А., Гулько, Ю. А., Завгородня, О. В., Латиш, Н. М., ... & Шепельова, М. В. (2024). *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742710>
- Роменець, В. А. (1964). *Людина і подвиг*. Наукова думка.
- Роменець, В. А. (2004). *Психологія творчості* (3-тє вид.). Либідь.
- Савчин, М. В. (2008). *Психологія відповідальної поведінки*. Місто НВ.
- Татаренко, В. А. (2006). Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. У *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* (с. 316–358). Либідь.
- Татенко, В. А. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Міленіум.
- Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Либідь.
- Титаренко, Т. М. (2013). Особистісне самоконструювання: циклічно-поступальна динаміка. *Психологія і особистість*, 1(3), 85–96. http://psychpersonality.inf.ua/ПО_№1_2013-7.pdf
- Титаренко, Т. М. (Ред.). (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі*. Міленіум.
- Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Імекс-ЛТД.
- Титаренко, Т. М., Кочубейник, О., & Черемних, К. (2014). *Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності*. Міленіум.
- Франкл, В. (2023). *Людина в пошуках справжнього сенсу*. Психолог у концитаборі. Клуб сімейного дозвілля.
- Швалб, Ю. М. (2005). Цілепокладання як механізм життєвого самовизначення особистості. *Психологія і суспільство*, 2, 152–159.
- Швалб, Ю. М. (2008). Проблема цілепокладання у контексті проектування життєвого шляху. *Психологічний журнал*, 10(3), 14–21.
- Швалб, Ю. М. (2009). Психологічні механізми цілепокладання як складової життєтворчості особистості. *Психологія і суспільство*, 3–4, 127–135.
- Швалб, Ю. М. (2011). Життєве самовизначення та цілепокладання як чинники особистісного зростання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки"*, 1, 35–42.
- Badiou, A., & Roudinesco, É. (2014). *Jacques Lacan, past and present: A dialogue*. Columbia University Press.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman.
- Bandura, A. (2016). *Moral disengagement: How people do harm and live with themselves*. Macmillan.
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. Guilford Press.
- Beck, A. T. (1995). *Cognitive therapy: Basics and beyond*. Guilford Press.
- Bollas, C. (1987). *The shadow of the object: Psychoanalysis of the unthought known*. Columbia University Press.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. Harper & Row.
- Erikson, E. H. (1957). *Kindheit und Gesellschaft*. Kindler.
- Erikson, E. H. (1988). *Der vollständige Lebenszyklus*. Suhrkamp.
- Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy*. Beacon Press. (Original work published 1946).
- Freud, S. (1914). *On narcissism: An introduction*. In *Collected papers* (Vol. 14). Hogarth Press.
- Freud, S. (1921). *Group psychology and the analysis of the ego* (*Massenpsychologie und Ich-Analyse*). Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Freud, S. (1959). *Creative writers and day-dreaming* (J. Strachey, Trans.). In J. Strachey (Ed.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 9, pp. 141–154). Hogarth Press. (Original work published 1908)
- Golovakha, E., Gorbachik, A., & Panina, N. (2007). *Ukraine and Europe: Outcomes of international comparative sociological survey*. Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
- Jung, C. G. (1953). *Psychological aspects of the individuation process* (R. F. C. Hull, Trans.). In H. Read, M. Fordham, G. Adler, & W. McGuire (Eds.), *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 9, Part 1, pp. 289–356). Princeton University Press. (Original work published 1934)
- Jung, C. G. (1954). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1934)
- Jung, C. G. (1966). *The practice of psychotherapy: Essays on the psychology of the transference and other subjects* (R. F. C. Hull, Trans.). In *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 16). Princeton University Press.
- Knafo, D., & Feiner, K. (2006). Unconscious phantasy and the creative process. *The Psychoanalytic Review*, 93(3), 395–429. <https://doi.org/10.1521/prev.2006.93.3.395>
- Kristeva, J. (2002). *Intimate revolt: The powers and limits of psychoanalysis* (J. Herman, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Lacan, J. (1998). *The seminar of Jacques Lacan: Book XI: The four fundamental concepts of psychoanalysis* (J.-A. Miller, Ed., A. Sheridan, Trans.). W. W. Norton. (Original work published 1973)
- Levine, H. B. (2019). *The self in transformation: Psychoanalysis, philosophy and the life of the spirit*. Routledge.
- Levinson, D. J. (1978). *The seasons of a man's life*. Alfred A. Knopf.
- Levinson, D. J., Darrow, C. N., Klein, E. B., Levinson, M. H., & McKee, B. (1978). The psychosocial development of men: Early adult transition and mid-life transition. *The Counseling Psychologist*, 6(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/001100007800600102>
- Maslow, A. H. (1962). *Toward a psychology of being*. Van Nostrand.
- May, R. (2007). *Love and will*. W. W. Norton & Company.
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
- Rogers, C., Stevens, V., Gendlin, E., & Shlien, J. (1967). *Person to person: The problem of being human, a new trend in psychology*. Real People Press.
- Winnicott, D. W. (1965a). *The family and individual development*. Tavistock.
- Winnicott, D. W. (1965b). *Maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. Hogarth Press.
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock Publications.

References

- Badiou, A., & Roudinesco, É. (2014). *Jacques Lacan, past and present: A dialogue*. Columbia University Press.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman.
- Bandura, A. (2016). *Moral disengagement: How people do harm and live with themselves*. Macmillan.
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. Guilford Press.
- Beck, A. T. (1995). *Cognitive therapy: Basics and beyond*. Guilford Press.
- Bekh, I. V. (2003). Life creativity of the individual: psychological analysis. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series: Psychology*, 1, 45–53 [in Ukrainian].
- Bekh, I. V. (2007). Psychological mechanisms of life creativity: process and content. *Psychological Journal*, 28(4), 75–84 [in Ukrainian].
- Bekh, I. V. (2010). Creativity and life creativity: conceptual aspects in personality psychology. *Psychological Scientific Bulletin*, 15(2), 23–30 [in Ukrainian].
- Bollas, C. (1987). *The shadow of the object: Psychoanalysis of the unthought known*. Columbia University Press.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. Harper & Row.
- Erikson, E. H. (1957). *Kindheit und Gesellschaft*. Kindler.

- Erikson, E. H. (1988). *Der vollständige Lebenszyklus*. Suhrkamp.
- Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy*. Beacon Press. (Original work published 1946)
- Frankl, V. (2023). *Man's search for meaning. A psychologist in a concentration camp*. Family Leisure Club [in Ukrainian].
- Freud, S. (1959). *Creative writers and day-dreaming* (J. Strachey, Trans.). In J. Strachey (Ed.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 9, pp. 141–154). Hogarth Press. (Original work published 1908)
- Freud, S. (1914). *On narcissism: An introduction*. In *Collected papers* (Vol. 14). Hogarth Press.
- Freud, S. (1921). *Group psychology and the analysis of the ego* (*Massenpsychologie und Ich-Analyse*). Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
- Golovakha, E. I., & Panina, N. V. (2014). *Psychology of human understanding* (2nd ed., with changes and additions). Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Golovakha, E., Gorbachik, A., & Panina, N. (2007). *Ukraine and Europe: Outcomes of international comparative sociological survey*. Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
- Jung, C. G. (1953). *Psychological aspects of the individuation process* (R. F. C. Hull, Trans.). In H. Read, M. Fordham, G. Adler, & W. McGuire (Eds.), *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 9, Part 1, pp. 289–356). Princeton University Press. (Original work published 1934)
- Jung, C. G. (1954). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1934)
- Jung, C. G. (1966). *The practice of psychotherapy: Essays on the psychology of the transference and other subjects* (R. F. C. Hull, Trans.). In *The collected works of C. G. Jung* (Vol. 16). Princeton University Press.
- Knafo, D., & Feiner, K. (2006). Unconscious phantasy and the creative process. *The Psychoanalytic Review*, 93(3), 395–429. <https://doi.org/10.1521/prev.2006.93.3.395>
- Kristeva, J. (2002). *Intimate revolt: The powers and limits of psychoanalysis* (J. Herman, Trans.). Columbia University Press.
- Lacan, J. (1998). *The seminar of Jacques Lacan: Book XI: The four fundamental concepts of psychoanalysis* (J.-A. Miller, Ed., A. Sheridan, Trans.). W. W. Norton. (Original work published 1973)
- Levine, H. B. (2019). *The self in transformation: Psychoanalysis, philosophy and the life of the spirit*. Routledge.
- Levinson, D. J. (1978). *The seasons of a man's life*. Alfred A. Knopf.
- Levinson, D. J., Darrow, C. N., Klein, E. B., Levinson, M. H., & McKee, B. (1978). The psychosocial development of men: Early adult transition and mid-life transition. *The Counseling Psychologist*, 6(1), 3–20. <https://doi.org/10.1177/001100007800600102>
- Maslow, A. H. (1962). *Toward a psychology of being*. Van Nostrand.
- May, R. (2007). *Love and will*. W. W. Norton & Company.
- Molyako, V. O., Vaganova, N. A., & Gulko, Yu. A. (2023). Features of the functioning of children's creative thinking in conditions of information uncertainty. *Scientific Notes of V. I. Vernadsky Tavria National University. Series: Psychology*, 34(73), 1, 154–159 [in Ukrainian]. <http://vernadskyjournals.in.ua>
- Molyako, V. O., Bila, I. M., Vaganova, N. A., Gulko, Yu. A., Zavgorodnia, O. V., Litysh, N. M., ... & Shepelova, M. V. (2024). *The functioning of creative thinking in conditions of informational uncertainty*. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742710>
- Rogers, C. R. (1961). *On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
- Rogers, C., Stevens, V., Gendlin, E., & Shlien, J. (1967). *Person to person: The problem of being human, a new trend in psychology*. Real People Press.
- Roments, V. A. (1964). *Man and feat*. Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Roments, V. A. (2004). *Psychology of creativity*. (3rd ed.). Lybid [in Ukrainian].
- Savchyn, M. V. (2008). *Psychology of responsible behavior*. Misto NV [in Ukrainian].
- Shvalb, Yu. M. (2005). Goal setting as a mechanism of personal self-determination in life. *Psychology and Society*, 2, 152–159.
- Shvalb, Yu. M. (2008). The problem of goal setting in the context of life path planning. *Psychological Journal*, 10(3), 14–21.
- Shvalb, Yu. M. (2009). Psychological mechanisms of goal setting as a component of personal creativity. *Psychology and Society*, 3–4, 127–135.
- Shvalb, Yu. M. (2011). Life self-determination and goal setting as factors of personal growth. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 1, 35–42.
- Tatarenko, V. A. (2006). The Subject-Behavior Paradigm in Contemporary Psychology. In *Man. Subject. Behavior: Philosophical and Psychological Studies* (pp. 316–358). Lybid [in Ukrainian].
- Tatenko, V. A. (2017). *Methodology of the subject-behavioral approach: social-psychological dimension*. Millennium [in Ukrainian].
- Titarenko, T. M. (2003). *The life world of the personality: within and beyond everyday life*. Lybid [in Ukrainian].
- Titarenko, T. M. (2013). Personal self-construction: cyclical-progressive dynamics. *Psychology and Personality*, 1(3), 85–96 [in Ukrainian]. http://psychpersonality.in.ua/ПО_№1_2013-7.pdf
- Titarenko, T. M. (Ed.). (2016). *Psychology of personality life creation in the modern world*. Millennium [in Ukrainian].
- Titarenko, T. M. (2020). *Post-traumatic life creation: ways to achieve psychological well-being*. Imex-LTD [in Ukrainian].
- Titarenko, T. M., Kochubeinik, O., & Cheremnykh, K. (2014). *Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern sociality*. Millennium [in Ukrainian].
- Winnicott, D. W. (1965a). *The family and individual development*. Tavistock.
- Winnicott, D. W. (1965b). *Maturation processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. Hogarth Press.
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. Tavistock Publications

Отримано редакцією журналу / Received: 26.02.25
Прорецензовано / Revised: 26.05.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Ivan DANYLIUK, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-6522-5994
e-mail: danyliuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Denys KOPYLOV, PhD Student
ORCID ID: 0009-0001-5873-3042
e-mail: denys.kopylov@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF LIFE-CREATIVITY IN MODERN PSYCHOLOGY

Background. *The dynamics of modern socio-political life intensify psychological challenges, especially those related to personality functioning amid uncertainty and extended crisis. This increases the need for updated approaches to understanding life-meaning orientations, personal responsibility, and the processes of self-actualization and self-realization, particularly under martial law. In this context, the concept of life-creativity gains renewed importance in contemporary psychology.*

Methods. *The study involved a review of theoretical and methodological literature. Methods of synthesis, comparison, and generalization were applied to define and interpret life-creativity across different psychological paradigms.*

Results. *Interpretations of life-creativity differ depending on the theoretical perspective. In humanistic psychology (C. Rogers, A. Maslow), it is viewed as self-realization and the unfolding of one's inner potential. The existential approach (R. May, V. Frankl) emphasizes creativity as a way of coping with existential crises and seeking life's meaning. Behavioral theories (A. Bandura) explain it through environmental influence, modeling, and learning. In psychoanalysis (S. Freud, C. Jung, J. Lacan), life-creativity is a process of sublimation, resolving internal conflicts, and integrating the conscious and unconscious aspects of the mind.*

Ukrainian scholars (Y. Holovakha, N. Panina, T. Tytarenko, etc.) view the life path as a personal trajectory shaped by values, meaning, reflection, and activity. Life-creativity is seen as a means of adapting to crisis, forming life-meaning orientations, and actualizing personal potential.

Conclusions. *Life-creativity is an integrative psychological phenomenon that reflects active, value-based life construction in times of crisis. Across paradigms, it is associated with concepts such as subjectivity, self-realization, individuation, adaptation, and sublimation. Under martial law, studying it becomes particularly relevant, as individuals must adapt, reassess their priorities, and draw on inner resources to navigate ongoing change.*

Keywords: *personality, self-realization, self-actualization, individual development, life-creativity, life-meaning orientations, reflection, creativity, responsibility, crises, resilience, values.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні, дослідженні; зборі, аналізі чи інтерпретації даних, написанні рукопису, рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.923:[316.644-053.8/9:336.74]
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).4](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).4)

Жанна ДОВБИК, магістрант
ORCID ID: 0009-0001-0106-567X
e-mail: j13annna@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Андрій МІКУНОВ, асп.
ORCID ID: 0009-0009-1091-6227
e-mail: amikunov@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО ГРОШЕЙ ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

Вступ. Досліджено змістовні психологічні особливості ставлення до грошей у дорослих людей. Ставлення до грошей поєднує раціональні й емоційні аспекти, де гроші є не лише засобом споживання, а й символом безпеки, контролю, статусу та самореалізації особистості. Зміни в її ставленні до грошей визначаються соціальними, психологічними та економічними чинниками, зокрема фінансовою грамотністю й соціальним статусом.

Методи. У дослідженні використано теоретичні та емпіричні методи, а також психодіагностичні методики: "Шкала грошових уявлень та поведінки" (А. Фернема), "Шкала монетарної етики" (Е. Танга).

Результати. Встановлено статеві відмінності: чоловіки частіше мають емоційно насичене, статусно орієнтоване й ризикове ставлення до грошей, сприймаючи їх як символ влади і самореалізації, з підвищеною імпульсивністю; жінки є більш раціональними, орієнтованими на стабільність і довгострокову безпеку, з меншою схильністю до ризикованої поведінки. Обидві статі визнають гроші важливим фактором впливу, але чоловіки надають цьому більше статусного значення, а жінки – практичного.

Вікові відмінності відображають еволюцію фінансової свідомості: молодь виявляє більш емоційне, символічне ставлення до грошей як знаку статусу і свободи. З віком гроші набувають функціонального значення засобу стабільності і контролю. У старших вікових групах зростає усвідомлення потенційної моральної двозначності грошей, що підкреслює їхній амбівалентний образ – і необхідного ресурсу, і джерела соціальних та етичних викликів.

Висновки. Ставлення до грошей є складним соціально-психологічним феноменом, що формує фінансову поведінку, мотивацію та самооцінку особистості, особливо в умовах соціальної нестабільності, зокрема війни. Гроші є не лише засобом споживання, а й символом безпеки, контролю, статусу й самореалізації, засобом задоволення потреб і символом соціальної поваги та свободи. Це ставлення залежить від соціальних, психологічних і економічних чинників, включно з фінансовою грамотністю та соціальним статусом, що впливає на вибір фінансових стратегій дорослих. Врахування цих особливостей є важливим для формування ефективних фінансових стратегій і програм їхньої економічної освіти.

Ключові слова: ставлення до грошей, психологічні особливості, раціональні та емоційні аспекти ставлення до грошей, фінансова свідомість, символічне значення грошей, фінансова поведінка.

Вступ

Війна в Україні, перманентна ситуація невизначеності та інші виклики вітчизняного соціуму суттєво змінили фінансову поведінку громадян, зумовили перегляд їхніх стратегій стосовно ставлення до грошей. Дослідження соціологів свідчать про те, що економічна нестабільність змусила громадян шукати термінові фінансові інструменти (майже половина позичальників уперше скористалася мікрокредитами саме через війну, а основною потребою стало покриття щоденних витрат (на ліки, комунальні платежі тощо) (AUB, Research.Uey, 2024). Дослідники фіксують перехід власників домогосподарств до консервативних стратегій вкладень. Йдеться насамперед про збереження капіталу та про його ліквідність. Виходячи з цього, зростає роль таких інструментів, як облігації внутрішньої державної позики, банківські депозити в національній та іноземній валюті; а також інтерес до збалансованих або спекулятивних стратегій, особливо серед більш фінансово грамотних господарів домогосподарств (Borshchuk et al., 2024).

Дослідники констатують, що у воєнний період 60 % українців повідомили про гірше матеріальне становище; 29 % зазначили його вплив на психоемоційний стан. Більшість громадян відкладають великі покупки, зосереджуючись на базових потребах і створенні фінансового резерву. Водночас встановлено тенденцію до безготівкової грошової поведінки та прагнення до фінансової безпеки (наприклад, прихильність до так званих обережних кредитів, валютних накопичень, інвестицій у нерухомість) (Banker.ua, 2023).

Загалом, фінансова поведінка українців зазнала значних змін під впливом війни. Люди стали більш обережними у витратах, почали активно заощаджувати та інвестувати в майбутнє. Формування нових фінансових стратегій, адаптація до нестабільності та зростання фінансової грамотності громадян можуть стати ключовими чинниками, що визначатимуть економічний розвиток країни у найближчі роки.

Огляд літератури. Зміни у фінансовій поведінці пов'язують з мотивацією економічної діяльності: чимало людей почали більше цінувати стабільність і контроль. Дослідження співвідношення та взаємозв'язків комбінацій споживчих, накопичувальних, інвестиційних, кредитних та страхових моделей поведінки свідчать про переорієнтацію громадян з неформальних форм збереження коштів на законні фінансові інструменти. Встановлено, що війна стимулює перехід до організованого накопичення, хоча цьому перешкоджає низький рівень довіри громадян до банківської системи і необхідність підвищення їхньої фінансової грамотності (Zaiats, 2024). У монетарній поведінці дорослих гроші набули ширшого функціонального вжитку, оскільки ними послуговуються не лише як інструментом споживання, але й як символом безпеки та контролю. Разом із тим, мотиваційні настановлення громадян суттєво детерміновані їхнім соціальним станом, мірою фінансової обізнаності, грамотності (Horvat, Dub, & Vchoryshnya, 2025). Вимушене переселення громадян трансформувало пріоритети в мотивації праці, економічної поведінки загалом, оскільки зросла цінність стабільності та гнучкості графіка роботи. Переважними в діяльності

© Довбик Жанна, Мікунов Андрій, 2025

переселенців стали екзистенційні цінності, такі як почуття приналежності, можливість контролювати ситуацію і будувати нове життя в умовах невизначеності (Tymofieieva, & Hrinchenko, 2023).

У дослідженнях зарубіжних психологів йдеться про: а) взаємозв'язок знань про монетарну політику, довіру до центрального банку та міру поінформованості власників домогосподарств стосовно тенденції інфляції. Встановлено, що знання інструментів монетарної політики, довіра до банку зумовлюють стабільніші інфляційні очікування (Bignon & Gautier, 2024); б) користування грошовою готівкою переважно пов'язане з транзакційними потребами та з превентивним (hoarding) мотивом, особливо в середніх / великих номіналах банкнот під час криз; загалом існує тенденція до зменшення значення використання грошової готівки в буденних витратах споживачів завдяки впровадженій цифровізації (Seitz, Devigne, & de Pastor, 2022).

На основі даних WHO-SAGE (World Health Organization – Study on global AGEing and adult health) – міжнародного дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я, спрямованого на вивчення здоров'я та добробуту дорослих людей і людей літнього віку в країнах з низьким і середнім рівнем доходу (Гана, Індія, Мексика, ПАР, Росія) аналізується вплив фінансового стресу на "самозвітване" здоров'я та якості життя цих людей. Встановлено, що високий рівень фінансового навантаження суттєво знижує суб'єктивне самопочуття особистості і її загальний рівень задоволеності життям. Особливо вразливими є особи з низьким рівнем освіти, соціальної підтримки та доступу до медичних послуг (Huang, Ghose, & Tang, 2020).

У дослідженнях йдеться про чинники економічної поведінки, а саме: а) психологічні та нейробіологічні фактори, які пов'язані з прийняттям рішення володарів домогосподарств на ринку нерухомості. Йдеться про вплив емоційної сфери, когнітивних упереджень (наприклад, ілюзії контролю), які зумовлені прив'язаністю, перейнятістю особистості конкретним майном. Це зумовлює специфічну економічну поведінку, коли покупці мають психологічну готовність платити занадто багато, а продавці схильні завищувати ціну (Marney, & Fakhry, 2024). Фінансова поведінка володарів домогосподарств із малозабезпечених груп населення зрештою зумовлюється специфічним, так званим короткостроковим мисленням ("present bias"), переважними імпульсивними витратами в стресових ситуаціях та орієнтацією споживачів на когнітивні упередження (втрачати, надмірна впевненість) (Wang, 2025); б) про особистісні чинники, коли володарі домогосподарств недооцінюють довгострокову інфляцію, надаючи пріоритет короткостроковим змінним (енергія, їжа), йдеться про недооцінку особистісного чинника в економічній поведінці споживача, а саме про обмежену увагу (bounded attention) й недостатнє осмислення особистістю фінансової ситуації, яка тим самим змінює (викривлює) сприйняття нею економічної дійсності (Sirakovova, 2024); в) індивідуально-психологічні чинники (особистісні риси, фінансова грамотність, майновий фон), що впливають на схильність дорослих людей до заощадження й інвестування. Зокрема такі риси як сумнівність, низький нейротизм та високий рівень внутрішнього локусу контролю, значною мірою сприяють фінансовій передбачливості. Поряд з психологічними чинниками суттєвими виявилися соціально-економічні умови, що підтверджує комплексний характер прийняття фінансових рішень у дорослому віці (Furnham, & Cheng, 2019).

У вітчизняних дослідженнях узагальнено основні наукові підходи до вивчення психології грошей як міждисциплінарного напрямку. Йдеться про когнітивно-поведінкові, мотиваційні, психодинамічні та культурологічні підходи до трактування значення і функцій грошей у житті людини; вплив грошових настановлень на трудову мотивацію, емоційний стан та ухвалення рішень особистістю (Карамушка, Креденцер, & Паршак, 2020). У контексті соціально-психологічного підходу здійснено дослідження бідності та впливу цього феномену на самосприйняття, міжособистісну взаємодію, соціальну мобільність і політичну активність. Виокремлено феномен внутрішньої легітимзації бідності, стигматизації та формування так званої ментальності бідності як бар'єра до самореалізації людини (Васютинський та ін., 2016).

Гроші вивчають як соціально-психологічний феномен, який визначає поведінку особистості, її самооцінку, мотивацію та міжособистісні стосунки. Йдеться про символічне значення грошей у суспільстві – у формуванні уявлень особистості про успіх, статус і владу. Виокремлено соціальні контексти як чинники, що визначають ставлення до грошей (через механізми соціального порівняння й нормативного тиску), які своєю чергою виконують функції і засобу самореалізації, і психологічної залежності особистості (Сімків, 2015). Висвітлено структурні компоненти ставлення до грошей осіб віком 18–25 років (зокрема монетарна тривога і ощадливість), де позитивне ставлення до грошей корелює з внутрішньою цілеспрямованістю, а надмірна тривожність – з унікальним типом фінансової поведінки (Опаєць, 2022).

У дослідженнях проаналізовано: а) профілі мотиваційних настановлень юнацтва стосовно грошей (прагнення збагачення, уникнення бідності, потреба в самоствердженні та позитивна інструментальна мотивація), де когнітивний та афективний складники визначають фінансові преференції особистості та її поведінку (Сохань, 2022); б) настановлення підлітків, як переважно негативне емоційне ставлення до грошей, як терапевтичне сприйняття фінансів та тривожність через них. Негативні монетарні настановлення насамперед пов'язані з високою емоційною залученістю у монетарну поведінку, недостатньою когнітивною обробкою підлітками спеціальної інформації і їхньою нерозвиненою матеріальною грамотністю (Клочко, & Скуловатова, 2023); в) механізми саморегуляції студентами своєї фінансової поведінки, моделі застосовуваних ними монетарних атитюдів, які містять афективні, когнітивні та конативні складники. Емоційна обізнаність та регуляція студентів є визначальними у формуванні їхніх адаптивних фінансових моделей поведінки. Успішність саморегуляції насамперед пов'язана зі здатністю молоді планувати свої фінансові дії, прогнозувати їхні наслідки, володіти навичками контролю так званих імпульсивних витрат (Сохань, 2022); г) вплив соціальних чинників (стать, соціально-економічний статус, професіоналізація) на фінансову (монетарну) соціалізацію студентів, у якій існують типи економічно-психологічної адаптації (наприклад, освоєння фінансових норм, критичне ставлення до грошей залежно від життєвих умов тощо) (Никоненко, 2019); д) монетарну спрямованість особистості як систему настановлень та поведінкових параметрів, які зумовлюють її ставлення до грошей. Йдеться про зміст настановлення, його зв'язки з такими психологічними чинниками як мотивація, самооцінка, ціннісні орієнтації, де монетарна спрямованість є суттєвим складником фінансової саморегуляції особистості та становлення її економічної компетентності (Нікітіна, Хомуленко, & Іванченко, 2020).

Мета статті полягає у з'ясуванні змістовних характеристик ставлення дорослої особистості до грошей.

Методи

Для досягнення мети в роботі використано такі групи методів: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення сучасних знань з фінансової поведінки та ставлення дорослих осіб до грошей, емпіричні – бесіда, спостереження, а також психодіагностичні методики: "Шкала грошових уявлень та поведінки" (А. Фернема в адаптації М. Сімків) – для з'ясування особливостей фінансового мислення та дій; "Шкала монетарної етики" (Е. Танг в адаптації М. Сімків) – для визначення морально-етичних уявлень особистості стосовно грошей та їхнього значення в життєдіяльності особистості.

Результати

Усього в дослідженні взяли участь 60 осіб. Серед них 30 чоловіків (50 %) і 30 жінок (50 %) віком від 18 до 45 років.

Дослідження грошових уявлень за параметром статевих відмінностей (застосовано методику "Шкала грошових уявлень та поведінки") свідчать про те, що показник грошової одержимості є одним з ключових складників у структурі монетарної свідомості і відображає інтенсивність емоційного залучення та ставлення особистості при здійсненні фінансової поведінки. Порівняльну оцінку специфіки фінансових переконань і поведінкових моделей серед респондентів показано на рис. 1.

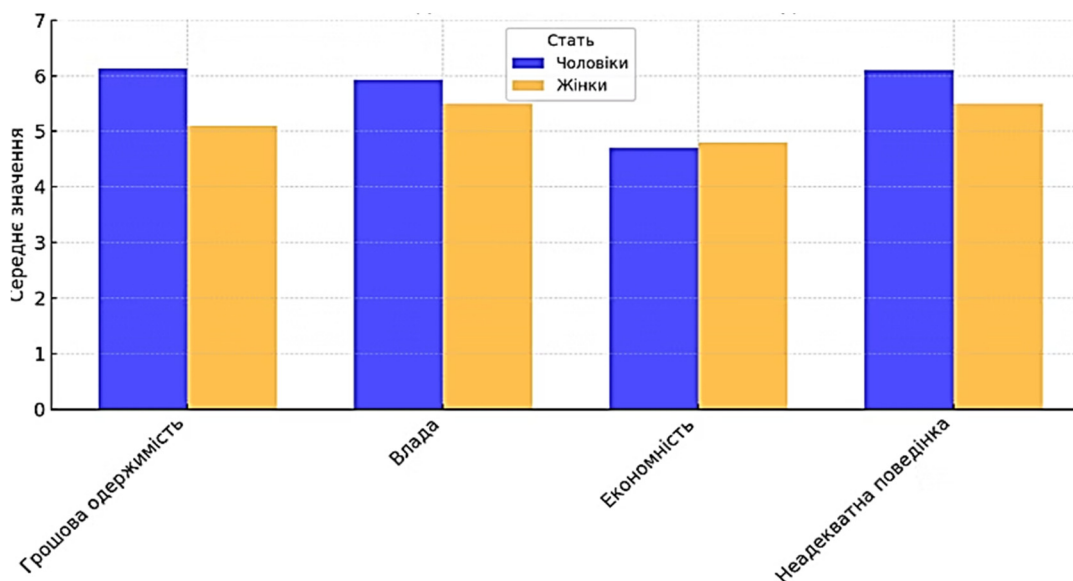

Рис. 1. Фінансові поведінкові моделі відповідно до статі (за методикою "Шкала грошових уявлень та поведінки" А. Фернема)

Згідно з отриманими результатами, чоловіки мають вищі середні значення за параметром грошових уявлень (понад 6 балів), тоді як у жінок цей показник істотно нижчий (близько 5,1). Це свідчить про помітні статеві відмінності у фінансовій мотивації, де гроші для чоловіків виконують функцію значущого символу життєвого успіху.

Для чоловіків гроші є не лише засобом забезпечення потреб, а й психологічним маркером сили, влади, компетентності та самореалізації. Їхня орієнтація на фінансові досягнення часто набуває емоційно забарвленого характеру, що іноді може проявлятися у надмірних емоційних реакціях на втрати, у прагненні до збагачення за будь-яку ціну, або у залежності самооцінки особистості від матеріального становища. Такий тип мислення у чоловіків може корелювати з внутрішнім відчуттям контролю над життєвими обставинами, що підтримується через фінансову активність.

Натомість жінки демонструють нижчий рівень грошової одержимості, що може свідчити про меншу схильність до надання грошам домінуючого значення в системі цінностей особистості. Їхнє ставлення до грошей, ймовірно, є більш інструментальним і функціональним, ніж символічно-емоційним. Жінки сприймають фінанси радше як ресурс для підтримки стабільності та добробуту, ніж як джерело соціального визнання або контролю.

Показник "влада" у методиці грошових уявлень відображає ступінь, з яким особи пов'язують гроші з можливістю впливати на інших, ухвалювати ключові рішення та

контролювати події або людей. Згідно з діаграмою, як чоловіки, так і жінки мають високі середні значення за цим параметром, однак чоловіки мають дещо вищі показники. Це дозволяє зробити висновок, що в обох групах гроші викликають асоціації з владними позиціями, хоча міра її вираження відрізняється за статевією ознакою.

Чоловіки, ймовірно, ставляться до грошей як до інструменту соціального контролю та домінування, символу досягнень, що надає не лише матеріальні, а й соціальні переваги. Таке сприйняття і трактування грошей корелює з традиційними уявленнями про чоловічу роль як "годувальника", "лідера", "того, хто забезпечує", де його фінансова спроможність автоматично трансформується в його статус, авторитет і можливість впливати на оточення. Саме тому показник "влада" в чоловічій вибірці є стабільно високим.

У жінок також простежується схильність асоціювати гроші з владою, однак ця тенденція має дещо помірний вияв. Це може бути пов'язано із соціокультурними особливостями статевої соціалізації, з іншими ціннісними смислами і змістами фінансової сфери для жінок – де переважають мотивації безпеки, добробуту та турботи. Отже, хоча і чоловіки, і жінки визнають зв'язок між грошима та владою, для жінок він менш домінуючий, а сама влада, ймовірно, набуває більш функціонального, ніж статусного значення.

Показник "економність" у структурі грошових уявлень та поведінки відображає здатність особистості до раціонального, поміркованого ставлення до витрат, планування бюджету, утримання від імпульсивних покупок і фінансову дисципліну загалом. Згідно з отриманими даними, жінки демонструють дещо вищий середній рівень економності, ніж чоловіки, що свідчить про їхню більшу схильність до відповідального ставлення до грошей.

Ця тенденція може бути зумовлена як психологічними, так і соціокультурними чинниками. Зокрема, жінки частіше орієнтуються на довгострокову безпеку, стабільність, забезпечення потреб сім'ї, що формує більшу чутливість до контролю за витратами. Таке ставлення може розвиватися під впливом соціальних ролей, де жінка виконує функції розпорядниці побутового бюджету, плануючи закупівлі, розподіляючи ресурси та запобігаючи дефіциту. Своєю чергою, чоловіки, хоча і не позбавлені економічного мислення, мають менш виражену послідовність у фінансових рішеннях. Це може бути пов'язано з більшою схильністю до ризику, спонтанних рішень, інвестиційної активності або навіть з тим, що гроші для них частіше є інструментом реалізації цілей, а не накопичення. Проте слід зазначити, що різниця між статями у цьому показнику не є критичною, а радше має тенденційний характер.

Показник "неадекватна поведінка" відображає тенденцію особистості до ірраціональних, емоційно зумовлених або суперечливих дій у фінансовій поведінці, які можуть не відповідати її реальним ресурсам, умовам, потребам тощо. Зокрема чоловіки мають вищі середні значення за цим показником порівняно з жінками, що дозволяє говорити про більшу ймовірність їхньої схильності до фінансової імпульсивності. Така імпульсивність у

чоловіків може проявлятися у вигляді ризикових витрат, емоційних покупок, азартного ставлення до інвестування або кредитування, а також у тенденції недооцінювати потенційні негативні наслідки своїх фінансових рішень. Причини такої економічної поведінки можуть бути пов'язані з особистісними рисами, наприклад високий рівень самовпевненості, потреба в домінуванні, соціальний тиск на "демонстрацію успіху", а також з нижчим рівнем фінансової тривожності порівняно з жінками.

Натомість жінки виявляють меншу схильність до неадекватної поведінки у фінансових ситуаціях, що, ймовірно, пов'язано з більш розвиненим самоконтролем, кращим усвідомленням обмежених ресурсів та прагненням забезпечити стабільність. Така обережність у прийнятті фінансових рішень корелює з раніше встановленим фактом вищого рівня економності серед жінок. Жінки частіше зберігають дистанцію від спонтанних рішень, аналізують можливі ризики та оцінюють наслідки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що статеві відмінності у проявах фінансової поведінки мають як психологічні, так і соціально-культурні передумови. Чоловіки схильні ризикувати й діяти імпульсивно, що може бути як рушієм фінансового успіху, так і причиною нестабільності. Жінки ж демонструють більш консервативну та обачну модель, яка забезпечує більшу довгострокову фінансову безпеку. Обидва підходи мають свої переваги і ризики, тому важливо їх аналізувати не лише критично, а й контекстуально. Розуміння цих особливостей дозволить краще адаптувати фінансові продукти до потреб різних груп споживачів.

За параметром віку також встановлено відмінності в грошових уявленнях і фінансовій поведінці у трьох вікових групах (18–25, 26–35, 36–45 років) (рис. 2).

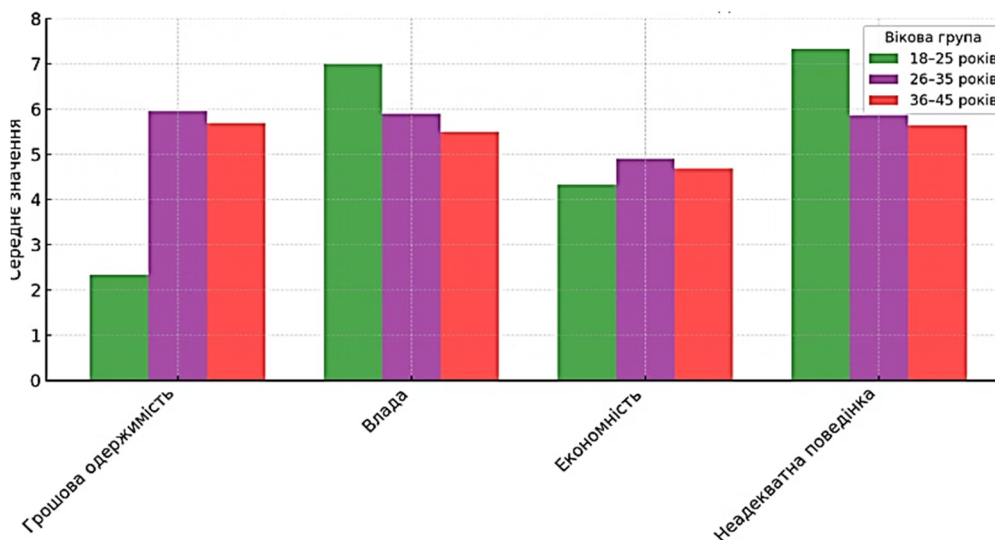

Рис. 2. Вікові відмінності за методикою "Шкала грошових уявлень та поведінки" А. Фернема

Результати за показником "грошова одержимість" мають чітко виражену вікову градацію: молоді віком 18–25 років має найнижчі середні значення (приблизно 2,5 бала), що вказує на їхнє відносно нейтральне або функціональне ставлення до грошей. У цьому віці фінанси ще не набули значення емоційного або символічного маркера; молоді люди часто покладаються на батьківську підтримку, не мають стійких доходів і сформованої відповідальності за власне матеріальне благополуччя.

На відміну від них, особи віком 26–35 років мають суттєво вищі показники (понад 6 балів), що свідчить про

функціональне зростання для цієї вікової категорії грошей як засобу самостійної життєдіяльності, побудови кар'єри, забезпечення родини, заощадження й накопичення та набуття соціального статусу. У цьому віці вже формується певною мірою професійна ідентичність, а фінансовий складник набуває функцій не лише матеріального ресурсу, а й індикатора успішності та контролю над життям.

У віковій групі 36–45 років зберігається високий рівень грошової залученості, хоча показники можуть бути дещо нижчі як у середній групі. Це пов'язано з прагнен-

ням особистості до фінансової безпеки, особливо в умовах соціальної, економічної нестабільності. У цьому віці гроші можуть виконувати функції інструменту компенсації втрат, реалізації відкладених цілей або гарантії майбутнього (особливо для дітей). Таким чином, грошова одержимість має динамічний характер, зростаючи у міру вікового просування, але її генеза трансформується – від недооцінки через функціональну необхідність до символічного переоцінювання, пов'язаного з безпекою, статусом та ідентичністю. Це дозволяє трактувати фінансову поведінку особистості не лише як економічний акт, а й як психологічне відображення її життєвих цінностей та адаптаційних стратегій загалом.

Показник "влада" в контексті грошових уявлень має найвищі значення у віковій групі 18–25 років (понад 7 балів), що свідчить про яскраво виражену у них мотивацію домінування, соціального визнання та самоствердження через фінанси. Для цієї молоді гроші виконують функцію не стільки засобу задоволення базових потреб, скільки інструменту символічного впливу, який дозволяє компенсувати нестачу життєвого досвіду, самоствердитися в соціальному середовищі.

У віці 26–35 років міра показника "влада" дещо знижується, але залишається досить високою (близько 6 балів). Це свідчить про збереження цінності контролю над життям і соціальним простором, але вже у прикладному, а не емоційно-символічному контексті. Гроші функціонують як ресурс реалізації цілей, досягнення професійної автономії, створення родини, що передбачає іншу, більш зрілу форму владного самовираження.

У віковій групі 36–45 років показники ще трохи знижуються (близько 5,7 бала), що свідчить про зниження внутрішньої потреби у грошах як джерелі влади. Це може бути пов'язано з тим, що з віком життєві пріоритети особистості зміщуються: на перший план виходить стабільність, здоров'я, безпека, турбота про дітей. Більшість представників цієї групи вже реалізували частину владних амбіцій і менше пов'язують гроші з домінуванням. Загалом, вікова динаміка за шкалою "влада" вказує на еволюцію ціннісного навантаження грошей – від інструменту утвердження (у молоді) до ресурсу організації відповідального життя (у дорослих). Це дозволяє констатувати, що зв'язок між грошима та владою не є статичним, а відображає міру соціально-психологічної зрілості особистості, її досвід та адаптацію до життєвих реалій.

Показник "економність" має характерну вікову диференціацію, що узгоджується з етапами дорослішання та формування фінансової зрілості особистості. Найвищі значення економності фіксуються у віковій групі 26–35 років, яка традиційно асоціюється з активною трудовою діяльністю, професійним становленням і першими спробами капіталізації власного ресурсу. У цьому віці зростає потреба в раціональному розподілі доходів, плануванні витрат і формуванні фінансової подушки, що пов'язано з відповідальністю за себе і здебільшого – за сім'ю.

Група 36–45 років також має високі, хоча дещо нижчі показники економності, що може бути пов'язано з певною фінансовою втомою або стабілізацією витратної моделі. На цьому етапі онтогенезу чимало потреб особистості вже задоволено, тому можна припустити, що зменшується тиск необхідності постійно економити, особливо за наявності стабільного доходу. Проте навички контролю бюджету, сформовані раніше, залишаються актуальними – витрати відбуваються не імпульсивно, а на основі усвідомлених пріоритетів. Натомість молодь віком 18–25 років має найнижчі показники економності,

що є цілком очікуваним. Цей вік характеризується мінімальними фінансовими зобов'язаннями, гнучкістю стилю життя, часто – залежністю від батьків, стипендій тощо. У результаті ощадливість ще не сформована як інтегрований компонент фінансової поведінки, а ставлення до грошей має ситуативний характер. Витрати мають переважно імпульсивний, експериментальний характер, що відображає процес пошуку ідентичності, зокрема фінансової. Отже, можна зазначити, що економність як особливість монетарної поведінки формується внаслідок адаптації до життєвих реалій: фінансового навантаження, зміни соціальних ролей, потреби в довгостроковому плануванні. Це показник не тільки фінансової грамотності, але й психологічної зрілості, що базується на вмінні співвідносити поточні витрати з майбутніми цілями та ризиками.

Показник "неадекватна поведінка" в контексті грошових уявлень та дій особистості виявляє чітко виражену вікову диференціацію. Молодим респондентам віком 18–25 років властиві найвищі середні значення – понад 7 балів. Це свідчить про їхню схильність до фінансової імпульсивності, нерациональних витрат, підвладність миттєвим бажанням або зовнішнім впливам. Така поведінка здебільшого може бути пов'язана з емоційною нестабільністю, відсутністю сформованих звичок бюджетного контролю, а також психологічними особливостями молоді, яка перебуває у стані становлення життєвої стратегії.

У віковій групі 26–35 років показник "неадекватної поведінки" знижується, що свідчить про формування здатності особистості до саморегуляції в економічній поведінці. У цьому віці більшість респондентів уже мають постійне джерело доходу, досвід фінансових втрат або невдач, а також зростаючу відповідальність перед родиною, дітьми, соціальним оточенням. Це сприяє розвитку виваженості у витратах, більш обґрунтованому підходу до кредитування, покупок чи накопичення. Група 36–45 років має ще нижчі рівні некоректної фінансової поведінки. У цьому віці вже є сформованими сталі звички, що базуються на практичному досвіді управління своїми ресурсами, на критичному ставленні до ризиків та на зважених рішеннях. Спонтанність витрат змінюється на стратегічне планування, а фінансові помилки минулого трансформуються у життєвий капітал обачності та обережності. Особи цього віку, зазвичай, вже мають чітко окреслені цілі, що обмежують простір для хаотичних рішень. Загалом, некоректна фінансова поведінка може виявлятися як перехідний етап, більш властивий для осіб ранньої молодості, але такий, що втрачає силу з набуттям досвіду. Вона є маркером відсутності зрілих фінансових сценаріїв, і її поступове зниження з віком свідчить про становлення фінансової самосвідомості особистості та розвиток механізмів самоконтролю.

У ході аналізу результатів за методикою "Шкала монетарної етики" встановлено статеві відмінності за методикою "Шкала монетарної етики". Проаналізовано шість уявлень про гроші: як благо, як зло, як засіб досягнення успіху, як чинник поваги, як елемент планування видатків, а також як засіб досягнення свободи й влади (рис. 3).

Результати досліджень за шкалою "Гроші як благо" свідчать про те, що жінки показують середній бал приблизно 5,6, тоді як чоловіки – близько 5,3. Хоча ця різниця не є велика, вона демонструє загальну тенденцію: жінки переважно частіше схильні бачити в грошах позитивну цінність. Для них гроші – це насамперед засіб гарантування безпеки, добробуту та турботи про близьких. У цьому контексті гроші сприймаються не як ціль, а як життєвий ресурс і спроможність підтримання соціальної стабільності.

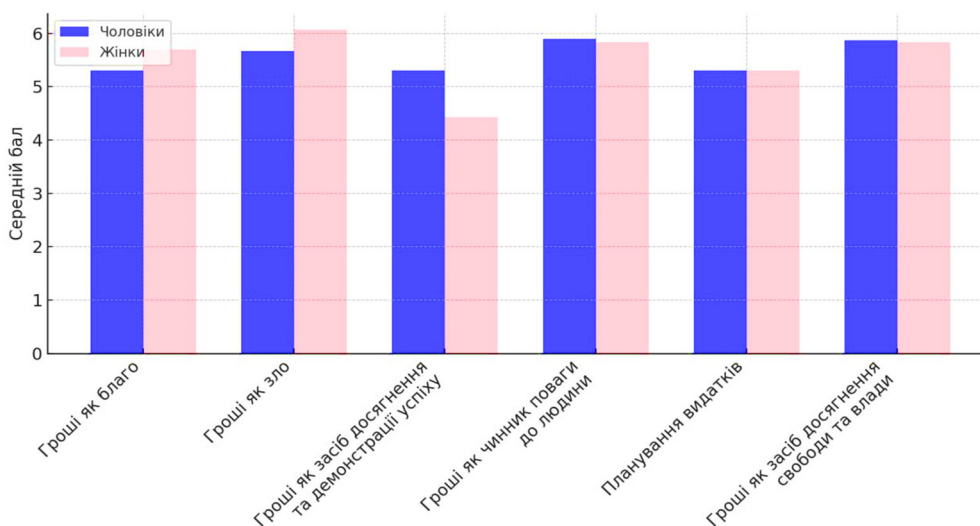

Рис. 3. Відмінності у ставленні до грошей за статтю за методикою "Шкала монетарної етики" Е. Танг

За шкалою "Планування видатків" жінки також мають вищий середній бал – близько 5,6, тоді як у чоловіків цей показник нижчий – приблизно 5,2. Це означає, що жінки загалом виявляють більшу схильність до фінансового планування, ощадності та розсудливості у витратах. Вони частіше практикують передбачення витрат, бюджетування та уникнення імпульсивних покупок. Така поведінка свідчить про їхню орієнтацію на стабільність і відповідальне управління ресурсами, що особливо важливо в умовах економічної нестабільності. За шкалою "Гроші як зло" спостерігається вища оцінка серед чоловіків, що може свідчити про амбівалентне ставлення: з одного боку, визнання сили грошей, а з іншого – критичне сприйняття як джерела конфліктів, корупції або морального спотворення. За шкалою "Гроші як засіб досягнення й демонстрації успіху" чоловіки мають значно вищий рівень підтримки цієї позиції. Це вказує на їхню схильність до соціальної демонстративності – гроші для них є маркером статусу, досягнень і самоідентифікації через зовнішні атрибути успіху. За шкалою "Гроші як чинник поваги до людини" обидві групи (чоловіки і жінки) мають приблизно однаково високий рівень оцінки, що свідчить про загальноприйняте соціальне уявлення, згідно з яким матеріальна забезпеченість підсилює повагу та авторитет особистості в суспільстві.

За шкалою "Гроші як засіб досягнення свободи та влади" і чоловіки, і жінки мають однакові середні значення – приблизно 6,0 балів. Це свідчить про високе усвідомлення значення грошей як інструменту автономії, впливу та контролю над життям в обох групах, а також вказує на зростання економічної зрілості та прагнення до фінансової автономії незалежно від статі. Таким чином, у цьому аспекті статеві відмінності зникають, і гроші сприймаються обома групами як ключ до особистої свободи, вибору та самореалізації. Загалом, результати показують, що чоловіки переважно схильні розглядати гроші як засіб демонстрації сили, успіху та соціального визнання, а жінки – як інструмент стабільності, планування та добробуту. Ці дані підтверджують існування статевих відмінностей у психологічних настановленнях стосовно грошей, які варто враховувати у фінансовій освіті та формуванні економічної поведінки.

За параметром віку також встановлено помітні розбіжності в уявленнях про гроші серед респондентів трьох вікових груп: 18–25 років, 26–35 років та 36–45 років (рис. 4).

Оцінка грошей як блага демонструє чітку вікову тенденцію: респонденти віком 18–25 років надають найвищу оцінку цьому компоненту (середнє значення 5,6), що свідчить про оптимістичне, емоційно позитивне ставлення до грошей. Для молоді гроші часто уособлюють можливості – асоціюються зі свободою вибору, здобуттям освіти, подорожами та втіленням особистих амбіцій. У цьому віці домінує ідеалізоване уявлення про гроші як універсальний інструмент досягнення бажаного.

Для респондентів віком 26–35 років середнє значення становить 5,3, що свідчить про помірне зниження емоційного сприйняття грошей як блага. На цьому етапі життя починають діяти більш складні чинники – кредитні зобов'язання, фінансова відповідальність за родину, стабільна праця, що своєю чергою трансформують ставлення особистості до грошей. Їх починають сприймати не лише як засіб можливостей, а й як обмеження, тягар або джерело стресу. Таким чином, образ грошей поступово втрачає однозначно позитивне забарвлення.

У віковій групі 36–45 років показник є ще нижчим (5,1), що може свідчити про переосмислення особистістю цінності грошей під впливом життєвого досвіду. У цьому віці гроші дедалі частіше розглядаються як необхідність, а не мета, як інструмент забезпечення базової безпеки, а не джерело радості. Таке сприйняття може також бути пов'язане з накопиченим досвідом розчарувань, втрат або життєвих криз, коли матеріальні ресурси не завжди давали очікуване відчуття задоволення або свободи.

Оцінка грошей грошей як зла свідчить про зростання критичного ставлення до них із віком: середній бал сприйняття грошей як зла підвищується від 5,2 у групі 18–25 років до 6,0 у групі 36–45 років. Це свідчить про те, що з дорослішанням люди частіше надають грошам не лише утилітарного, а й морального виміру. Молодші респонденти схильні розглядати гроші в контексті особистого розвитку та можливостей, тоді як у старших зростає усвідомлення соціальних наслідків фінансової нерівності, влади та експлуатації.

Для людей середнього віку гроші набувають значення символу соціальної несправедливості, джерела моральних компромісів або навіть деградації особистості. У цьому віці вже накопичено життєвий досвід, який містить інформацію про те, як фінансові мотиви можуть витіснити етичні міркування з міжособистісних і професійних стосунків. Гроші починають асоціюватися особистістю не лише з можливістю вибору, а й з тиском,

залежністю, зрадою або маніпуляцією – з явищами, які не вписуються в уявлення про доброчесність.

Таким чином, у старших респондентів спостерігається поступове формування амбівалентного образу грошей: з одного боку, це необхідний ресурс, без якого складно реалізовувати життєві цілі; з іншого – чинник,

що сприяє моральному спустошенню та руйнуванню соціальних зв'язків. Таке сприйняття відображає глибше розуміння структурної ролі грошей у суспільстві – не лише як економічного інструменту, а й як носія влади, залежності та потенційного зла.

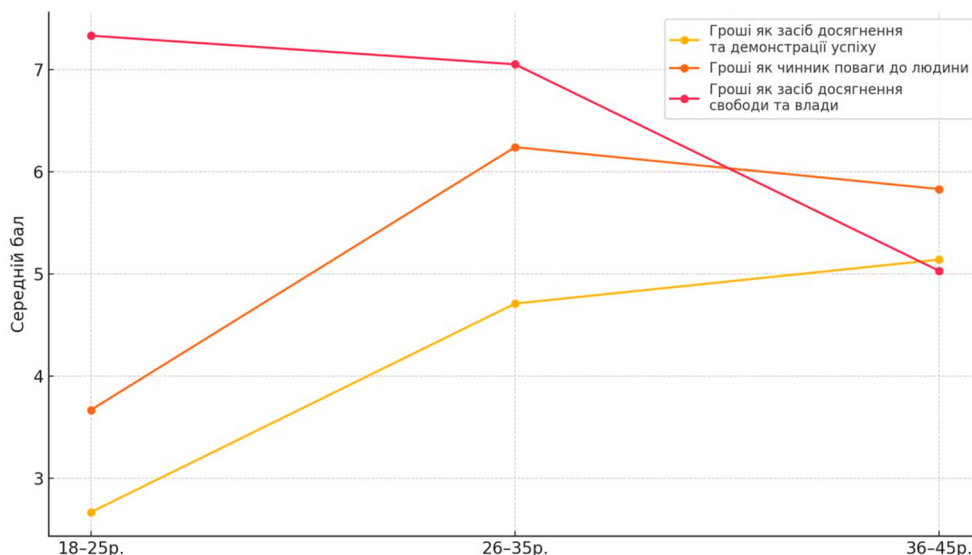

Рис. 4. Вікові відмінності за методикою "Шкала монетарної етики" Е. Танґ

Оцінка грошей як засобу досягнення та демонстрації успіху свідчить про те, що молоді респонденти у віці 18–25 років надають грошам найвищого значення як засобу досягнення цілей і символу соціального успіху (середнє значення – 5,6). На цьому віковому етапі гроші здебільшого вважають не лише матеріальним ресурсом, а й засобом самоствердження, зовнішнього визнання, підкріплення особистих досягнень. Це пов'язано з інтенсивним формуванням ідентичності, соціальних амбіцій і потребою підтвердити свій статус у конкурентному середовищі.

У віковій групі 26–35 років (середній бал – 5,4) спостерігається деяке зниження значущості грошей як маркера успіху, хоча воно ще залишається значущим. На цьому етапі життєвого циклу більшість осіб стикається з реальністю професійного та особистісного становлення: зростає відповідальність, змінюється пріоритет цінностей, а демонстрація досягнень через матеріальні атрибути поступово втрачає актуальність. Замість зовнішнього визнання дедалі більшу вагу набувають внутрішня стабільність, безпека та цілісність життя. Найнижчі показники спостерігаються у віковій групі 36–45 років (4,8), що свідчить про переоцінку життєвих орієнтирів. Гроші вже не сприймаються цими людьми як головний маркер успіху; натомість зростає важливість нематеріальних форм задоволення: гармонійних стосунків, морального вибору, професійного самоздійснення. Згідно з підходом Е. Танґ, така динаміка вказує на зміну етичної парадигми: від інструментально-амбіційного ставлення до грошей до більш поміркованого, етично зваженого сприйняття їхньої ролі в житті.

Усі вікові групи респондентів виявляють високий ступінь згоди з твердженням, що гроші є важливим чинником соціального визнання та поваги до особистості. Середні значення коливаються в межах 5,7–5,9, що свідчить про їхнє стійке переконання в тому, що матеріальне становище здатне визначати місце людини в соціальній ієрархії. Особливо це актуально для молоді (5,8), яка починає входити у так зване доросле життя й

активно формує свою соціальну ідентичність. Для них фінансова успішність є важливим маркером самореалізації та способом здобути визнання в очах оточення.

У групі осіб 26–35 років спостерігається незначне зниження середнього показника (5,7), що може бути пов'язане з переходом до етапу більш реалістичного осмислення соціальних механізмів. У цьому віці люди вже мають певний досвід взаємодії в колективах, у діловому середовищі, а також стикаються з випадками, коли фінансова забезпеченість не гарантує поваги, якщо її не підкріплено особистісними рисами. Проте сама ідея про зв'язок між грошима й повагою зберігається – як внутрішнє переконання або як вияв адаптації до норм соціальної реальності. Найвищі оцінки має вікова група 36–45 років (5,9), що свідчить про властиве їм стаке уявлення про гроші як ключовий соціальний ресурс у зрілому віці. Ймовірно, це пов'язано з досвідом довготривалого включення в професійні, економічні й владні структури, де фінансова спроможність здебільшого стає не лише підставою для поваги, а й умовою прийняття в певні соціальні кола. Таким чином, із віком формується не просто віра в силу грошей, а реалістичне усвідомлення того, що соціальне визнання в сучасному суспільстві значною мірою корелює з матеріальним статусом людини.

З отриманих даних видно чітку вікову динаміку в розвитку фінансової дисципліни (планування видатків): середній рівень уміння планувати видатки зростає від 4,9 у молоді до 5,7 у респондентів віком 36–45 років. Молоді люди (18–25 років) зазвичай ще не мають стабільного доходу й досвіду тривалого управління власними фінансами, що позначається на їхній схильності до імпульсивних витрат, слабкої бюджетної стратегії та відсутності довгострокових фінансових цілей. Здебільшого витрати молоді орієнтовані на задоволення поточних потреб або демонстрацію статусу, а не на економію чи інвестування в майбутнє.

Натомість спостерігається помітне зростання здатності до свідомого управління коштами: респонденти

у віковому періоді 26–35 років демонструють проміжний рівень (5,4), що свідчить про формування у них навичок прогнозування, планування великих витрат, а також уваги до фінансової безпеки. Найвищий рівень показують особи 36–45 років (5,7), що свідчить про стійке закріплення у них ощадливих і стратегічних фінансових моделей поведінки. У цьому віці люди частіше мають сімейні обов'язки, іпотеки, заощадження на освіту дітей чи пенсію, тому їхні фінансові рішення зазвичай є більш раціональними, структурованими та далекоглядними.

Оцінка грошей як засобу досягнення свободи та влади свідчить про наявний високий рівень згоди в усіх вікових групах із твердженням, що гроші надають людині свободу дій, вибору та можливість контролювати життєві обставини. Найвищий показник спостерігається серед молоді (18–25 років) – 6,0, що свідчить про міцний зв'язок між їхньою фінансовою спроможністю та особистісною автономією. У цьому віці гроші розглядаються як головний ресурс для досягнення самостійності у житті, емансипації від залежності – як від батьків, так і від зовнішніх соціальних обмежень. Молоді люди переважно пов'язують фінансову незалежність із реалізацією планів, подорожами, переїздами, вибором стилю життя як з конкретними проявами свободи.

У віковій групі 26–35 років рівень ототожнення грошей зі свободою і владою дещо знижується (5,9), проте залишається стабільно високим. Особи цього віку вже починають усвідомлювати, що гроші не завжди гарантують повну свободу, особливо коли зростає рівень відповідальності (сім'я, робота, кредити). Водночас фінансовий ресурс і надалі сприймається ними як інструмент для стратегічного контролю над життям, можливість впливати на обставини, ухвалювати незалежні рішення та забезпечувати впевненість у майбутньому. Гроші тут – не лише символ особистої свободи, а й засіб для розбудови влади в міжособистісних і професійних стосунках.

Для респондентів віком 36–45 років показник знижується до 5,8, але зберігає високе значення, що свідчить про стійкість цієї уявної конструкції. У цьому віці гроші радше асоціюються із владуванням над умовами життя, безпекою, можливістю убезпечити себе та близьких від зовнішніх ризиків. Порівняно з молоддю, у дорослих акцент зміщується зі "свободи як пригоди" на "свободу як захист". Отже, з віком змінюється не саме уявлення про гроші як джерело свободи та впливу, а радше його інтерпретація: від ідеалізованого бачення до більш прагматичного, вкоріненого в життєвому досвіді, але водночас демонструється краща фінансова дисципліна й критичність.

Дискусія і висновки

Ставлення до грошей є складним соціально-психологічним феноменом, який формує фінансову поведінку, мотивацію та самооцінку особистості в умовах соціальної нестабільності, зокрема війни. Воно відображає поєднання раціональних і емоційних аспектів, де гроші функціонують не лише як засіб споживання, а й як символ безпеки, контролю, статусу і самореалізації. Зміни у ставленні до грошей зумовлені соціальними, психологічними та економічними чинниками, включаючи рівень фінансової грамотності, соціальний статус, а також актуальні виклики суспільства, що визначають фінансові стратегії та поведінку дорослих людей.

Встановлено наявність статевих відмінностей у монетарній свідомості та фінансовій поведінці дорослих людей. Чоловіки виявляють вищі показники у таких сферах, як грошова одержимість, уявлення про гроші як владу та схильність до неадекватної поведінки, що свід-

чить про емоційно насичене, статусно орієнтоване і водночас ризикове ставлення до фінансів. Гроші для них мають символічне значення, пов'язане з домінуванням, впевненістю й самореалізацією, однак така установка може супроводжуватися імпульсивними, необдуманими діями. Жінки, натомість, мають вищі рівні економності та нижчу схильність до неадекватної поведінки, що свідчить про переважний раціональний і функціональний підхід до грошей. Вони менше емоційно залучені у сферу фінансів, частіше орієнтовані на стабільність і довгострокову безпеку. Хоча і в жіночій, і в чоловічій вибірках гроші визнаються важливими для досягнення впливу на інших, уявлення про них, їхнє значення і поведінкові прояви мають відмінну психологічну структуру.

Вікові відмінності у грошових уявленнях і поведінці свідчать про еволюцію фінансової свідомості, що залежить від зміни пріоритетів, досвіду та потреб. Молодь виявляє більш емоційне і символічне ставлення до грошей (як до влади), але з віком зростає їхня функціональність як засобу стабільності, контролю та безпеки. Загалом з віком уявлення особистості про гроші стають менш ідеалізованими та більш прагматичними. Молодь орієнтується на гроші як на символ статусу та свободи, тоді як старші вікові групи підкреслюють амбівалентність грошей, наголошуючи на можливій їхній потенційній моральній небезпеці.

Внесок авторів: Андрій Мікунов – концептуалізація, методологія, вичитка і написання тексту огляду літератури; Жанна Довбик – збір емпіричних даних та їхня валідація, емпіричне дослідження, аналіз джерел, підготування розділу про результати дослідження, вичитка та написання тексту.

Список використаних джерел

- Васютинський, В. О., Белавіна, Т. І., Вінков, В. Ю., Голота, А. С., Губладзе, І. Г., Гусев, І. М., ... & Овчар, О. В. (2016). *Соціальна психологія бідності*. Міленіум.
- Карамушка, Л. М., Креденцер, О. В., & Паршак, О. І. (2020). Основні тенденції розвитку психології грошей у зарубіжній та вітчизняній психології. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 4(21), 49–59.
- Клочко, А. О., & Скуловатова, О. В. (2023). Емпіричне дослідження монетарних переконань підлітків. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 6, 173–179. <https://doi.org/10.51547/rpp.dp.ua/2023.6.15>
- Нікітіна, О. П., Хомуленко, Т. Б., & Іванченко, А. Д. (2020). Психологія монетарної спрямованості особистості. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45dc2b9b-c8ea-4597-b793-4e07085d27c1/content>
- Никоненко, О. В. (2019). *Психологічні особливості монетарної соціалізації студентської молоді* [Дис. канд. психол. наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України]. <https://uacademic.info/ua/document/0419U001083>
- Опаець, Л. С. (2022). Взаємозв'язок ставлення до грошей осіб раннього дорослого віку з їхніми психологічними характеристиками. https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6579/educ_2023_096.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Сімків, М. В. (2015). Гроші як соціально-психологічний феномен. *Молодий вчений*, 10(2), 191–194.
- Сохань, І. В. (2023). *Психологічні особливості саморегуляції монетарної поведінки студентів* [Дис. канд. психол. наук, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди]. <https://uacademic.info/ua/document/0824U001652>
- AUB, Research.Uey, & Інститут соціології НАН України. (2024, березень). *Consumer microcredit in Ukraine during martial law: Analytical report*. Асоціація українських банків. <https://aub.org.ua/en/press-center-en/aub-news/14348-aub-study-war-has-increased-demand-for-microcredit-in-ukraine>
- Banker.ua. (2023, квітень). Як весна впливає на фінансову поведінку українців? <https://banker.ua/uk/projects/yak-vesna-vplivaye-na-finansovu-povedinku-ukrainciv>
- Bignon, V., & Gautier, E. (2024). French households and inflation in 2023 – The virtuous triangle of "information, knowledge and trust" contributes to price stability. *Banque de France Bulletin*, 249(2). <https://www.banque-france.fr/en/publications-and-statistics/publications/french-households-and-inflation-2023-virtuous-triangle-information-knowledge-and-trust-contributes>
- Borshchuk, O., Tsyhankov, V., Protchenko, T., & Antonenko, I. (2024). Transformation of household investment strategies in Ukraine under martial law. *Ekonomicznyj visnyk Cherkaskogo universytetu*, 2, 20–28. <https://econom-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5329>

Furnham, A., & Cheng, H. (2019). Factors influencing adult savings and investment: Findings from a nationally representative sample. *Personality and Individual Differences*, 151, 109510. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109510>

Horvat, T. Y., Dub, M. I., & Vchoryshnya, A. I. (2025). Psychologically driven determinants of financial motivation of personality. *Kyiv Economic Journal*. <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2025-8-5>

Huang, R., Ghose, B., & Tang, S. (2020). Effect of financial stress on self-reported health and quality of life among older adults in five developing countries: A cross sectional analysis of WHO-SAGE survey. *BMC Geriatrics*, 20, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s12877-020-01687-5>

Marney, J.-P., & Fakhry, B. (2024). A review of the behavioural factors influencing the housing market. *Journal of Economic and Social Thought*, 11(1-2). <https://doi.org/10.xxxxxx/jes.2024.11203>

Muterko, H., & Mykhalov, D. (2024). *Development of a comprehensive strategy for personnel motivation for enterprises in the conditions of war and post war state in Ukraine*. Ekonomichnyi analiz. <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/6309>

Seitz, C., Devigne, L., & de Pastor, G. (2022). The determinants of cash holdings: The case of France. *SUERF Policy Brief*, 540. <https://www.suerf.org/publications/suerf-policy-briefs/540>

Sirakovova, E. (2024). Behavioural macroeconomics: Unveiling the psychology of inflation expectations. *Public Finance Quarterly*, 70(2), 93-109. https://doi.org/10.35551/PFQ_2024_2_4

Tymofieieva, H., & Hrinchenko, B. (2023). Value priorities in labor behavior of Ukrainian war refugees. *Skhid*. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.634>

Wang, Z. (2025). Exploring the intersection of psychology and economics: Understanding consumption patterns and decision-making behaviors among low-income populations. *Advances in Social Behavior Research*, 15(1), 44-48. <https://doi.org/10.54254/2753-7102/2025.20692>

Zaiats, V. (2024). Financial behavior of households in the context of their resilient development. *Demography and Social Economy*. <https://doi.org/10.15407/dse2024.01.041>

References

AUB, Research.Uey, & Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (2024, March). *Consumer microcredit in Ukraine during martial law: Analytical report*. Association of Ukrainian Banks [in Ukrainian]. <https://aub.org.ua/en/press-center-en/aub-news/14348-aub-study-war-has-increased-demand-for-microcredit-in-ukraine>

Banker.ua. (2023, April). *How does spring affect the financial behavior of Ukrainians?* [in Ukrainian]. <https://banker.ua/uk/projects/yak-vesna-vplivaye-na-finansovu-povedinku-ukrainciv>

Bignon, V., & Gautier, E. (2024). French households and inflation in 2023 – The virtuous triangle of "information, knowledge and trust" contributes to price stability. *Banque de France Bulletin*, 249(2). <https://www.banque-france.fr/en/publications-and-statistics/publications/french-households-and-inflation-2023-virtuous-triangle-information-knowledge-and-trust-contributes>

Borshchuk, O., Tsyhanov, V., Protchenko, T., & Antonenko, I. (2024). Transformation of household investment strategies in Ukraine under martial law. *Ekonomichnyi visnyk Cherkaskogo universytetu*, 2, 20-28. <https://econom-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/5329>

Furnham, A., & Cheng, H. (2019). Factors influencing adult savings and investment: Findings from a nationally representative sample. *Personality and Individual Differences*, 151, 109510. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109510>

Horvat, T. Y., Dub, M. I., & Vchoryshnya, A. I. (2025). Psychologically driven determinants of financial motivation of personality. *Kyiv Economic Journal*. <https://doi.org/10.32782/2786-765X/2025-8-5>

Huang, R., Ghose, B., & Tang, S. (2020). Effect of financial stress on self-reported health and quality of life among older adults in five developing countries: A cross sectional analysis of WHO-SAGE survey. *BMC Geriatrics*, 20, 1-12. <https://doi.org/10.1186/s12877-020-01687-5>

Karamushka, L. M., Kredentser, O. V., & Parshak, O. I. (2020). Main trends in the development of the psychology of money in foreign and domestic psychology. *Organizational Psychology. Economic Psychology*, 4(21), 49-59 [in Ukrainian].

Klochko, A. O., & Skulovatova, O. V. (2023). Empiryczne doslidzhennia monetarnykh perekonnykh pidlitkiv. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law*, 6, 173-179 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.6.15>

Marney, J.-P., & Fakhry, B. (2024). A review of the behavioural factors influencing the housing market. *Journal of Economic and Social Thought*, 11(1-2). <https://doi.org/10.xxxxxx/jes.2024.11203>

Muterko, H., & Mykhalov, D. (2024). *Development of a comprehensive strategy for personnel motivation for enterprises in the conditions of war and post war state in Ukraine*. Ekonomichnyi analiz. <https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/6309>

Nikitina, O. P., Khomulenko, T. B., & Ivanchenko, A. D. (2020). Psychology of monetary orientation of personality [in Ukrainian]. <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/45dc2b9b-c8ea-4597-b793-4e07085d27c1/content>

Nikonenko, O. V. (2019). *Psychological features of monetary socialization of student youth* [PhD thesis in psychology]. G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine [in Ukrainian]. <https://uacademic.info.ua/document/0419U001083>

Opayets, L. S. (2022). The relationship between the attitude of young adults toward money and their psychological characteristics [in Ukrainian]. https://arher.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6579/educ_2023_096.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Seitz, C., Devigne, L., & de Pastor, G. (2022). The determinants of cash holdings: The case of France. *SUERF Policy Brief*, 540. <https://www.suerf.org/publications/suerf-policy-briefs/540>

Simkiv, M. V. (2015). Money as a socio-psychological phenomenon. *Young Scientist*, 10(2), 191-194 [in Ukrainian].

Sirakovova, E. (2024). Behavioural macroeconomics: Unveiling the psychology of inflation expectations. *Public Finance Quarterly*, 70(2), 93-109. https://doi.org/10.35551/PFQ_2024_2_4

Sokhan, I. V. (2023). *Psychological features of self-regulation of students' monetary behavior* [PhD thesis in psychology]. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University [in Ukrainian]. <https://uacademic.info.ua/document/0824U001652>

Tymofieieva, H., & Hrinchenko, B. (2023). Value priorities in labor behavior of Ukrainian war refugees. *Skhid*. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.634>

Vasyutinsky, V. O., Belavina, T. I., Vinkov, V. Yu., Golota, A. S., Gubeladze, I. G., Gusev, I. M., Ovchar, O. V. et al. (2016). *Social psychology of poverty*. Millennium [in Ukrainian].

Wang, Z. (2025). Exploring the intersection of psychology and economics: Understanding consumption patterns and decision-making behaviors among low-income populations. *Advances in Social Behavior Research*, 15(1), 44-48. <https://doi.org/10.54254/2753-7102/2025.20692>

Zaiats, V. (2024). Financial behavior of households in the context of their resilient development. *Demography and Social Economy*. <https://doi.org/10.15407/dse2024.01.041>

Отримано редакцією журналу / Received: 28.12.24

Прорецензовано / Revised: 14.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Zhanna DOVBYK, Master's Student

ORCID ID: 0009-0001-0106-567X

e-mail: j13annna@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Andriy MIKUNOV, PhD Student

ORCID ID: 0009-0009-1091-6227

e-mail: amikunov@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AN ADULT'S ATTITUDE TOWARDS MONEY

Background. This study explores the core psychological traits of adults' attitudes toward money. These attitudes combine both rational and emotional elements, where money serves not just as a means of purchase but also as a symbol of security, control, status, and personal self-fulfillment. Social, psychological, and economic factors, including financial literacy and social status, influence changes in these attitudes.

Methods. The research used both theoretical and empirical methods, along with psychodiagnostic tools: the «Money Beliefs and Behavior Scale» (A. Furnham) and the «Monetary Ethics Scale» (E. Tang).

Results. Gender differences were identified: men more frequently exhibit emotionally driven, status-oriented, and risk-prone attitudes toward money, perceiving it as a symbol of power and self-actualization, along with higher impulsivity. In contrast, women tend to be more rational, focusing on stability and long-term security, with a lower propensity for risky behavior. Both genders recognize money as an essential factor of influence, yet men attribute more status-related significance to it, while women emphasize its practical value.

Age-related differences reflect the evolution of financial consciousness, where young people tend to exhibit a more emotional and symbolic attitude toward money as a sign of status and freedom. With age, money gains a functional significance as a means of stability and control. Among older age groups, there is a heightened awareness of the potential moral ambiguity of money, highlighting its ambivalent nature as both a necessary resource and a source of social and ethical challenges.

C o n c l u s i o n s . *Attitudes toward money constitute a complex socio-psychological phenomenon shaping financial behavior, motivation, and self-esteem, especially under conditions of social instability, such as war. Money serves not only as a means of consumption but also as a symbol of security, control, status, and self-realization; it fulfills needs and symbolizes social respect and freedom. This attitude is influenced by social, psychological, and economic factors, including financial literacy and social status, which impact adults' choices of financial strategies. Considering these features is essential for developing effective financial strategies and educational programs.*

K e y w o r d s : *attitudes toward money, psychological characteristics, rational and emotional aspects of money attitudes, financial consciousness, symbolic meaning of money, financial behavior.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.954:336.71

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).5](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).5)

Yurii KIIKO, PhD (Econ.)
 ORCID ID: 0000-0002-8649-1175
 e-mail: yurakiyko.ua@gmail.com

Customer Experience Department, JSC "PrivatBank", Kyiv, Ukraine

BRAND IDENTIFICATION AND SENSE OF SECURITY: THE POLARITY OF CUSTOMER LOYALTY IN UKRAINE'S BANKING SECTOR

Background. In the realm of digital transformation and escalating consumer expectations within Ukraine's banking sector, comprehending the psychological factors influencing loyalty has gained paramount significance. Conventional elements such as service ease and cost are inadequate to secure enduring consumer loyalty. Contemporary consumers prioritize emotional engagement, perceived security, and psychological reassurance in their financial dealings. This study examines the influence of five fundamental factors—brand identity, sense of security, trust, emotional attachment, and pride – on customer loyalty, particularly regarding their propensity to suggest their bank to others.

Methods. A quantitative analysis was performed via an online CAWI survey with 251 active banking clients in Ukraine. The instrument comprised original multi-item scales with high internal consistency (Cronbach's $\alpha > .78$). The data were examined utilizing descriptive statistics, Spearman's correlation, one-way ANOVA, and binary logistic regression. Loyalty predictors were evaluated across different banking institutions, including PrivatBank and Monobank.

Results. The sense of security ($\text{Exp}(B) = 2.256$) and emotional attachment ($\text{Exp}(B) = 1.676$) emerged as the most important predictors of loyalty. Brand identification was significant solely for Monobank ($\text{Exp}(B) = 7.069$), but for PrivatBank, security prevailed. The quantity of client touchpoints exerted a consistently detrimental impact on loyalty. Loyalty levels fluctuated according to age, income, and the customer's principal banking institution.

Conclusions. Customer loyalty in Ukraine's banking sector is established through a blend of rational variables (e.g., security and contentment) and emotional aspects (e.g., identification and connection). Conventional banks often depend on a rational loyalty framework, but neobanks such as Monobank thrive on a more emotionally motivated paradigm. These findings offer insights for formulating client-centered tactics that integrate psychological comfort and emotional branding to enhance loyalty.

Keywords: customer loyalty, emotional attachment, trust, pride, Monobank¹, PrivatBank², neobank.

Background

The Ukrainian banking market is characterized by a high level of complexity and a wide variety of financial services, which do not always have direct analogs in other European countries. This situation is driven by continuous innovation, closely linked to dynamic technological shifts and growing customer demands. Consumers increasingly expect personalized offers tailored specifically to their needs and financial capabilities. At the same time, for banks, it is critically important to develop a deep understanding of customer requests and use it to build strong, trust-based relationships. In this context, the issue of loyalty arises – a phenomenon that determines a client's willingness and desire to interact with a banking institution on a permanent and long-term basis.

Brand loyalty is a multidimensional concept that includes both behavioral patterns and emotional attitudes (Feeney et al., 2022). In numerous studies devoted to this phenomenon, loyalty is characterized by a complex multi-level structure, where emotional and rational aspects play equally important roles. The psychological component of loyalty reflects a person's deep needs for a sense of belonging and security, determining the formation of moral obligations and group identity (Haidt, & Joseph, 2004; Hogg, & Hains, 1996). According to Haidt (2012), in crisis or controversial situations, loyalty can become a key moral principle that helps maintain group cohesion and withstand external pressures.

On the other hand, the economic-psychological perspective emphasizes that loyalty directly affects consumer behavior and is critical to a company's success. Organizations that systematically develop customer loyalty can increase the number of repeat purchases, which, in the banking context, means more active use of services, an expanded product line for a single client, and so on (Lam et al., 2010). This strategy also helps reduce marketing costs and attract new customers, as an

established community of loyal consumers becomes an unofficial ambassador of the bank, spreading a positive reputation among acquaintances (Reichheld, 2003). As a result, the company can strengthen its competitiveness while simultaneously developing emotional and economic benefits for customers.

Dick and Basu (1994) emphasize two main poles of loyalty: rational and emotional. The first component reflects a set of objective factors such as price, reliability, service quality, and product availability. In the banking sector, this may include favorable interest rates, transparent deposit or credit terms, transaction speed, and convenience. The second component is related to a sense of commitment, emotional attachment, and trust in the brand (Sekhon et al., 2014; Omoregie et al., 2019). For financial institutions, trust is often a central factor, as customers entrust them with their money and financial future. In this sense, emotional loyalty can outweigh rational considerations – for example, a person may remain a bank client despite more favorable offers from competitors if they are emotionally "attached" to a particular brand.

An emotional connection with a bank is often formed through positive experiences, perceptions of how they are treated, and associative identification processes (He et al., 2012). According to this approach, the bank becomes an element of a client's personal or group identity, and positive emotional reinforcement (Hudson et al., 2015) strengthens this connection even further. If a user feels that the bank "works for them", considering individual characteristics and needs, a deep commitment develops. In such cases, the client is inclined to forgive certain shortcomings or even an increase in commission fees. This behavioral model is based not only on a rational analysis of benefits but also on value-emotional perceptions.

At the same time, the rational aspect of loyalty cannot be underestimated. The experience of using services, the level of satisfaction, and the feeling of real benefits form the foundation for long-term relationships between a client and

¹ The most popular neobank in Ukraine.

² The largest bank in Ukraine, serving approximately 20 million customers.

a bank (Coelho, & Henseler, 2012; Nguyen et al., 2013). Satisfaction serves as one of the key elements that influence further behavior and intentions regarding continued cooperation with a financial institution. Some researchers (Moraru, & Duhnea, 2018) emphasize that satisfaction levels may depend on several socio-demographic factors, as well as the specifics of the competitive environment (Al-Slehat, 2021). This means that customers with different purchasing power or experiences may evaluate service quality differently, and what suits one group of consumers may be less attractive to another.

Thus, if some customers prioritize the rational aspect (focusing on conditions and benefits), they may switch to competitors who offer lower rates or more flexible products. In contrast, when the emotional aspect dominates, a person is willing to stay with a bank even in unfavourable conditions or when market offers seem more attractive. Therefore, the balance between emotional and rational aspects determines the stability of loyalty and the depth of the relationship with a financial organization (Dick, & Basu, 1994).

Based on these arguments, it can be concluded that loyalty as a phenomenon integrates both individual-psychological and sociocultural elements. It appears as an attitude that is built on the interconnected foundation of emotional attachment, personal experience, and perceived benefits for the customer. This attitude drives consumer intentions, which are later reflected in behavioral patterns. At the same time, despite the long-standing popularity of the concept of "loyalty" in the business community, the mechanisms of its formation remain insufficiently studied in academic research. Many studies consider loyalty as a given or the final outcome of a customer's choice, but they rarely analyze the nuances of the interaction between emotional and rational factors, as well as their evolution under the influence of time and dynamic environmental changes.

Given the specifics of the Ukrainian banking sector, loyalty has the potential to become a significant competitive advantage. In a market where banks offer a wide range of services and constantly compete for consumer attention and trust, understanding the socio-psychological components of loyalty can help develop flexible and effective customer-oriented strategies. Specifically, focusing on the emotional component and trust will contribute to long-term relationships with clients, while well-developed rational offers (such as better conditions, simpler service procedures, etc.) will strengthen the sense of benefits and satisfaction. Ultimately, the synergy of these approaches increases the likelihood of forming a loyal customer base that, due to internal motivation and positive emotions, is more likely to remain within a single brand.

At the same time, research on loyalty requires further development, particularly in the direction of multidisciplinary analysis. Economic psychology, by combining economic and psychological approaches, has the necessary tools to identify those "hidden" factors that influence the choice of banking services. As a result, there is an opportunity to better understand how rational justification and emotional trust intertwine in a single attitude. When such interactions are studied comprehensively, banks will gain strong guidelines for developing customer-centric policies based on transparent values, genuine engagement, and real audience needs.

In summary, loyalty remains a key success factor in the modern banking environment. The high level of innovation and the development of advanced technologies only reinforce the need for an individualized approach and the preservation of stable emotional connections. All of this requires banks to clearly understand the socio-

psychological prerequisites of loyalty, as such a strategy will facilitate effective customer interactions, maintain their trust, and help compete in a market with constantly growing expectations. Applying insights from psychology and economic psychology opens broad opportunities for banking institutions to build deeper, trust-based, and mutually beneficial relationships with customers, ultimately creating a solid foundation for long-term success.

Hypothesis

- Customer identification with the bank's brand positively influences customer loyalty to it (H1).
- A client's sense of security and trust in cooperation with the bank increases their level of loyalty to the bank (H2).
- Emotional attachment to the bank is an important factor that contributes to customer loyalty (H3).
- The more satisfied customers are with individual products and services of the bank, the higher their level of loyalty to it (H4).
- Experience in using different banking products (experience) and different banks (competition) affects the level of customer loyalty (H5).

The **aim** is to study the impact of specific psychological and socio-psychological factors on customer loyalty in the banking sector of Ukraine, particularly in the context of banks such as Monobank and PrivatBank.

Research objectives

- Conduct a literature review to identify the key factors that may influence customer loyalty in the banking sector.
- Propose measurement tools for brand identification, sense of security, and emotional attachment.
- Examine the strength of influence and the closeness of relationships between sense of security, identification, pride, emotional attachment to the bank, and its loyalty indicators.
- Study the structural features of the factors influencing customer loyalty to Monobank and PrivatBank in comparison with other banks in Ukraine.

Theoretical basis. The conceptual framework for the development of client loyalty in Ukrainian banks (Fig. 1). The theoretical model is founded on customer loyalty frameworks, including the consumer satisfaction theory (Oliver, 1997; Hunt, 1977) and the notions of emotional attachment (Bowlby, 1973; Ainsworth et al., 1978) and brand identification (Bhattacharya & Sen, 2003). The model encompasses both rational elements (satisfaction, security) and emotional and socio-psychological components (pride, emotional attachment, identification), offering a thorough comprehension of consumer loyalty (Homburg et al., 2003).

By combining a number of interconnected elements that affect customer loyalty, this model offers a thorough method for examining how customer loyalty to Ukrainian banking institutions develops.

Important elements of the model

1. **Customer satisfaction** (independent variable) with certain banking services and products (Oliver, 1997). Aspects of consumer satisfaction with certain goods and services, including credit cards, branch service, online banking, deposits, loyalty programs (cashback), and other services, are included in the model. We suggest that the core component of the model is overall satisfaction with the bank's products, which is influenced by each of these factors.

The Customer Satisfaction Score (CSAT) technique, which is an index of customer satisfaction, is used to gauge satisfaction. The consumer is asked to rate their level of satisfaction with particular features of the service, goods, or company overall using a single question in this methodology. For evaluation, a five-point Likert scale is employed.

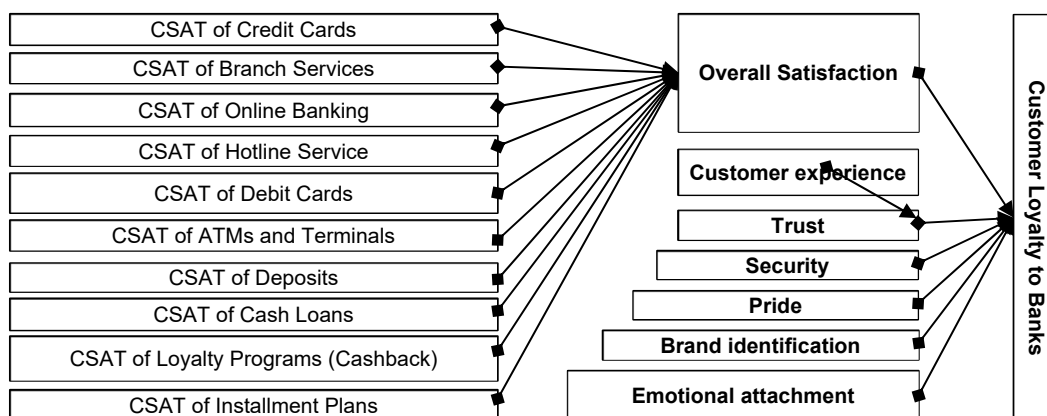

Fig. 1. Theoretical model of customer loyalty formation in Ukrainian banks

2. **Customer experience** (independent variable): how many touchpoints a customer has when utilizing the main bank's goods and services.

3. **Independent variables**, or psychological and sociopsychological factors (A quantitative measure of interactions between a client and a bank, including both positive and negative encounters over time, is the customer experience – number of touchpoints.).

The findings of recent studies indicate that when consumers perceive a significant alignment between their identity and the brand, the degree of internalization can impact how loyal a person acts (Bhattacharya, & Sen, 2003; Zhang, 2021; Ma, 2024). A feeling of inclusion in the brand community is fostered by strong brand identification (Coelho, & Hennigs, 2018).

Security: represents how consumers feel about the safety of their data and financial transactions. Maintaining long-term loyalty requires higher levels of trust and consumer satisfaction, which are attained through increased transparency (Losada-Otálora, & Alkire, 2019). Customers' worries about their money are lessened and their loyalty is increased when banking systems are made more dependable and secure and an efficient procedure for informing them of this is put in place (Trang, 2024; Milosavljević, & Njagojević, 2019).

Trust: According to Becerra and Badrinarayanan (2013), trust in a brand greatly improves brand identification, which raises the possibility that people will suggest it. According to Proksch and Rundle-Thiele (2013), consumers who have a secure attachment style are more likely to grow to trust brands, which will increase their level of attachment to them overall. Building solid relationships between customers and brands requires trust, particularly in social networks where community dynamics have a big impact on customer attitudes and behavior (Santos, & de Oliveira, 2021).

The shift from contentment to loyalty is mediated by emotional attachment (Ghorbanzadeh, & Rahehagh, 2021). How well a brand's "personality" fits with the customer's ideal and actual self is a major factor in emotional connection (Malär et al., 2011). When it comes to brand loyalty among young customers, **emotional attachment** has a greater impact than other elements. The authors contend that customers are more likely to stick with a brand in the long run when it successfully elicits favorable emotional responses (Hwang & Kandampully, 2012).

Pride: Customers are more satisfied, loyal, and inclined to recommend a brand when they feel proud of their interactions with it (Bennett & Rundle-Thiele, 2005; Homburg & Giering, 2001). According to K. Keller, consumers who are proud of their affiliation with a brand

have a closer emotional connection, which in turn boosts brand loyalty (Keller, 2001).

4. The dependent variable is **customer loyalty** to banks, namely the willingness to refer. The aforementioned variables collectively provide this definitive result. Customer loyalty indicates their propensity to stay with the bank, endorse it to others, and utilize its services despite competing offers (Reichheld, 2006).

The NPS (Net Promoter Score) indicator was developed to assess loyalty. Fred Reichheld initially presented this data in 2003. The primary factors contributing to the tool's appeal are its simplicity and conciseness, enabling organizations to swiftly analyze data and execute appropriate actions based on client feedback.

The tool poses a singular inquiry on your willingness to promote a firm (its goods, services, or products) to friends, family, or coworkers. The 11-point measurement range spans from 0 to 10. Customers scoring between 0 and 6 are classified as detractors – unwilling to recommend; those scoring between 7 and 8 are indifferent; while those scoring between 9 and 10 are promoters – disposed to recommend.

The NPS index is calculated based on the fluctuations in the proportions of promoters and detractors. The index value can range from –100 % (indicating total consumer reluctance to endorse the brand) to +100 % (indicating complete consumer willingness to recommend the brand).

In "The Ultimate Question", Fred Reichheld, the concept's creator, demonstrates how organizations with elevated NPS levels outperform their competitors in terms of growth (Reichheld, 2006). A greater percentage of customers of successful organizations are inclined to promote the brand, acting in the company's best interests and so facilitating the acquisition of new business (Kinman & Clements, 2016). In addition to indicating potential for acquiring new consumers, the NPS metric assists in assessing the probability of client retention with a company (Schembri, 2018).

A primary advantage of NPS is its evaluation across multiple countries and industries. Organizations can achieve comprehensive understanding of their market position and provide accurate projections due to the accumulation of real data (Cations, 2024). This assists organizations in achieving their objectives and formulating strategies based on certain competitive characteristics (Gittins et al., 2018).

Numerous researchers have validated NPS as a technique for assessing loyalty in their studies. Ou et al. (2011) established a correlation between the NPS metric and loyalty programs. In A. Albarq's (2023) examination of customer loyalty within the Saudi banking sector, a clear correlation is observed between elevated customer loyalty and increased

levels of trust, as evidenced by higher NPS scores. The research suggests that by emphasizing trust-building and understanding the perspectives and opinions of their clients, banks can enhance their NPS. Long-term goodwill fosters trust and favorable attitudes, hence enhancing NPS (Rose et al., 2016; Banahene, 2018). The NPS index in the e-commerce sector is significantly impacted by customer satisfaction; typically, only satisfied consumers become advocates and disseminate positive information, thereby affirming the quality of goods or services based on their personal experiences (Kassim et al., 2010).

In addition to serving as a valuable instrument for psychological study on customer loyalty and behavior, NPS may also function as a practical and widely accepted approach to assess consumer loyalty across various firms.

The suggested theoretical model offers a systematic approach to examine consumer loyalty through a multi-level examination of satisfaction, psychological, and sociopsychological factors. This may benefit both theoretical

research and practical banking initiatives focused on enhancing client loyalty.

Methods

Procedure and instruments. The study's design focused on banking service consumers in Ukraine's different regions and settlement types. The CAWI method (Computer-Assisted Web Interviewing) was used to administer the survey. The Internet and mobile communication channels were used to disseminate the questionnaires. Google technologies were used by respondents to complete the survey.

A minimum of three distinct statements were chosen for each of the variables that were measured: pride, brand identification, trust, security, and emotional attachment. The suggested instrument's validity and homogeneity are confirmed by the factor loadings of each statement inside individual factors, which range from .63 to .92 and Cronbach's alpha, which is at least .78 (Table 1).

Table 1

Consistency Indicators and Factor Loadings of Individual Statements for Measured Factors

Variable	Statement / Question	Factor Loading*	Cronbach's Alpha	Correlation Between Forms	Guttman Split-Half Coefficient
Q3 Trust	Q3.1 Please rate on a scale from 1 to 5 how much you trust your primary bank	.861	.871	.726	.754
	Q3.2 Please rate on a scale from 1 to 5 how much you trust the employees who serve you at your primary bank	.845			
	Q3.3 Please rate on a scale from 1 to 5 how confident you are that the bank will promptly and fairly resolve any issues or complaints	.792			
Q4 Security	Q4.1 Please rate on a scale from 1 to 5 how safe you consider your primary bank	.907	.932	.856	.883
	Q4.2 Please rate on a scale from 1 to 5 how confident you are that your primary bank will continue to operate successfully in the future	.849			
	Q4.3 Please rate on a scale from 1 to 5 how you evaluate the reputation of your primary bank	.865			
	Q4.4 Please rate on a scale from 1 to 5 how willing you are to trust your primary bank with large financial transactions	.879			
	Q4.5 Please rate on a scale from 1 to 5 how confident you are that your primary bank will protect you from fraudulent transactions	.781			
Q5 Brand identification	Q5.1 Please rate on a scale from 1 to 5 how much you feel like a part of your primary bank as a customer	.868	.809	.641	.706
	Q5.2 Please rate on a scale from 1 to 5 how likely you are to feel responsible for the actions of your primary bank	.699			
	Q5.3 If someone speaks negatively about your primary bank, how likely are you to defend it and provide counterarguments?	.734			
Q6 Pride	Q5.1 Please rate on a scale from 1 to 5 how proud you are that your primary bank participates in socially significant initiatives and supports societal development	.816	.890	.806	.806
	Q5.2 Please rate on a scale from 1 to 5 how you evaluate your primary bank's contribution to innovation and the improvement of banking services	.861			
	Q5.3 Please rate on a scale from 1 to 5 how important it is to you that your primary bank has a reputation as a key institution for the country's economic activities	.886			
Q7 Emotional attachment	Q5.1 Please rate on a scale from 1 to 5 how likely you are to stay with your primary bank during difficult times unless you are forced to leave	.920	.778	.558	.643
	Q5.2 Please rate on a scale from 1 to 5 how likely you are to feel guilty if you leave your primary bank	.667			
	Q5.3 Please rate on a scale from 1 to 5 how much you want to continue your relationship with your primary bank in the future	.632			

*Exploratory Factor Analysis, EFA, Extraction Method: Principal Axis Factoring.

Participants. The poll had 251 participants aged 18 to 60 years, with 59 % identifying as female and 41 % as male. All participants utilize contractual banking services. Most participants either possess or are seeking higher education (66 %) and live in metropolitan areas (67 %). The majority of

respondents identify PrivatBank (45 %) or Monobank (23 %) as their principal banking institution.

Statistical Analysis. The primary results were analyzed utilizing MS Excel. Statistical analyses were conducted with STATISTICA and S.

PSS software. The subsequent indications were employed to evaluate internal consistency: Cronbach's alpha, Standardized Cronbach's alpha, Split-half reliability method. Relationship between the initial and subsequent segments of the questionnaire.

The questionnaire's internal structure was analyzed by Exploratory Factor Analysis (EFA) employing the Principal Components approach. A comparative study was performed utilizing One-Way ANOVA. Correlation analysis (Spearman's correlation coefficient r) was employed to detect correlations between the analyzed variables and assess their strength.

Artificial intelligence (AI: GPT-4o/ GPT-o1, Scite) served as an auxiliary instrument for language enhancement, grammatical verification, and stylistic modifications, while all conceptual development, data analysis, and result interpretation were exclusively performed by the authors to uphold the scientific integrity of the research.

Results

Overall, the distributions of NPS (Fig. 2) and other variables under study do not conform to a normal distribution, as confirmed by the results of descriptive analysis. Detailed statistics are presented in Table A1, Appendix A. Customers generally tend to rate both their willingness to recommend and satisfaction with their primary bank relatively high. According to the NPS methodology, the majority of respondents fall into the promoter category (scores of 9–10).

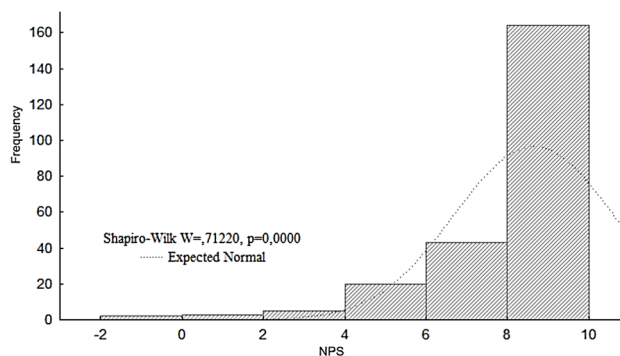

Fig. 2. Distribution of Scores by the Loyalty Index – NPS

Table 2 presents the socio-demographic distribution of study participants. A comparative analysis of NPS was conducted based on these characteristics using One-Way ANOVA, which examined the statistical significance of differences among these groups. Significant differences or values close to significance were found in relation to age, income, primary bank, and customer experience (experience in using banking products and services (number of touchpoints)).

Many banks showed statistically significant variations in NPS ($F = 3.081$; $p < .001$). Although Oschadbank customers (6.4) showed the nadir values, A-Bank customers (9.5) and Monobank customers (9.1) showed the apex average NPS levels. The findings confirm that different Ukrainian banks present different degrees of service excellence.

Frequent contacts with a bank raise the likelihood of encountering possible challenges and shortcomings in service. Customers with the most recorded touchpoints in the survey – 8.0 – had the lowest levels of loyalty and enjoyment.

ANOVA found notable variations throughout these groups (NPS: $F = 3.104$; $p = 0.002$). The number of touchpoints and NPS have a statistically significant inverse relationship confirmed by a correlation analysis ($r = -.20$).

Binary logistic regression and correlation analysis approaches were used to find the elements influencing the emergence of loyalty. Fig. 3 shows the consolidated findings for the market for financial services.

Tables 3 and 4 offer the findings of binary logistic regression for PrivatBank, Monobank, the whole banking services market, and the whole banking services market excluding PrivatBank and Monobank. The study takes psychological and socio-psychological factors described in the theoretical model (see Fig. 1) including: Sense of security, Emotional attachment, Brand identification, Pride in the main bank, Number of touchpoints with the bank, Overall satisfaction with the bank's products and services.

Overall Market Model. In the "Overall Market" loyalty model (see Table 3) for Ukraine's banking services sector, it was found that only four variables are significant factors of customer loyalty.

Sense of security has the strongest and most positive impact ($B = .814$; Wald = 12.636; $p < .001$; $\text{Exp}(B) = 2.256$). The results indicate that customers who feel secure in their cooperation with the bank are more than twice as likely to be promoters.

The second strongest loyalty factor is overall satisfaction with banking products and services ($B = .574$; Wald = 9.407; $p = .002$; $\text{Exp}(B) = 1.775$). If a customer is generally satisfied with the services they use at their primary bank, their likelihood of recommending it to friends and relatives nearly doubles. These results confirm the importance of customer satisfaction in banking service delivery for the formation of loyalty.

The third most significant factor is emotional attachment, which directly influences loyalty ($B = .517$; Wald = 5.920; $p = .015$; $\text{Exp}(B) = 1.676$), suggesting the integration of brand image into identity.

Interestingly, the number of touchpoints (the number of products and services used at the bank) has a statistically significant negative impact ($B = -.364$; Wald = 3.692; $p = .05$; $\text{Exp}(B) = .695$), meaning that a higher number of interactions with the bank decreases the likelihood that a customer will recommend it.

PrivatBank Model. The PrivatBank model is similar to the "Overall Market" model, both including and excluding it. The following factors were identified: Sense of security ($B = .698$; Wald = 6.058; $p = .014$; $\text{Exp}(B) = 2.009$), Number of touchpoints ($B = -.567$; Wald = 4.416; $p = .036$; $\text{Exp}(B) = .567$), Emotional attachment ($B = .541$; Wald = 2.811; $p = .094$; $\text{Exp}(B) = 1.718$). These results indicate that PrivatBank customers who feel secure in their financial transactions are nearly twice as likely to be promoters. In contrast, a broader experience in using various products and services significantly reduces this probability – by almost half.

Monobank Model. Monobank exhibits somewhat anomalous and atypical characteristics for the Ukrainian banking services market in terms of loyalty factors.

In the Monobank regression model, the strongest and most pronounced factor is brand identification ($B = 1.956$; Wald = 9.603; $p = .002$; $\text{Exp}(B) = 7.069$). Number of touchpoints ($B = -.932$; Wald = 4.985; $p = .026$; $\text{Exp}(B) = .394$) also plays a significant role.

The coefficient for brand identification is the highest among all the models presented, indicating that customers who strongly identify with Monobank are more than seven times more likely to recommend it.

The negative impact of the number of touchpoints is consistent across three of the four models proposed in this study, suggesting that extensive productization may reduce loyalty.

Table 2

**Descriptive Statistics of Customer Loyalty (NPS)
for the Primary Bank by Socio-Demographic Characteristics of Respondents and ANOVA Analysis**

Variable Value	n	n (%)	Customer Loyalty (NPS)		
			M	F	Sig.
Gender					
Female	149	59.4	8.5	.282	.596
Male	102	40.6	8.7		
Age					
19–	6	2.4	6.7	3.079	.028
20–34	51	20.3	8.8		
35–44	100	39.8	8.4		
45+	94	37.5	8.9		
Education					
Higher Education	166	66.1	8.7	.293	.830
General Secondary School	17	6.8	8.5		
Academic Degree	3	1.2	7.7		
Vocational Secondary Education	65	25.9	8.5		
Income					
High	4	1.6	6.0	4.048	.003
Above Average	8	3.2	9.1		
Below Average	70	27.9	8.4		
Low	59	23.5	8.2		
Average	110	43.8	9.0		
Size and Type of Place of Residence					
Large City (Regional Centers)	169	67.3	8.7	.649	.584
City (10,000+ Inhabitants)	67	26.7	8.4		
Town (5,000+ Inhabitants)	6	2.4	8.2		
Village	9	3.6	9.2		
Primary Bank					
Monobank	57	22.7	9.1	3.081	.000
A-Bank	11	4.4	9.5		
Alfa-Bank Ukraine (renamed to Sense Bank)	9	3.6	9.2		
Bank Vlasnyi Rakhunok	1	0.4	9.0		
Difficult to Answer	1	0.4	6.0		
Kredit Dnipro	1	0.4	5.0		
Crédit Agricole Bank	3	1.2	9.0		
OTP Bank	2	0.8	7.5		
Oschadbank	14	5.6	6.4		
PrivatBank	112	44.6	8.4		
PUMB (First Ukrainian International Bank)	23	9.2	9.4		
Raiffeisen Bank	11	4.4	8.9		
UkrGasbank	2	0.8	6.0		
UkrSibbank	3	1.2	7.0		
Universal Bank	1	0.4	10.0		
Customer Experience					
2	2	0.8	8.5	3.104	.002
3	1	0.4	10.0		
4	11	4.4	9.2		
5	28	11.2	9.2		
6	21	8.4	8.8		
7	29	11.6	9.1		
8	18	7.2	9.4		
9	20	8.0	9.4		
10	121	48.2	8.0		
Number of Banks in Parallel Use					
1	43	17.1	8.6	.641	.743
2	74	29.5	8.7		
3	65	25.9	8.7		
4	31	12.4	8.4		
5	22	8.8	8.3		
6	6	2.4	7.3		
7	6	2.4	9.5		
8	3	1.2	9.3		
12	1	0.4	9.0		
Overall	251	100.0	8.6	-	-

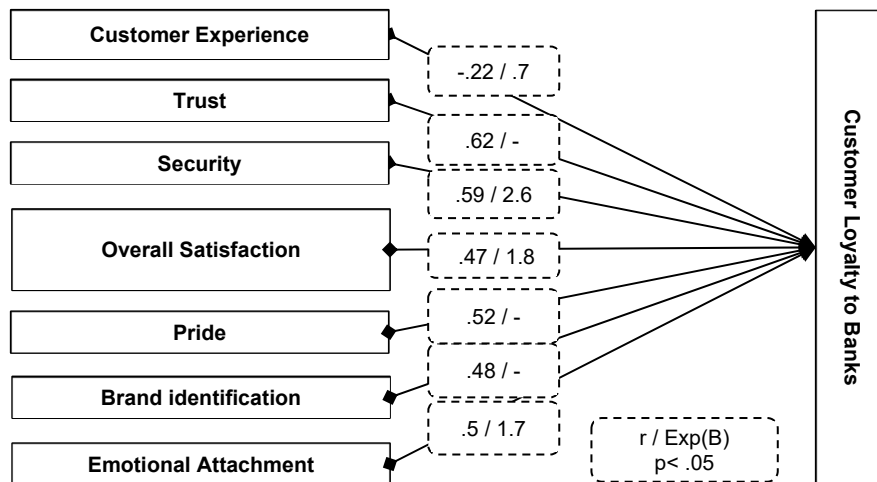

Fig. 3. Diagram of the Influence of Studied Factors on Loyalty in the Overall Banking Services Market of Ukraine

Table 3

Summarized Data of Regression Models for Different Banks and Their Bank Groups (1)

Variables	B	S.E.	Wald	Sig.	Exp(B)
Overall Market Model					
Security	.814	.229	12.636	.000	2.256
Emotional Attachment	.517	.212	5.920	.015	1.676
Customer Experience	-.364	.189	3.692	.055	.695
Overall Satisfaction	.574	.187	9.409	.002	1.775
Constant	1.000	.172	33.927	.000	2.720
PrivatBank Model					
Security	.698	.284	6.058	.014	2.009
Emotional Attachment	.541	.323	2.811	.094	1.718
Customer experience	-.567	.270	4.416	.036	.567
Constant	.927	.249	13.852	.000	2.528
Monobank Model					
Customer experience	-.932	.417	4.985	.026	.394
Brand identification	1.956	.631	9.603	.002	7.069
Constant	.999	.443	5.079	.024	2.716
Banking Market Model Excluding PrivatBank and Monobank					
Overall Satisfaction	.957	.304	9.918	.002	2.604
Security	1.459	.445	10.732	.001	4.302
Number of Banks	.664	.415	2.560	.110	1.942
Constant	1.016	.347	8.546	.003	2.761

*Binary Logistic Regression, Method: Backward Stepwise (Likelihood Ratio).

Banking Market Model Excluding PrivatBank and monobank. The "Market Excluding PrivatBank and Monobank" model includes: Overall satisfaction with products and services ($B = .957$; $Wald = 9.918$; $p = .002$; $Exp(B) = 2.604$), Sense of security regarding personal funds ($B = 1.459$; $Wald = 10.732$; $p = .001$; $Exp(B) = 4.302$), Number of banks a respondent cooperates with ($B = .664$; $Wald = 2.560$; $p = .110$; $Exp(B) = 1.942$), Overall satisfaction and sense of security significantly increase the probability of customer loyalty.

Table 4 presents the results of the efficiency analysis of the obtained models. They emphasize the excellent quality of every model. Roughly explaining 28.3 % of the variance in the NPS loyalty index, the "Overall Market" model has a

Nagelkerke R Square score of .283. This is logical given logistic regression's typical lower pseudo-R-square value than in linear regression. In behavioral research, a range of 20 % to 40 % is seen sufficient. Here the accuracy of classification is 80.5 %. With 76.8 % prediction accuracy, Nagelkerke R Square in the "PrivatBank" loyalty factors model comes out as 0.285. For Monobank, the model describes more than half of the variability in the NPS index (Nagelkerke R Square = .504) with an accuracy level of 84.2 %. The "Marketing Excluding PrivatBank and Monobank" model exhibits the best values with Nagelkerke R Square = .554 and a classification accuracy of 85.4 %, so implying strong predictive effectiveness of the loyalty model for this group of institutions.

Table 4

Summarized Data of Regression Models for Different Banks and Their Bank Groups (2)

Models	-2 Log likelihood	Cox & Snell R Square	Nagelkerke R Square	Percentage Correct
Overall Market Model	229.04	.283	.398	80.5
PrivatBank Model	120.97	.208	.285	76.8
Monobank Model	36.33	.324	.504	84.2
Banking Market Model Excluding PrivatBank and Monobank	61.22	.395	.554	85.4

Key Hypotheses and Their Confirmation:

(H1) Customer identification with the bank's brand positively influences customer loyalty to it – partially confirmed. Brand identification was a significant factor for willingness to recommend only in Monobank, a representative of neobanks.

(H2) A client's sense of security and trust in cooperation with the bank increases their level of loyalty to the bank – partially confirmed. Trust has a strong correlation with loyalty, but regression models did not show its direct impact, which may be due to a certain level of multicollinearity between the trust and security scales (VIF values for security and trust scales exceed 5; see Appendix C, Table C1). It is also possible that security plays a mediating role between trust and loyalty.

(H3) Emotional attachment to the bank is an important factor that contributes to customer loyalty – partially confirmed. Regression analysis did not prove its significant role for individual banks (PrivatBank or Monobank) or bank groups. Emotional attachment is statistically significant only for the market as a whole.

(H4) The more satisfied customers are with individual products and services of the bank, the higher their level of loyalty to it – partially confirmed. The binary logistic regression method did not prove its significant role for PrivatBank or Monobank. However, satisfaction with individual products and services is an important driver of loyalty formation for relatively small systemic and non-systemic banks in Ukraine.

(H5) Experience in using different banking products (experience) and different banks (competition) affects the level of customer loyalty – partially confirmed. Customer experience with different banks, according to the results of our study, does not have a significant impact on willingness to recommend. However, experience in using different products and services within a single bank has a significant influence in most of the loyalty models proposed in this study. At the same time, its effect is indirect, meaning that negative experiences accumulate over time, which eventually leads to a decrease in loyalty levels.

Discussion and conclusions

Our study empirically demonstrates the importance of socio-psychological factors in cultivating consumer loyalty to Ukrainian banks, particularly their propensity to recommend a bank to others. From the perspective of customer sentiment, we have established that the market for Ukrainian financial services is rather fragmented and distinctly biased. This issue arises from individual consumer expectations and preferences, as well as the variances among banks based on numerous parameters. Various significant categories of banks can be distinguished based on the structural analysis of loyalty components presented in our study: traditional large systemic banks, traditional small systemic and non-systemic banks, and the emerging category of neobanks. Given the limited sample size of our study, we can accurately evaluate models of factor influence on the propensity to recommend just for certain large banks (based on their individual characteristics) and for the overall market, both including and omitting these major banks.

The case study of PrivatBank serves as a notable example of major system banks. This set of organizations integrates emotional and logical attributes, with a more pronounced emphasis on the rational component. The proposed statistical model predicts approximately 77 % of recommendation cases and consists of three key

components: sense of security (regarding fund safety), emotional attachment, and the quantity of customer "touchpoints" with the bank, which refers to the various interactions with banking services. However, it is crucial to emphasize that in this model, emotional attachment to PrivatBank did not attain the anticipated degree of statistical significance, hence it exerts a lesser influence than theorized. The identified tendencies align with Levy & Hino's (2016) assertion and affirm that the perception of security about their finances, shaped by the institution's scale and established commercial success, is the primary motivator for PrivatBank customers willing to endorse their bank. The most engaged demographic (ages 25–40) remembers PrivatBank from their childhood, hence fostering confidence in the bank's stability. These findings are consistent with those of Islam et al. (2020), Szustak & Szewczyk (2020), and Wahyudi & Ruswanti (2021). Intriguingly, the volume of services utilized is the factor that statistically exerts a negative impact, diminishing the likelihood of users endorsing PrivatBank. In other words, when a client simultaneously employs many banking products, the cumulative effect exacerbates concerns across various service areas, and as productization expands, the likelihood of negative assessments and diminished loyalty escalates. Additional research, such as those conducted by Mishra & Jadhav (2020), Husein (2022), Sihombing (2024), Victorino, Verma, & Plaschka (2013), and Sayani (2015), has yielded analogous results.

Monobank exemplifies the subsequent category in our analysis, namely neobanks. Although their market share is not yet dominant, their growth potential appears evident and steady. Neobanks primarily provide financial services under their own brand, conducting all transactions through digital means, but maintaining legal and financial affiliations with a bank or non-banking financial institution. Our research indicates that the structure of loyalty components for neobanks possesses a dual nature, encompassing both emotional and rational features. The emotional component in the case of Monobank is significant. According to Bennett & Rundle-Thiele (2005), Keller (2013), and Fournier (1998), the primary factor in this context is brand identification, since its incorporation into brand-related meanings significantly increases the probability of recommending the bank by nearly seven times. According to the analysis, familiarity with diverse Monobank products often reduces referral frequency, and this adverse effect is more significant than that observed with PrivatBank. The heightened expectations consumers often possess for digital solutions from neobanks elucidate this phenomenon. Nonetheless, Monobank maintains a robust loyalty (NPS) score mostly because of its limited range of goods and focused specialization, enabling the bank to concentrate users on specific services and respond swiftly to emerging issues.

The third group consists of all other banks, which own far smaller market shares than PrivatBank, including both systemic and non-systemic institutions. Loyalty models indicate a clear logical trajectory for these banks. Our analysis identified that the primary drivers in this category are overall satisfaction with the bank's services and products and a sense of financial stability. Both indicators are relatively subjective as they depend on consumers' own experiences, which may encompass genuine occurrences such as regular payments or prompt deposit refunds. Smaller banks are disadvantaged in resource allocation and infrastructure advancement, rendering them unable to

compete with larger market entities in terms of scale. Consequently, when consumers choose to recommend such a facility, they rely on rational factors derived from positive experiences, including trust in deposit returns and the security of transactions. The studies by Beck, Demirgüç-Kunt, & Levine (2006), Kumar & Reinartz (2016), and Mishra & Jadhav (2020) substantiate these attributes, enabling smaller banks to maintain a specific clientele that values exceptional service and the lack of significant obstacles in utilizing products.

Upon analyzing the models for the "Overall Market", "PrivatBank", and "Market Excluding PrivatBank and Monobank", we identified a complete absence of emotional connection with the bank. Two principal considerations elucidate this matter. A typical banking business model is primarily centered on stability, dependability, and utility, whether intentionally or inadvertently. In these conditions, marketing efforts may be restricted to minimalist "zombie marketing", characterized by the use of bureaucratic terminology that is often challenging for the average consumer to comprehend, solely for formal announcements of changes. Bennett & Rundle-Thiele (2005), Kumar & Reinartz (2016), and Fournier (1998) concur that this method fails to establish an emotional connection with the customer. Secondly, as posited by Michell & McKeown (2013), Homburg & Giering (2001), and Keller (2013), top management, financial capacity, or risk tolerance may lack the requisite willingness to create or maintain a quasi-banking surrogate brand that is competitive in the "banking emotions" market. As a result, traditional banks frequently exhibit hesitance or incapacity to engage customers emotionally, thereby ceding this domain predominantly to neobanks and relatively nascent financial institutions that endeavor to cultivate customer relationships through enhanced engagement and contemporary marketing strategies.

The findings indicate a distinct disparity among large systemic banks, which primarily depend on rational loyalty cultivation; neobanks, where the emotional bond between the customer and the brand is paramount; and smaller institutions, which compete through personalized customer experiences, logical reasoning, and a focus on security. If banks fail to maintain quality control and timeliness, they risk detrimental client experiences despite focusing on improving product range expansion. Conversely, by limiting their product offerings to the most sought-after services, neobanks can effectively meet elevated client expectations, however they also face a heightened risk of significant dissatisfaction should issues arise. Concurrently, small banks can enhance consumer trust by specific positive occurrences that foster a subjective sense of security and reassurance in their decisions.

Taking into account the distinct characteristics of large banks and various financial institutions, our model most accurately reflects the market conditions. It confirms the existence of varied consumer perceptions of different banking organizations and suggests that, particularly within the neobank sector, the emotional aspect is paramount only in specific situations. Conversely, for the majority of traditional market participants, pragmatic considerations, rational incentives, and a focus on fund security remain paramount. This aligns with previous international research findings; however, unique characteristics of the Ukrainian banking sector, including the dominance of specific systemic institutions, the significant historical influence on trust development, and the increasing prevalence of innovative

digital formats, underscore the distinctiveness of the national banking market and present opportunities for further investigation.

The analysis of literature sources allowed us to identify the main factors that may influence customer loyalty in the banking sector. Among them, the key factors identified are trust, security, brand identification, pride, and emotional attachment.

To measure the level of loyalty, the widely used NPS index was proposed, which is based on a customer's willingness to recommend a bank. To assess trust, security, pride, brand identification, and emotional attachment, separate sections of the questionnaire were introduced, demonstrating a high level of internal reliability and covering the main aspects of the phenomenon they are designed to evaluate.

All the proposed factors (trust, security, identification, pride, emotional attachment to the bank) show a strong, statistically significant correlation ($r > .5$, $p < .01$) with loyalty. However, logistic regression analysis revealed that only sense of security and emotional attachment had a significant impact. Other influential factors include overall satisfaction and experience in using banking services and products.

For PrivatBank, the largest bank in Ukraine, a classic loyalty factor structure model is characteristic, where rational factors play a dominant role – particularly security and experience with its products and services. In contrast, Monobank's loyalty factor structure has a strong emotional foundation, which is typical for dynamic, charismatic, and strong brands.

Study Limitations. One of the key limitations of the study is the use of the NPS index as a loyalty measurement tool. According to the author, this method cannot be fully reliable or comprehensively evaluate all aspects of the loyalty phenomenon. However, its use allowed the incorporation of a broad empirical base from high-quality modern marketing and sociological research for psychological analysis.

Practical Implications

- The conclusions drawn based on the proposed models can serve as a foundation for developing customer experience management strategies for banks.
- The obtained results may be useful in the process of bank restructuring or development strategies, especially when transitioning from classical banking models based on stability to more dynamic modern models.

Directions for Future Research. It is advisable to conduct qualitative studies, such as in-depth interviews or focus groups, to gain additional insights into potential loyalty factors and to explore all aspects of customer loyalty in depth.

Following these qualitative studies, quantitative verification of the findings should be conducted, which could later serve as a basis for developing a comprehensive customer loyalty measurement tool.

References

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Erlbaum.
- Albarq, A. (2023). The impact of CKM and customer satisfaction on customer loyalty in Saudi banking sector: The mediating role of customer trust. *Administrative Sciences*, 13(3), 90. <https://doi.org/10.3390/admsci13030090>
- Al-Slehat, Z. (2021). Determining the effect of banking service quality on customer loyalty using customer satisfaction as a mediating variable: An applied study on the Jordanian commercial banking sector. *International Business Research*, 14(4), 58. <https://doi.org/10.5539/ibr.v14n4p58>
- Banahene, S. (2018). The impact of customer satisfaction on loyalty in the Ghana banking sector: The effect of trust mediation. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 5(12). <https://doi.org/10.14738/assrj.512.5545>

- Becerra, E. P., & Badrinarayanan, V. (2013). The influence of brand trust and brand identification on brand evangelism. *Journal of Product & Brand Management*, 22(4), 283–293. <https://doi.org/10.1108/jpbm-09-2013-0394>
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2006). Bank concentration, competition, and crises: First results. *Journal of Banking & Finance*, 30(5), 1581–1603. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2005.05.002>
- Bennett, R., & Rundle-Thiele, S. (2005). The brand loyalty life cycle: A model for managing brand loyalty. *Journal of Brand Management*, 12(4), 263–276. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540239>
- Bhattacharya, C. B., & Sen, S. (2003). Consumer-company identification: A framework for understanding consumers' relationships with companies. *Journal of Consumer Psychology*, 13(3), 76–86. https://doi.org/10.1207/S15327663JCP1303_01
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger*. Basic Books.
- Cations, M., Atee, M., Morris, T., & Whiting, D. (2024). Neuropsychiatric symptoms of dementia in those with and without a recorded history of psychological trauma: A comparative study from an Australian dementia support service. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 39(1). <https://doi.org/10.1002/gps.6054>
- Coelho, P. S., & Hennigs, N. (2018). On the relationship between consumer-brand identification, brand community, and brand loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 42, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2018.03.011>
- Coelho, P. S., & Henseler, J. (2012). Creating customer loyalty through service customization. *European Journal of Marketing*, 46(3/4), 331–356.
- Dick, A. S., & Basu, K. (1994). Customer loyalty: Toward an integrated conceptual framework. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22(2), 99–113. <https://doi.org/10.1177/0092070394222001>
- Feeney, R., Harmath, P., Perazzi, J. R., & Clay, P. M. (2022). Relationship between brand and dealer loyalty in the agricultural equipment market. *International Food and Agribusiness Management Review*, 25(2), 347–360. <https://doi.org/10.22434/ifafr2021.0088>
- Fournier, S. (1998). Consumers and their brands: Developing relationship theory in consumer research. *Journal of Consumer Research*, 24(4), 343–373. <https://doi.org/10.1086/209515>
- Ghorbanzadeh, A., & Rahehagh, F. (2021). Emotional brand attachment and brand love: The emotional bridges in the process of transition from satisfaction to loyalty. *Rajagiri Management Journal*, 15(1), 1–15. <https://doi.org/10.1108/ramj-05-2020-0024>
- Haidt, J., & Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, 133(4), 55–66.
- He, H., Li, Y., & Harris, L. (2012). Social identity perspective on brand loyalty. *Journal of Business Research*, 65(5), 648–657.
- Hogg, M. A., & Hains, S. C. (1996). Intergroup relations and group solidarity: Effects of group identification and social beliefs on depersonalized attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 295–309.
- Homburg, C., & Giering, A. (2001). Personal characteristics as moderators of the relationship between customer satisfaction and loyalty – an empirical analysis. *Psychology & Marketing*, 18(1), 43–66.
- Homburg, C., & Giering, A. (2001). The role of pride in the relationship between customer satisfaction and loyalty. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 9(3), 1–12. <https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679110301>
- Homburg, C., Giering, A., & Menon, A. (2003). The role of customer satisfaction in the relationship between customer loyalty and customer retention. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 11(3), 1–12. <https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679110301>
- Hu, S. (2023). An overview of the composition and management of brand equity. *Advances in Economics Management and Political Sciences*, 49(1), 34–38. <https://doi.org/10.54254/2754-1169/49/20230477>
- Hudson, S., Roth, M. S., Madden, T. J., & Hudson, R. (2015). The effects of social media on emotions, brand relationship quality, and word of mouth: An empirical study of music festival attendees. *Tourism Management*, 47, 68–76.
- Hunt, H. K. (1977). CS/D: Bits and pieces. In R. L. Day (Ed.), *Consumer satisfaction, dissatisfaction and complaining behavior* (pp. 38–41). Bloomington: Division of Research, College of Business, Indiana University.
- Husein, A. (2022). Increasing customer loyalty through customer experience and customer trust (Study on Penataran Train Service Passengers). *Ubar: Jurnal Ilmu Manajemen dan Bisnis*, 1(2), 3313. <https://doi.org/10.56444/ubar.v1i2.3313>
- Hwang, J., & Kandampully, J. (2012). The role of emotional aspects in younger consumer-brand relationships. *Journal of Product & Brand Management*, 21(2), 109–119. <https://doi.org/10.1108/10610421211215517>
- Islam, R., Ahmed, S., Rahman, M., & Asheq, A. A. (2020). Determinants of service quality and its effect on customer satisfaction and loyalty: An empirical study of private banking sector. *The TQM Journal*, 33(6), 1163–1182. <https://doi.org/10.1108/tqm-05-2020-0119>
- Kassim, N., & Abdullah, N. (2010). The effect of perceived service quality dimensions on customer satisfaction, trust, and loyalty in e-commerce settings. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 22(3), 351–371. <https://doi.org/10.1108/13555851011062269>
- Keller, K. L. (2001). Building customer-based brand equity. *Marketing Management*, 10(2), 14–19.
- Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity*. Pearson Education.
- Kinman, G., & Clements, A. (2021). New psychoactive substances, safety and mental health in prison officers. *Occupational Medicine*, 71(8), 346–350. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqab113>
- Kumar, A., & Buttry, D. A. (2013). Size-dependent anodic dissolution of water-soluble palladium nanoparticles. *The Journal of Physical Chemistry C*, 117(50), 26783–26789. <https://doi.org/10.1021/jp408394h>
- Kumar, V., & Reinartz, W. (2016). Creating enduring customer value. *Journal of Marketing*, 80(6), 36–68. <https://doi.org/10.1509/jm.15.0414>
- Lam, S. Y., Ahearne, M., Hu, Y., & Schillewaert, N. (2010). Resistance to brand switching when a radically new brand is introduced: A social identity theory perspective. *Journal of Marketing*, 74(6), 128–146.
- Levy, S., & Hino, H. (2016). Emotional brand attachment: A factor in customer-bank relationships. *International Journal of Bank Marketing*, 34(2), 136–150. <https://doi.org/10.1108/ijbm-06-2015-0092>
- Losada-Otálora, M., & Alkire, L. (2019). Investigating the transformative impact of bank transparency on consumers' financial well-being. *The International Journal of Bank Marketing*, 37(5), 1167–1185. <https://doi.org/10.1108/ijbm-03-2018-0079>
- Ma, Y. (2024). Accessing the influence of perceived brand authenticity and value co-creation on brand loyalty of China's insurgent brands: The mediating role of psychological ownership. *Humanities and Social Sciences Letters*, 12(2), 1–15. <https://doi.org/10.18488/73.v12i2.3708>
- Malär, L., Krohmer, H., Hennigs, N., & Wiedmann, K. P. (2011). Emotional brand attachment and brand personality: The relative importance of the actual and the ideal self. *Journal of Marketing*, 75(4), 35–52. <https://doi.org/10.1509/jmk.75.4.35>
- Michell, P., & McKeown, L. (2013). The Role of Brand in the Banking Sector: A Study of the UK Market. *Journal of Brand Management*, 20(3), 207–220. <https://doi.org/10.1057/bm.2012.17>
- Milosavljević, M., & Njagojević, M. (2019). Customers' perception of information security in internet banking. *Proceedings of the International Conference on Security and Privacy in Internet of Things*, 1–6. <https://doi.org/10.2991/isenet-19.2019.45>
- Mishra, A., & Jadhav, S. (2020). Relationship between customer satisfaction and service quality in private banks. *Journal of International Business and Economics*, 1(2), 1–10. <https://doi.org/10.51240/jibe.2021.1.2>
- Moraru, A., & Duhnea, C. (2018). E-banking and customer satisfaction with banking services. *Strategic Management*, 23(3), 3–9. <https://doi.org/10.5937/straman1803003m>
- Nguyen, N., Leclerc, A., & LeBlanc, G. (2013). The mediating role of customer trust on customer loyalty. *Journal of Service Science and Management*, 6(1), 96–109.
- Oliver, R. L. (1997). A cognitive model of the antecedents and consequences of satisfaction decisions. *Journal of Marketing Research*, 17(4), 460–469. <https://doi.org/10.1177/002224379701700404>
- Oliver, R. L. (2010). *Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer* (2nd ed.). Routledge.
- Omeregbe, O. K., Addae, J. A., Coffie, S., Ampong, G. O. A., & Ofori, K. S. (2019). Factors influencing consumer loyalty: Evidence from the Ghanaian retail banking industry. *International Journal of Bank Marketing*, 37(3), 798–820. <https://doi.org/10.1108/ijbm-04-2018-0099>
- Ou, W., Shih, C., Chen, C., & Wang, K. (2011). Relationships among customer loyalty programs, service quality, relationship quality and loyalty. *Chinese Management Studies*, 5(2), 194–206. <https://doi.org/10.1108/17506141111142825>
- Pickering, G., & Morel, V. (2017). Memantine for the treatment of general neuropathic pain: A narrative review. *Fundamental and Clinical Pharmacology*, 32(1), 4–13. <https://doi.org/10.1111/fcp.12316>
- Polasik, M., & Wisniewski, T. P. (2009). Empirical analysis of internet banking adoption in Poland. *International Journal of Bank Marketing*, 27(1), 32–52.
- Proksch, D., & Rundle-Thiele, S. (2013). Disentangling the influence of attachment anxiety and attachment security in consumer formation of attachments to brands. *Journal of Consumer Behaviour*, 12(6), 423–434. <https://doi.org/10.1002/cb.1434>
- Reichheld, F. F. (2001). *The Loyalty Effect: The Hidden Force Behind Growth, Profits, and Lasting Value*. Harvard Business Review Press.
- Reichheld, F. F. (2003). The one number you need to grow. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2003/12/the-one-number-you-need-to-grow>
- Reichheld, F. F. (2003). Why loyalty matters. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2003/10/why-loyalty-matters>
- Reichheld, F. F. (2006). Net promoter: Implementing a new customer strategy. *Harvard Business Review*. Retrieved from <https://hbr.org/2006/12/net-promoter-implementing-a-new-customer-strategy>
- Reichheld, F. F. (2006). *The Ultimate Question: Driving Good Profits and True Growth*. Harvard Business Review Press.
- Rose, G., Merchant, A., Orth, U., & Horstmann, F. (2016). Emphasizing brand heritage: Does it work? And how? *Journal of Business Research*, 69(2), 936–943. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.06.021>
- Santos, J., & de Oliveira, L. (2021). Fostering consumer-brand relationships through social media brand communities. *Journal of Marketing Communications*, 27(5), 525–540. <https://doi.org/10.1080/13527266.2021.1950199>
- Sayani, H. (2015). Customer satisfaction and loyalty in the United Arab Emirates banking industry. *International Journal of Bank Marketing*, 33(3), 351–375. <https://doi.org/10.1108/ijbm-12-2013-0148>

Schembri, E. (2018). Are opioids effective in relieving neuropathic pain? *SN Comprehensive Clinical Medicine*, 1(1), 30–46. <https://doi.org/10.1007/s42399-018-0009-4>

Sekhon, H., Ennew, C., Kharouf, H., & Devlin, J. (2014). Trustworthiness and trust: Influences and implications. *Journal of Marketing Management*, 30(3-4), 409-430.

Sihombing, R. (2024). Antecedents of customer loyalty to increase banking market share in the marketing 5.0 era. *Adpebi International Journal of Business and Social Science*, 4(1), 924. <https://doi.org/10.54099/aijbs.v4i1.924>

Szustak, M., & Szewczyk, J. (2020). Public trust – A bank's non-financial capital. *Argumenta Oeconomica Cracoviensia*, 12(1), 1–15. <https://doi.org/10.15678/aoc.2020.2305>

Trang, T. (2024). Examining the influence of security perception on customer satisfaction: A quantitative survey in Vietnam. *EAI Endorsed Transactions on Internet of Things*, 10(1), 1–12. <https://doi.org/10.4108/eetiot.5210>

Victorino, L., Verma, R., & Plaschka, G. (2013). Script usage in standardized and customized service encounters: Implications for perceived service quality. *Production and Operations Management*, 22(6), 1381–1394. <https://doi.org/10.1111/j.1937-5956.2012.01382.x>

Wahyudi, S., & Ruswanti, E. (2021). The effect of service quality, trust and satisfaction of banks on customer loyalty. *International Journal of Research and Review*, 8(4), 1–10. <https://doi.org/10.52403/ijrr.20210436>

Zhang, Y. (2021). Can you represent me? The influence of consumers' self-congruity on their brand loyalty behavior. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 33(4), 1001–1020. <https://doi.org/10.1108/apjml-04-2021-0238>

Отримано редакцією журналу / Received: 30.03.25

Прорецензовано / Revised: 10.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

APPENDICES

Appendix A

Table A1

Descriptive Statistics For The Studied Variables

	Mean	Std. Error of Mean	Std. Deviation	Skewness	Std. Error of Skewness	Kurtosis	Std. Error of Kurtosis
Customer Loyalty	8.59	.13	2.04	-1.97	.15	3.85	.31
Overall Satisfaction	4.24	.06	.98	-1.43	.15	1.11	.31
Trust	4.21	.05	.80	-1.30	.15	2.25	.31
Security	4.15	.05	.85	-1.30	.15	2.15	.31
Brand identification	3.61	.07	1.04	-.43	.15	-.42	.31
Pride	3.99	.07	1.07	-1.16	.15	.79	.31
Emotional attachment	3.71	.06	1.00	-.48	.15	-.53	.31

Appendix B

Table B1

Correlation Matrix Of The Studied Variables (Spearman's R)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
(1) Age	1.000	.041	.050	.073	.015	-.010	.062	.148*	-.135*	.135*	-.114	.062
(2) Customer Loyalty	.041	1.000	.415**	.621**	.586**	.477**	.518**	.498**	.135*	-.202**	.001	.060
(3) Overall Satisfaction	.050	.415**	1.000	.482**	.428**	.310**	.372**	.298**	.029	-.387**	-.032	.001
(4) Trust	.073	.621**	.482**	1.000	.861**	.685**	.620**	.634**	.198**	-.131*	-.020	.053
(5) Security	.015	.586**	.428**	.861**	1.000	.762**	.650**	.641**	.255**	-.001	.017	.047
(6) Brand identification	-.010	.477**	.310**	.685**	.762**	1.000	.680**	.707**	.215**	.048	.038	-.033
(7) Pride	.062	.518**	.372**	.620**	.650**	.680**	1.000	.681**	.202**	.040	.024	-.070
(8) Emotional attachment	.148*	.498**	.298**	.634**	.641**	.707**	.681**	1.000	.175**	.089	-.020	-.015
(9) Income	-.135*	.135*	.029	.198**	.255**	.215**	.202**	.175**	1.000	.040	.197**	.114
(10) Customer experience	.135*	-.202**	-.387**	-.131*	-.001	.048	.040	.089	.040	1.000	.048	-.038
(11) Number of Banks in Parallel Use	-.114	.001	-.032	-.020	.017	.038	.024	-.020	.197**	.048	1.000	-.045
(12) Size and Type of Place of Residence	.062	.060	.001	.053	.047	-.033	-.070	-.015	.114	-.038	-.045	1.000

*Correlation is significant at the 0.05 level

**Correlation is significant at the 0.01 level

Appendix C

Table C1

Results of Multicollinearity Testing Using VIF (Variance Inflation Factor) and Tolerance

	Collinearity Statistics	
	Tolerance*	VIF**
Customer Loyalty	.673	1.486
Trust	.171	5.861
Security	.169	5.907
Brand identification	.311	3.211
Pride	.448	2.230
Emotional attachment	.389	2.572
Education	.909	1.100
Customer experience	.742	1.348
Size and Type of Place of Residence	.883	1.132
Number of Banks in Parallel Use	.966	1.035
Age	.789	1.268

*Tolerance: Measures how much a given independent variable is explained by other variables. A value less than 0.1 indicates serious multicollinearity.

**VIF (Variance Inflation Factor): Indicates how strongly a variable correlates with other variables. A value greater than 10 suggests strong multicollinearity (in some cases, a threshold of 5 is used).

Юрій КІЙКО, канд. екон. наук
ORCID ID: 0000-0002-8649-1175
e-mail: yurakiyko.ua@gmail.com

Управління клієнтського досвіду, АТ "ПриватБанк", Київ, Україна

ІДЕНТИФІКАЦІЯ З БРЕНДОМ ТА ВІДЧУТТЯ БЕЗПЕКИ: ПОЛЯРНІСТЬ КЛІЄНТСЬКОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ У БАНКІВСЬКОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

В с т у п . У контексті цифрової трансформації, зростаючих очікувань клієнтів і зростаючої конкуренції в банківському секторі України дедалі важливішим стає розуміння психологічних детермінант клієнтської лояльності. Традиційні чинники, як-от вартість послуг, швидкість обслуговування чи доступність продуктів, вже не гарантують тривалого утримання клієнтів. Сучасні споживачі дедалі більше цінують емоційний зв'язок, суб'єктивне відчуття безпеки, довіру та психологічний комфорт у взаємодії з банком. Це дослідження вивчає вплив п'яти ключових чинників – ідентифікації з брендом, відчуття безпеки, довіри, емоційної прив'язаності та гордості – на лояльність клієнтів, з акцентом на їхню готовність рекомендувати банк іншим.

М е т о д и . До кількісного дослідження за допомогою онлайн-опитування методом SAWI було залучено 251 активного користувача банківських послуг в Україні. Опитувальник містить авторські шкали з високою внутрішньою надійністю (альфа Кронбаха $> .78$). Для аналізу даних застосовувалися описова статистика, кореляція Спірмена, однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) та бінарна логістична регресія. Особливу увагу приділено порівнянню структури лояльності до різних банків, зокрема ПриватБанку та Монобанк.

Р е з у л ь т а т и . Найвпливовішими предикторами лояльності виявилися відчуття безпеки ($\text{Exp}(B) = 2,256$) та емоційна прив'язаність ($\text{Exp}(B) = 1,676$). Ідентифікація з брендом виявилася значущою лише для клієнтів Монобанк ($\text{Exp}(B) = 7,069$), тоді як для користувачів ПриватБанку основним чинником залишалося відчуття фінансової безпеки. Частота взаємодій з банком (кількість точок дотику) мала стабільно негативний вплив на рівень лояльності. Значення індексу NPS значно варіювалися залежно від банку, доходу та віку респондентів.

В и с н о в к и . Лояльність клієнтів банків в Україні формується комбінацією раціональних (безпека, задоволеність) та емоційних (ідентифікація, емоційна прив'язаність) чинників. Традиційні банки здебільшого дотримуються раціональної моделі, орієнтованої на користь і стабільність. Натомість необанки будують зв'язок із клієнтом через емоції та бренд-ідентичність. Отримані результати можуть слугувати основою для розробки клієнтоорієнтованих стратегій і вдосконалення користувацького досвіду у фінансовій сфері.

К л ю ч о в і с л о в а : лояльність клієнтів, емоційна прив'язаність, довіра, гордість, Монобанк, ПриватБанк, необанк.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження, зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 316.624

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).6](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).6)

Даніяр КІКБАЄВ, асп.
ORCID ID: 0009-0006-1128-9366
e-mail: kikbaev.ds@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ОСІБ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Вступ. Актуальність цієї статті обумовлена необхідністю визначення зв'язків між факторами соціально-психологічної дезадаптації та різними факторами схильності до девіантної поведінки загалом і агресивності зокрема. Метою статті є доведення методами емпіричного дослідження зв'язку між схильністю до певних видів девіантної поведінки, агресивності та ворожості з порушеннями соціально-психологічної адаптації особистості.

Методи. Використано три стандартизованих опитувальники: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда, методика визначення схильності до поведінки, що відхиляється (А. Н. Орел), методика схильності до прояву агресії і ворожості А. Басса – А. Дарки. Вибірку склали 252 респондентів ($n = 252$) у віці від 21 до 46 років. Респонденти брали участь в обстеженні за згодою.

Результати. Фактори схильності до девіантної поведінки або прямо взаємообумовлені факторами дезадаптивності, або провокують аномальні зміни рівня агресивності і ворожості. Такі зміни обумовлюють порушення адаптивності. Емпіричні дані вказують, що психологічний профіль особи із девіантною спрямованістю обумовлений порушеннями соціалізації.

Висновки. Найбільш істотне значення має взаємообумовленість факторів адаптації і факторів агресивності та ворожечі. Високі показники кореляційних зв'язків між факторами схильності до девіантної поведінки і компонентами агресивності та ворожості у особи із девіантною спрямованістю можуть суттєво впливати на ступінь її соціальної дезадаптації. Ключовими якостями, які визначають соціально-психологічну дезадаптивність, є фактори схильності особистості до девіантної поведінки на тлі аномального рівня агресивності і ворожості. У свою чергу зниження рівня агресивності і ворожості сприяє вирівнюванню дисбалансу провідних факторів адаптивності і нормалізації індивідуальних показників схильності до девіантної поведінки. Відповідно, приведення до норми соціально-психологічних особливостей адаптивності сприяє зниженню ризику прояву девіантної поведінки та рівня агресивності і ворожості.

Ключові слова: асоціальність, агресивність, ворожість, девіантність, делінквентність, соціально-психологічна дезадаптивність.

Вступ

Актуальність цієї статті обумовлена необхідністю визначення зв'язків між факторами соціально-психологічної дезадаптації та різними факторами схильності до девіантної поведінки загалом, і агресивності зокрема. З точки зору юридичної психології прийнято виділяти соціально адаптивну поведінку, яка характеризується просоціальною спрямованістю, з одного боку, і соціально дезадаптивну поведінку, що характеризується аморальною, асоціальною або антисоціальною спрямованістю – з іншого. При такому підході, згідно із твердженням Грись А. М., дезадаптація розглядається як самостійний феномен, в основі формування якого закладені такі фактори як неузгодженість у психічному розвитку, невідповідність психолого-соціального статусу особистості вимогам нового соціального стану. Тобто, термін "соціальна дезадаптація особистості" позначає порушення процесів взаємодії індивіда з оточенням, що перешкоджає підтримці гомеостазу між організмом і зовнішніми соціальними умовами. Зовнішні девіантні прояви соціально-психологічної дезадаптації можуть бути обумовлені різноманітними психологічними причинами, що визначає необхідність раннього розпізнавання природи невідповідності і розбалансованості в психічному розвитку особистості, адекватному віковим нормам. Автор зазначає, що термін "дезадаптація" відносно недавно увійшов у вжиток в сфері психології і психіатрії, і його застосування викликає значні суперечки, особливо в оцінці ролі і місця дезадаптаційних станів у межах категорій норми і патології. Особлива увага при цьому приділяється проблемі порушень соціальної адаптації у дітей і підлітків, яка пов'язана з відхиленнями в особистісному розвитку та формуванням симптомокомплексів, що сприяють девіантній поведінці (Грись, Голубнюк, 2016).

У свою чергу Шевчук В. В. стверджує, що оскільки в основі самореалізації особистості закладено поєднання

максимальної свободи людини при дотримання нею соціальних норм, девіантна поведінка сприймається суспільством як загроза стабільності, яка порушує соціальний баланс. Численні форми поведінки, що відхиляється від норми, також вказують на існування конфлікту між особистими та суспільними інтересами. Відповідно, за таких умов, негативні прояви дезадаптованої особистості потребують корекції (Шевчук, 2021).

Факторами, які детермінують, підсилюють або підтримують девіантні прояви, на думку Шевчук В. В., можна виділити:

1) зовнішні – поєднують умови навколишнього природного і соціального середовища;

2) внутрішні – біологічні та внутрішньоособистісні.

Такої позиції дотримуються Самсіна І. Л. та Гачак-Величко Л. А., які вважають основними видами зовнішніх і внутрішніх детермінуючих факторів девіантної поведінки соціальні, педагогічні, біологічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні (внутрішньо-особистісні). Найбільш досліджуваними і, відповідно, найбільш важливими авторами вважають психологічні фактори. Крім того, суттєвим внутрішнім чинником соціальних девіацій є також деформовані індивідуально-психологічні якості, а саме, викривлені мотиви та цінності, когнітивна та емоційна сфера, локус контролю та самоповага особистості (Самсін та Гачак-Величко, 2021).

Отже, девіації виникають на рівні психіки або психологічних явищ, що спричиняє деформацію спрямованості поведінки, яка стає аморальною, асоціальною або антисоціальною. Так, наприклад, Ліч О. М. і Кузнецова А. В. виявляють зв'язок між антисоціальною поведінкою і акцентуаціями характеру. Кікалішвілі М. В. вказує на антисоціальну спрямованість особистості делінквента. Александров Д. О. зазначає, що деформація вольової і мотиваційно-емоційної сфери обумовлює антисоціальну

спрямованість агресивності і ворожості особистості. Водночас Середницька І. А. доводить, що бродяжництво є одним із різновидів асоціальної поведінки.

Як відомо, соціальні девіації залежать від історичного часу і норм конкретного соціуму, їх можна прогнозувати і в деяких випадках управляти ними з метою профілактики. Так, наприклад, нерівні умови для досягнення успіху можуть призвести до фрустрації і незаконних способів компенсації такого незадоволення. Соціальні умови визначають характер девіацій, але недостатні для пояснення поведінки конкретної особистості. У свою чергу, біологічні процеси впливають на поведінку, визначаючи реакції на середовище. Індивідуальні властивості, такі як імпульсивність або нервово-психічна нестійкість, можуть збільшити ймовірність прояву девіантності. Ці фактори діють у контексті соціального оточення і можуть змінюватися під його впливом. Водночас внутрішньоособистісні фактори схильності до девіантної поведінки формуються на тлі несприятливих життєвих умов і внутрішніх конфліктів, що призводить до неадекватної самооцінки і низького рівня рефлексії. Ця поведінка характеризується духовними проблемами, втратою сенсу життя, несформованістю моральних цінностей, деформацією ціннісно-мотиваційної системи, емоційними проблемами (тривога, депресія), проблемами саморегуляції і когнітивними спотвореннями. Комбінація цих факторів може перевищувати поріг нормативності, спричиняючи поведінку, яка відхиляється від загальноприйнятих норм. Слід звернути увагу на три рівні факторів успішної соціальної адаптації, зокрема суспільну, групову та індивідуальну. На думку Запорожченка О., соціальна адаптація на рівні суспільства сприяє формуванню соціальної структури, що відповідає новим соціальним відносинам; інституціалізації нових соціальних функцій; зміні норм суспільного життя та формуванню нових стандартів життя. Соціальна адаптація на рівні груп зазвичай виражається в поліпшенні соціального становища конкретної групи, а також у підвищенні її ролі в суспільному житті. До ознак індивідуальної адаптації особистості належать прагнення до підвищення соціального статусу, задоволеність існуючими суспільними відносинами, а також активна підтримка та участь у проведенні соціальних інновацій (Запорожченко, 2019). У свою чергу, соціальна дезадаптація характеризується зниженням або відсутністю здатності індивіда пристосовуватися до умов життя в суспільстві. Цей процес може зачіпати всі структурні елементи особистості, включаючи спрямованість і мотиваційну сферу, психічні пізнавальні процеси і емоційно-вольову сферу. В результаті можуть формуватися негативні акцентуовані риси характеру, тривожність, невротичні і психотичні реакції, демонстративність і екзальтованість тощо. Крім того, спостерігається зниження або зміна спрямованості вольового контролю, формується неадекватна самооцінка і зменшується поліваріативність поведінкових стратегій. При цьому не існує лінійної залежності між конкретним фактором і девіантною поведінкою, адже вона є складною формою соціальної поведінки, обумовленою системою взаємопов'язаних причин. Зважаючи на це, об'єктом дослідницького інтересу є визначення наявності зв'язків між провідними факторами соціальної адаптивності і показниками схильності до деяких форм девіантної поведінки та агресивності.

Таким чином, **метою** цієї статті є доведення методами емпіричного дослідження зв'язку між схильністю до

певних видів девіантної поведінки, агресивності та ворожості, з порушеннями соціально-психологічної адаптації особистості.

Об'єкт дослідження – індивідуально-психологічні фактори, що визначають порушення соціально-психологічної адаптації внаслідок девіантності. Була сформована група респондентів – $n = 252$ особи у віці від 21 до 46 років (середній вік 32 роки). Опитування проведено в період з березня по червень 2023 року за згодою респондентів.

Щоб зрозуміти концептуальний підхід до явища, необхідно мати чітке уявлення про визначення, які характеризують його. Девіантна поведінка як явище широко вивчається поведінковими науками. І хоча на сьогоднішній день немає загальноприйнятого визначення девіантної поведінки, більшість фахівців погоджуються, що вона становить систему вчинків особистості, які відрізняються від загальноприйнятих стандартів нормативної поведінки в певних сферах суспільних відносин. Крім того, може включати дії, що відхиляються від правових або моральних норм, прийнятих у суспільстві. Крайніми формами девіантної поведінки є злочинна і некримінальна аморальна поведінка. (Казміренко, Моїсєєв та ін., 2008). Також на сьогоднішній день у девіантології відсутня єдина класифікація видів девіантної поведінки, адже її систематизують за різними ознаками.

Автори виділяють нестандартні, соціально-правові, асоціальні, антисоціальні, делінквентні, деструктивні, аутодеструктивні, адиктивні, суїцидальні, психопатологічні, патофізіологічні, патохарактерологічні та інші форми соціальних відхилень. Значний внесок у дослідження проблем девіантної поведінки зробили багато науковців, такі як Азізов С. С., Александров Д. О., Александров Ю. В., Андрейчева А. О., Андреевков В. Л., Андрієнко О. В., Андрусишин Р. М., Андросюк В. Г., Арефнін С. В., Афузова Г. В., Байда С. П., Бандура А., Бойко-Бузіль Ю. Ю., Галич Я., Герасимов Т. З., Герасіна Л. М., Гусаров С. М., Демко Т. М., Дрозд О. Ю., Дубінін С. М., Дубровський І. М., Євдокимова О. О., Железнякова Ю. В., Ірхін Ю. Б., Казміренко Л. І., Каїрова Б. К., Камінська О. В., Кікалішвілі М. В., Кисельов М. О., Кісіль З. Р., Кісіль Р. В., Когут М. Г., Козубовська І. В., Кононов І. Ф., Ліч О. М., Логачов М. Г., Макаренко П. В., Макаренко О. М., Маркелова А. В., Мателега М. М., Медведев В. С., Нежута А. В., Назмутдінов Р. А., Нестєрова І. О., Олійник О., Онуфрієва Л. А., Орбан-Лембрик Л. Е., Охріменко І. М., Павлюк О. Д., Переш М. Є., Пономоренко Я. С., Предко О. І., Предко Д. Є., Пріснякова Л. М., Руценко І. П., Саппа М. М., Сафін О. Д., Сіроха Л. В., Філоненко В., Фурманов І. А., Христук О. Ш., Чайковська О. М., Чаплик М. М., Шевченко Л. О., Шиліна А. А., Шинкаренко І. О., Бічієрі К., Верадж А., Ганегонда Д., Гідденс Е., Гілінський Я. І., Дюркгейм Е., Змановська О. В., Когамов М. Ч., Мертон Р., Меснер С., Нолл Дж., Паттон К., Рахметов С. М., Фрейд З., Фромм Е. та інші.

Різноманіття типологічних характеристик девіантної поведінки обумовлює необхідність пошуку загальних ознак, її зв'язків із різними психологічними чинниками, а також закономірностей виникнення та розвитку соціальних дезадаптацій. Тому вважаємо за можливе зупинитися на класифікації, запропонованій Казміренком Л. І., Моїсєєвим Є. М. та співавторами, які у межах юридичної психології виділяють такі основні види девіантної поведінки: делінквентну, адиктивну та соціально дезадаптивну. У подальшому аналізі результатів проведеного дослідження послідовно розглянемо їх у контексті основних

підходів розуміння психологічних факторів девіантності загалом і окремих її проявів, починаючи від асоціальної та антисоціальної (делінквентної) поведінки і закінчуючи адиктивною, аномічною, аутодеструктивною та іншими варіантами соціально-дезадаптованої поведінки.

Методи

Адаптивність є системоутворюючим фактором, що пронизує всі складові як структури самої особистості, так і ключові сфери діяльності. Дисбаланс провідних психологічних факторів адаптивності (зокрема, загальна спрямованість до соціальної адаптації, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, домінантність, ескапізм) спричиняє нездатність адаптуватися в соціумі, тобто – дезадаптацію. Водночас дезадаптація може не тільки сприяти виникненню девіантної поведінки, але також формуватися через девіантну спрямованість особистості. З огляду на це детально проаналізуємо провідні взаємозв'язки індивідуально-психологічних особливостей, визначаючи адаптивність факторів схильності до поведінки, що відхиляється, а також агресивності і ворожості. Для досягнення поставленої мети використано такі методи: теоретичний аналіз джерел та емпіричне психодіагностичне дослідження з подальшим математико-статистичним опрацюванням отриманих результатів. Використаний психодіагностичний інструментарій: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда, методика визначення схильності до девіантної поведінки А. Н. Орла, методика виявлення схильності до прояву агресії і ворожості А. Басса – А. Дарки. Після опрацювання одержаних результатів було проведено математико-статистичний кореляційний аналіз взаємозв'язків показників провідних компонентів соціально-психологічної адаптації зі шкалами схильності до різних форм девіантної, агресивної і ворожої поведінки.

Дослідження складалося з таких етапів:

- 1) опрацювання теоретичних джерел;
- 2) аналіз емпіричних даних методом лінійної кореляції з використанням коефіцієнта рангової кореляції r -Спірмена. Щодо обсягу вибірки ($n = 252$) статистичне

значення r_s становить не менше 0,124 при $p \leq 0,05$, високе значення r_s не менш як 0,163 при $p \leq 0,01$, а максимальне значення r_s становить 0,207 при $p \leq 0,001$.

3) на основі інтерпретації виявлених зв'язків надані висновки для обговорення.

Обробка емпіричних даних проводилася з використанням програми Microsoft Excel для Microsoft 365 MSO (версія 2502).

У контексті дослідження використана нами методика діагностики соціально-психологічної адаптивності К. Роджерса – Р. Даймонда включає усі перераховані вище показники.

Шкали за методикою А. Н. Орла поділяються на змістовні і службові. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами. До змістовних шкал належать: шкала схильності до подолання норм і правил; шкала схильності до адиктивної поведінки; шкала схильності до самоушкоджувальної і саморуйнівної поведінки; шкала схильності до агресії і насильства; шкала схильності до втрати вольового контролю емоційних реакцій; шкала схильності до делінквентної поведінки.

Чинники за методикою А. Басса–А. Дарки включають шкали фізичної агресії, вербальної агресії, непрямой агресії, негативізму, дратівливості, підозрілості, образливості, почуття провини (аутоагресії), індекс агресивності та індекс ворожості. При обробці аналізованих емпіричних даних слід враховувати значення у межах норми до 50–60 балів за 100-бальною шкалою. У разі аналізу профілю респондента за методикою А. Басса–А. Дарки визначена норма агресивності – 21 ± 4 і норма ворожості – $6-7 \pm 3$.

Результати

Взаємозв'язки шкал схильності до поведінки, що відхиляється за чинниками соціальної адаптивності та компонентами агресивності і ворожості представлені у табл. 1 і 2 відповідно. Кореляційна матриця за методикою К. Роджерса–Р. Даймонда і А. Басса–А. Дарки представлена у табл. 3.

Таблиця 1

Кореляційна матриця за методикою А. Н. Орла і К. Роджерса–Р. Даймонда

Шкали	Коеф. корел. / обсяг вибірки / стат. знач	Адаптивність	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Екстернальність	Домінантність	Ескапізм
Схильність до подолання норм і правил	r	-0,241	-0,241	-0,166	-0,210	-0,239	-0,176	0,150
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,01$	0,000	0,000	0,008	0,001	0,000	0,005	0,017
Схильність до адиктивної поведінки	r	-0,178	-0,162	-0,184	-0,228	-0,150	-0,183	0,207
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,05$	0,005	0,010	0,003	0,000	0,018	0,004	0,001
Схильність до самоушкодження та саморуйнівної поведінки	r	-0,140	-0,172	-0,193	-0,148	-0,068	-0,033	0,158
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,05$	0,026	0,006	0,002	0,019	0,282	0,604	0,012
Схильність до агресії та насильства	r	-0,194	-0,105	-0,245	-0,193	-0,115	-0,201	0,259
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,05$	0,002	0,097	0,000	0,002	0,068	0,001	0,000
Схильність до втрати вольового контролю емоційних реакцій	r	-0,216	-0,098	-0,308	-0,206	-0,100	-0,189	0,264
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,01$	0,001	0,120	0,000	0,001	0,114	0,003	0,000
Схильність до делінквентної поведінки	r	-0,301	-0,282	-0,296	-0,303	-0,228	-0,241	0,193
	n	252	252	252	252	252	252	252
	$p \leq 0,001$	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,002

Таблиця 2

Кореляційна матриця за методикою А. Н. Орла і А. Басса-А. Дарки

Шкали	Коеф.корел. / обсяг вибірки / стат. знач.	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм	Дратівливість	Підозрілість	Образливість	Почуття провини, аутоагресія	Індекс агресивності	Індекс ворожості
Схильність до подолання норм і правил	r	0,164	0,150	0,167	0,093	0,230	0,159	0,310	0,193	0,225	0,302
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,009	0,017	0,008	0,139	0,000	0,011	0,000	0,002	0,000	0,000
Схильність до адиктивної поведінки	r	0,317	0,229	0,263	0,235	0,286	0,274	0,345	0,254	0,362	0,380
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Схильність до самоушкодження та саморуйнівної поведінки	r	0,349	0,205	0,260	0,121	0,261	0,198	0,280	0,247	0,362	0,293
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,001	0,000	0,001	0,000	0,054	0,000	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000
Схильність до агресії та насильства	r	0,391	0,198	0,315	0,247	0,322	0,285	0,310	0,283	0,400	0,356
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,000	0,002	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Схильність до втрати вольового контролю емоційних реакцій	r	0,386	0,316	0,458	0,238	0,415	0,234	0,372	0,256	0,505	0,344
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Схильність до делінквентної поведінки	r	0,303	0,261	0,251	0,147	0,246	0,220	0,360	0,222	0,358	0,340
	n	252	252	252	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,000	0,000	0,000	0,019	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Таблиця 3

Кореляційна матриця за методикою К. Роджерса-Р. Даймонда і А. Басса-А. Дарки

Шкали	Коеф.корел. / обсяг вибірки / стат. знач.	Адаптивність	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Екстернальність	Домінантність	Ескапізм
Фізична агресія	r	-0,174	-0,114	-0,237	-0,169	-0,114	-0,189	0,265
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,006	0,070	0,000	0,007	0,072	0,003	0,000
Вербальна агресія	r	0,059	0,055	-0,108	0,035	0,133	0,101	0,009
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,351	0,383	0,088	0,583	0,035	0,110	0,883
Непряма агресія	r	-0,060	0,005	-0,097	-0,118	0,006	-0,149	0,181
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,341	0,941	0,123	0,062	0,923	0,018	0,004
Негативізм	r	-0,029	-0,001	-0,049	-0,070	-0,017	-0,087	0,170
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,644	0,984	0,443	0,270	0,791	0,167	0,007
Дратівливість	r	-0,254	-0,218	-0,280	-0,289	-0,181	-0,204	0,375
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,01	0,000	0,001	0,000	0,000	0,004	0,001	0,000
Підозрілість	r	-0,241	-0,187	-0,290	-0,330	-0,216	-0,385	0,456
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,000	0,003	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000
Образливість	r	-0,346	-0,310	-0,307	-0,379	-0,290	-0,412	0,463
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Почуття провини, аутоагресія	r	0,069	0,130	0,014	-0,018	0,083	-0,244	0,260
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,278	0,039	0,823	0,777	0,192	0,000	0,000
Індекс агресивності	r	-0,088	-0,033	-0,197	-0,122	-0,006	-0,126	0,216
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,05	0,166	0,600	0,002	0,053	0,922	0,046	0,001
Індекс ворожості	r	-0,329	-0,282	-0,354	-0,409	-0,278	-0,429	0,539
	n	252	252	252	252	252	252	252
	p≤0,001	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000

Отже, *шкала схильності до подолання норм і правил*. Аномія, як стан суспільства та індивіда, характеризується втратою норм, цінностей і орієнтирів, що призводить до соціальної дезорієнтації і внутрішнього конфлікту. Аналіз теоретичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що аномічна поведінка характеризується двома визначальними факторами – безнормністю і відчуженістю. Таким чином, бачимо, що індикатори шкали схильності до подолання норм і правил за методикою А. Н. Орла відповідають рекомендаціям щодо виявлення стану аномії.

Аналіз емпіричних даних показує суттєві кореляційні зв'язки між шкалою схильності до подолання норм і правил та всіма компонентами структури адаптивності за К. Роджерсом–Р. Даймонду (0,163 за $p \leq 0,01$). Крім того, схильність до аномії взаємообумовлена зі структурою агресивності і ворожості. Такі зв'язки свідчать, що за схильності до цієї форми девіантної поведінки, індивід синхронно проявляє різні форми агресії і ворожості до оточення, в тому числі фізичну агресію, дратівливість, образливість, демонстративну зневажливу лексику, непристойні і образливі жести, загальну агресивність.

У свою чергу, такі фактори агресивності і ворожості як фізична агресія, дратівливість, підозрілість, образливість значно обумовлюють соціальну дезадаптивність. Так, максимально сильні кореляції (0,207, $p \leq 0,001$) виявлені між ворожістю і дезадаптацією (–0,329), неприйняттям себе (–0,282), неприйняттям інших (–0,354), емоційним дискомфортом (–0,409), екстернальністю (–0,278), підпорядкованістю (–0,429), ескапізмом (0,539).

Це означає, що в міру зростання рівня ворожості здатність і бажання особи приймати норми і правила взаємодії з соціальним середовищем будуть знижуватися. Ця реакція має взаємну зворотну тенденцію. Крім того, схильність до аномії провокує загальне неприйняття оточення, загострення почуття емоційного дискомфорту, зниження рівня домінантності і схильність до уникнення реальності. Таким чином, можемо зробити висновок, що схильність до подолання норм і правил є фактором соціальної дезадаптації. Вони взаємозумовлюють агресивну і ворожу поведінку, що в свою чергу істотно впливає на гармонійну адаптацію людини в соціумі. Таким чином, цей факт може підтверджувати думку дослідників про те, що аномія на індивідуально-психологічному рівні є наслідком індивідуальної соціальної дезадаптації та виникає як результат колективної реакції на дезінтеграцію і дезорганізацію суспільства (Теумоорі, Bastian, & Jetten, 2016).

Шкала схильності до адиктивної поведінки. Адиктивну поведінку прийнято диференціювати залежно від типу девіацій на дві групи:

- хімічна залежність; мається на увазі у широкому сенсі залежність від вживання будь-яких психоактивних речовин (пар), які в свою чергу поділяються на легальні (тютюн, алкоголь, токсичні речовини) і нелегальні наркотики (героїн, кокаїн, похідні конопель, ЛСД та інші);
- нехімічна залежність; може проявлятися у формах залежностей (віртуальна – від комп'ютерних ігор і соціальних мереж), фізіологічна (сексуальна, садомазохізм, проституція, аномальна харчова поведінка), ідеологічний фанатизм (сектантство, музичний, спортивний, релігійний, національний та інші форми фанатизму), шопоголізм, трудовголізм, гемблінг тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що схильність до адиктивної поведінки максимально взаємозумовлена всіма елементами агресивності і ворожості (0,207, $p \leq 0,001$). Крім того, залежність істотно пов'язана з усіма факторами дезадаптивності (0,124, $p \leq 0,05$).

Аналізуючи емпіричні дані, представлені в табл. 1, бачимо, що проблеми соціальної адаптації безпосередньо пов'язані зі схильністю до вищезазначених форм адикцій. Крім того, слід зазначити, що ця методика не призначена для виявлення ознак у особи алкогольної, наркотичної або іншої залежності, так як, наприклад, не передбачає встановлення періодичності вживання відповідних речовин (ця ознака є ключовою при розмежуванні схильності до адиктивної поведінки і наявності у особи такої залежності).

Схильність до адикції демонструє виникнення відповідних дезадаптивних проявів, зумовлених агресивністю та ворожістю. Наприклад, підвищення загального рівня ворожості може провокувати неприйняття інших, ескапізм, і навпаки.

У свою чергу, нездатність прийняття оточуючих може призводити до підвищення ступеня фізичної агресії, дратівливості, підозрілості, образливості, загального стану агресивності та ворожості.

Отже, схильність до залежної поведінки має прямий взаємний причинний зв'язок із соціальною дезадаптацією. Беручи до уваги істотний зв'язок факторів схильності до адиктивної поведінки з факторами агресивності і ворожості, які обумовлюють здатність до адаптації, можна стверджувати про пряму взаємну обумовленість дезадаптації схильністю до залежної поведінки.

Шкала схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки. Аутодеструктивна, тобто саморуйнівна та самоушкоджуюча поведінка, характеризується відхиленням від медичних або психологічних норм, що становлять загрозу для самої особистості (О. В. Змановська, Л. А. Онуфрієва та О. М. Чайковська).

Різними дослідженнями неодноразово було доведено, що особи, які проявляють схильність до самоушкодження і саморуйнування мають проблеми з соціальною адаптацією. Наші емпіричні дані також показують статистично сильні зв'язки зі шкалами адаптивності (0,124, $p \leq 0,05$; 0,163, $p \leq 0,01$; 0,207, $p \leq 0,001$). Крім того, високі негативні значення демонструють шкали неприйняття себе (–0,172) та неприйняття інших (–0,193). Значущий позитивний зв'язок зі шкалою ескапізму (0,158) вказує на схильність до прояву саморуйнівної (аутодеструктивної) поведінки, щоб уникнути життєвих труднощів.

Далі спостерігаємо дуже сильні взаємозв'язки між шкалою схильності до аутодеструктивної поведінки і шкалами агресивності (0,362) і ворожості (0,293).

Ці дані показують, що схильність до саморуйнування і самоушкодження взаємозумовлена агресивністю і ворожістю, що підсилює дезадаптивність людини. Дезадаптація особистості в соціальному середовищі взаємообумовлена такими негативними особливостями, як нездатність пристосовуватися до змін, неприйняттям себе і оточуючих, емоційним дискомфортом, пов'язаним із підвищеним рівнем тривожності, занепокоєння, схильністю до відходу від реальності.

Крім того, така поведінка взаємно провокує агресивність і ворожість. У тому числі здатність проявляти насильство не тільки до себе, але й до оточення, підозрілість, маніпулятивну образливість, поширення пліток, чуток, помилкових уявлень. Таким чином, цей показник прямо вказує на порушення адаптивних якостей особи.

Шкала схильності до агресії і насильства. Наявна в різних формах девіацій, агресія не є самоціллю, але слугує ефективним способом виконання конкретного завдання. Нам необхідно виявити взаємозумовленість всіх компонентів агресивності і ворожості з провідними чинниками соціальної адаптації, для визначення ризиків

формування схильності до девіантної поведінки. Ми використували методику діагностики агресивності і ворожості А. Басса і А. Дарки, яка дозволяє виконати визначені завдання.

Як можемо бачити, істотні кореляційні зв'язки ($0,124$, $p \leq 0,05$; $0,163$, $p \leq 0,01$; $0,207$, $p \leq 0,001$) виявляються між шкалами методики К. Роджерса–Р. Даймонда і шкалами схильності до агресії і насильства за методикою А. Н. Орла, а також зі шкалами агресивності і ворожості методики А. Басса–А. Дарки.

Зокрема, максимально високі взаємозв'язки структури дезадаптивності зі шкалами ворожості, підозрливості, дратівливості та вразливості. Крім того, сильні зв'язки з фізичною агресією.

Дані свідчать, що при зростанні проявів фізичної агресії і ворожості виникають проблеми адаптації в соціумі. Разом із тим, можлива і протилежна реакція.

Слід зазначити що такі фактори дезадаптивності як пригніченість і ескапізм можуть бути обумовлені всіма елементами агресивності і ворожості. Як бачимо, підвищення дратівливості, підозрливості, вразливості, аутоагресія сприяє загостренню схильності до відходу від реальності. Так само як, в свою чергу, ескапізм підвищує ступінь зазначених негативних особливостей особистості.

Враховуючи надані показники, можемо зробити висновки, що соціальна дезадаптація взаємозумовлена з агресивною і ворожою поведінкою. Так, високий рівень фізичної агресії, дратівливості, уразливості в профілі респондента знижує його здатність прийняття інших. До того ж, підозрливість, образливість, дратівливість, аутоагресія, обумовлюючи підвищення рівня агресивності і ворожості, знижують здатність особи проявляти лідерські якості, демотивують на досягнення особистих успіхів, стимулюють до відходу від реальності.

Таким чином, аномальний рівень агресивності і ворожості сприяє розвитку і підтримці дезадаптивних особливостей особистості.

Шкала схильності до втрати вольового контролю емоційних реакцій. Ця шкала характеризує схильність до асоціальної поведінки, яку деякі автори відносять до аморальної. Асоціальна поведінка є наслідком порушення соціалізації, в результаті чого особа не усвідомлює цінностей відповідних суспільних процесів, явищ, відносин, що їй породжує правопорушення.

Представлені в табл. 1 емпіричні дані свідчать про сильну кореляцію між схильністю до втрати вольового контролю емоційних реакцій і шкалами адаптивності за винятком самоприйняття та інтернальності. У той же час, асоціальність має максимально високі зв'язки з усією структурою агресивності і ворожості відповідно до теорії А. Басса–А. Дарки ($0,207$, $p \leq 0,001$).

Таким чином, бачимо, що формування асоціальної поведінки взаємообумовлене станом агресії і ворожості і дезадаптивністю людини. Крім того, зростання ескапізму та екстернальності супроводжується порушенням адаптивності, емоційним дискомфортом, неприйняттям себе та інших.

Шкала схильності до делінквентної поведінки. Анти-соціальна поведінка або правопорушення зазвичай пов'язані із порушеннями правил, які регулюються кримінальним законодавством.

Аналіз емпіричних даних показує, що делінквентність, так само як і асоціальна поведінка, максимально сильно ($0,207$, $p \leq 0,001$) обумовлена агресивністю, ворожістю і тотальним порушенням соціальної адаптивності.

Дискусія і висновки

Дисбаланс соціально-психологічних факторів обумовлює виникнення девіантної поведінки. Зокрема, кожна конкретна форма дезадаптації має як набір загальних детермінуючих факторів, так і якості, що визначають специфіку тієї чи іншої форми девіації. Наприклад, як описують Л. А. Онуфрієва і А. М. Чайковська, Н. А. Кравцова, М. В. Яворська, для алкозалежних або наркозалежних характерні психоемоційна нестійкість, нетерплячість, бажання отримання задоволень за всяку ціну. Водночас, показуючи низьку пристосованість до рутини повсякденності, залежні виявляють психічну нестійкість, нестабільність поведінки і гостру потребу в міжособистісних взаєминах; у кризовій ситуації можуть проявляти більш високу короткострокову адреналінову витривалість. Предмет залежності замінює дружбу, любов, інші види активності. Він поглинає час, сили, енергію та емоції, спричиняє нездатність підтримувати гармонійність особистості і соціальні зв'язки. Вивчення залежності вимагає особливої уваги до ранніх умов формування особистості, сімейного виховання, тобто факторів стійкості, які допоможуть уникнути психологічних проблем особистості в майбутньому. Для вирішення завдань цієї роботи нам необхідно визначити критичні показники адиктивної особистості (Онуфрієва, & Чайковська, 2024).

На думку Б. Іваненка і Ю. Святенка, аутодеструктивна поведінка – це процес саморуйнування (фізичного, психологічного, емоційного стану), що може не повністю усвідомлюватися людиною. Він пов'язаний із психологічно інтенсивними почуттями, які виникли в результаті дитячої травми або сорому та спричиняють неприйняття або відчуження себе (Іваненко, Святенко, 2023). Однією із найбільш характерних форм аутодеструктивної поведінки є суїцидальна поведінка – акт самогубства або його спроба, – спрямована на вихід особистості із кризової ситуації. Людина, що відчуває безнадійність і безпорадність через фрустрацію ключових потреб, може вдатися до такої поведінки як до останнього засобу вирішення проблем. У науковій літературі, зокрема в роботах В. М. Волкової, Л. А. Онуфрієвої та О. М. Чайковської, Е. Шейдмана та інших, виділяються такі типи суїцидальної поведінки, як істинний, демонстративний, прихований суїцид.

Враховуючи психологічні особливості суїцидальної особистості, вважається (А. Г. Амбрумова, О. Змановська), що для суїцидента характерна висока тривожність, песимізм, тенденція до самозвинувачення і схильність до дихотомічного мислення. Також автори відзначають труднощі вольового зусилля і тенденцію до самоусунення від вирішення проблем.

Саржевський С. М. виділив так звані предиспозиційні суїцидогенні фактори, тобто ті особливості психічного функціонування, які спричиняють формування суїцидальної поведінки, а саме:

- 1) знижена толерантність до емоційних навантажень;
- 2) особливості інтелекту (максималізм, категоричність, незрілість суджень);
- 3) неповноцінність комунікативних систем;
- 4) слабкість психологічних захисних механізмів;
- 5) неадекватна (лабільна, занижена або завищена) самооцінка;
- 6) зниження або втрата цінності життя;
- 7) інтраперсональний та інтерперсональний конфлікти як компоненти суїцидальної поведінки (Саржевський, 2020).

Агресивність як властивість особистості проявляється в готовності до агресії. Очевидно, що високий рівень агресії включає різноманітний спектр поведінки, яка

порушує фізичну і психічну цілісність людини, завдає їй шкоди, перешкоджає реалізації намірів, протидіє інтересам або ж веде до знищення (Нежута, 2015). Агресія проявляється у формі фізичної та вербальної поведінки з метою заподіяти шкоду (фізичну та психологічну) іншим людям. Здатність людини до соціальної організації зменшує роль структурних характеристик в агресивних діях. Здатність людини до соціальної організації зменшує роль структурних характеристик в агресивних діях. Таким чином, десоціалізація і дезадаптація особистості обумовлює готовність проявити агресію без провокації і вираженість стійкого ворожого ставлення до оточуючих. Емпіричні дослідження свідчать про те, що особи з високим рівнем агресивності характеризуються конфліктністю, наполегливістю, дратівливістю, нетерпимістю до конкуренції, незалежністю від впливу інших людей і упередженим ставленням до них.

Асоціальні типи спрямованості особистості свідчать про нестачу або спотворене засвоєння існуючих загальноприйнятих цінностей, моделей поведінки і соціальних норм суспільства в процесі соціалізації (Запорожченко, 2020). Асоціальна спрямованість поведінки особистості може проявлятися одночасно з антисоціальною поведінкою, яка є за змістом делінквентною (Змановська, Онуфрієва і Чайковська, Христук та інші).

Савищенко В. стверджує, що асоціальна поведінка – це дії, вчинки, спосіб життя людини, що не відповідає нормам моралі, права і культури. Асоціальна поведінка також охоплює такі категорії, як девіантність, антисоціальність та делінквентність. Дослідниця вважає, що асоціальна поведінка виникає внаслідок психічних порушень або недоліків виховання і виражається в таких проявах, як зухвалість, жорстокість, спалахи гніву, брехливість, вандалізм, садизм, крадіжки і так далі. Савищенко В. кваліфікує асоціальну поведінку за ступенем завданої шкоди нормам моралі і права. У зв'язку з цим вона виділяє чотири типи асоціальної поведінки:

1) дегенеративна поведінка, пов'язана з порушенням культури поведінки, моральних стандартів внаслідок антисоціальних розладів особистості;

2) девіантна поведінка підлітків, яка відхиляється від норм моралі і культури, але не порушує правових норм;

3) делінквентна, тобто протиправна поведінка людини (дія або бездіяльність), що виявляється в порушенні правових норм, за що особа притягується до юридичної відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, цивільної, кримінальної, конституційної). Найбільш соціально небезпечним автор вважає злочинну поведінку, оскільки вона формується на помилкових цінностях субкультури злочинного світу і проявляється в злочинній діяльності;

4) проблемна поведінка, тобто дії, вчинки людини, спричинені такими психічними детермінантами, як прикордонний психічний розлад, афективне (емоційне) порушення когнітивних процесів внаслідок деструкції нормального емоційного стану, біполярне коливання настрою між протилежними полюсами, що може призвести до маніакальності та глибокої депресії, нарцисична завищена самооцінка, параноїдальність особистості, посттравматичний стресовий розлад (Савищенко, 2024).

Схожу позицію виявляють Бахновська І. П., Мартенко О. Л. та Мартенко Ю. І., але при цьому автори характеризують асоціальність виключеністю із соціальної взаємодії, оскільки соціально неприйнятна поведінка індивіда порушує суспільні підвалини (Бахновська, 2015; Мартенко О., & Мартенко Ю., 2020).

Щоб мати більш чітке уявлення про домінуючі риси правопорушника, слід звернутися до психологічних особливостей особистості делінквента, профіль якої досить докладно описаний багатьма вченими. У тому числі Охріменко І. М. робить висновок, що особливості структури особистості полягають в тому, що кожен із наступних її компонентів базується на попередньому. При цьому спрямованість психологічних установок є провідним елементом динамічної підструктури. Ця наукова позиція обґрунтована тим, що орієнтація формується в процесі життя індивіда, відповідно до рівня його виховання і освіти. Вона розташована на верхньому рівні структури особистості і визначає спосіб життя, вибір індивідуальних дій і так далі (Охріменко, 2010). Експерти стверджують, що особистість злочинця відрізняється від особистості законослухняного громадянина притаманними їй негативними цінностями і стійкими психологічними особливостями, що сприяють злочинній поведінці, які відображають корисливу, корисливо-насильницьку і насильницьку спрямованість (Александров, Андросюк, Казміренко та ін., 2008).

Аналізуючи результати досліджень, можна констатувати, що є досить істотні психологічні відмінності між різними категоріями злочинців. Так, психотипи корисливих правопорушників, що займаються крадіжками, характеризуються переважно стійкою нервовою системою, високою емоційною рухливістю і низькою статичною витривалістю. Вони володіють високою концентрацією уваги, розвиненою пам'яттю і середнім рівнем інтелекту, а також демонструють високий рівень активності. Ці особи успішно приховують свою замкнутість, нетовариськість і недовіру до оточення, мають негативне ставлення до соціальних норм і цінностей, проявляють байдужість до свого соціального статусу, прагнуть до нейтральних відносин і достатньою мірою контролюють свою поведінку (Охріменко, 2010). Ковальова А. В. зазначає, що злодії, хоча і мають деякі подібності з корисливо-насильницькими злочинцями, демонструють психологічні характеристики на менш вираженому рівні. Вони демонструють кращу соціальну адаптацію, меншу імпульсивність, а також знижену ригідність і стійкість афективних реакцій. Їхня поведінка характеризується більшою гнучкістю і порівняно низьким рівнем тривожності. Злодії проявляють товариськість, володіють високорозвиненими комунікативними навичками і прагнуть до встановлення міжособистісних контактів. Рівень агресивності у них нижчий, що дозволяє їм краще контролювати свою поведінку. Менш виражене почуття самозвинувачення за раніше вчинені правопорушення (Ковальова, 2013). Що ж стосується психологічних особливостей шахраїв, які також належать до категорії корисливих ненасильницьких типів злочинної особистості, Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко і співавтори, характеризують їх як осіб з високими когнітивними здібностями і маніпулятивними навичками. Ці злочинці часто мають харизму і вміння переконувати, що дозволяє їм легко входити в довіру до своїх жертв. Серед основних рис шахраїв можна виділити низький рівень емпатії, так як шахраї не відчувають співчуття до своїх жертв і не відчувають провини за свої дії. Високий інтелект допомагає розробляти складні схеми і знаходити способи обходу законодавства. Нарцисичні риси обумовлюють завищену самооцінку, що дозволяє їм бути необґрунтовано переконаними у своїй перевазі над іншими. Під впливом імпульсивності вони схильні до ризикових дій і рідко замислюються про наслідки своїх

вчинків. Схильність до маніпулятивності вони вміють використовувати для досягнення своїх цілей за рахунок слабкості інших людей.

Особистісний профіль осіб, що здійснюють корисливо-насилницькі злочини, має певні спільні риси, але їхні делінквентні нахили більш виражені. Ця група характеризується рухливістю нервової системи, агресивністю, афективністю при недостатньому рівні соціальної адаптації та гнучкості поведінки. Їхня імпульсивність пов'язана з труднощами у засвоєнні і реалізації соціальних норм. Значне відчуження від соціального середовища зменшує здатність до адекватної оцінки ситуації, а підвищений рівень тривожності призводить до імпульсивних реакцій на нестандартні або несподівані ситуації. Як результат, ворожість до оточення та антисоціальні дії стають типовою поведінкою.

У свою чергу насильницькі злочинці часто мають глибокі психологічні проблеми, які можуть бути пов'язані з травматичним досвідом у минулому або порушеннями психіки. Часто профіль насильника характеризується високим рівнем агресивності і ворожості, низьким рівнем самоконтролю, нездатністю стримувати свої імпульси і бажання, патологічним прагненням до домінування і контролю над іншими людьми, емоційною нестабільністю, різкими перепадами настрою і підвищеною дратівливістю, соціальною ізоляцією, проблемами в спілкуванні і встановленні соціальних зв'язків. Результати досліджень, які наводить Ковальова А. В., дозволяють виділити наступні характеристики, притаманні особистості насильницького злочинця:

- 1) низький ступінь соціальної адаптації, загальна незадоволеність своїм становищем в суспільстві;
- 2) імпульсивність, що виражається у зниженому самоконтролі, необдуманих вчинках та емоційній незрілості;
- 3) порушення або деформація нормативного контролю. Такі індивіди оцінюють соціальну ситуацію не з точки зору морально-правових норм, а на основі особистих переживань, образ і бажань, що призводить до стійкого порушення соціальної адаптації;
- 4) порушення в комунікативній сфері. Недостатня здатність встановлювати контакти з оточуючими, нездатність прийняти точку зору іншої людини, а також відсутність навичок саморефлексії. Ці фактори знижують можливість адекватного сприйняття ситуації і сприяють виникненню емоційно насичених ідей, пов'язаних зі сприйняттям оточуючих людей і суспільства як ворожих. У сукупності це призводить до формування таких характеристик як інтроверсія, замкнутість і відчуженість, а також агресивність і підозрілість.

За результатами проведеного дослідження, на основі емпіричних даних можна констатувати, що соціальна дезадаптація взаємно обумовлена схильністю до девіантної поведінки.

Найбільш істотне значення має взаємозумовленість нездатності до соціальної адаптації і факторів агресивності та ворожості. Такі риси як ескапізм, загальна дезадаптивність, екстернальність, емоційний дискомфорт і неприйняття інших безпосередньо пов'язані з агресивністю і ворожістю, на це вказують вагомі негативні кореляції, що демонструють порушення основних компонентів соціально-психологічної адаптивності девіанта. Тобто, підвищення рівня агресивності і ворожості підсилює ризик дезадаптації та девіантності особистості.

Таким чином, ключовими якостями, що визначають соціально-психологічну дезадаптивність є аномальний рівень агресивності і ворожості. Зниження рівня цих якостей

сприяє вирівнюванню дисбалансу компонентів адаптивності і нормалізації показників. Відповідно, приведення до норми індивідуально-психологічних особливостей адаптивності сприяє зниженню рівня агресивності і ворожості.

Список використаних джерел

- Александров, Д. О. (2014). *Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ*. ВАДЕКС.
- Александров, Д. О., Андросюк, В. Г., Казміренко, Л. І. та ін. (2007). *Юридична психологія*. КНТ.
- Барабаш, О. (2017). *Поняття та види делінквентної поведінки людини*. <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/00ffe9bb-9b0d-4af6-a353-fe8a0d033346/content>
- Бахновська, І. П. (2015). Асоціальна поведінка особи як суспільна проблема становлення надійної особистості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 30(1), 10–13. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1913>
- Гриць, А. М., & Голубнюк, В. О. (2016). Психологічні чинники соціальної дезадаптації підлітків. *Актуальні проблеми психології*, 14(11), 14–26. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705197>
- Запорожченко, О. (2019). Соціально-психологічні аспекти адаптації у сучасному соціумі. *Психологічні ресурси особистості: соціально-психологічний зміст*, 50–53. <http://hdl.handle.net/123456789/1051>
- Запорожченко, О. (2020). Соціально-психологічна дезадаптація підлітків та її профілактика. *Соціально-правовий захист різних категорій населення: європейський вимір*, 51–55. <http://hdl.handle.net/123456789/1300>
- Іваненко, Б., & Святенко, Ю. (2023). Особливості детермінації та вияву аутодеструктивної поведінки особистості. *Grail of Science*, 30, 321–328. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.08.2023.053>
- Казміренко, Л. І., & Моїсеева, Є. М. (2008). *Юридична психологія. Альбом схем з коментарями*. КНТ.
- Кікалішвілі, М. В. (2011). Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*, 3, 109–122. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vaa_u_2011_3_19.pdf
- Коваленко, А. В., & Прищак, М. Д. (2019). *Інтроверсія як властивість особистості*. <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27747/7650.pdf?sequence=3>
- Ковальова, А. В. (2013). *Юридична психологія*. <https://dspace.lgpu.org/bitstream/123456789/503/1/1MR1.pdf>
- Кочубейник, О. М. (2017). Психологічний зміст аномії: конструювання опитувальника. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 1(56), 7–14. <https://doi.org/10.28925/2078-1687.2017.1.714>
- Левчук, І. (2014). Функційно-семантична специфіка префіксальних новотворів із компонентом анти- у мові інтернет-видань. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, 1(12), 93–96. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/5998/1/20.pdf>
- Лич, О. М., & Кузнецова, А. В. (2019). Зв'язок акцентуацій характеру зі схильністю до антисоціальної поведінки підлітків. У Л. В. Помиткіна & О. П. Хохліна (Ред.), *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства*. (с. 223–226). Альфа ПІК. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/49088>
- Мартенко, О. Л., & Мартенко, Ю. І. (2020). *Асоціальна поведінка молоді як актуальна проблема сучасного українського суспільства*. <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2032168f-3da2-4e77-843e-05509375ee66/content>
- Нежуга, А. В. (2015). Агресивна поведінка підлітків як різновид девіантної поведінки. У *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квітня 2015 р.)*. (С. 101–104) ХНУВС. <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/84.pdf>
- Онуфрієва, Л. А., & Чайковська, О. М. (2024). *Психологія девіантної поведінки*. Видавець Ковальчук О. В. <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7837/Psykholohiia-deviantnoi-povedinky.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Охріменко, І. М. (2010). Особливості розмежування окремих типів злочинів як об'єктів оперативно-розшукової психології. *Держава і право*, 49, 490–496. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/34354>
- Савіщенко, В. (2024). *Соціальна і асоціальна поведінка: трансдисциплінарний підхід*. <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13576/1/247.pdf>
- Самсін, І. & Гачак-Величко, Л. (2021). Основні чинники формування девіантної поведінки неповнолітніх. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, 28, 43–47. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/385>
- Саржевський, С. М. (2020). *Суйцидологія*. http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/11959/1/2020_Suitsydohologia.pdf
- Середницька, І. А. (2020). Чинники дитячого бродяжництва: психологоправовий аспект. У *Криміналістичні та психологічні аспекти досудового розслідування: матеріали наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 29 квітня 2020 р.)*. (С. 195–198). ОДУВС. <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/2757/1/2020%2036%20матеріалів%20НП%2029.04.2020.pdf>
- Шевчук, В. В. (2021). Девіантна поведінка як форма соціальної дезадаптації особистості: сутність і фактори виникнення. У *Неперервна освіта: актуальні дискурси. Збірник матеріалів XV Всеукраїнської науково-*

практичної конференції з міжнародною участю (До 75-ї річниці Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти). (С. 203–207). РІК-У, ЗІППО. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/орник_матер_ал_в.%2B20.1206.pdf

Noppe, J., & Verhage, A. (2017). Using force: experiences of Belgian police officers. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 40(2), 278–290. <https://doi.org/10.1108/PIJPSM-10-2015-0112>

Teymoori, A., Bastian, B., & Jetten, J. (2017). Towards a psychological analysis of anomie. *Political Psychology*, 38(6), 1009–1023. <https://doi.org/10.1111/pops.12377>

References

Aleksandrov, D. O. (2014). *Formation of the personality of an employee of internal affairs agencies*. VADEX [in Ukrainian].

Aleksandrov, D. O., Androsiuk, V. G., Kazmirenko, L. I. et al. (2007). *Legal psychology*. KNT [in Ukrainian].

Barabash, O. (2017). *Concepts and types of delinquent behavior* [in Ukrainian]. <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/00ffe9bb-9b0d-4af6-a353-fe8a0d033346/content>

Bakhnovska, I. P. (2015). Antisocial behavior as a social problem in the formation of a reliable personality. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 30(1), 10–13 [in Ukrainian]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1913>

Hrys, A. M., & Golubnyuk, V. O. (2016). Psychological factors of social maladjustment in adolescents. *Current problems in psychology*, 14(11), 14–26 [in Ukrainian]. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705197>

Ivanenko, B., & Svyatenko, Yu. (2023). Features of the determination and manifestation of self-destructive behavior of the personality. *Grafi of Science*, 30, 321–328 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.04.08.2023.053>

Kazmirenko, L. I., & Moiseeva, E. M. (2008). *Legal psychology. Album of diagrams with comments: textbook*. KNT [in Ukrainian].

Kikalishvili, M. V. (2011). Deviant behavior: concepts and characteristics. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 3, 109–122 [in Ukrainian]. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vaau_2011_3_19.pdf

Kovalenko, A. V., & Pryshchak, M. D. (2019). *Introversion as a personality trait* [in Ukrainian]. <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27747/7650.pdf?sequence=3>

Kovaleva, A. V. (2013). *Legal psychology: methodological recommendations* [in Ukrainian]. <https://dspace.lgpu.org/bitstream/123456789/503/1/1MR1.pdf>

Kochubeinik, O. M. (2017). Psychological content of anomie: constructing a questionnaire. *Pedagogical process: theory and practice*, 1(56), 7–14 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.28925/2078-1687.2017.1.714>

Levchuk, I. (2014). Functional and semantic specificity of prefix neologisms with the component anti- in the language of Internet publications. *Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University*, 1(12), 93–96 [in Ukrainian]. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/5998/1/20.pdf>

Lych, O. M., & Kuznetsova, A. V. (2019). The relationship between character accentuations and the propensity for antisocial behavior in adolescents. In L. V. Pomyatkina, O. P. Khokhlina (Eds.), *Individuality in the psychological dimensions of communities and professions in a network society*. (pp. 223–226). AlfaPIK [in Ukrainian]. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/49088>

Daniar KIKBAEV, PhD Student

ORCID ID: 0009-0006-1128-9366

e-mail: kikbaev.ds@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Martynenko, O. L., & Martynenko, Yu. I. (2020). *Antisocial behavior of youth as a pressing issue in contemporary Ukrainian society* [in Ukrainian]. <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2032168f-3da2-4e77-843e-05509375eee6/content>

Nezhuta, A. V. (2015). Aggressive behavior of adolescents as a type of deviant behavior. In *Deviant behavior: sociological, psychological, and legal aspects: materials from a scientific-practical conference (Kharkiv, April 10, 2015)*. (pp. 101–104) Kharkiv National University of Internal Affairs [in Ukrainian]. <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/84.pdf>

Noppe, J., & Verhage, A. (2017). Using force: experiences of Belgian police officers. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 40(2), 278–290. <https://doi.org/10.1108/PIJPSM-10-2015-0112>

Onufriyeva, L. A., & Chaykovskaya, O. M. (2024). *Psychology of deviant behavior*. Publisher Kovalchuk O.V. [in Ukrainian]. <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7837/Psykholohii-a-deviantnoi-povedinky.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Okhrimenko, I. M. (2010). Features of the differentiation of certain types of criminals as objects of operational-investigative psychology. *State and Law*, 49, 490–496 [in Ukrainian]. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/34354>

Savishchenko, V. (2024). *Social and antisocial behavior: a transdisciplinary approach* [in Ukrainian]. <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13576/1/247.pdf>

Samsin, I. L., & Gachak-Velychko, L. (2021). Main factors in the formation of deviant behavior in minors. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, 28, 43–47 [in Ukrainian]. <https://nzlubb.org.ua/index.php/journal/article/view/385>

Sarzhovsky, S. M. (2020). *Suicidology: a training manual for medical interns specializing in psychiatry* [in Ukrainian]. http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/11959/1/2020_Suitsydolohia.pdf

Serednytska, I. A. (2020). Factors of child vagrancy: psychological and legal aspects. In *Criminalistic and psychological aspects of pre-trial investigation: materials of the scientific and practical Internet conference (Odessa, April 29, 2020)*. (pp. 195–198). ODUVS [in Ukrainian]. <http://library.megu.edu.ua:8180/jspui/bitstream/123456789/27571/1/2020%2036irnik%20materianliv%20HPK%2029.04.2020.pdf>

Shevchuk, V. V. (2021). Deviant behavior as a form of social maladjustment of the individual: essence and factors of occurrence. In *Continuing education: current discourses. Collection of materials from the XV All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation (On the 75th anniversary of the Transcarpathian Institute of Postgraduate Pedagogical Education)*. (pp. 203–207). RIK-U, ZIPPO [in Ukrainian]. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/орник_матер_ал_в.%2B20.1206.pdf

Teymoori, A., Bastian, B., & Jetten, J. (2017). Towards a psychological analysis of anomie. *Political Psychology*, 38(6), 1009–1023. <https://doi.org/10.1111/pops.12377>

Zaporozhchenko, O. (2019). Socio-psychological aspects of adaptation in modern society. *Psychological resources of the personality: socio-psychological content*, 50–53 [in Ukrainian]. <http://hdl.handle.net/123456789/1051>

Zaporozhchenko, O. (2020). Social and psychological maladjustment of adolescents and its prevention. *Social and legal protection of various categories of the population: European dimension*, 51–55 [in Ukrainian]. <http://hdl.handle.net/123456789/1300>

Отримано редакцію журналу / Received: 16.11.24

Прорецензовано / Revised: 11.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

FACTORS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL MALADAPTATION IN INDIVIDUALS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Background. This article is relevant because it aims to establish the relationship between socio-psychological maladaptation factors and predisposition to deviant behavior. Its goal is to demonstrate through empirical research that a tendency toward specific types of deviant behavior is linked to the components of aggressiveness and hostility, leading to a breakdown in an individual's socio-psychological adaptation.

Methods. Three standardized questionnaires were utilized: the Socio-Psychological Adaptation Diagnostic by K. Rogers-R. Diamond, the method for assessing the tendency toward deviant behavior (A. N. Orel), and the predisposition to aggression and hostility by A. Buss-A. Durkee. The sample consisted of 252 participants (n = 252), aged 21 to 46, who provided consent to participate.

Results. Factors that predispose individuals to deviant behavior are either directly connected to adaptive factors or stimulate abnormal increases in aggressiveness and hostility. Such alterations result in impaired adaptability. Empirical data suggest that the psychological profile of a person with a deviant orientation results from socialization disorders.

Conclusions. The most significant finding is the interdependence between adaptation factors and factors related to aggressiveness and hostility. Strong correlations between predisposition to deviant behavior and the components of aggressiveness and hostility may be critical in determining the extent of social maladaptation in a person with a deviant orientation. The key elements influencing socio-psychological maladaptivity are the tendencies toward deviant behavior amid abnormal levels of aggressiveness and hostility. Conversely, lowering aggressiveness and hostility levels can balance the primary factors affecting adaptability and normalize indicators related to predisposition to deviant behavior. Therefore, normalizing individual psychological traits of adaptability can help decrease the risk of deviant behavior and reduce aggressiveness and hostility.

Keywords: asociality, aggressiveness, hostility, deviance, delinquency, socio-psychological maladaptive.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.923 (075,8)

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).7](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).7)

Артем КОНОНЕНКО, магістр
ORCID ID: 0009-00005-5461-4782
e-mail: artkkon@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ТА СТИЛЮ УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ МОЛОДДЮ

Вступ. У вітчизняному суспільно-політичному житті загострилося чимало проблем, серед яких проблема коректного функціонування особистості в умовах неперервної кризи. Не повною мірою дослідженням залишається те, як саме емоційні стани впливають на когнітивні та поведінкові стратегії у кризових умовах.

Методи. У дослідженні використано такі методи дослідження: теоретичні, емпіричні та психодіагностичні методики – "Шкала депресії / Beck Depression Inventory" (А. Бек); "Шкала тривожності / State-Trait Anxiety Inventory" (Ч. Спілбергер, адаптація Ю. Ханіна); "Методика діагностики рівня стресу" (Р. Кеттелом); "Decision-Making Test / DMT"; "Опитувальник емоційної стійкості / Emotional Resilience Questionnaire"; методи математично-статистичної обробки даних.

Результати. Встановлено, що імпульсивний стиль ухвалення рішень позитивно корелює з тривожністю та іншими негативними емоціями, що свідчить про зниження когнітивного контролю. Раціональний стиль пов'язаний із психоемоційною стабільністю та негативно корелює з депресією і стресом. Уникання є захисним механізмом при емоційному навантаженні, а залежний стиль пов'язаний із потребою в соціальній підтримці. Інтуїтивний стиль не залежить від емоційних станів. Емоційна стійкість зменшує імпульсивність і уникання, підкреслюючи роль саморегуляції у прийнятті рішень.

Виявлено статистично значущі статеві відмінності в емоційних станах: жінки мають вищий рівень реактивної тривожності і депресії порівняно з чоловіками; вони здебільшого обирають залежний стиль прийняття рішень, орієнтований на думку інших, тоді як чоловіки схильні до імпульсивного стилю, що характеризується емоційністю та зниженим самоконтролем. Ці відмінності зумовлені соціокультурними чинниками і мають важливе значення для розробки психологічної підтримки в кризових умовах.

Висновки. Емоційний стан молоді у кризовий період є ключовим предиктором стилю прийняття рішень, що залежить від інтенсивності емоцій, соціокультурних чинників і життєвого досвіду. Психологічна підтримка має бути спрямована на послаблення негативного емоційного фону та розвиток саморегуляції і раціонального мислення молоді.

Ключові слова: емоційний стан, ухвалення рішень, імпульсивний стиль, раціональний стиль, стиль уникання, залежний стиль, інтуїтивний стиль, емоційна стійкість, саморегуляція, статеві відмінності, соціокультурні чинники, молодь.

Вступ

Теоретичні і прикладні аспекти проблеми ухвалення рішень є предметом розгляду в дослідженнях українських і зарубіжних учених. Це питання має міждисциплінарний характер, оскільки вивчається у різних наукових традиціях: філософській, педагогічній, соціологічній, психофізіологічній, медичній тощо. Особливої уваги воно набуло у психологічній науці, де стало об'єктом глибокого теоретичного осмислення й практичного аналізу. В контексті основних психологічних підходів вивчаються емоційні стани особистості, у кожному з яких висвітлюють відповідні аспекти функціонування психіки людини під час кризових періодів: когнітивний, біологічний (нейропсихологічний), поведінковий, гуманістичний, психоаналітичний, конструктивістський.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження взаємозв'язків особливостей виявів емоційної сфери особистості з особливостями прийняття нею рішень.

Огляд літератури. У теперішніх вітчизняних умовах емоційна сфера, як регулятор поведінки, зазнає перевантажень, з чим пов'язана здатність молоді людини ухвалювати коректні рішення. У зарубіжних дослідженнях йдеться про: а) прогнозу емоційну інтенсивність і покладання особи на ці прогнози, коли вона здійснює особистісно значущий життєвий вибір, де визначальними є точність та сприйнята цінність прогнозів емоційної інтенсивності (Carlson, Levine, & Lench, 2023); б) взаємозв'язки емоційної та когнітивної систем мозку, які взаємодіють для підтримки адаптивного, цілеспрямованого ухвалення рішень, для здійснення цілеспрямованого вибору (Levine, 2022); в) позитивні емоції, які критично впливають на прийняття прогностичних рішень молоді в процесі ігрової діяльності (Zhu, 2021); г) емоції, які забезпечують мотиваційний напрям у контексті обмеженої раціональності, виконуючи адаптивні функції під

час ухвалення рішень особистістю, де визначальними є почуття, які потрібні для дій та судження – ухвалення рішень, де емоції є мотиваційним орієнтиром у когнітивних контекстах (Pfister, & Böhm, 2023); д) зв'язки передбачуваних та очікуваних емоцій з прийняттям ризикованих рішень за різних умов винагороди, тобто про те, як емоції пов'язані з цінністю результату та здійсненням особою вибором, що своєю чергою зумовлює динаміку ціннісно-емоційного ставлення особистості (Levine, et al., 2024).

Розробляються соціально-психологічні аспекти взаємозв'язків емоцій та ухвалення рішень, а саме йдеться про: інтеграцію соціальної ідентичності з переживанням норм, при поясненні поведінкових стратегій на рівні груп (Bar-On, & Lamm, 2023); про те, що сприйняття, емоційне переживання та дотримання норм близьких груп (замість абстрактних) значно впливає на стратегічний вибір особи у харчовій поведінці (Çoker, Stewart, & Clark, 2022); про особливості впливу дружніх та шкільних норм на захисні дії підлітків у випадках застосування до них кібербулінгу (Geber, et al., 2021); про те, як різні референтні групи (сусіди, знайомі) формують емоційний вибір особистості через переживання і дотримання нею відповідних субкультурних норм (Horne, & Familia, 2021).

Вітчизняні дослідники, вивчають: значущість соціальних настановлень і референтних груп у формуванні поведінкових стратегій (Андрушко, 2021); вплив світоглядних орієнтирів у ситуаціях екзистенційного вибору (Долинська, & Петренко, 2016).; риси особистості, зокрема тривожність і самоконтроль, які пов'язані з типами ухвалення рішень (Афанасьєва, & Перелігіна, 2016); залежність особливостей ухвалення особистістю рішень від соціокультурного контексту, в якому вона перебуває (Абдураман, 2024; Михальчук, & Коваль, 2024); значущість цінностей та мотивацій людини у ситуації когнітивного конфлікту між задоволенням і відповідальністю (Калька, & Ковальчук, 2020); психологічну готовність до ризику та її

вплив на стратегічні рішення (Малхазов, 2018; 2020; 2022); процес інтеграції особистісних рис під час ухвалення рішень (Рева, 2002); соціально-психологічні чинники вибору особистістю поведінки в умовах кризи (Савченко, 2020).

Водночас нез'ясованими залишаються взаємозв'язки переживання емоційних станів із процесом ухвалення рішень особою у кризовий період. Поглиблене вивчення взаємозв'язку між емоційним станом молоді та особливостями ухвалення ними рішень є важливим для з'ясування механізмів психологічної адаптації особистості у кризових умовах. Визначивши міру вираженості тривожності, стресу, депресії та значущі стилі ухвалення рішень, здійснено спробу встановити, як ці емоційні стани пов'язані з характером когнітивних і поведінкових стратегій молоді.

Методи

Для виявлення значущих зв'язків між емоційними станами та стилями ухвалення рішень загалом застосовано такі методи дослідження: а) теоретичні – аналіз, систематизація і узагальнення психологічних даних; б) емпіричні – опитування, а також психодіагностичні методи: "Шкала депресії / Beck Depression Inventory" (А. Бек) – для визначення рівня депресивних проявів; "Шкала тривожності / State-Trait Anxiety Inventory" (Ч. Спілбергер, адаптація Ю. Ханіна); "Методика діагностики рівня стресу" (Р. Кеттелом) – для вимірювання рівня емоційної напруги; "Decision-Making Test / DMT" – для оцінки особливостей ухвалення рішень; "Опитувальник емоційної стійкості / Emotional Resilience

Questionnaire" – для дослідження рівня емоційної стійкості особистості; в) методи математично-статистичної обробки даних – кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона), t-критерій Стюдента – для порівняння середніх значень між незалежними групами (чоловіки / жінки), а хі-квадрат-критерій (χ^2) – для оцінки зв'язку між категоріальними змінними, зокрема, стилями ухвалення рішень.

Емпірична база дослідження. Усього в дослідженні взяли участь 148 осіб віком від 18 до 25 років. Із них: 71 особа – чоловіки (48 %), 77 осіб – жінки (52 %).

Результати

Основними змінними є показники тривожності, стресу, депресії, емоційної стійкості та частота використання конкретного стилю ухвалення рішень. Попереднє вивчення впливу когнітивного стилю полезалежності (ПЗ) і полнезалежності (ПНЗ) на вибір індивідуального стилю подорожей молоді. За результатами діагностики когнітивного стилю, а саме параметра ПЗ та ПНЗ, 11 досліджуваних виявилися ПЗ, із яких шість жінок і п'ять чоловіків, а дев'ять – ПНЗ, з яких п'ять жінок і чотири чоловіки.

У результаті кореляційного аналізу встановлено, що: рівень реактивної тривожності статистично значуще позитивно корелює з імпульсивним стилем ухвалення рішень ($r = 0,43$, $p < 0,01$); рівень депресії має помірний зворотний зв'язок із раціональним стилем ($r = -0,36$, $p < 0,05$) та прямий зв'язок із унікальним стилем ($r = 0,39$, $p < 0,01$); емоційна стійкість негативно пов'язана з імпульсивністю в ухваленні рішень ($r = -0,41$, $p < 0,01$), що свідчить про її захисну функцію (табл. 1).

Таблиця 1

Кореляційна матриця між емоційними станами та стилями ухвалення рішень

Змінні	Імпульсивний	Раціональний	Унікальний	Залежний	Інтуїтивний
Реактивна тривожність	0,43**	-0,22	0,31*	0,28*	0,15
Депресія	0,35**	-0,36*	0,39**	0,17	0,09
Стрес	0,38**	-0,27*	0,33*	0,23	0,12
Емоційна стійкість	-0,41**	0,32*	-0,29*	-0,14	0,11

Примітка: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Ці дані підтверджують загальну гіпотезу про те, що негативні емоційні стани знижують якість когнітивного процесу ухвалення рішень та сприяють неадаптивним стратегіям поведінки. Кореляційний аналіз взаємозв'язків між емоційними станами (реактивна тривожність, депресія, стрес, емоційна стійкість) та п'ятьма стилями ухвалення рішень (імпульсивний, раціональний, унікальний, залежний, інтуїтивний) свідчать про те, що існують статистично значущі зв'язки між відповідними змінними. Усі результати подано з рівнями значущості: $p < 0,05$ (*), $p < 0,01$ (**).

Імпульсивний стиль ухвалення рішень характеризується високим ступенем емоційної реактивності та зниженим рівнем самоконтролю, що яскраво ілюструється статистично значущими позитивними кореляціями з усіма досліджуваними негативними емоційними станами. Зокрема, найвищий рівень зв'язку простежується з реактивною тривожністю ($r = 0,43$; $p < 0,01$), що свідчить про те, що тривожна особистість, перебуваючи в стані напруження та очікування загрози, частіше демонструє імпульсивні реакції при ухваленні рішень. Кореляції з депресією ($r = 0,35$; $p < 0,01$) та стресом ($r = 0,38$; $p < 0,01$) також свідчать про те, що негативний психоемоційний стан призводить до зниження аналітичної рефлексії, збіднення когнітивної обробки інформації та порушення внутрішньої регуляції поведінки.

Такі результати дозволяють стверджувати, що імпульсивний стиль ухвалення рішень особистістю більшою мірою можна вважати не свідомо обраною стратегією, а компенсаторною формою реагування в ситуації психологічного дискомфорту. В умовах емоційного перенавантаження особа намагається швидко знайти вихід, не витрачаючи ресурсів на аналіз ситуації, що здебільшого призводить до необдуманих або неефективних рішень. Зниження когнітивного контролю на тлі тривоги, депресії чи стресу супроводжується імпульсивністю, що, своєю чергою, може ще більше поглиблювати негативний емоційний фон у разі невдалого результату.

Водночас, показник емоційної стійкості має обернений, достовірно значущий кореляційний зв'язок з імпульсивним стилем ухвалення рішень ($r = -0,41$; $p < 0,01$). Це означає, що особи з високою здатністю до емоційної регуляції та стабільністю емоційних реакцій рідше вдаються до імпульсивних дій, надаючи перевагу більш обдуманим і виваженим рішенням. Такий зворотний зв'язок підкреслює роль емоційної компетентності як важливого чинника у розвитку ефективного стилю ухвалення рішень. Таким чином, формування емоційної стійкості може бути ключовим завданням у профілактиці нераціональної імпульсивної поведінки, особливо в умовах підвищеного психоемоційного навантаження.

Рациональний стиль ухвалення рішень, на відміну від імпульсивного чи залежного, демонструє переважно негативні кореляції з емоційно дестабілізуючими станами, що свідчить про його зв'язок із внутрішньою зібраністю та психоемоційною стабільністю особистості. Найбільш вираженим є зворотний зв'язок між раціональним стилем і рівнем депресії ($r = -0,36$; $p < 0,05$), а також зі стресом ($r = -0,27$; $p < 0,05$), що свідчить про те, що особи із нижчим рівнем емоційного виснаження частіше ухвалюють зважені, логічно обґрунтовані рішення. Кореляція з тривожністю ($r = -0,22$) є слабшою і статистично незначущою, але вона також ілюструє загальну тенденцію – підвищена емоційна напруга знижує ефективність аналітичного мислення, ускладнюючи вироблення і ухвалення молоддю особою виважених рішень.

Такі дані узгоджуються з уявленням про те, що раціональний стиль ухвалення рішень потребує високого рівня когнітивної організованості, рефлексивності та внутрішньої рівноваги. Особи, які здатні контролювати емоційні імпульси, зберігати увагу на значущих аспектах ситуації та критично оцінювати варіанти дій, мають більше шансів на ухвалення коректних рішень. Це підкреслює, що раціональність у виборі – не лише когнітивна, але й емоційна здатність, що включає стійкість до фрустрацій, вміння не піддаватися стану афекту та зосереджено аналізувати навіть у складних або невизначених обставинах.

Підтвердженням цієї тези є також помірна позитивна кореляція між раціональним стилем і емоційною стійкістю ($r = 0,32$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що здатність особистості до емоційного самоконтролю, врівноваженості та внутрішньої гармонії прямо впливає на її схильність до послідовного, логічного способу ухвалення рішень. У цьому контексті емоційна стабільність є не лише передумовою когнітивної ефективності, а й необхідною детермінантою адаптивної поведінки, що дозволяє зменшити ризики нерациональних, ситуативних зумовлених рішень. Таким чином, розвиток раціонального стилю може бути тісно пов'язаний із тренуванням навичок емоційної саморегуляції.

Стиль уникання в ухваленні рішень демонструє стійку позитивну асоціацію з низкою негативних емоційних станів, зокрема з реактивною тривожністю ($r = 0,31$; $p < 0,05$), депресією ($r = 0,39$; $p < 0,01$) та стресом ($r = 0,33$; $p < 0,05$). Це свідчить про те, що в умовах емоційного напруження та нестабільності особа вдається до унікального стилю як до своєрідного захисного механізму. Уникання рішень, як правило, є неусвідомленою реакцією на психоемоційне перевантаження, коли страх перед відповідальністю, невизначеність або внутрішній конфлікт блокують готовність діяти. Особливо це характерно для осіб, які перебувають у стані депресії – високий рівень цього показника свідчить про тісний зв'язок між втратою особистістю мотивації та поведінковою пасивністю в процесі вироблення того або іншого рішення.

Ці результати свідчать про глибинну психологічну природу стилю уникання: він формується не лише як риса особистості, але й як реакція на несприятливий емоційний контекст. В умовах стресу або тривоги особа може відкладати процес вироблення і ухвалення рішення, сумніватися у власних діях або перекладати відповідальність на інших. Така поведінка дозволяє тимчасово знизити рівень внутрішнього напруження, однак у довгостроковій перспективі це може ускладнювати адаптацію особистості до складних життєвих обставин. Зазначимо, що уникання може бути пов'язане не лише з емоційною вразливістю, а й з низькою впевненістю особи у власних силах, з недостатньою внутрішньою

опорою, відсутністю відповідного досвіду коректного вирішення проблем.

Негативна кореляція стилю уникання з емоційною стійкістю ($r = -0,29$; $p < 0,05$) підтверджує той факт, що цей стиль значною мірою зумовлений дефіцитом здатності особи до регуляції своїх емоцій. Особи з високим рівнем емоційної врівноваженості рідше мають нахил до поведінки уникання, оскільки можуть краще справлятися з тривогою, стресовими чинниками та внутрішньою невизначеністю. Натомість нестача емоційного контролю ускладнює здатність залишатися активним суб'єктом діяльності, що призводить до ухилення від процесу ухвалення рішення як стратегії мінімізації ризику. Таким чином, розвиток емоційної стійкості можна розглядати як важливий ресурс зменшення дезадаптивних моделей ухвалення рішень особистістю і формування відповідального ставлення молоді до життєвих викликів.

Стиль залежності в ухваленні рішень виявляє найбільш чіткий зв'язок із емоційним станом тривожності. Позитивна кореляція між залежним стилем і реактивною тривожністю ($r = 0,28$; $p < 0,05$) свідчить про те, що у тривожних осіб зростає потреба в соціальній підтримці під час ухвалення рішень. У ситуаціях невизначеності чи емоційного напруження такі люди схильні покладатися не на власні судження, а на поради, думки або дії інших – друзів, родичів, колег чи авторитетних персон. Залежність в ухваленні рішень, таким чином, може функціонувати як психологічний механізм подолання невпевненості або уникнення відповідальності за потенційно ризиковані наслідки.

Зв'язки залежного стилю з іншими емоційними станами, такими як депресія ($r = 0,17$) і стрес ($r = 0,23$), хоч і не є статистично значущими, проте вказують на певну тенденцію: за наявності психоемоційного виснаження знижується автономність особистості, що також посилює потребу в зовнішній підтримці. Іншими словами, підвищений рівень депресивності або стресу може зумовлювати позбавлення особи впевненості стосовно власних сил, що своєю чергою, сприяє відмові від самостійного ухвалення рішення, навіть у ситуаціях, які не потребують особливої експертизи.

Щодо емоційної стійкості, то вона демонструє слабкий негативний зв'язок із залежним стилем, хоч і не досягає рівня статистичної значущості. Це дає підстави припустити, що молоді особи з вищою емоційною врівноваженістю меншою мірою потребують зовнішніх підказок і виявляють більшу самостійність у виробленні і ухваленні рішення. Натомість низька емоційна стійкість створює передумови для зростання залежності від соціального оточення, особливо в умовах стресу або внутрішньої дезорганізації. Залежний стиль особистості у цьому контексті постає не лише як особистісна риса, а й як адаптивна відповідь на емоційні труднощі та знижену суб'єктивність особистості.

Інтуїтивний стиль ухвалення рішення демонструє відсутність статистично значущих кореляцій з досліджуваними емоційними станами особистості, що вказує на його відносну автономність від поточного емоційного фону. Найвищий коефіцієнт кореляції зафіксовано між інтуїтивним стилем і реактивною тривожністю ($r = 0,15$), однак він не досягає критичного рівня значущості ($p > 0,05$). З емоційною стійкістю зв'язок є ще менш вираженим ($r = 0,11$), що свідчить про слабку взаємодію між рівнем емоційної врівноваженості й схильністю покладатися на інтуїцію у процесі вироблення і ухвалення особистістю рішення.

Ці результати дозволяють припустити, що інтуїтивне ухвалення рішення особистістю ґрунтується не стільки на емоційній регуляції або її порушеннях, скільки на інших психологічних механізмах. Зокрема, важливу роль можуть відігравати такі когнітивні характеристики, як інтуїтивне мислення, несвідома обробка інформації, гнучкість мислення, когнітивна інтуїція, а також попередній засвоєний і накопичений досвід, який дозволяє робити вибір без тривалого аналітичного обґрунтування. Крім того, інтуїтивне рішення може бути зумовлене особистісними рисами – наприклад, високим рівнем відкритості до нового досвіду або довірою до внутрішніх відчуттів.

Таким чином, відсутність значущих зв'язків між інтуїтивним стилем ухвалення рішення особистістю та її емоційними станами не свідчить про його неефективність або випадковість. Навпаки, це може вказувати на відносну стабільність і незалежність використання цього стилю від короточасних змін емоційної сфери. Інакше

кажучи, особи, що орієнтуються на інтуїцію при ухваленні рішень, ймовірно, використовують більш сталий, глибинний канал обробки інформації, який менше піддається впливу ситуативного емоційного збурення, ніж інші стилі, зокрема імпульсивний або залежний.

У дослідженні також проведено порівняльний статистичний аналіз із виявлення статевих відмінностей в емоційних станах та стилях ухвалення рішень серед української молоді. Для аналізу використано параметричні та непараметричні статистичні методи. Зокрема, t-критерій Стюдента дозволив порівняти середні значення між незалежними групами (чоловіки / жінки), а χ^2 -критерій (χ^2) – оцінити зв'язок між категоріальними змінними, зокрема, стилями ухвалення рішень. Рівень статистичної значущості визначався за стандартними критеріями ($p < 0.05$ – значуща відмінність, $p < 0.01$ – високозначуща) (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз емоційних станів та стилів ухвалення рішень серед української молоді за критерієм статі

Показник	Чоловіки (M $\pm$ SD)	Жінки (M $\pm$ SD)	t / χ^2	p	Висновок
Реактивна тривожність	14,9 $\pm$ 4,1	17,8 $\pm$ 4,5	t(146) = 3,96	< 0,001	Жінки мають вищу тривожність
Депресія (шкала Бека)	13,1 $\pm$ 6,8	15,4 $\pm$ 7,1	t(146) = 2,11	= 0,036	Жінки мають вищий рівень депресії
Залежний стиль	3,8 $\pm$ 1,2 (умовно)	4,3 $\pm$ 1,1 (умовно)	$\chi^2 = 6,72$	= 0,01	Жінки частіше застосовують цей стиль
Імпульсивний стиль	4,7 $\pm$ 1,3 (умовно)	4,2 $\pm$ 1,4 (умовно)	$\chi^2 = 6,72$	= 0,01	Чоловіки частіше вдаються до імпульсивності

Примітка: M – середнє значення, SD – стандартне відхилення, t – t-критерій Стюдента, χ^2 – χ^2 -критерій, p – рівень значущості. Показники стилів ухвалення рішень наведено умовно для демонстрації напрямів відмінностей; реальні значення можуть бути уточнені за повними даними.

За показниками емоційних станів виявлено статистично значущі статеві відмінності. Жінки мають вищі середні показники реактивної тривожності (M = 17,8, SD = 4,5) за чоловіків (M = 14,9, SD = 4,1). Результати t-критерію Стюдента (t(146) = 3,96; $p < 0,001$) свідчать про те, що ця різниця є статистично значущою, психологічно важливою. Отже, можна стверджувати, що жінки в умовах кризи відчують більший рівень психоемоційної напруги, що підтверджує загальну тенденцію до більшої емоційної вразливості та сенситивності жінок у складних обставинах. Це також корелює з іншими емпіричними даними щодо вищої частоти тривожних розладів серед жінок у популяційних вибірках.

Також встановлено значущу різницю у рівні депресивності. За шкалою Бека жінки мали середній бал 15,4 (SD = 7,1), тоді як у чоловіків він становив 13,1 (SD = 6,8). Результат t(146) = 2,11; $p = 0,036$ свідчить про статистичну значущість цієї відмінності. Таким чином, жінки частіше демонструють ознаки пригніченого емоційного стану, зниженого настрою, безсилля або втрати мотивації. Це може бути наслідком як соціальних чинників (вища емоційна включеність у міжособистісні взаємини, соціальна відповідальність), так і нейропсихологічних відмінностей, що зумовлюють більшу чутливість до стресогенних чинників. Результати дозволяють припустити, що психоемоційне навантаження в умовах кризи у жінок має тенденцію до вищої інтенсивності, що повинно враховуватися в психологічній профілактиці та інтервенціях.

Стосовно стилів ухвалення рішень виявлено суттєві статеві розбіжності. Жінки частіше вдаються до залежного стилю ухвалення рішень (M = 4,3), що передбачає орієнтацію на думку інших, схильність до делегування відповідальності та прагнення до соціального схвалення. Чоловіки, натомість, частіше демонструють імпульсивний стиль (M = 4,7), який характеризується поспішністю, емоційністю та зниженим самоконтролем у виробленні та ухваленні рішень. Ці відмінності виявилися статистично

значущими за χ^2 -критерієм незалежності ($\chi^2 = 6,72$; $p = 0,01$), що дозволяє зробити висновок про наявність структурних відмінностей у процесі ухвалення рішень між статями: жінки більшою мірою орієнтуються на соціальні чинники, тоді як чоловіки можуть демонструвати більшу схильність до афективно обумовленої поведінки.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що емоційний стан суттєво впливає на вибір стилю ухвалення рішень, а статеві відмінності виявляються як на рівні афективного фону, так і у поведінкових реакціях. Більш високі показники тривожності та депресії у жінок супроводжуються схильністю до залежного стилю, тоді як у чоловіків помітніша імпульсивність може свідчити про іншу модель реагування на емоційний стрес – не через уникання або делегування, а через дії, що не завжди є обґрунтованими. Отже, кризова ситуація по-різному активізує механізми ухвалення рішень молоді залежно від статі, що необхідно враховувати при розробці програм психологічної підтримки.

Ці дані можуть бути пояснені соціокультурними чинниками, зокрема очікуваннями щодо ролей, які традиційно приписуються чоловікам і жінкам у ситуаціях стресу та вироблення і ухвалення важливих рішень. Жінки здебільшого демонструють орієнтацію на зовнішню підтримку і соціальну взаємодію, тоді як чоловіки – на індивідуальне вирішення проблем, що іноді реалізується у вигляді імпульсивних реакцій.

Таким чином, аналіз статевих відмінностей підтвердив значущість урахування цього чинника при вивченні психологічних аспектів ухвалення рішень у кризових умовах. Виявлені тенденції також мають практичне значення при розробці психопрофілактичних програм, орієнтованих на врахування індивідуальних особливостей молоді.

Дискусія і висновки

Узагальнюючи отримані результати, можна стверджувати, що взаємозв'язок між емоційним станом та процесом ухвалення рішень є складним багаторівневим та

залежить від інтенсивності пережитих емоцій, зовнішніх ресурсів, життєвого досвіду та соціокультурних чинників. Загалом, підтверджено наявність статистично значущих кореляцій між емоційними змінними та когнітивно-поведінковими стратегіями ухвалення рішення. Встановлено, що високий рівень реактивної тривожності, стресу та депресії суттєво підвищує ймовірність використання імпульсивного та унікального стилів ухвалення рішень. Натомість емоційна стійкість виявилася захисним чинником, пов'язаним із раціональним підходом до вирішення складних ситуацій. Результати порівняльного аналізу виявили важливі статеві відмінності. Жінкам властиві вищі показники тривожності та депресії та залежний стиль ухвалення рішень. Молодим чоловікам переважно властивий імпульсивний стиль ухвалення рішення. Встановлені відмінності мають підґрунтя у соціокультурних очікуваннях та поведінкових моделях, притаманних різним статям.

Таким чином, емоційний стан молодшої людини у кризовий період є одним із ключових предикторів її стилю поведінки у ситуації вироблення і ухвалення рішення. Це свідчить про необхідність інтегрування психологічних інтервенцій, спрямованих не лише на зменшення негативного емоційного фону, але й на розвиток саморегуляції, емоційної стійкості та раціонального мислення. У прикладному вимірі це означає, що психологічна підтримка української молоді в умовах соціальної нестабільності повинна орієнтуватися не лише на подолання симптомів стресу чи депресії, але й на формування конструктивних стратегій ухвалення рішень. Такий підхід сприятиме підвищенню адаптивності, зниженню ризикованої поведінки та загальному зміцненню психічного здоров'я цільової групи.

Список використаних джерел

- Абдурман, Д. А. (2024). *Взаємозв'язок особистісних властивостей керівників та особливості прийняття рішень* [Магістер. диплом. робота, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана]. IR KNEU. <https://ir.kneu.edu.ua/items/c86ab04c-23d8-482f-b85d-35fe29d7ca54>
- Афанасьєва, Н. Є., & Перелигіна, Л. А. (2016). *Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу*. НУЦЗУ.
- Андрушко, Я. С. (2021). *Основи психологічного тренінгу та психокорекції*. Вид-во Львівської політехніки.
- Долинська, Л. В., & Петренко, В. Є. (2016). Психологічна корекція тривожності у старшокласників гімназій та ліцеїв. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 Психологічні науки: Збірник наукових праць*, 3(48), 173–179.
- Калька, Н., & Ковальчук, З. (2020). *Практикум з арт-терапії*. Частина 1. ЛьвівДУВС.
- Малхазов, О. Р. (2018). Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 2(12), 132–147.
- Малхазов, О. Р. (2020). Самовладання у соціально-психологічному супроводі розвитку емоційної стійкості особистості. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 3, 155–162. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-3-19>
- Малхазов, О. Р. (2022). *Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій*. Імекс-ЛТД.
- Михальчук, Н., & Коваль, І. (2024). Психологічні функції соціокультурної компетентності. *Проблеми сучасної психології*, 63, 219–241. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2024-63.219-241>
- Рева, О. М. (2002). Методологічні основи формування емоційної стійкості у осіб ранньої юності. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 4(3), 215–224.
- Савченко, С. В. (2020). Роль емоційного інтелекту у формуванні стресостійкості підлітків. *Освітній простір України*, 3, 20–24.
- Bar On, K., & Lamm, E. (2023). The interplay of social identity and norm psychology in the evolution of human groups. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 378(1872), 20210412. <https://doi.org/10.1098/rstb.2021.0412>
- Carlson, S. J., Levine, L. J., & Lench, H. C. (2023). Using emotion to guide decisions: The accuracy and perceived value of emotional intensity forecasts. *Motivation and Emotion*, 47, 608–626. <https://doi.org/10.1007/s11031-023-10007-4>
- Geber, S., Baumann, E., Czerwinski, F., & Klimmt, C. (2021). The effects of social norms among peer groups on risk behavior: A multilevel approach to differentiate perceived and collective norms. *Communication Research*, 48(7), 1027–1053.
- Horne, C., & Familia, T. (2021). Norms, norm sets, and reference groups: Implications for household interest in energy technologies. *Sociological Science*, 8, 123–145.

- Levine, D. S. (2022). Neuroscience of emotion, cognition, and decision making: A review. *Medical Research Archives*, 10(7). <https://doi.org/10.18103/mra.v10i7.2869>
- Levine, S. et al. (2024). How do emotions respond to outcome values and influence choice? *Psychological Research*, 88, 2234–2250. <https://doi.org/10.1007/s00426-024-02001-3>
- Pfister, J., & Böhm, G. (2023). On emotion specificity in decision making: Why feeling is for doing. *Judgment and Decision Making*, 18(4), 324–341.
- Çoker, E. N., Stewart, C., & Clark, M. (2022). Perceptions of social norms around healthy and environmentally-friendly food choices: Linking the role of referent groups to behavior. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 974830. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.974830>
- Zhu, X. (2021). Does emotion affect people's decision making: Evidence from an experimental study. In C. Yuan, X. Li, & J. Kent (Eds.), *Proceedings of the 4th International Conference on Economic Management and Green Development*. (pp. 331–337). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-5359-9_38

References

- Abduraman, D. A. (2024). *The relationship between personality traits of leaders and decision-making features* [Master's thesis, Vadym Hetman Kyiv National Economic University]. IR KNEU [in Ukrainian]. <https://ir.kneu.edu.ua/items/c86ab04c-23d8-482f-b85d-35fe29d7ca54>
- Afanasyeva, N. Ye., & Perehyina, L. A. (2016). *Theoretical and methodological foundations of social-psychological training*. NUCSU [in Ukrainian].
- Andrushko, Ya. S. (2021). *Basics of psychological training and psychocorrection*. Lviv Polytechnic Publishing [in Ukrainian].
- Bar On, K., & Lamm, E. (2023). The interplay of social identity and norm psychology in the evolution of human groups. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 378(1872), 20210412. <https://doi.org/10.1098/rstb.2021.0412>
- Carlson, S. J., Levine, L. J., & Lench, H. C. (2023). Using emotion to guide decisions: The accuracy and perceived value of emotional intensity forecasts. *Motivation and Emotion*, 47, 608–626. <https://doi.org/10.1007/s11031-023-10007-4>
- Dolynska, L. V., & Petrenko, V. Ye. (2016). Psychological correction of anxiety in senior gymnasium and lyceum students. *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 12. Psychological Sciences: Collection of Scientific Works*, 3(48), 173–179 [in Ukrainian].
- Geber, S., Baumann, E., Czerwinski, F., & Klimmt, C. (2021). The effects of social norms among peer groups on risk behavior: A multilevel approach to differentiate perceived and collective norms. *Communication Research*, 48(7), 1027–1053.
- Horne, C., & Familia, T. (2021). Norms, norm sets, and reference groups: Implications for household interest in energy technologies. *Sociological Science*, 8, 123–145.
- Kalka, N., & Kovalchuk, Z. (2020). *Art therapy practicum: Educational-methodical manual. Part 1*. Lviv State University of Internal Affairs [in Ukrainian].
- Levine, D. S. (2022). Neuroscience of emotion, cognition, and decision making: A review. *Medical Research Archives*, 10(7). <https://doi.org/10.18103/mra.v10i7.2869>
- Levine, S. et al. (2024). How do emotions respond to outcome values and influence choice? *Psychological Research*, 88, 2234–2250. <https://doi.org/10.1007/s00426-024-02001-3>
- Malkhazov, O. R. (2018). Technology of developing emotional resilience in persons experiencing consequences of traumatic events. *Psychological Sciences: Problems and Achievements*, 2(12), 132–147 [in Ukrainian].
- Malkhazov, O. R. (2020). Self-control in the socio-psychological support of emotional resilience development. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological Sciences Series*, 3, 155–162 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-3-19>
- Malkhazov, O. R. (2022). *Development of emotional resilience in persons experiencing consequences of traumatic events*. Imex-LTD [in Ukrainian].
- Mykhalchuk, N., & Koval, I. (2024). Psychological functions of sociocultural competence. *Problems of Contemporary Psychology*, 63, 219–241 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2024-63.219-241>
- Pfister, J., & Böhm, G. (2023). On emotion specificity in decision making: Why feeling is for doing. *Judgment and Decision Making*, 18(4), 324–341.
- Çoker, E. N., Stewart, C., & Clark, M. (2022). Perceptions of social norms around healthy and environmentally-friendly food choices: Linking the role of referent groups to behavior. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 974830. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.974830>
- Reva, O. M. (2002). Methodological foundations of emotional resilience formation in early youth. *Problems of General and Pedagogical Psychology: Collection of Scientific Works of H. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 4(3), 215–224 [in Ukrainian].
- Savchenko, S. V. (2020). The role of emotional intelligence in forming stress resistance in adolescents. *Educational Space of Ukraine*, 3, 20–24 [in Ukrainian].
- Zhu, X. (2021). Does emotion affect people's decision making: Evidence from an experimental study. In C. Yuan, X. Li, & J. Kent (Eds.), *Proceedings of the 4th International Conference on Economic Management and Green Development*. (pp. 331–337). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-5359-9_38

Отримано редакцією журналу / Received: 05.03.25

Прорецензовано / Revised: 23.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Artem KONONENKO, Master of Arts
ORCID ID: 0009-00005-5461-4782
e-mail: artkkon@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL STATES AND DECISION-MAKING STYLES IN YOUTH

Background. Numerous issues have intensified in the domestic socio-political sphere, including the challenge of individuals' proper functioning under continuous crisis conditions. The specific ways in which emotional states influence cognitive and behavioral strategies during crisis situations remain insufficiently studied.

Methods. The study employed theoretical, empirical, and psychodiagnostic methods, including the Beck Depression Inventory (A. Beck), the State-Trait Anxiety Inventory (C. Spielberger, adapted by Y. Khanin), Stress Level Diagnostic Method (R. Cattell), Decision-Making Test (DMT), Emotional Resilience Questionnaire, and mathematical-statistical data analysis techniques.

Results. Findings indicate that an impulsive decision-making style positively correlates with anxiety and other negative emotions, reflecting diminished cognitive control. The rational style is associated with psycho-emotional stability and negatively correlates with depression and stress. Avoidance acts as a protective mechanism under emotional load, while the dependent style is linked to the need for social support. The intuitive style appears independent of emotional states. Emotional resilience decreases impulsivity and avoidance, emphasizing the role of self-regulation in decision-making.

Significant gender differences in emotional states were identified: females exhibit higher levels of reactive anxiety and depression compared to males; they predominantly prefer the dependent decision-making style focused on others' opinions, whereas males tend toward an impulsive style characterized by emotionality and reduced self-control. These differences are attributed to sociocultural factors and bear important implications for the development of psychological support during crises.

Conclusions. The emotional state of youth during crisis periods is a key predictor of decision-making style, influenced by the intensity of emotions, sociocultural factors, and life experience. Psychological interventions should focus not only on alleviating negative emotional background but also on fostering self-regulation and rational thinking among young people.

Keywords: emotional state, decision-making, impulsive style, rational style, avoidance style, dependent style, intuitive style, emotional resilience, self-regulation, gender differences, sociocultural factors, youth.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 355.01:159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).8](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).8)

Олена ЛАДИГІНА, асп.
ORCID ID: 0009-0002-6669-1118
e-mail: es@smirnovy.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В'ячеслав СМІРНОВ, асп.
ORCID ID: 0009-0000-6100-6551
e-mail: vs@smirnovy.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ УЧАСТІ У БОЙОВИХ ДІЯХ

Проаналізовано наукові публікації, присвячені особливостям психологічного реагування учасників бойових дій, короткотривалим і довгостроковим наслідкам впливу бойового стресу. Встановлено складний характер психологічних реакцій на стрес війни, що включають як негативні наслідки (моральні травми, посттравматичний стресовий розлад, депресія, тривога, аддиктивна поведінка), так і позитивні психологічні феномени (стресостійкість, резилієнс, посттравматичне зростання). Поширеність посттравматичного стресового розладу серед комбатантів складає близько 30 %, депресивних і тривожних розладів – близько 40 %, що визначає необхідність цілеспрямованих заходів з психологічної корекції та профілактики стрес-асоційованих розладів психіки в учасників бойових дій. Перспективними психологічними феноменами, що дозволяють протидіяти руйнівному впливу на психіку стресу участі в бойових діях, є стресостійкість, резилієнс і посттравматичне зростання, які можуть бути розвинені за допомогою психологічних тренінгів. Сучасні підходи до психологічної корекції несприятливих наслідків бойового стресу ґрунтуються на когнітивно-поведінкових підходах, психоосвіті та соціально-психологічній адаптації ветеранів. Обов'язковою умовою успішної реінтеграції учасників бойових дій є подолання стигматизації і формування сприятливого соціального середовища. Українським учасникам бойових дій притаманні певні психологічні особливості: поєднання високого ризику моральної травми внаслідок необхідності воювати на своїй території та численних воєнних злочинів російських окупантів, з почуттям місії, усвідомленням важливості своєї соціальної ролі як захисників України, та почуттям згуртованості і бойового братерства. Основні перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням психологічних та психопатологічних реакцій на стрес під час участі у бойових діях та їхньому взаємозв'язку, а також з дослідженням протективних психологічних феноменів при бойовому стресі.

Ключові слова: бойовий стрес, психологічне реагування, посттравматичні розлади.

Вступ

Організація Об'єднаних Націй визнала воєнні дії глобальною масштабною і небезпечною загрозою для суспільства і людства загалом, а завдання позбавити майбутні покоління тягаря війни визначено найважливішим завданням кожної держави і всього світового співтовариства (United Nations..., 2024). Однак, незважаючи на декларації, воєнні дії тривають на території десятків країн, у тому числі й в Україні (Human Rights..., 2024). Російське вторгнення в Україну стало найбільшою наземною війною в Європі з часів Другої світової війни (Pavlova et al., 2022), і найважчим соціально-психологічним стресом для українського суспільства за весь час Незалежності (Chumachenko & Chumachenko, 2022).

Психологічні наслідки участі у бойових діях сьогодні є надзвичайно важливою інтердисциплінарною проблемою, яка є предметом вивчення не лише психології, а й соціології, медицини, біології та інших наук (Baez, Santamaria-Garcia, H. & Ibanez A., 2019); для вирішення цієї проблеми необхідна інтеграція знань багатьох галузей і нові методологічні підходи (Poldrack et al., 2019).

Численними дослідженнями було встановлено, що воєнні дії сприяють поглибленню і загостренню міжособистісних і суспільних конфліктів (Goldstein et al., 2018), спричиняють зростання захворюваності на психічні розлади, насамперед депресивного, тривожного і посттравматичного спектру, поширенню зловживання психоактивними речовинами, агресивної та суїцидальної поведінки (Mutamba et al., 2018); ці наслідки можуть проявлятися протягом декількох десятиліть після завершення бойових дій (Nandi et al., 2015).

Участь у бойових діях є надзвичайно потужним і небезпечним психоемоційним стресом, здатним породити катастрофічні наслідки для психіки людини; встановлена

асоційованість стресу війни з депресією, тривогою, суїцидальною та аддиктивною поведінкою, зниженням якості життя та порушеннями психосоціальної адаптації (Pringle Y., 2019).

До початку російського вторгнення було опубліковано багато досліджень, присвячених особливостям психологічного реагування комбатантів, що ґрунтувалися на вивченні контингенту військовослужбовців США та інших країн Заходу, які брали участь у воєнних операціях в різних країнах. У цих дослідженнях були виявлені важливі закономірності психологічних та психопатологічних реакцій, що є відповіддю на стрес війни. Однак, з початком російської агресії стало очевидним, що ці дані потребують доповнення й уточнення з урахуванням особливостей бойових дій в Україні.

Слід зазначити, що українським учасникам бойових дій притаманні суттєві психологічні особливості. Насамперед, на відміну від військовослужбовців західних країн, які воювали за кордоном, українські комбатанти воюють на території своєї країни, захищаючи її, що, з одного боку, є негативним фактором психологічного шоку (Pavlova et al., 2022), а з іншого – надає військовослужбовцю відчуття високої мети і важливості своїх зусиль із захисту Батьківщини, що є захисним психологічним механізмом, який допомагає зменшити тривогу та інші негативні наслідки психологічного стресу війни (Bryant, Schnurr & Pedlar, 2022). Іншою відмінністю є широкое залучення до участі у бойових діях добровольців і мобілізованих цивільних громадян, які не мали попереднього досвіду військової служби, на відміну від західних комбатантів, представлених лише професійними військовими (Goto et al., 2022; Leon et al., 2022).

Сьогодні поступово накопичуються актуальні дані щодо особливостей психологічного реагування українських військовослужбовців під час поточної війни, що дозволяє більш точно планувати заходи з посилення психологічного опору стресу воєнних дій та попередження пов'язаних із ним розладів психіки. Водночас, важливим є критичний аналіз і узагальнення світового досвіду вивчення психологічних реакцій та захисних психологічних механізмів в учасників бойових дій. Інтеграція цих знань відкриває можливість удосконалення існуючих та розробки інноваційних підходів до психологічної допомоги і підтримки учасників бойових дій, відновлення і збереження ментального здоров'я, попередження несприятливих психолого-психіатричних наслідків війни.

Метою дослідження було визначення сучасного стану проблеми психологічних наслідків участі у бойових діях, а також психологічних механізмів протидії несприятливим наслідкам стресу воєнних дій.

Дослідження мало на меті вивчення наукових публікацій з проблеми психологічних наслідків участі у бойових діях, аналіз і узагальнення актуальних наукових даних щодо психологічного реагування, психопатологічних розладів, захисних психологічних механізмів, пов'язаних з участю у бойових діях, а також щодо сучасних підходів до розвитку стресостійкості, резильєнтності та посттравматичного зростання в учасників бойових дій.

Результати

Участь у бойових діях у сучасній психології розглядається як один із найбільш потужних і небезпечних психоемоційних стресів, що справляє складний комплексний вплив на психіку учасників бойових дій і проявляється широким спектром психологічних та психопатологічних реакцій (Markova et al., 2022).

Зміна тактики сучасних бойових дій з руйнуванням традиційної парадигми симетричної війни призвела до необхідності для військовослужбовців швидко реагувати на непередбачувані зміни сценарію бою, що значно посилює стресове і психологічне навантаження на них (Stergiou et al., 2023). Сучасний бойовий стрес пов'язаний з потужними фізіологічними реакціями – підвищеним рівнем метаболізму, активізацією серцево-судинної діяльності та м'язової напруги (Hasselquist et al., 2018), а також зі зміною психологічного стану, зокрема, тривогою, збудженням, когнітивними порушеннями (Bustos D. et al., 2021). Комплекс фізіологічних та психологічних реакцій, що супроводжують бойовий стрес, ускладнює ухвалення рішень під час бою і стає додатковим чинником психологічної травматизації, призводячи до дихотомії, надмірного напруження та неефективного використання фізичних та когнітивних ресурсів у ситуації високого ризику (Jensen et al., 2022). Ці несприятливі реакції справляють потужний короткостроковий вплив на психіку (Adler, & Gutierrez, 2022) і вегетативну нервову систему (Schuurmans et al., 2021), а також спричиняють тривалі негативні наслідки у вигляді посттравматичних стресових розладів (ПТСР) (Stanton et al., 2022), стійких психопатологічних трансформацій (Tornero-Aguilera, Fernandez-Elias, & Clemente-Suarez, 2022) та психосоматичних порушень (Pagen et al., 2021).

Однією з важливих психологічних реакцій участі у бойових діях є моральна травма, що визначається як емоційний дистрес внаслідок конфлікту між високими моральними переконаннями та вимушеною низькоморальною поведінкою (Litz et al., 2009). Моральна травма є одним із ключових конструктів ПТСР, пов'язаним з участю у війні (Koenig et al., 2020).

Війна породжує специфічні парадоксальні етичні ситуації, в яких протиставляються уявлення і реальність:

моральні та релігійні переконання проти військового обов'язку і виживання, міфи про війну проти воєнної реальності, політичні заяви проти реальних подій, життя проти смерті тощо; військовослужбовець змушений перебувати у цій парадоксальній ситуації, і це може призвести до руйнації індивідуальних моральних цінностей та моральної травми (Fleming, 2021).

Моральна травма є складним феноменом, що включає психологічні, моральні та духовні страждання у зв'язку з морально неприйнятними для індивіда подіями; психологічні трансформації, які виникають внаслідок моральної травми, можуть мати потужний і тривалий вплив на психологічне та соціальне функціонування людини (Ames et al., 2019).

Встановлено тісний зв'язок моральної травми з порушеннями психічного здоров'я колишніх комбатантів (Eikenaar T. et al., 2022), стрес-асоційованими психічними розладами та суїцидальною поведінкою (Fani et al., 2021), ПТСР (Terpou et al., 2022), відчуттям втрати мети і сенсу, зради, труднощами адаптації і соціалізації (Molendijk, 2022).

У нинішній війні моральна травма також відіграє важливу роль: дослідження, проведені після повномасштабного вторгнення, виявили виражені психологічні реакції, пов'язані з моральними стражданнями через великі втрати серед населення, невибіркове бомбардування російськими військами житлових районів, шкіл і лікарень, з емоціями гніву, сорому, провини, огиди, розчарування і втрати довіри як у військових, так і у цивільного населення (Cricenti et al., 2022). Деякі автори пов'язують ці моральні емоції з передачею сімейної травми геноциду українців за радянських часів і зазначають, що наслідки колективної травми геноциду можуть слугувати фактором ризику моральної травми та пов'язаних із нею порушень психічного здоров'я під час війни (Kis, 2020; Zasiiekina, & Kozihora M., 2022).

Найскладнішим психологічним бар'єром серед бойових подій є необхідність вбивати ворога, хоча знищення ворожих військових в умовах війни пов'язане зі значно меншим масштабом психологічних проблем порівняно із вбивством некомбатантів (Rivera et al., 2022). В умовах війни знищення ворожого комбатанта усуває потенційну загрозу своїм, є маркером оперативного успіху і повністю відповідає етиці воєнних дій (Krauss et al., 2020). Загалом, більша жорстокість бойових дій була пов'язана з вищим ризиком психічних розладів та вживання психоактивних речовин; важливими факторами були також типи бойових подій (безпосереднє зіткнення з ворогом, знищення ворожих солдатів, смерть та поранення товаришів, загроза власному життю тощо). Слід зазначити, що психологічна підготовка військовослужбовців, яка сконцентрована на місії, згуртованості та розумовій стійкості, може зменшити кількість негативних наслідків для психічного та фізичного здоров'я учасників бойових дій, навіть з урахуванням демографічних відмінностей, різного стану фізичного і психічного здоров'я та особливостей виконуваних ними бойових завдань (Rivera et al., 2022).

Вплив потенційно морально шкідливих ситуацій у бойових умовах сприяє збільшенню ризику самогубства серед учасників бойових дій. Крім того, деякі індивідуально-психологічні характеристики, зокрема, більш високий рівень агресії та нижчий рівень емоційної регуляції, наявність психіатричних проблем і складних життєвих обставин позитивно корелювали з вищим ризиком суїциду у військовослужбовців, які зазнали впливу травматичних подій війни. Це зумовлює необхідність психологічної роботи з комбатантами з високим рівнем

агресивності та низькою емоційною регуляцією для зменшення ризику самогубства після участі у бойових діях (Levi-Belz et al., 2023).

Було підтверджено, що більша ураженість ПТСР і соматичними симптомами пов'язані із перебуванням у зоні бойових дій, навіть за умови, що військовослужбовець не брав безпосередньої участі у бойових зіткненнях; при цьому логістична регресія показала, що серед тих, хто не вважав себе агресивним до служби, ті, хто брав участь у бойових діях, мали втричі більше шансів бути агресивними після служби, ніж ветерани, які не брали безпосередньої участі у боях (Harwood-Gross et al., 2023).

Повномасштабне вторгнення російських військ призвело до масового морального травмування українських цивільних осіб та військовослужбовців; водночас рівень моральної травми у військовослужбовців виявився меншим, ніж у цивільних, що може бути пов'язано з розвиненням у військовослужбовців відчуття місії та активних спрямованих дій для полегшення негативних емоцій (Zasiekina et al., 2024). Важливим протективним психологічним фактором для українських учасників бойових дій є усвідомлення своєї винятково важливої соціальної ролі як захисників рідної землі і мирного населення від російських окупантів (Haydabrus et al., 2022). Наголошується, що чоловіки, які були поранені у боях з ворогом, відчувають гордість і підтримку з боку суспільства, що також допомагає їм впоратися з травмою війни (Kellezi B., & Reicher, 2014).

Важливо, що у багатьох українських військовослужбовців у ході спільного виконання бойових завдань розвивається сильне відчуття згуртованості і приналежності до бойового братерства військовослужбовців, що також може бути захисним психологічним фактором для учасників бойових дій (Bryant et al., 2022).

Вивчення стану психічного здоров'я українських учасників бойових дій (як регулярної армії, так і добровольчих сил територіальної оборони) під час повномасштабного вторгнення виявило у них підвищену поширеність тривоги та депресії (44,1 % та 43,0 % відповідно); водночас, автори дослідження звертають увагу на неоднорідність стану психічного здоров'я українських учасників бойових дій: так, жінкам був притаманний вищий рівень поширеності психічних проблем, наявність більшої кількості дітей у військовослужбовця була пов'язана з меншою виразністю депресії і тривоги, а професійні військові виявили вищий рівень тривожності, ніж ті, хто був у добровольчих формуваннях територіальної оборони (Pavlova et al., 2022). Автори наголошують на тому, що фактори ризику симптомів психічного здоров'я учасників бойових дій можуть залежати від конкретної ситуації, а також необхідність подальших досліджень особливостей психічного реагування українських військовослужбовців.

Сучасна війна характеризується суттєвими технологічними змінами, зокрема, винятково важливою роллю безпілотних літальних апаратів. Оператори безпілотних літальних апаратів є новою категорією військовослужбовців з унікальними завданнями і специфічними умовами бойової роботи. Дослідження Norrholm et al. є одним із перших досліджень особливостей психологічного реагування операторів дистанційно пілотованих літальних апаратів. Автори наголошують, що ці оператори стикаються з унікальними психологічними та інформаційними навантаженнями, які можуть включати дистанційну, хоча й дуже яскраву, взаємодію з цілями та засобами протягом тривалих періодів часу, спостереження, знищення або участь у знищенні цілей, включаючи ворожих військових. Такі потенційно травмуючі події можуть викликати

психологічні реакції, що включають симптоми ПТСР, негативні зміни у когнітивній та афективній сфері. Загальні психологічні реакції у операторів безпілотних апаратів включають прояви розладів адаптації, депресію, проблеми в міжособистісних та інтимних стосунках, а також моральну травму. Оператори безпілотних апаратів піддаються також впливу несприятливих операційних чинників, не пов'язаних безпосередньо з бойовими діями (змінний робочий час, незадовільна ергономіка, тривалі і виснажливі періоди спостереження тощо). Автори вважають, що особливості роботи операторів літальних апаратів можуть бути використані для попередження проблем з психічним здоров'ям шляхом підвищення обізнаності про ситуацію, зменшення операційної невизначеності та ризиків на полі бою. Оператори безпілотних апаратів також повинні бути забезпечені необхідною психологічною та медичною підтримкою, що дозволить зменшити ризик подальших психологічних проблем, включаючи депресію та ПТСР (Norrholm et al., 2023).

Найбільш частим психопатологічним наслідком участі у бойових діях є ПТСР. Повідомляється про кумулятивну захворюваність на ПТСР у ветеранів, учасників бойових дій та звільнених солдатів у 27,8 %; при цьому поширеність цього розладу залежить від тривалості участі у бойових діях та більшої кількості бойових завдань, а також від особливостей методологічних підходів до виявлення та діагностики посттравматичного розладу (Shahmiri Barzoki et al., 2021).

Поширеність ПТСР у цивільних осіб, постраждалих від війни, та військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, значно не відрізнялася, хоча поширеність депресивних і тривожних розладів серед військовослужбовців була меншою (Lim et al., 2022).

Donoho et al. наголошують на значній індивідуальній варіабельності посттравматичних розладів, пропонуючи виділяти чотири траєкторії ПТСР: стійкий, вже існуючий, новий і помірно стабільний; за всіма траєкторіями військовослужбовці, які брали участь у бойових діях, відрізнялися від військовослужбовців, які не були задіяні у військових операціях, навіть після однократної участі в бою, демонструючи вдвічі більшу поширеність і важкість симптомів посттравматичного розладу. Довгострокові моделі засвідчили, що хоча клінічний перебіг симптомів ПТСР виявляє гетерогенні закономірності розвитку, безпосередня участь у бойових діях значуще пов'язана з гіршим психічним здоров'ям (Donoho et al., 2017).

Semenenko et al. дослідили українських військовослужбовців – учасників Антитерористичної операції та Операції Об'єднаних сил – і виявили у них певні обмеження у життєдіяльності, а саме важкість контролю поведінки, труднощі в роботі та спілкуванні; автори зазначають, що безпосередня участь у бойових діях може призвести до ПТСР і наголошують на необхідності психотерапевтичної корекції наслідків стрес-асоційованих порушень психіки у військовослужбовців (Semenenko et al., 2024).

У дослідженні Johnson K. et al. встановлено високу ураженість комбатантів депресивними розладами (поширеність проявів депресії у них виявилася втричі більшою, ніж у популяції, та посттравматичною стресовою симптоматикою (поширеність у п'ять разів більша), а також більшу поширеність суїцидальної поведінки і проявів соціально-психологічної дезадаптації; ці особливості зумовлюють потребу в особливих підходах до психологічної допомоги та психологічної реабілітації колишніх комбатантів (Johnson et al., 2012).

Caldwell et al. звертають увагу на комплексний характер психопатологічних змін в учасників бойових дій і наголошують на значній поширеності у них різноманітних порушень сну, найбільш частими з яких є безсоння та синдром обструктивного апное уві сні. Автори наводять дані про суттєве зростання частоти безсоння (у 6,5 разу) та синдрому обструктивного апное уві сні (у шість разів) в учасників бойових дій; найбільш важливим фактором, що збільшував частоту порушень сну, була безпосередня участь у бойових діях, а факторами, які мали частковий вплив – наявність ПТСР і черепно-мозкова травма (Caldwell et al., 2019).

У ряді досліджень наголошується, що після повернення додому після служби учасники бойових дій стикаються з низкою проблем у намаганні реінтегруватися у цивільне життя, а отримана ними бойова психологічна травма і стигматизація перешкоджає такій реінтеграції (Miller, Pedersen & Marshall, 2017). У цих умовах активізується аддиктивна поведінка, зокрема, пов'язана із вживанням алкоголю і наркотиків, що, у свою чергу, поглиблює десоціалізацію і вимагає комплексного підходу до корекції несприятливих психологічних наслідків участі у бойових діях, спрямованого на усунення посттравматичної стресової симптоматики та на боротьбу зі зловживанням алкоголем (Porter et al., 2018).

Водночас існують відмінності у психологічному реагуванні професійних військових і тих, хто проходить військову службу за призовом, що також слід враховувати при плануванні психологічної допомоги (Kibris, & Goodwin, 2024).

Воєнні дії в Україні актуалізували дослідження психологічних феноменів, які здатні запобігти руйнівній дії стресу від участі у бойових діях і забезпечити позитивні особистісні зміни після перебування в ситуації постійної загрози життю та моральної травми, пов'язаної з війною, зокрема, стресостійкості, резилієнсу і посттравматичному зростанню.

Під стресостійкістю розуміють сукупність установок, переконань і поведінкових тенденцій, які зумовлюють здатність індивіда переносити психоемоційний стрес без істотних негативних наслідків (Lambert, & Lambert, 1999). Стресостійкість забезпечується комплексом взаємопов'язаних індивідуально-психологічних та психосоціальних факторів (Saei, & Lee, 2024) і впливає не лише на поточну реакцію на актуальний стрес, а й значною мірою зумовлює його віддалені наслідки, зокрема ПТСР та стійкі афективні порушення (Bartone, & Homish G.G., 2020), що проявляється і у ході війни в Україні (Predko et al., 2023).

В основі стресостійкості лежать складні нейробіологічні механізми, що забезпечують каскадні фізіологічні реакції на стрес (катехоламінови продукцію, інтенсифікацію центрального кровообігу, гіпервентиляцію, гліколіз тощо) (Feder et al., 2019), а також активацію великих нейронних масивів для забезпечення швидкої реакції на небезпеку (van de Poll et al., 2023).

Індивідуально-особистісні характеристики, що сприяють високій стресостійкості, включають оптимізм, схильність до позитивної переоцінки ситуації та домінування конструктивних копінг-стратегій (Marcisz-Dyla et al., 2022), емпатії та резилієнтності (Spilg, 2021), низький рівень прокрастинації (Sirois, 2023). Водночас наголошується, що ці характеристики не є статичними і можуть бути розвинені в процесі психологічної роботи з індивідом (Young, 2022), зокрема травмофокусованої психотерапії (Zantvoord et al., 2021).

Для розвитку стресостійкості використовуються нейробіологічні підходи, засновані на розвитку здатності до контролю

стресу через пригнічення травматичних спогадів та афективних реакцій, і пов'язане з цим зменшення стресової відповіді і послаблення дії травматичних тригерів (Nowacka-Chmielewska, 2022; Akil, & Nestler, 2023; James et al., 2023).

Поведінкові підходи до розвитку стресостійкості ґрунтуються на техніках когнітивно-поведінкової терапії (Curtiss et al., 2021); їхнє завдання полягає у зміні поведінкової моделі під час дії стресу від дезадаптивної до конструктивної, що допомагає зменшити інтенсивність стресорних впливів і забезпечити адекватне реагування на них (Koksal, 2022).

Іншим перспективним психологічним феноменом, що дозволяє протидіяти важкому психоемоційному стресу, пов'язаному з участю у бойових діях, є резилієнс. Резилієнс розглядається як інтердисциплінарний феномен, який є предметом вивчення психології, медицини та біології (Dulin et al., 2018).

Досі не існує єдиного підходу до концептуалізації та термінологічного визначення резилієнсу. У сучасній психологічній літературі резилієнс розглядається як індивідуально-психологічна характеристика, що зумовлює здатність індивіда опиратися стресовим впливам (Dulin et al., 2018), позитивна психологічна адаптація або позитивна психологічна відповідь на стрес (Stainton et al., 2018; Sisto et al., 2019), стійкість до стресових впливів (Rudzinski et al., 2017), відновлення після стресу, повернення до початкового психологічного стану (Sanderson, & Brewer, 2017), здобуття нових рис або якостей (Aburn et al., 2016). Спільним у всіх дефініціях резилієнсу є розгляд його як позитивного психологічного явища, що сприяє збереженню психічного здоров'я індивіда та посиленню здатності протидіяти психоемоційному стресу.

Assonov зазначає, що резилієнс є динамічним процесом, який відображає здатність особистості відновлювати адаптивне й ефективне психосоціальне функціонування та особистісно зростати після періоду дезадаптивного функціонування, який виник внаслідок дезорганізуючої дії психотравмуючих факторів; ефективний резилієнс пов'язаний із гарними виконавчими функціями (плануванням, вибором пріоритетів, навичками розв'язання проблем), гарною концентрацією уваги на значущих стимулах, ефективним запам'ятовуванням та розв'язанням абстрактних проблем (Assonov, 2022a). Для розвитку резилієнсу автор пропонує одночасний вплив на когнітивні та емоційні компоненти під час психокорекції, що допомагає зменшити негативне афективне реагування, досягти кращих показників резилієнсу, знизити посттравматичний стрес, поліпшити нейроповедінкові прояви та когнітивне функціонування (Assonov, 2021; 2022b).

Важливу роль у протидії руйнівному психоемоційному стресу відводять посттравматичному зростанню, що визначається як позитивні психологічні зміни, які виникають під впливом психологічної травми або складної життєвої ситуації (Tedeschi, Shakespeare-Finch, & Taku, 2018). Концепція посттравматичного зростання була запропонована Tedeschi & Calhoun у 1995 році; центральне місце у ній займала ідея про можливість позитивних змін у самосприйнятті, міжособистісній взаємодії та ставленні до життя після перенесеного важкого психоемоційного стресу, що призводить до зростання самосвідомості і впевненості в собі, позитивного ставлення до інших людей, кращого сприйняття життя, духовного зростання та відкриття нових можливостей (Tedeschi, & Calhoun, 1995). Концепція посттравматичного зростання певною мірою протиставлялася

традиційним підходам, які концентрувалися на негативних наслідках стресу, зокрема, ПТСР, депресії і тривожі; вона наголошувала на наявності альтернативних траєкторій динаміки посттравматичних змін, насамперед позитивних наслідків травматичного досвіду (Dell'Osso et al., 2021; 2022).

Dell'Osso et al. зауважують, що психічна діяльність є інструментом, що дозволяє індивіду відчувати життя у його відносинах в рамках самосвідомості, зокрема, конструювати суб'єктивність, а також порівнювати та узгоджувати власне сприйняття реальності з колективним. Цей процес вимагає як нейробіологічної цілісності, так і адекватних поведінкових взаємодій, причому ці два фактори взаємопов'язані. У межах цієї моделі будь-яка життєва подія, що виходить за рамки звичайного перебігу подій, є потенційно травматичною, здатною призвести до суб'єктивної метаморфози і модифікації саморепрезентації. Однак, травматичні події, попри потенційний ризик, є необхідними для нормального нервово-психічного дозрівання, розвитку ефективного психічного апарату через набуття самосвідомості та адекватне усвідомлення реальності. Водночас автори наголошують, що власне подія може не мати певного змісту, набуваючи його лише за своїми наслідками. Відповідно, подія вважатиметься травматичною, якщо вона негативно змінює визначення ідентичності суб'єкта і не визначає правильні відносини між собою та реальністю, тоді як усвідомлення суб'єктом своєї здатності впоратися з травмою може сприяти зміцненню ідентичності суб'єкта (Dell'Osso et al., 2022).

Bryngersdottir & Halldorsdottir зазначають, що психологічна травма виникає через загрозливу та несподівану подію, яку людина не може контролювати, і яка ставить під сумнів її безпеку та передбачуваність подальших подій. На підставі власного дослідження автори зазначають, що індивіди з вищою стійкістю і самоефективністю мають більшу ймовірність посттравматичного зростання, незважаючи на серйозні загрози чи труднощі; спільними факторами, що сприяли посттравматичному зростанню, виявилися також психологічна підтримка, наявність значущих людей, відсутність повторних травм, внутрішній ресурс (сила волі, мужність, правильне виховання), а також професійна психологічна підтримка та реабілітація. Автори наголошують, що посттравматичне зростання можливе лише за наявності внутрішньої потреби у змінах і усвідомленні необхідності особистісних трансформацій (Bryngersdottir & Halldorsdottir, 2022).

Дискусія і висновки

Вивчення сучасної літератури з проблеми психологічних реакцій на участь у бойових діях засвідчило складність і багатовекторність варіантів психологічного реагування на стрес війни. Психоемоційне навантаження на учасників бойових дій є надзвичайно високим, а стрес війни є найважчим і найнебезпечнішим соціальним стресом. У цьому зв'язку закономірною є тісна асоційованість участі у бойових діях з негативними наслідками для психіки комбатантів (моральною травмою, ПТСР, депресією, тривогою та аддиктивною поведінкою). Водночас, перспективні психологічні феномени стресостійкості, резилієнсу та посттравматичного зростання дозволяють ефективно протидіяти руйнівному впливу стресу під час участі у бойових діях, запобігти виникненню психопатологічних розладів та забезпечити особистісне зростання військовослужбовців, які піддавалися впливу стресу війни.

Українським учасникам бойових дій притаманні певні психологічні особливості, що полягають у поєднанні

більшого ризику моральної травми війни внаслідок необхідності воювати на власній території та військових злочинів російських окупантів, з високим почуттям місця та усвідомленням важливості своєї соціальної ролі як захисників України, відчуттям згуртованості і приналежності до бойового братерства, що допомагає зменшити інтенсивність стресових впливів і протидіяти згубним наслідкам важкого психоемоційного стресу участі у бойових діях.

Існує нагальна потреба у подальших дослідженнях психологічного реагування українських військових в умовах поточної війни та повоєнної відбудови України, з метою визначення шляхів удосконалення психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Основні тенденції розвитку та перспективи досліджень у сфері психологічного реагування учасників бойових дій пов'язані з поглибленим вивченням комплексу психологічних та психопатологічних реакцій на стрес війни у їхніх взаємозв'язках, а також з дослідженням протективних психологічних феноменів стресостійкості, резилієнсу та посттравматичного зростання, що дозволяють протидіяти негативним психоемоційним наслідкам стресу від участі у бойових діях.

Внесок авторів: Олена Ладигіна – концептуалізація, методологія, написання (оригінальна чернетка); В'ячеслав Смирнов – написання (перегляд і редагування).

Список використаних джерел

- Aburn, G., Gott, M., & Hoare, K. (2016). What is resilience? An Integrative Review of the empirical literature. *Journal of Advanced Nursing*, 72(5), 980–1000. <https://doi.org/10.1111/jan.12888>
- Adler, A. B., & Gutierrez, I. A. (2022). Acute Stress Reaction in Combat: Emerging Evidence and Peer-Based Interventions. *Curr. Psychiatry Rep.*, 24, 277–284. <https://doi.org/10.1007/s11920-022-01335-2>
- Akil, H., & Nestler, E. J. (2023). The neurobiology of stress: Vulnerability, resilience, and major depression. *Proc Natl Acad Sci USA*, 120(49), e2312662120. <https://doi.org/10.1073/pnas.2312662120>
- Ames, D., Erickson, Z., Youssef, N. A., Arnold, I., Adamson, C. S., Sones, A. C., Yin, J., Haynes, K., Volk, F., Teng, E. J., Oliver, J. P., & Koenig, H. G. (2019). Moral injury, religiosity, and suicide risk in US veterans and active-duty military with PTSD symptoms. *Military Medicine*, 184(3–4), e271–e278. <https://doi.org/10.1093/milmed/usy148>
- Assonov, D. (2021). Two-Step Resilience-Oriented Intervention for Veterans with Traumatic Brain Injury: A Pilot Randomized Controlled Trial. *Clinical neuropsychiatry*, 18(5), 247–259. <https://doi.org/10.36131/cnforitiditore20210503>
- Assonov, D. (2022a). Correlates and predictors of resilience in veterans with persistent traumatic brain injury symptoms. *Postep Psychiatr Neurol.*, 31(3), 103–113. <https://doi.org/10.5114/ppn.2022.120600>
- Assonov, D. (2022b). Efficacy of two-step resilience-oriented intervention for veterans with a remote traumatic brain injury. *Ukrainian Scientific Medical Youth Journal*, 131(2), 32–43. [https://doi.org/10.32345/USMJ.2\(131\).2022.32-43](https://doi.org/10.32345/USMJ.2(131).2022.32-43)
- Baez, S., Santamaria-Garcia, H., & Ibanez, A. (2019). Disarming Ex-Combatants' Minds: Toward Situated Reintegration Process in Post-conflict Colombia. *Front Psychol.*, 10, 73. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00073>
- Bartone, P. T., & Homish, G. G. (2020). Influence of hardiness, avoidance coping, and combat exposure on depression in returning war veterans: a moderated-mediation study. *J. Affect. Disord.*, 265, 511–518. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.01.127>
- Bryant, R. A., & Schnurr, P. P., Pedlar, D. (2022). Addressing the mental health needs of civilian combatants in Ukraine. *Lancet Psychiatry*, 9, 346–347. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(22\)00097-9](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(22)00097-9)
- Bryngersdottir, H. S., & Halldorsdottir, S. (2022). The challenging journey from trauma to post-traumatic growth: Lived experiences of facilitating and hindering factors. *Scand J Caring Sci.*, 36(3), 752–768. <https://doi.org/10.1111/scs.13037>
- Bustos, D., Guedes, J. C., Vaz, M. P., Pombo, E., Fernandes, R. J., Costa, J. T., & Baptista, J. S. (2021). Non-invasive Physiological Monitoring for Physical Exertion and Fatigue Assessment in Military Personnel: A Systematic Review. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, 8815. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168815>
- Caldwell, J. A., Knapik, J. J., Shing, T. L., Kardouni, J. R., & Lieberman, H. R. (2019). The association of insomnia and sleep apnea with deployment and combat exposure in the entire population of US army soldiers from 1997 to 2011: a retrospective cohort investigation. *Sleep*, 42(8), zsz112. <https://doi.org/10.1093/sleep/zsz112>
- Chumachenko, D., & Chumachenko, T. (2022). Ukraine war: the humanitarian crisis in Kharkiv. *BMJ*, 376, o796. <https://doi.org/10.1136/bmj.o796>

- Cricenti, C., Mari, E., Barchielli, B., Quaglieri, A., Burrai, J., Pizzo, A., D'Alessio, I., Giannini, A. M., Ferracuti, S., & Lausi, G. (2022). Can emotion regulation affect aggressive responses? A study on the Ukrainian-Russian conflict in a non-directly exposed sample. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(10), 6189. <https://doi.org/10.3390/ijerph19106189>
- Curtiss, J. E., Levine, D. S., Ander, I., & Baker, A. W. (2021). Cognitive-Behavioral Treatments for Anxiety and Stress-Related Disorders. *Focus (Am Psychiatr Publ)*, 19(2), 184–189. <https://doi.org/10.1176/appi.focus.20200045>
- Dell'Oso, L., Carpita, B., Cremone, I. M., Gesi, C., D'Ermo, A., De Iorio, G., Massimetti, G., Aguglia, E., Bucci, P., Carpinello, B., Fagioli, A., Roncone, R., Siracusano, A., Vita, A., Carmassi, C., & Maj, M. (2021). Autism spectrum in patients with schizophrenia: correlations with real-life functioning, resilience, and coping styles. *CNS Spectrums*, 27(4), 457–467. <https://doi.org/10.1017/S1092852921000353>
- Dell'Oso, L., Lorenzi, P., Nardi, B., Carmassi, C., & Carpita, B. (2022). Post Traumatic Growth (PTG) in the Frame of Traumatic Experiences. *Clin Neuropsychiatry*, 19(6), 390–393. <https://doi.org/10.36131/cnfortitledore20220606>
- Donoho, C. J., Bonanno, G. A., Porter, B., Kearney, L., & Powell, T. M. (2017). A Decade of War: Prospective Trajectories of Posttraumatic Stress Disorder Symptoms Among Deployed US Military Personnel and the Influence of Combat Exposure. *Am J Epidemiol*, 186(12), 1310–1308. <https://doi.org/10.1093/aje/kwx318>
- Dulin, A. J., Dale, S. K., Earnshaw, V. A., Fava, J. L., Mugavero, M. J., Napravnik, S., Hogan, J. W., Carey, M. P., & Howe, C. J. (2018). Resilience and HIV: a review of the definition and study of resilience. *AIDS Care*, 30(5), S6–S17. <https://doi.org/10.1080/09540121.2018.1515470>
- Eikenaar, T. (2022). Relating to moral injuries: Dutch mental health practitioners on moral injury among military and police workers. *Social Science & Medicine*, 298, 114876. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114876>
- Fani, N., Currier, J. M., Turner, M. D., Gueffo, A., Kloess, M., Jain, J., Turner, M. D., Mekawi, Y., Kuziy, E., Hinrichs, R., Bradley, B., Powers, A., Stevens, J. S., Michopoulos, V., & Turner, J. A. (2021). Moral injury in civilians: Associations with trauma exposure, PTSD, and suicide behavior. *European Journal of Psychotraumatology*, 12(1), 1965464. <https://doi.org/10.1080/2008198.2021.1965464>
- Feder, A., Fred-Torres, S., Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2019). The Biology of Human Resilience: Opportunities for Enhancing Resilience Across the Life Span. *Biol Psychiatry*, 86(6), 443–453. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2019.07.012>
- Fleming, W. H. (2021). Moral injury and the absurd: The suffering of moral paradox. *Journal of Religion and Health*, 60(5), 3012–3033. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>
- Goldstein, L. A., Mehling, W. E., Metzler, T. J., Cohen, B. E., Barnes, D. E., Choucrun, G. J., Silver, A., Talbot, L. S., Maguen, S., Hlavin, J. A., Chesney, M. A., & Neylan, T. C. (2018). Veterans Group Exercise: A randomized pilot trial of an Integrative Exercise program for veterans with posttraumatic stress. *J Affect Disord*, 227, 345–352. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.11.002>
- Goto, R., Guerrero, A. P. S., Speranza, M., Fung, D., Paul, C., & Skokauskas, N. (2022). War is a public health emergency. *Lancet*, 399(10332), 1302. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(22\)00479-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(22)00479-2)
- Harwood-Gross, A., Stern, N., & Brom, D. (2023). Exposure to combat experiences: PTSD, somatization and aggression amongst combat and non-combat veterans. *Int J Psychol*, 58(5), 424–432. <https://doi.org/10.1002/ijop.12917>
- Hasselquist, L., Eddy, M. D., Mitchell, K. B., Brown, S. A., McNamara, J., Hancock, C. L., & Caruso, C. (2018). *Assessing the Impact of Clothing and Individual Equipment (CIE) on Soldier Physical, Biomechanical, and Cognitive Performance Part 1: Test Methodology*. US Army Natick Soldier Research, Development and Engineering Center, Natick, MA, USA. Technical Report NATICK/TR-18/004
- Haydabrus, A., Santana-Santana, M., Lazarenko, Y., & Giménez-Llort, L. (2022). Current War in Ukraine: Lessons from the Impact of War on Combatants' Mental Health during the Last Decade. *Int J Environ Res Public Health*, 19(17), 10536. <https://doi.org/10.3390/ijerph191710536>
- Human Rights Watch (2024). Human Rights: World Report 2024. <https://www.hrw.org/world-report/2024/>
- James, K. A., Stromin, J. I., Steenkamp, N., & Combrinck, M. I. (2023). Understanding the relationships between physiological and psychosocial stress, cortisol and cognition. *Front Endocrinol (Lausanne)*, 14, 1085950. <https://doi.org/10.3389/fendo.2023.1085950>
- Jensen, A. E., Bernards, J. R., Hamilton, J. A., Markwald, R. R., Kelly, K. R., & Biggs, A. T. (2022). Don't Shoot Me: Potential Consequences of Force-on-Force Training Modulate the Human Stress Response. *J Strength Cond Res*, 10, 1519. <https://doi.org/10.1519/JSC.00000000000004481>
- Johnson, K., Asher, J., Kisilewski, M., & Lawry, L. (2012). Former combatants in Liberia: the burden of possible traumatic brain injury among demobilized combatants. *Mil Med*, 177(5), 531–540. <https://doi.org/10.7205/milmed-d-11-00185>
- Kadri, A., Gracey, F., & Leddy A. (2022). What Factors are Associated with Posttraumatic Growth in Older Adults? A Systematic Review. *Clinical gerontologist*, 1(18), 4–21. <https://doi.org/10.1080/07317115.2022.2034200>
- Kellezi, B., & Reicher, S. (2014). The double insult: Explaining gender differences in the psychological consequences of war. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 20(4), 491–504. <https://doi.org/10.1037/pac0000043>
- Kibris, A., & Goodwin, R. (2024). The long-term effects of war exposure on psychological health: An experimental study with Turkish conscript veterans. *Soc Sci Med*, 340, 116453. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116453>
- Kis, O. (2020). Women's experience of the Holodomor: Challenges and ambiguities of motherhood. *Journal of Genocide Research*, 1–20. 1834713. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834713>
- Koenig, H. G., Youssef, N. A., Ames, D., Teng, E. J., & Hill, T. D. (2020). Examining the overlap between moral injury and PTSD in US veterans and active duty military. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 208(1), 7–12. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000798>
- Koksal, B. (2022). Is cognitive ability a factor in explaining differences in physiological and psychological stress responses? *Arch Med Sci*, 18(2), 553–558. <https://doi.org/10.5114/aoms/145940>
- Krauss, S. W., Züst, J., Frankfurt, S., Kumaratana, P., Riviere, L. A., Hocut, J., Sowden, W. J., & Adler, A. B. (2021). Distinguishing the Effects of Life Threat, Killing Enemy Combatants, and Unjust War Events in U.S. Service Members. *J Trauma Stress*, 34(2), 357–366. <https://doi.org/10.1002/jts.22635>
- Lambert C. E. Jr., & Lambert V. A. (1999). Psychological hardness: state of the science. *Holist Nurs Pract*, 13(3), 11–19. <https://doi.org/10.1097/00004650-199904000-00004>
- Leon, D. A., Jdanov, D., Gerry, C. J., Grigoriev, P., Jasilionis, D., McKee, M., Mesle, F., Penina, O., Twigg, J., Vallin, J. & Vagero, D. (2022). The Russian invasion of Ukraine and its public health consequences. *Lancet Reg Health Europe*, 15, 100358. <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2022.100358>
- Levi-Belz, Y., Ben-Yehuda, A., & Zerach, G. (2023). Suicide risk among combatants: The longitudinal contributions of pre-enlistment characteristics, pre-deployment personality factors and moral injury. *J Affect Disord*, 324, 624–631. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2022.12.160>
- Lim, I. C. Z., Tam, W. W., Chudzicka-Czapala, A., McIntyre, R. S., Teopiz, K. M., Ho, R. C., & Ho, C. S. (2022). Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war-and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 978703. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.978703>
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
- Marcisz-Dyla, E., Dąbek, J., Irzyniec, T., & Marcisz, C. (2022). Personality Traits, Strategies of Coping with Stress and Psychophysical Wellbeing of Surgical and Non-Surgical Doctors in Poland. *Int J Environ Res Public Health*, 19(3), 1646. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031646>
- Markova, M. V., Aliieva, T. A., Markov, A. R., Korop, O. A., Lisovaya, E. V., Babych, V. V. & Vyazmitinova S. O. (2022). Disorders of adaptation of combatants and their medical and psychological rehabilitation at the sanatorium stage of treatment. *Wiad Lek*, 75(2), 444–450. PMID: 35307674
- Miller, S. M., Pedersen, E. R., & Marshall, G. N. (2017). Combat experience and problem drinking in veterans: Exploring the roles of PTSD, coping motives, and perceived stigma. *Addict Behav*, 66, 90–95. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.11.011>
- Molendijk, T. (2022). Warnings against romanticising moral injury. *The British Journal of Psychiatry: The Journal of Mental Science*, 220(1), 1–3. <https://doi.org/10.1192/bjp.2021.114>
- Mutamba, B. B., Kane, J. C., de Jong, J. T. V. M., Okello, J., Musisi, S., & Kohrt, B. A. (2018). Psychological treatments delivered by community health workers in low-resource government health systems: effectiveness of group interpersonal psychotherapy for caregivers of children affected by nodding syndrome in Uganda. *Psychol Med*, 48(15), 2573–2583. <https://doi.org/10.1017/S0033291718000193>
- Nandi, C., Crombach, A., Bambonye, M., Elbert, T., & Weierstall, R. (2015). Predictors of posttraumatic stress and appetitive aggression in active soldiers and former combatants. *Eur J Psychotraumatol*, 6, 26553. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v6.26553>
- Norrholm, S. D., Maples-Keller, J. L., Rothbaum, B. O., & Tossell, C. C. (2023). Remote Warfare with Intimate Consequences: Psychological Stress in Service Member and Veteran Remotely-Piloted Aircraft (RPA) Personnel. *J Ment Health Clin Psychol*, 7(3), 37–49. <https://doi.org/10.29245/2578-2959/2023/3.1289>
- Nowacka-Chmielewska, M., Grabowska, K., Grabowski, M., Meybohm, P., Burek, M., & Malecki, A. (2022). Running from Stress: Neurobiological Mechanisms of Exercise-Induced Stress Resilience. *Int J Mol Sci*, 23(21), 13348. <https://doi.org/10.3390/ijms232113348>
- Pagen, L. H. G., Smeets, T., Schmiedek, L., Yassa, M. A., Verhey, F. R. J., & Jacobs, H. I. L. (2021). Elevated Activity of the Sympathetic Nervous System Is Related to Diminished Practice Effects in Memory: A Pilot Study. *J Alzheimer's Dis*, 80, 1675–1685. <https://doi.org/10.3233/JAD-200783>
- Pavlova, I., Graf-Vlachy, L., Petrytsa, P., Wang, S., & Zhang, S. X. (2022). Early evidence on the mental health of Ukrainian civilian and professional combatants during the Russian invasion. *Eur Psychiatry*, 65(1), e79. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2022.2335>
- Poldrack, R. A., Monahan, J., Imrey, P. B., Reyna, V., Raichle, M. E., Faigman, D., & Buckholtz, J. W. (2018). Predicting Violent Behavior: What Can Neuroscience Add? *Trends Cogn Sci*, 22(2), 111–123. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.11.003>
- Porter, B., Hoge, C. W., Tobin, L. E., Donoho, C. J., Castro, C. A., Luxton, D. D., & Faix, D. (2018). Measuring Aggregated and Specific Combat Exposures: Associations Between Combat Exposure Measures and Posttraumatic Stress

- Disorder, Depression, and Alcohol-Related Problems. *J Trauma Stress*, 31(2), 296–306. <https://doi.org/10.1002/jts.22273>
- Predko, V., Schabus, M., & Danyliuk, I. (2023). Psychological characteristics of the relationship between mental health and hardness of Ukrainians during the war. *Front Psychol.*, 14, 1282326. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1282326>
- Pringle, Y. (2019). *Psychiatry and decolonization in Uganda: mental health in historical perspectives*. Palgrave Macmillan, London, UK. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60095-0>
- Rivera, A. C., LeardMann, C. A., Rull, R. P., Cooper, A., Warner, S., Faix, D., Deagle, E., Neff, R., Caserta, R., & Adler, A. B. (2022). Millennium Cohort Study Team. Combat exposure and behavioral health in U.S. Army Special Forces. *PLoS One*, 17(6), e0270515. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270515>
- Rudzinski, K., McDonough, P., Gartner, R., & Strike, C. (2017). Is there room for resilience? A scoping review and critique of substance use literature and its utilization of the concept of resilience. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s13011-017-0125-2>
- Saei E., & Lee R. T. (2024). Psychological hardness, social support, and emotional labor among nurses in Iran during the COVID-19 pandemic: A cross-sectional survey study. *Int J Nurs Stud Adv.*, 7, 100249. <https://doi.org/10.1016/j.ijnsa.2024.100249>
- Sanderson, B., & Brewer, M. (2017). What do we know about student resilience in health professional education? A scoping review of the literature. *Nurse Education Today*, 58, 65–71. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2017.07.018>
- Schuermans, A. A. T., Nijhof, K. S., Cima, M., Scholte, R., Popma, A., & Otten, R. (2021). Alterations of Autonomic Nervous System and HPA Axis Basal Activity and Reactivity to Acute Stress: A Comparison of Traumatized Adolescents and Healthy Controls. *Stress*, 24, 876–887. <https://doi.org/10.1080/10253890.2021.1900108>
- Semenenko, O., Dobrovolskyi, U., Yarmolchik, M., Stolnets, S., & Tarasov, O. (2024). PSTD Treatment of Joint Forces Operation Combatants: A Case Study. *J Nerv Ment Dis.*, 212(10), 535–540. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000001801>
- Shahmiri Barzoki, H., Ebrahimi, M., Khoshdel, A., Noorbala, A. A., Rahnejat, A. M., Avarzamani, L., Shahed Hagh Ghadam, H., & Avakh, F. (2021). Studying the Prevalence of PTSD in Veterans, Combatants and Freed Soldiers of Iran-Iraq War: A Systematic and Meta-analysis Review. *Psychol Health Med.*, 28(3), 812–818. <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1981408>
- Sirois, F. M. (2023). Procrastination and Stress: A Conceptual Review of Why Context Matters. *Int J Environ Res Public Health*, 20(6), 5031. <https://doi.org/10.3390/ijerph20065031>
- Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L. L., Ricci, G., Tartagliani, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina*, 55(11), 745. <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>
- Spilg, E. G., McNeill, K., Sabri, E., Duffy, M. C., Ananny, L., Graham, J. D., LeBlanc, V., & Wells, P. S. (2021). A cross-sectional study of the interrelationship between burnout, empathy and resilience in academic physicians. *Psychol Health Med.*, 1–8, 1954670. <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1954670>
- Stanton, A., Chisholm, K., Kaiser, N., Rosen, M., Upthegrove, R., Ruhmann, S., & Wood, S. J. (2018). Resilience as a multimodal dynamic process. *Early Intervention in Psychiatry*, 13(4), 725–732. <https://doi.org/10.1111/eip.12726>
- Stanton, K. M., Wylie, L., Kotchetkova, I., Coy, A. M. Y., Carroll, G., La Gerche, A., & Celermajer, D. S. (2022). Soldiers' Heart: A Prospective Study of Cardiac Remodeling in Soldiers Undergoing Progressive Intensive Exercise Training. *Med. Sci. Sports Exerc.*, 54, 2011–2019. <https://doi.org/10.1249/MSS.0000000000003006>
- Stergiou, M., Robles-Perez, J. J., Rey-Mota, J., Tornero-Aguilera, J. F., & Clemente-Suarez, V. J. (2023). Psychophysiological Responses in Soldiers during Close Combat: Implications for Occupational Health and Fitness in Tactical Populations. *Healthcare (Basel)*, 12(1), 82. <https://doi.org/10.3390/healthcare12010082>
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1995). *Trauma & transformation: Growing in the aftermath of suffering*. Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483326931>
- Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., & Taku, K. (2018). *Posttraumatic Growth: Theory, Research, and Applications (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315527451>
- Terpou, B. A., Lloyd, C. S., Densmore, M., McKinnon, M. C., Theberge, J., Neufeld, R., Jetly, R., & Lanius, R. A. (2022). Moral wounds run deep: Exaggerated midbrain functional network connectivity across the default mode network in posttraumatic stress disorder. *Journal of Psychiatry & Neuroscience*, 47(1), e56–e66. <https://doi.org/10.1503/jpn.210117>
- Tornero-Aguilera, J. F., Fernandez-Elias, V. E., & Clemente-Suarez, V. J. (2022). Ready for Combat, Psychophysiological Modifications in a Close-Quarter Combat Intervention After an Experimental Operative High-Intensity Interval Training. *J. Strength. Cond. Res.*, 36, 732–737. <https://doi.org/10.1519/JSC.0000000000003495>
- United Nations: Peace and Security (2024). <https://www.un.org/en/global-issues/peace-and-security/>
- Van de Poll, Y., Cras, Y., & Ellender, T. J. (2023). The neurophysiological basis of stress and anxiety – comparing neuronal diversity in the bed nucleus of the stria terminalis (BNST) across species. *Front Cell Neurosci.*, 17, 1225758. <https://doi.org/10.3389/fncel.2023.1225758>
- Young, G. (2022). Psychotherapeutic Change Mechanisms and Causal Psychotherapy: Applications to Child Abuse and Trauma. *J Child Adolesc Trauma*, 15(3), 911–923. <https://doi.org/10.1007/s40653-022-00438-5>
- Zantvoord, J. B., Zhutovsky, P., Ensink, J. B., Op den Kelder, R., van Wingen, G. A., & Lindauer, R. J. (2021). Trauma-focused psychotherapy response in youth with posttraumatic stress disorder is associated with changes in insula volume. *Journal of Psychiatric Research*, 132, 207–214. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.10.037>
- Zasiekina, L., Duchyminska, T., Bifulco, A., & Bignardi, G. (2024). War trauma impacts in Ukrainian combat and civilian populations: Moral injury and associated mental health symptoms. *Mil Psychol.*, 36(5), 555–566. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2235256>
- Zasiekina, L., & Kozihora, M. (2022). Cultural adaptation and standardization of military injury symptoms scale. *Psychological Prospects Journal*, 39, 139–152. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas>

References

- Aburn, G., Gott, M., & Hoare, K. (2016). What is resilience? An Integrative Review of the empirical literature. *Journal of Advanced Nursing*, 72(5), 980–1000. <https://doi.org/10.1111/jan.12888>
- Adler, A. B., & Gutierrez, I. A. (2022). Acute Stress Reaction in Combat: Emerging Evidence and Peer-Based Interventions. *Curr. Psychiatry Rep.*, 24, 277–284. <https://doi.org/10.1007/s11920-022-01335-2>
- Akil, H., & Nestler, E. J. (2023). The neurobiology of stress: Vulnerability, resilience, and major depression. *Proc Natl Acad Sci USA*, 120(49), e2312662120. <https://doi.org/10.1073/pnas.2312662120>
- Ames, D., Erickson, Z., Youssef, N. A., Arnold, I., Adamson, C. S., Sones, A. C., Yin, J., Haynes, K., Volk, F., Teng, E. J., Oliver, J. P., & Koenig, H. G. (2019). Moral injury, religiosity, and suicide risk in US veterans and active-duty military with PTSD symptoms. *Military Medicine*, 184(3–4), e271–e278. <https://doi.org/10.1093/milmed/usy148>
- Assonov, D. (2021). Two-Step Resilience-Oriented Intervention for Veterans with Traumatic Brain Injury: A Pilot Randomized Controlled Trial. *Clinical neuropsychiatry*, 18(5), 247–259. <https://doi.org/10.36131/cnforitieditore20210503>
- Assonov, D. (2022a). Correlates and predictors of resilience in veterans with persistent traumatic brain injury symptoms. *Postep Psychiatr Neurol.*, 31(3), 103–113. <https://doi.org/10.5114/ppn.2022.120600>
- Assonov, D. (2022b). Efficacy of two-step resilience-oriented intervention for veterans with a remote traumatic brain injury. *Ukrainian Scientific Medical Youth Journal*, 131(2), 32–43. [https://doi.org/10.32345/USMJ.2\(131\).2022.32-43](https://doi.org/10.32345/USMJ.2(131).2022.32-43)
- Baez, S., Santamaria-Garcia, H., & Ibanez, A. (2019). Disarming Ex-Combatants' Minds: Toward Situated Reintegration Process in Post-conflict Colombia. *Front Psychol.*, 10, 73. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00073>
- Bartone, P. T., & Homish, G. G. (2020). Influence of hardness, avoidance coping, and combat exposure on depression in returning war veterans: a moderated-mediation study. *J. Affect. Disord.*, 265, 511–518. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.01.127>
- Bryant, R. A., & Schnurr, P. P., Pedlar, D. (2022). Addressing the mental health needs of civilian combatants in Ukraine. *Lancet Psychiatry*, 9, 346–347. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(22\)00097-9](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(22)00097-9)
- Bryngelisdottir, H. S., & Halldorsdottir, S. (2022). The challenging journey from trauma to post-traumatic growth: Lived experiences of facilitating and hindering factors. *Scand J Caring Sci.*, 36(3), 752–768. <https://doi.org/10.1111/scs.13037>
- Bustos, D., Guedes, J. C., Vaz, M. P., Pombo, E., Fernandes, R. J., Costa, J. T., & Baptista, J. S. (2021). Non-invasive Physiological Monitoring for Physical Exertion and Fatigue Assessment in Military Personnel: A Systematic Review. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, 8815. <https://doi.org/10.3390/ijerph18168815>
- Caldwell, J. A., Knapik, J. J., Shing, T. L., Kardouni, J. R., & Lieberman, H. R. (2019). The association of insomnia and sleep apnea with deployment and combat exposure in the entire population of US army soldiers from 1997 to 2011: a retrospective cohort investigation. *Sleep*, 42(8), zsz112. <https://doi.org/10.1093/sleep/zsz112>
- Chumachenko, D., & Chumachenko, T. (2022). Ukraine war: the humanitarian crisis in Kharkiv. *BMJ*, 376, o796. <https://doi.org/10.1136/bmj.o796>
- Cricenti, C., Mari, E., Barchielli, B., Quaglieri, A., Burrai, J., Pizzo, A., D'Alessio, I., Giannini, A. M., Ferracuti, S., & Lausi, G. (2022). Can emotion regulation affect aggressive responses? A study on the Ukrainian–Russian conflict in a non-directly exposed sample. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(10), 6189. <https://doi.org/10.3390/ijerph19106189>
- Curtiss, J. E., Levine, D. S., Ander, I., & Baker, A. W. (2021). Cognitive-Behavioral Treatments for Anxiety and Stress-Related Disorders. *Focus (Am Psychiatr Publ.)*, 19(2), 184–189. <https://doi.org/10.1176/appi.focus.20200045>
- Dell'Osso, L., Carpita, B., Cremone, I. M., Gesi, C., D'Ermo, A., De Iorio, G., Massimetti, G., Aguglia, E., Bucci, P., Carpinello, B., Fagioli, A., Roncone, R., Siracusano, A., Vita, A., Carmassi, C., & Maj, M. (2021). Autism spectrum in patients with schizophrenia: correlations with real-life functioning, resilience, and coping styles. *CNS Spectrums*, 27(4), 457–467. <https://doi.org/10.1017/S1092852921000353>
- Dell'Osso, L., Lorenzi, P., Nardi, B., Carmassi, C., & Carpita, B. (2022). Post Traumatic Growth (PTG) in the Frame of Traumatic Experiences. *Clin Neuropsychiatry*, 19(6), 390–393. <https://doi.org/10.36131/cnforitieditore20220606>

- Donoho, C. J., Bonanno, G. A., Porter, B., Kearney, L., & Powell, T. M. (2017). A Decade of War: Prospective Trajectories of Posttraumatic Stress Disorder Symptoms Among Deployed US Military Personnel and the Influence of Combat Exposure. *Am J Epidemiol.*, 186(12), 1310–1308. <https://doi.org/10.1093/aje/kwx318>
- Dulin, A. J., Dale, S. K., Earnshaw, V. A., Fava, J. L., Mugavero, M. J., Napravnik, S., Hogan, J. W., Carey, M. P., & Howe, C. J. (2018). Resilience and HIV: a review of the definition and study of resilience. *AIDS Care*, 30(5), S6–S17. <https://doi.org/10.1080/09540121.2018.1515470>
- Eikenaar, T. (2022). Relating to moral injuries: Dutch mental health practitioners on moral injury among military and police workers. *Social Science & Medicine*, 298, 114876. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114876>
- Fani, N., Currier, J. M., Turner, M. D., Guelfo, A., Kloess, M., Jain, J., Turner, M. D., Mekawi, Y., Kuziy, E., Hinrichs, R., Bradley, B., Powers, A., Stevens, J. S., Michopoulos, V., & Turner, J. A. (2021). Moral injury in civilians: Associations with trauma exposure, PTSD, and suicide behavior. *European Journal of Psychotraumatology*, 12(1). 1965464. <https://doi.org/10.1080/2008198.2021.1965464>
- Feder, A., Fred-Torres, S., Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2019). The Biology of Human Resilience: Opportunities for Enhancing Resilience Across the Life Span. *Biol Psychiatry*, 86(6), 443–453. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2019.07.012>
- Fleming, W. H. (2021). Moral injury and the absurd: The suffering of moral paradox. *Journal of Religion and Health*, 60(5), 3012–3033. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>
- Goldstein, L. A., Mehling, W. E., Metzler, T. J., Cohen, B. E., Barnes, D. E., Choucrun, G. J., Silver, A., Talbot, L. S., Maguen, S., Hlavin, J. A., Chesney, M. A., & Neylan, T. C. (2018). Veterans Group Exercise: A randomized pilot trial of an Integrative Exercise program for veterans with posttraumatic stress. *J Affect Disord.*, 227, 345–352. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2017.11.002>
- Goto, R., Guerrero, A. P. S., Speranza, M., Fung, D., Paul, C., & Skokauskas, N. (2022). War is a public health emergency. *Lancet*, 399(10332), 1302. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(22\)00479-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(22)00479-2)
- Harwood-Gross, A., Stern, N., & Brom, D. (2023). Exposure to combat experiences: PTSD, somatization and aggression amongst combat and non-combat veterans. *Int J Psychol.*, 58(5), 424–432. <https://doi.org/10.1002/ijop.12917>
- Hasselquist, L., Eddy, M. D., Mitchell, K. B., Brown, S. A., McNamara, J., Hancock, C. L., & Caruso, C. (2018). *Assessing the Impact of Clothing and Individual Equipment (CIE) on Soldier Physical, Biomechanical, and Cognitive Performance Part 1: Test Methodology*. US Army Natick Soldier Research, Development and Engineering Center; Natick, MA, USA. Technical Report NATICK/TR-18/004
- Haydabrus, A., Santana-Santana, M., Lazarenko, Y., & Giménez-Llort, L. (2022). Current War in Ukraine: Lessons from the Impact of War on Combatants' Mental Health during the Last Decade. *Int J Environ Res Public Health*, 19(17), 10536. <https://doi.org/10.3390/ijerph191710536>
- Human Rights Watch (2024). Human Rights: World Report 2024. <https://www.hrw.org/world-report/2024/>
- James, K. A., Stromin, J. I., Steenkamp, N., & Combrink, M. I. (2023). Understanding the relationships between physiological and psychosocial stress, cortisol and cognition. *Front Endocrinol (Lausanne)*, 14, 1085950. <https://doi.org/10.3389/fendo.2023.1085950>
- Jensen, A. E., Bernards, J. R., Hamilton, J. A., Markwald, R. R., Kelly, K. R., & Biggs, A. T. (2022). Don't Shoot Me: Potential Consequences of Force-on-Force Training Modulate the Human Stress Response. *J. Strength. Cond. Res.*, 10, 1519. <https://doi.org/10.1519/JSC.00000000000004481>
- Johnson, K., Asher, J., Kisilewski, M., & Lawry, L. (2012). Former combatants in Liberia: the burden of possible traumatic brain injury among demobilized combatants. *Mil Med.*, 177(5), 531–540. <https://doi.org/10.7205/milmed-d-11-00185>
- Kadri, A., Gracey, F., & Leddy A. (2022). What Factors are Associated with Posttraumatic Growth in Older Adults? A Systematic Review. *Clinical gerontologist*, 1(18), 4–21. <https://doi.org/10.1080/07317115.2022.2034200>
- Kellezi, B., & Reicher, S. (2014). The double insult: Explaining gender differences in the psychological consequences of war. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 20(4), 491–504. <https://doi.org/10.1037/pac0000043>
- Kibris, A., & Goodwin, R. (2024). The long-term effects of war exposure on psychological health: An experimental study with Turkish conscript veterans. *Soc Sci Med.*, 340, 116453. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2023.116453>
- Kis, O. (2020). Women's experience of the Holodomor: Challenges and ambiguities of motherhood. *Journal of Genocide Research*, 1–20. 1834713. <https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834713>
- Koenig, H. G., Youssef, N. A., Ames, D., Teng, E. J., & Hill, T. D. (2020). Examining the overlap between moral injury and PTSD in US veterans and active duty military. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 208(1), 7–12. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000000798>
- Koksal, B. (2022). Is cognitive ability a factor in explaining differences in physiological and psychological stress responses? *Arch Med Sci.*, 18(2), 553–558. <https://doi.org/10.5114/aoms/145940>
- Krauss, S. W., Zust, J., Frankfurt, S., Kumparatana, P., Riviere, L. A., Hocut, J., Sowden, W. J., & Adler, A. B. (2021). Distinguishing the Effects of Life Threat, Killing Enemy Combatants, and Unjust War Events in U.S. Service Members. *J Trauma Stress*, 34(2), 357–366. <https://doi.org/10.1002/jts.22635>
- Lambert C. E. Jr., & Lambert V. A. (1999). Psychological hardiness: state of the science. *Holist Nurs Pract.*, 13(3), 11–19. <https://doi.org/10.1097/00004650-199904000-00004>
- Leon, D. A., Jdanov, D., Gerry, C. J., Grigoriev, P., Jasilionis, D., McKee, M., Mesle, F., Penina, O., Twigg, J., Vallin, J. & Vagero, D. (2022). The Russian invasion of Ukraine and its public health consequences. *Lancet Reg Health Europe*, 15, 100358. <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2022.100358>
- Levi-Belz, Y., Ben-Yehuda, A., & Zerach, G. (2023). Suicide risk among combatants: The longitudinal contributions of pre-enlistment characteristics, pre-deployment personality factors and moral injury. *J Affect Disord.*, 324, 624–631. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2022.12.160>
- Lim, I. C. Z., Tam, W. W., Chudzicka-Czapala, A., McIntyre, R. S., Teopiz, K. M., Ho, R. C., & Ho, C. S. (2022). Prevalence of depression, anxiety and post-traumatic stress in war-and conflict-afflicted areas: A meta-analysis. *Frontiers in Psychiatry*, 2136, 978703. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.978703>
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., & Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
- Marcisz-Dyla, E., Dąbek, J., Irzyniec, T., & Marcisz, C. (2022). Personality Traits, Strategies of Coping with Stress and Psychophysical Wellbeing of Surgical and Non-Surgical Doctors in Poland. *Int J Environ Res Public Health*, 19(3), 1646. <https://doi.org/10.3390/ijerph19031646>
- Markova, M. V., Aliieva, T. A., Markov, A. R., Korop, O. A., Lisovaya, E. V., Babych, V. V. & Vyazmitinova S. O. (2022). Disorders of adaptation of combatants and their medical and psychological rehabilitation at the sanatorium stage of treatment. *Wiad Lek.*, 75(2), 444–450. PMID: 35307674
- Miller, S. M., Pedersen, E. R., & Marshall, G. N. (2017). Combat experience and problem drinking in veterans: Exploring the roles of PTSD, coping motives, and perceived stigma. *Addict Behav.*, 66, 90–95. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.11.011>
- Molendijk, T. (2022). Warnings against romanticising moral injury. *The British Journal of Psychiatry: The Journal of Mental Science*, 220(1), 1–3. <https://doi.org/10.1192/bjp.2021.114>
- Mutamba, B. B., Kane, J. C., de Jong, J. T. V. M., Okello, J., Musisi, S., & Kohrt, B. A. (2018). Psychological treatments delivered by community health workers in low-resource government health systems: effectiveness of group interpersonal psychotherapy for caregivers of children affected by nodding syndrome in Uganda. *Psychol Med.*, 48(15), 2573–2583. <https://doi.org/10.1017/S0033291718000193>
- Nandi, C., Crombach, A., Bambonye, M., Elbert, T., & Weierstall, R. (2015). Predictors of posttraumatic stress and appetitive aggression in active soldiers and former combatants. *Eur J Psychotraumatol.*, 6, 26553. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v6.26553>
- Norholm, S. D., Maples-Keller, J. L., Rothbaum, B. O., & Tossell, C. C. (2023). Remote Warfare with Intimate Consequences: Psychological Stress in Service Member and Veteran Remotely-Piloted Aircraft (RPA) Personnel. *J Ment Health Clin Psychol.*, 7(3), 37–49. <https://doi.org/10.29245/2578-2959/2023/3.1289>
- Nowacka-Chmielewska, M., Grabowska, K., Grabowski, M., Meybohm, P., Burek, M., & Malecki, A. (2022). Running from Stress: Neurobiological Mechanisms of Exercise-Induced Stress Resilience. *Int J Mol Sci.*, 23(21), 13348. <https://doi.org/10.3390/ijms232113348>
- Pagen, L. H. G., Smeets, T., Schmiedek, L., Yassa, M. A., Verhey, F. R. J., & Jacobs, H. I. L. (2021). Elevated Activity of the Sympathetic Nervous System Is Related to Diminished Practice Effects in Memory: A Pilot Study. *J Alzheimer's Dis.*, 80, 1675–1685. <https://doi.org/10.3233/JAD-200783>
- Pavlova, I., Graf-Vlachy, L., Petrytsa, P., Wang, S., & Zhang, S. X. (2022). Early evidence on the mental health of Ukrainian civilian and professional combatants during the Russian invasion. *Eur Psychiatry*, 65(1), e79. <https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2022.2335>
- Poldrack, R. A., Monahan, J., Imrey, P. B., Reyna, V., Raichle, M. E., Faigman, D., & Buckholz, J. W. (2018). Predicting Violent Behavior: What Can Neuroscience Add? *Trends Cogn Sci.*, 22(2), 111–123. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2017.11.003>
- Porter, B., Hoge, C. W., Tobin, L. E., Donoho, C. J., Castro, C. A., Lutron, D. D., & Faix, D. (2018). Measuring Aggregated and Specific Combat Exposures: Associations Between Combat Exposure Measures and Posttraumatic Stress Disorder, Depression, and Alcohol-Related Problems. *J Trauma Stress*, 31(2), 296–306. <https://doi.org/10.1002/jts.22273>
- Predko, V., Schabus, M., & Danyliuk, I. (2023). Psychological characteristics of the relationship between mental health and hardiness of Ukrainians during the war. *Front Psychol.*, 14, 1282326. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1282326>
- Pringle, Y. (2019). *Psychiatry and decolonization in Uganda: mental health in historical perspectives*. Palgrave MacMillan, London, UK. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-60095-0>
- Rivera, A. C., LeardMann, C. A., Rull, R. P., Cooper, A., Warner, S., Faix, D., Deagle, E., Neff, R., Caserta, R., & Adler, A. B. (2022). Millennium Cohort Study Team. Combat exposure and behavioral health in U.S. Army Special Forces. *PLoS One*, 17(6), e0270515. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270515>
- Rudzinski, K., McDonough, P., Gartner, R., & Strike, C. (2017). Is there room for resilience? A scoping review and critique of substance use literature and its utilization of the concept of resilience. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s13011-017-0125-2>

- Saei E., & Lee R. T. (2024). Psychological hardiness, social support, and emotional labor among nurses in Iran during the COVID-19 pandemic: A cross-sectional survey study. *Int J Nurs Stud Adv.*, 7, 100249. <https://doi.org/10.1016/j.ijnasa.2024.100249>
- Sanderson, B., & Brewer, M. (2017). What do we know about student resilience in health professional education? A scoping review of the literature. *Nurse Education Today*, 58, 65–71. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2017.07.018>
- Schuurmans, A. A. T., Nijhof, K. S., Cima, M., Scholte, R., Popma, A., & Otten, R. (2021). Alterations of Autonomic Nervous System and HPA Axis Basal Activity and Reactivity to Acute Stress: A Comparison of Traumatized Adolescents and Healthy Controls. *Stress*, 24, 876–887. <https://doi.org/10.1080/10253890.2021.1900108>
- Semenenko, O., Dobrovolskyi, U., Yarmolchik, M., Stolinet, S., & Tarasov, O. (2024). PTSD Treatment of Joint Forces Operation Combatants: A Case Study. *J Nerv Ment Dis.*, 212(10), 535–540. <https://doi.org/10.1097/NMD.0000000000001801>
- Shahmiri Barzoki, H., Ebrahimi, M., Khoshdel, A., Noorbala, A. A., Rahnejat, A. M., Avarzamani, L., Shahed Hagh Ghadam, H., & Avakh, F. (2021). Studying the Prevalence of PTSD in Veterans, Combatants and Freed Soldiers of Iran-Iraq War: A Systematic and Meta-analysis Review. *Psychol Health Med.*, 28(3), 812–818. <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1981408>
- Sirois, F. M. (2023). Procrastination and Stress: A Conceptual Review of Why Context Matters. *Int J Environ Res Public Health*, 20(6), 5031. <https://doi.org/10.3390/ijerph20065031>
- Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L. L., Ricci, G., Tartaglioni, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina*, 55(11), 745. <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>
- Spilg, E. G., McNeill, K., Sabri, E., Duffy, M. C., Ananny, L., Graham, J. D., LeBlanc, V., & Wells, P. S. (2021). A cross-sectional study of the interrelationship between burnout, empathy and resilience in academic physicians. *Psychol Health Med.*, 1–8, 1954670. <https://doi.org/10.1080/13548506.2021.1954670>
- Stainton, A., Chisholm, K., Kaiser, N., Rosen, M., Upthegrove, R., Ruhmann, S., & Wood, S. J. (2018). Resilience as a multimodal dynamic process. *Early Intervention in Psychiatry*, 13(4), 725–732. <https://doi.org/10.1111/eip.12726>
- Stanton, K. M., Wylie, L., Kotchetkova, I., Coy, A. M. Y., Carroll, G., La Gerche, A., & Celermajer, D. S. (2022). Soldiers' Heart: A Prospective Study of Cardiac Remodeling in Soldiers Undergoing Progressive Intensity Exercise Training. *Med. Sci. Sports Exerc.*, 54, 2011–2019. <https://doi.org/10.1249/MSS.00000000000003006>
- Stergiou, M., Robles-Perez, J. J., Rey-Mota, J., Tornero-Aguilera, J. F., & Clemente-Suarez, V. J. (2023). Psychophysiological Responses in Soldiers during Close Combat: Implications for Occupational Health and Fitness in Tactical Populations. *Healthcare (Basel)*, 12(1), 82. <https://doi.org/10.3390/healthcare12010082>
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1995). *Trauma & transformation: Growing in the aftermath of suffering*. Sage Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781483326931>
- Tedeschi, R. G., Shakespeare-Finch, J., & Taku, K. (2018). *Posttraumatic Growth: Theory, Research, and Applications (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315527451>
- Terpou, B. A., Lloyd, C. S., Densmore, M., McKinnon, M. C., Theberge, J., Neufeld, R., Jetly, R., & Lanius, R. A. (2022). Moral wounds run deep: Exaggerated midbrain functional network connectivity across the default mode network in posttraumatic stress disorder. *Journal of Psychiatry & Neuroscience*, 47(1), e56–e66. <https://doi.org/10.1503/jpn.210117>
- Tornero-Aguilera, J. F., Fernandez-Elias, V. E., & Clemente-Suarez, V. J. (2022). Ready for Combat, Psychophysiological Modifications in a Close-Quarter Combat Intervention After an Experimental Operative High-Intensity Interval Training. *J. Strength. Cond. Res.*, 36, 732–737. <https://doi.org/10.1519/JSC.0000000000003495>
- United Nations: Peace and Security (2024). <https://www.un.org/en/global-issues/peace-and-security/>
- Van de Poll, Y., Cras, Y., & Ellender, T. J. (2023). The neurophysiological basis of stress and anxiety - comparing neuronal diversity in the bed nucleus of the stria terminalis (BNST) across species. *Front Cell Neurosci.*, 17, 1225758. <https://doi.org/10.3389/fncel.2023.1225758>
- Young, G. (2022). Psychotherapeutic Change Mechanisms and Causal Psychotherapy: Applications to Child Abuse and Trauma. *J Child Adolesc Trauma*, 15(3), 911–923. <https://doi.org/10.1007/s40653-022-00438-5>
- Zantvoord, J. B., Zhutovsky, P., Ensink, J. B., Op den Kelder, R., van Wingen, G. A., & Lindauer, R. J. (2021). Trauma-focused psychotherapy response in youth with posttraumatic stress disorder is associated with changes in insula volume. *Journal of Psychiatric Research*, 132, 207–214. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.10.037>
- Zasiekina, L., Duchyminska, T., Bifulco, A., & Bignardi, G. (2024). War trauma impacts in Ukrainian combat and civilian populations: Moral injury and associated mental health symptoms. *Mil Psychol.*, 36(5), 555–566. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2235256>
- Zasiekina, L., & Kozihora, M. (2022). Cultural adaptation and standardization of military injury symptoms scale. *Psychological Prospects Journal*, 39, 139–152. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas>

Отримано редакцією журналу / Received: 29.04.25
Прорецензовано / Revised: 10.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Olena LADYHINA, PhD student
ORCID ID: 0009-0002-6669-1118
e-mail: es@smirnovy.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Viacheslav SMYRNOV, PhD student
ORCID ID: 0009-0000-6100-6551
e-mail: vs@smirnovy.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF PARTICIPATION IN COMBAT

Scientific publications focused on the unique psychological responses of combatants, as well as short-term and long-term effects of combat stress, were analyzed. The complex nature of psychological reactions to war stress was established, including both negative outcomes (moral trauma, post-traumatic stress disorder, depression, anxiety, addictive behaviors) and positive psychological phenomena (stress tolerance, resilience, post-traumatic growth). The prevalence of post-traumatic stress disorder among combatants is approximately 30%, and depressive and anxiety disorders are about 40%, highlighting the need for targeted psychological correction and prevention of stress-related mental disorders in combatants. Promising psychological phenomena that help counteract the destructive effects of combat stress include stress resistance, resilience, and post-traumatic growth, which can be cultivated through psychological training. Modern approaches to psychological correction of the adverse effects of combat stress include cognitive-behavioral approaches, psychoeducation, and socio-psychological adaptation of veterans. A prerequisite for the successful reintegration of combatants is overcoming stigmatization and creating a favorable social environment. Ukrainian combatants exhibit specific psychological characteristics: a combination of a high risk of moral trauma due to the need to fight on their own territory and numerous war crimes committed by the Russian occupiers, alongside a sense of mission, awareness of the importance of their social role as defenders of Ukraine, and a sense of cohesion and combat brotherhood. Future research should focus on in-depth exploration of psychological and psychopathological reactions to combat stress and their interrelationships, as well as the study of protective psychological phenomena that develop during combat experiences.

Key words: combat stress, psychological response, posttraumatic disorders.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).9](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).9)

Каріне МАЛИШЕВА¹, канд. психол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-3903-5799
e-mail: karinemalysheva@gmail.com

Сергій ЛИТВИН¹, д-р. філософії у галузі психології
ORCID ID: 0000-0002-2859-1530
e-mail: sergiylytvyn@gmail.com

Марія МАКСИМЧУК^{1,2}, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0003-1834-6897
e-mail: mariia.dubovyk@gmail.com

Владислава КЕЛЛЕР¹, асп.
ORCID ID: 0000-0001-9510-5208
e-mail: keller.vlada1@gmail.com

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
²ТОВ "Київський інститут сучасної психології та психотерапії", Київ, Україна

КОНСТРУЮВАННЯ ТА ВАЛІДИЗАЦІЯ МЕТОДИКИ ВИЗНАЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ТРАЄКТОРІЇ ОСОБИСТІСНОГО ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРА

Вступ. Стаття присвячена опису процедури конструювання та оцінці психометричних показників опитувальника визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра. Опитувальник оцінює такі параметри: інтелектуальні цінності та потребу в пізнанні, менеджерські та побутові навички, а також навички комунікації та асертивність, – що обумовлюють самоефективність та самопочуття учня в освітньому середовищі. Розроблено дві еквівалентні форми опитувальника, кожна з яких охоплює 73 питання, що розподілені за п'ятьма шкалами.

Методи. Валідизація методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра здійснювалася на вибірці 127 учнів з п'ятого по 11 клас закладів загальної середньої освіти, а також у дослідженні взяли участь 35 батьків учнів. З метою валідизації розробленого опитувальника було використано тести "Потреба в пізнанні", "Шкала асертивності для підлітків" та "Опитувальник екзекутивних функцій".

Результати. Загальний показник Альфа-Кронбаха за опитувальником форми А сягає 0,873, а для форми В перебуває на рівні 0,879, що підтверджує високу надійність обох форм тесту за внутрішньою узгодженістю. Сильна, статистично значуща кореляція ($p \leq 0,001$) між шкалами форми А та форми В дозволяє застосовувати розроблені форми тестів як еквівалентні. Критеріальна валідність опитувальника підтверджується високими показниками кореляції між відповідями учнів та їхніх батьків за шкалами "Управління часом і виконавчі функції" ($r = 0,725$), "Побутові навички" ($r = 0,686$), "Навички соціалізації" ($r = 0,616$). Конкурентна валідність забезпечується тісною кореляцією шкали "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" з відомим тестом "Потреба в пізнанні" ($r = 0,735$), а також розробленої шкали "Асертивність" з валідизованим тестом "Шкала асертивності для підлітків" ($r = 0,389$).

Висновки. Психометричні показники внутрішньої узгодженості, надійності та валідності є статистично значущими та такими, що дозволяють застосовувати розроблений опитувальник в освітньому середовищі.

Ключові слова: потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм, менеджерські навички, самоефективність, валідизація.

Вступ

Індивідуалізований підхід у навчанні розкриває ширші перспективи як для учня, так і для вчителя, що зрештою сприяє підвищенню продуктивності та успішності освітнього процесу. Однак кількісна оцінка індивідуальних властивостей учня може призводити до зворотніх наслідків, коли шлях до розвитку і прогресу виявляється ускладненим через неможливість впливу на ті параметри, що підлягають оцінці, як наприклад, параметри інтелектуального розвитку або ж особистісних рис, що є значною мірою детерміновані та конституювані. З іншого боку, успішність та продуктивність учня в освітньому процесі залежить і від інших чинників, наприклад, навичок організації процесу виконання завдань, комунікативних навичок, побутових навичок, що можуть фасилітувати процес навчання, – психологічне оцінювання саме таких параметрів стає фокусом цього дослідження.

Конструювання та валідизація методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра відбувалося в межах виконання програми міжнародної технічної допомоги "Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади (EGAP)", третя фаза, що підтримується Урядом Швейцарської Конфедерації через Швейцарську агенцію розвитку і співробітництва (SDC).

Сучасний метааналіз детермінантів низької академічної успішності (Al-Tameemi et al., 2023) показав чотири фактори: академічні, особистісні, соціальні, демографічні. Однак більшість із них важко піддаються корегуванню (залежать від системи освіти загалом, біологічних, соціально-економічних та загальнокультурних чинників), тому підкреслюється важливість розвитку саме менеджерських навичок задля підвищення самоефективності учня, що покращить його успішність (Al-Tameemi et al., 2023). Мотивація до навчання також розглядається як чинник продуктивності та успішності (Mauliyya, Relianisa, & Rokhyati, 2020). Особливе місце тут належить вивченню феномену антиінтелектуалізму як антагоніста потреби в пізнанні, що значною мірою обумовлює стиль навчання сучасних школярів (Eigenberger, & Sealander, 2001; Rigney, 1991; Cacioppo, & Petty, 1982). З іншого боку, ряд дослідників повідомляють, що труднощі ефективного застосування навички читання ("тривога читання") значною мірою обумовлюють низьку успішність та нестачу мотивації до навчання загалом (Piccolo et al., 2017; Zbornik, & Wallbrown, 1991).

Відповідно, при конструюванні опитувальника було акцентовано на ті параметри, що з одного боку, обумовлюють успішність та продуктивність шкільного навчання,

однак, з іншого – піддаються розвитку та корегуванню. Передбачається, що учень, пройшовши тестування, отримає рекомендації, які допоможуть йому загалом почуватися краще та впевненіше, підвищать його самоефективність в освітньому процесі. До таких параметрів ми відносимо: інтелектуальні цінності та потребу в пізнанні, менеджерські та побутові навички, а також навички комунікації та асертивність – що стають основою конструювання методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра.

Мета цієї статті: опис процесу конструювання та аналіз психометричних показників тесту визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра.

Огляд літератури. Потреба у пізнанні визначається як стала особистісна риса, яка описує схильність людини до залучення у складні когнітивні активності, а також пов'язана із отриманням задоволення від здійснення пізнавальних зусиль. Потреба у пізнанні асоційована із позитивним ставленням до ситуацій, які потребують роздумів та розв'язання проблем, а також із відкритістю досвіду та інтелектом (Lins de Holanda Coelho, Hanel, & Wolf, 2020). Люди, які мають високий рівень потреби у пізнанні, надають перевагу складним завданням на противагу простим. Окрім того, вони прагнуть знайти нове розв'язання проблеми. Також, люди, які мають високі показники за цією рисою, оцінюють процес мислення як такий, що приносить задоволення пізнавальних потреб. Прагнення здійснювати пізнавальні зусилля у цьому контексті пов'язане більшою мірою із внутрішньою мотивацією, а не із зовнішньою необхідністю. Потреба у пізнанні асоційована із прагненням структурувати та зрозуміти матеріал, а також із пошуком сильних та слабких сторін у власних роздумах і висновках (Lins de Holanda Coelho, Hanel, & Wolf, 2020; Cacioppo, & Petty, 1982).

Антиінтелектуалізм визначається як конструкт, протилежний до потреби у пізнанні і пов'язаний із несхваленням інтелектуальної діяльності, а також із негативною оцінкою уявлень і теорій, які асоційовані з такою діяльністю (академічних, художніх, соціальних, релігійних). Відповідно до позиції антиінтелектуалізму, дії та емоції є більш важливими для розуміння реальності та вирішення практичних завдань, ніж розум та інтелектуальна діяльність. Виокремлюють три основних джерела антиінтелектуалізму: релігійний антираціоналізм, популістський антиелітизм, нерелексивний інструменталізм. Релігійний антираціоналізм полягає у переконанні, що духовний досвід набувається у нерациональний спосіб, а його дослідження за допомогою розуму може загрожувати привабливості та валідності релігійних ідей. Популістський антиелітизм базується на твердженні про те, що інтелектуальна діяльність пов'язана із забудькуватістю та неухважністю стосовно поточних подій та актуальної ситуації. Нерелексивний інструменталізм – це позиція, згідно з якою практичність, доцільність та вигідність певних знань є важливішою за самоаналіз та критичне мислення (Eigenberger, & Sealander, 2001; Rigney, 1991).

Тривога читання – це несприятлива емоційна реакція, яка виникає в учнів у процесі читання. Її визначають як різновид фобії ситуативного типу, що знижує успішність у ході навчання. Тривога читання негативно впливає на розвиток читальських навичок та вмінь. Цей конструкт відрізняється від інших психологічних конструктів, пов'язаних із реакціями страху та тривоги, наприклад, генералізованого тривожного розладу чи інших фобій. При тривозі читання джерело реакцій страху та тривоги є внутрішнім для людини. Тобто

фобічна реакція виникає через те, що зміст прочитаного, певні слова та речення набувають асоціації із внутрішнім емоційним станом, який пов'язаний із негативними обставинами життя. Як наслідок, виникає реакція уникнення читання. Виокремлюють три складових тривоги читання, які конкретизують несприятливі емоційні асоціації стосовно процесу читання: 1) страх, пов'язаний із допитливістю; 2) страх, пов'язаний із агресією; 3) страх, пов'язаний із незалежністю (Piccolo et al., 2017; Zbornik, & Wallbrown, 1991).

Виконавчі (екзекутивні, менеджерські) функції – це психологічний конструкт, який описує вольові характеристики людини. Вони проявляються у тих аспектах роботи психіки, які пов'язані з довільною регуляцією психічних функцій, ухваленням рішень та виконанням завдань, які потребують здійснення складних послідовностей дій. Виконавчі функції пов'язані із плануванням, забезпечують контроль імпульсів та регуляцію емоцій, опосередковують оперативну пам'ять, управління часом та формування стратегії адаптації у складних і непередбачуваних умовах. Також виконавчі функції забезпечують когнітивну рефлексію – здатність оцінювати власні пізнавальні процеси та виокремлювати у них ті аспекти, які потребують уточнення. Виділяють чотири складових виконавчих функцій: 1) волевиявлення; 2) планування та ухвалення рішень; 3) цілеспрямована діяльність; 4) ефективне виконання та досягнення результату (Lezak, 2004). Виконавчі функції пов'язані з процесами визначення пріоритетів та запобігання відволіканню. Також виконавчі функції асоційовані зі здатністю стримувати певну поведінку, яка дає змогу швидко задовольнити потреби (імпульсивні вчинки) для того, аби діяти задля досягнення довгострокових цілей (цілеспрямована діяльність). Порушення у роботі екзекутивних функцій призводять до зменшення довільності психічних процесів, ослаблення регуляції емоцій та імпульсивної поведінки. Це, зокрема, проявляється через труднощі при ухваленні рішень, відкладання важливих справ на потім (прокрастинація) чи нездатність дотримуватися плану дій.

Імпульсивність – це конструкт, протилежний до виконавчих функцій. Прояви імпульсивності взаємопов'язані зі схильністю до необдуманих вчинків, ризикованої поведінки, нестачею наполегливості, а також із поспішними діями під впливом емоцій. Зниження контролю імпульсів може виявлятися у формі агресивної поведінки чи зловживання, а також як нездатність вчитися на власному досвіді. Виокремлюють п'ять форм імпульсивності: 1) негативна терміновість (схильність до імпульсивних чи поспішних дій під впливом емоцій негативної валентності); 2) позитивна терміновість (схильність до імпульсивних чи поспішних дій під впливом позитивних емоцій); 3) нестача наполегливості; 4) нестача попереднього обдумування; 5) пошук стимуляції (Cyders et al., 2014).

Асертивність – це навичка спілкування, яка пов'язана із здатністю висловлювати власні потреби, бажання, думки та почуття наполегливо, але також у такий спосіб, аби не порушувати права інших людей. Асертивне спілкування асоційоване із комунікативними навичками, які дають можливість взаємодіяти з людьми так, аби зберегти повагу до оточуючих та самоповагу. Асертивна поведінка – це така міра наполегливості, яка, з одного боку, запобігає агресивності, а з іншого – пасивності під час спілкування. Асертивне поводження включає: обговорення способів вирішення проблем, відверту комунікацію стосовно почуттів, організацію позитивних активностей, отримання винагород, висловлення скарг, здатність відмовлятися у відповідь на ірраціональне прохання. Навчання асертивності є одним зі

способів протидії булінгу, а також сприяє подоланню соціального тривоги (Yoser et al., 2024).

Адаптивна поведінка – це психологічний конструкт, який дає змогу операціоналізувати прояви інтелектуального та особистісного розвитку в різних сферах життя людини. Адаптивна поведінка стосується певних практичних та побутових навичок, а також соціалізації. Адаптація людини до тих сфер, із яких складається її життя на різних етапах розвитку, залежить від опанування навичок і вмінь зі зростаючою складністю та комплексністю. Вони дають людині можливість виконувати відповідні функції, притаманні різним сферам життя. На думку розробників Вайнлендської шкали адаптивної поведінки, цей конструкт охоплює такі домени: комунікація, навички забезпечення повсякденного життя, соціалізація, моторні навички. Домен комунікації містить такі компоненти: здатність сприймати комунікативні повідомлення, здатність продумувати комунікативні повідомлення, а також письмова комунікація. Домен навичок забезпечення повсякденного життя охоплює особистий, домашній, а також пов'язаний зі спільнотою компоненти. Домен соціалізації складається із міжособистісних стосунків, гри та дозвілля, а також навичок копію. Домен моторних навичок поділяється на грубу та дрібну моторику (Farmer et al., 2020).

Методи

Дослідження проводилося на базі шкіл Вінниці, Києва, Одеси. Збір даних відбувався шляхом онлайн-опитування з дотриманням необхідних етичних стандартів та за інформованою згоди усіх учасників дослідження: висновки Комітету з етики наукових досліджень факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка стосовно пілотажного дослідження психометричних якостей методик, які входять до складу психологічного блоку мобільного застосунку для школярів 5–10 класів від 26.06.24,

реєстраційний номер 06-24/32. Статистична обробка даних відбувалася із застосуванням програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 27, RStudio.

Розроблена нами методика оцінки труднощів та ресурсів шкільного навчання складається з трьох змістовних блоків:

1) *Інтелектуальні цінності* (питання стосуються оцінки міри вираженості потреби у пізнанні, тенденцій антиінтелектуалізму, ресурсів та перешкод у процесі читання, а також обумовленості цими параметрами мотивації до навчання).

2) *Адаптивна поведінка* (питання стосуються широко спектру менеджерських навичок з управління часом та фокусуванням уваги, організації робочого процесу, планування і оперативної пам'яті, гнучкості та навчання на помилках; також цей блок спрямований на оцінку міри розуміння та відстоювання власних потреб і цінностей; крім того, сюди відносяться питання оцінки побутових навичок – загалом, цей блок питань дозволяє зрозуміти ресурси та прогалини самоефективності учня, що обумовлюють його адаптивну поведінку в умовах шкільного навчання).

3) *Спілкування і настрій* (питання стосуються оцінки навичок комунікації та соціалізації, що значною мірою обумовлюють настрої та сапомочуття учня в умовах шкільного навчання).

Передбачається, що тест використовуватиметься не тільки задля одноразового визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра, а й для моніторингу змін. З метою повторного застосування тесту та зменшення ймовірності запам'ятовування запитань було розроблено дві еквівалентні форми опитувальника; кожна містить по 73 запитання, що розподілені за п'ятьма шкалами. Структура опитувальника та приклади запитань кожної шкали наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Зміст та приклади питань методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра

Шкали опитувальника	Приклади пунктів
Блок 1: Інтелектуальні цінності	
Шкала "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" (8 пунктів)	1. "Здебільше я читаю задля задоволення" або "Я читаю тільки те, що вимагають від мене в школі чи батьки" 2. "Наука – це витратний спосіб підтвердити те, що ми й так вже знаємо" або "Завдяки науці ми маємо змогу дізнатися, що є істинним, а що хибним"
Блок 2: Адаптивна поведінка	
Шкала "Управління часом і виконавчі функції" (20 пунктів)	1. "Я починаю складну справу з маленького кроку, який можна зробити одразу" 2. "Я планую багато справ, але зрідка втілюю свої задуми" 3. "З багатьох справ я в першу чергу обираю найбільш важливу" 4. "Я часто не пам'ятаю, куди поклав(ла) свої речі і навіть гублю їх"
Шкала "Асертивність (особисті кордони)" (14 пунктів)	1. "Мої потреби є важливими і я прагну їх задовольнити" 2. "Якщо відбувається щось неприємне для мене, я вимагаю це припинити" 3. "Є приватні теми, які я обговорюю тільки з близькими мені людьми" 4. "Я маю право, аби до мене ставилися добре"
Шкала "Побутові навички" (15 пунктів)	1. Повернути в магазин річ, яка не підійшла 2. Самостійно пришити гудзик 3. Зробити зачіску 4. Зав'язати шнурки на чоботах
Блок 3: Спілкування і настрій	
Шкала "Навички соціалізації" (16 пунктів)	1. Зустрітися компанією із двох–трьох пар знайомих 2. Зрозуміти натяк, який виражений поглядом або жестом, а не словами. Зберігати таємницю стільки, скільки потрібно 3. Привітно зустріти знайомого, запитати як справи 4. Обмінятися з новим знайомим номерами телефону (e-mail, Instagram тощо)

Шкала "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" розроблена у формі альтернативних тверджень з обов'язковим вибором. Таку форму завдань було обрано з метою мінімізації прояву установки на соціально

бажані відповіді (Kline, 2000), оскільки обидві альтернативи постають як однаково привабливі для респондента.

Усі інші шкали опитувальника сконструйовано за формою рейтингових шкал, де респонденту пропонується

позначити ступінь згоди / незгоди із запропонованим твердженням. З метою мінімізації дії установок на крайні відповіді твердження є збалансованими за ключем (Kline, 2000), тобто наявні як прямі, так і обернені пункти. Оцінювання відповіді здійснюється з використанням п'ятибальної шкали Лейкерта.

Шкала "Управління часом і виконавчі функції" та "Асертивність" мають такі рейтинги оцінок: "Зовсім не згоден / зовсім не згодна" (0 балів), "Не згоден / не згодна" (1 бал), "Важко визначитися" (2 бали), "Згоден / згодна" (3 бали), "Повністю згоден / повністю згодна" (4 бали).

Шкала "Побутові навички" має такі рейтинги оцінок: "Я ніколи цього не робив / Я ніколи цього не робила" (0 балів), "Я знаю, хто мені допоможе" (1 бал), "Важко визначитися" (2 бали), "Зроблю, якщо потрібно" (3 бали), "Я часто роблю це самостійно" (4 бали).

Шкала "Навички соціалізації" має такі рейтинги оцінок: "Ніколи не робив / ніколи не робила" (0 балів), "Почуваюся невпевнено, хвилююся" (1 бал), "Важко визначитися" (2 бали), "Зроблю, якщо потрібно" (3 бали), "Охоче зроблю" (4 бали).

Результати

Аналіз психометричних характеристик розробленого опитувальника визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра відбувався шляхом проведення таких процедур:

1. Вимірювання надійності тесту через показники внутрішньої узгодженості окремо для форми А та форми В.

2. Вимірювання надійності паралельних форм шляхом аналізу кореляції між двома еквівалентними формами тесту А та В.

3. Вимірювання конкурентної валідності шляхом аналізу кореляцій окремих шкал розробленого тесту з уже існуючими методиками оцінки вимірюваного параметра.

4. Вимірювання критеріальної валідності через оцінку показників кореляції між відповідями учнів та їхніх батьків на запитання розробленого тесту.

5. Стандартизація шляхом аналізу розподілу показників, середнього арифметичного значення та стандартного відхилення за кожною шкалою розробленого тесту окремо для форми А та В.

Внутрішня узгодженість сконструйованого опитувальника підтверджується показниками коефіцієнта Альфа–Кронбаха (Тітов, 2018). Проаналізувавши отримані результати, було видалено такі пункти опитувальника, що погіршували показники внутрішньої узгодженості:

- "Я у захваті від тих уроків, де треба самотужки щось обдумувати" або

- "Я у захваті від тих уроків, де треба запам'ятати корисні та практичні речі" (зі шкали "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню").

- "Мені важко своєчасно припинити виконання завдання" (зі шкали "Управління часом і виконавчі функції").

- "Сказати своє ім'я випадковому знайомому, запитати його (її) ім'я", "Помітити щось неприємне у зовнішності чи поведінці іншої людини, але не говорити їй цього" (зі шкали "Навички соціалізації").

Скореговані показники внутрішньої узгодженості для кожної окремої шкали та загалом для всього тесту форми А та форми В подано в табл. 2.

Таблиця 2

Показники внутрішньої узгодженості опитувальника визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра

Шкали тесту	Коефіцієнт Альфа–Кронбаха	
	Форма А	Форма В
Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню	0,567	0,523
Управління часом і виконавчі функції	0,740	0,749
Асертивність	0,802	0,811
Побутові навички	0,778	0,813
Навички соціалізації	0,876	0,881
Загальний показник за тестом	0,873	0,879

Найнижчим є показник внутрішньої узгодженості шкали "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню", що сягає 0,523 для форми В і 0,567 – для форми А. Решта шкал опитувальника демонструють високу внутрішню узгодженість на рівні 0,7–0,8. Загальний показник Альфа–Кронбаха за опитувальником форми А сягає 0,873, а для форми В перебуває на рівні 0,879, що підтверджує високу надійність обох форм тесту за внутрішньою узгодженістю.

Аналіз надійності паралельних форм є обов'язковим етапом психометричної перевірки тесту, що має еквівалентні форми (Middleton, 2023). Отримані показники кореляції г-Пірсона за кожною шкалою між еквівалентними формами опитувальника (форма А та форма В) наведені в табл. 3. Зокрема, найвищий показник кореляції $r = 0,917$ зафіксовано між шкалами "Навички соціалізації" форми А та В, а найнижчий $r = 0,516$ отримано між шкалами "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" форми А та В. Варто зазначити, що усі показники кореляції між шкалами опитувальників форм А та В підтверджують сильний, додатний статистично значущий

зв'язок (на рівні значущості $p \leq 0,001$), що дозволяє застосовувати розроблені форми тестів як еквівалентні.

Валідизація розробленого тесту визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра відбувалася шляхом оцінки конкурентної та критеріальної валідності.

Під конкурентною валідністю розуміють встановлення кореляції між результатами сконструйованих методик і уже валідизованих тестів, які вимірюють той самий параметр (Морозов, 1994). Відповідно, конкурентна валідність шкали "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" вимірювалася за допомогою короткої форми опитувальника "Потреба в пізнанні" (Lins de Holanda Coelho, Hanel, & Wolf, 2020). Показники шкали "Управління часом і виконавчі функції" порівнювали з показниками тесту "Опитувальник екзекутивних функцій (ESQ – Teen Version)" (Dawson, & Guare, 2010). Конкурентна валідність шкали "Асертивність" вимірювалася шляхом аналізу кореляцій з тестом "Шкала асертивності для підлітків" (Lee et al., 1985).

Таблиця 3

Показники кореляції за кожною шкалою між еквівалентними формами опитувальника (форма А та форма В) визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра

Шкали тесту	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	Рівень значущості р
Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню	0,516**	0,000
Управління часом і виконавчі функції	0,802**	0,000
Асертивність	0,828**	0,000
Побутові навички	0,851**	0,000
Навички соціалізації	0,917**	0,000

Критеріальна валідність є мірою узгодженості результатів досліджуваного тесту з незалежними зовнішніми критеріями, що відбивають стан вимірюваної психологічної властивості (Морозов, 1994). У цьому дослідженні таким зовнішнім критерієм було обрано оцінку батьків учнів, що проходили тестування. Відповідно, вимірювання критеріальної валідності відбувалося шляхом

аналізу кореляцій між відповідями учнів та їхніх батьків за такими шкалами розробленого опитувальника: "Управління часом і виконавчі функції", "Асертивність", "Побутові навички", а також "Навички соціалізації".

Показники валідації тесту визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра наведено в табл. 4.

Таблиця 4

Показники конкурентної та критеріальної валідності методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра

Показники валідації	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	Шкали методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра				
		Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню	Управління часом і виконавчі функції	Асертивність	Побутові навички	Навички соціалізації
Коротка форма тесту "Потреба в пізнанні"	r-Пірсона	0,735				
	p – Рівень значущості	≤ 0,001				
Опитувальник екзекутивних функцій	r-Пірсона		0,773			
	p – Рівень значущості		≤ 0,001			
Шкала асертивності для підлітків	r-Пірсона			0,389		
	p – Рівень значущості			0,002		
Показники батьків за тією ж шкалою	r-Пірсона		0,725	0,899	0,686	0,616
	p – Рівень значущості		≤ 0,001	0,022	≤ 0,001	≤ 0,001

Валідність шкали "Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню" підтверджується наявністю сильної ($r = 0,735$), позитивної, значимої ($p \leq 0,001$) кореляції з показниками короткої форми опитувальника "Потреба в пізнанні", що вимірює той самий параметр, а саме – схильність людей бути залученими та отримувати задоволення від процесів мислення, міркування, обдумування.

Валідність шкали "Управління часом і виконавчі функції" підтверджується наявністю сильної ($r = 0,773$), позитивної, значимої ($p \leq 0,001$) кореляції з показниками "Опитувальник екзекутивних функцій", а також сильної ($0,725$), позитивної, значимої ($p \leq 0,001$) кореляції з показниками батьків тих учнів, що брали участь у дослідженні.

Шкала "Асертивність" демонструє середнього ступеня ($r = 0,389$), позитивну, значимі ($p \leq 0,001$) кореляцію з тестом "Шкала асертивності для підлітків", що підтверджує конкурентну валідність розробленого нами тесту. Однак, значимих зв'язків між показниками учнів та їхніми батьками за шкалою "Асертивність" виявлено не було. Це може пояснюватися змістом запитань, оскільки ця шкала стосується оцінки того, наскільки респондент відчуває, захищає та відстоює особисті кордони. Відповідно, батьки можуть мати уявлення про відчуття і відстоювання особистих кордонів у їхніх дітей, яке може відрізнятися від уявлення дітей про себе.

Валідність шкали "Побутові навички" підтверджується наявністю сильної ($0,686$), позитивної, значимої ($p \leq 0,001$) кореляції з показниками батьків тих учнів, що брали участь у дослідженні. Такі дані вказують на те, що розроблена шкала дійсно спрямована на оцінку ступеня розуміння та адекватного виконання щоденних дій, пов'язаних із самообслуговуванням, гігієною, фінансовою грамотністю.

Показники учнів за шкалою "Навички соціалізації" демонструють наявність сильної ($r = 0,616$), позитивної, значимої ($p \leq 0,001$) кореляції з показниками їхніх батьків, що підтверджують валідність розробленої нами шкали.

Стандартизація методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра відбувалася у декілька етапів. На першому етапі було здійснено перевірку розподілу показників на нормальність. Оскільки розроблений тест не передбачає інтегрального показника, а є профілем навичок та здібностей, то встановлення норм відбувалося для кожної шкали окремо. З іншого боку, при порівнянні середніх арифметичних значень за шкалами еквівалентних форми А та форми В було встановлено відмінність середніх. Відповідно, норми розраховувалися окремо для кожної шкали форми А та форми В.

При перевірці розподілів показників на нормальність за допомогою критерія Шапіро–Вілка було виявлено, що тільки шкала "Управління часом і виконавчі функції" має розподіл, що не відрізняється від нормального в обох формах опитувальника. Шкала "Асертивність" також має форму розподілу показників, що наближена до нормального. Однак решта шкал розробленої нами методики мають розподіл показників, що значимо відрізняється від нормальної форми розподілу.

Відповідно, на другому етапі було обрано метод отримання стандартизованого бала, який заснований на процентильній нормалізації первинних значень. Тобто сирий бал замінюється таким стандартизованим балом, який в нормальному розподілі має ідентичний процентильний ранг (Климчук, 2009). Шляхом такої нормалізації бали було розподілено на три рівні: середній (діапазон

показників між 16-тим та 84-тим процентилем, що відповідають показникам середнього арифметичного та одного стандартного відхилення в обидва боки від середнього), високий (показники вище 84-го процентилю, що відповідає показникам середнього арифметичного та більше одного стандартного відхилення

праворуч від середнього) та низький (показники нижче 16-го процентилю, що відповідає показникам середнього арифметичного та більше одного стандартного відхилення ліворуч від середнього). Нормалізовані бали для кожної шкали окремо для форми А та В розробленого опитувальника містяться в табл. 5.

Таблиця 5

Нормалізовані бали для кожної шкали методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра

Шкали тесту	Нормалізовані показники					
	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	Форма А	Форма В	Форма А	Форма В	Форма А	Форма В
Потреба у пізнанні, антиінтелектуалізм і перешкоди читанню	0–2 балів	0–2 балів	3–5 балів	3–5 балів	Більше 6 балів	Більше 6 балів
Управління часом і виконавчі функції	0–32 балів	0–33 балів	33–51 балів	34–51 балів	Більше 52 балів	Більше 52 балів
Асертивність	0–32 балів	0–31 балів	33–44 балів	32–46 балів	Більше 45 балів	Більше 47 балів
Побутові навички	0–33 балів	0–31 балів	34–52 балів	32–50 балів	Більше 53 балів	Більше 51 балів
Навички соціалізації	0–39 балів	0–39 балів	40–58 балів	40–58 балів	Більше 59 балів	Більше 59 балів

Дискусія і висновки

Аналіз психометричних характеристик розробленої методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра підтвердив достатню внутрішню узгодженість як окремих шкал, так і опитувальника загалом. Високі показники надійності паралельних форм дозволяють застосування сконструйованої нами форми А та форми В як еквівалентних.

Показники конкурентної та критеріальної валідності методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра є статистично значущими та такими, що дозволяють застосовувати розроблений опитувальник в освітньому середовищі.

Щодо обмежень цього дослідження, то розмір вибірки не дозволив встановити більш детальні вікові норми за кожною шкалою. Також перспективою подальших наукових розвідок постає аналіз ретестової надійності розробленої методики.

Передбачається, що на основі показників методики визначення індивідуальної траєкторії особистісного та інтелектуального розвитку школяра надалі будуть розроблені індивідуалізовані рекомендації, спрямовані на психологічний супровід, інтервенції та психоедукацію задля підвищення самоефективності та покращення самопочуття учня в освітньому процесі.

Внесок авторів: Каріне Малишева – концептуалізація, методологія, валідація даних, написання; Сергій Литвин – операціоналізація конструктів, методологія, написання; Марія Максимчук – збір даних, написання; Келлер Владислава – формальний аналіз, програмне забезпечення, валідація даних.

Подяки, джерела фінансування: дослідження профінансовано міжнародною благодійною організацією "Фонд Східна Європа" в межах виконання програми міжнародної технічної допомоги "Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади (EGAP)", третя фаза, що фінансується Урядом Швейцарської Конфедерації через Швейцарську агенцію розвитку і співробітництва (SDC).

Список використаних джерел

- Климчук, В. О. (2009). *Математичні методи в психології*. Освіта України. https://www.researchgate.net/publication/281088252_Matematichni_metodi_u_psihologii_Navcalnij_posibnik
- Морозов, С. М. (1994). Засоби контролю діагностичних якостей психологічних тестів. ІСДО.
- Тітов, І. (2018). *Елементи практичної психометрики*. Кондор.
- Al-Tameemi, R. A. N., Johnson, C., Gitay, R., Abdel-Salam, A. S. G., Al Hazaa, K., BenSaid, A., & Romanowski, M. H. (2023). Determinants of poor academic performance among undergraduate students – A systematic literature review. *International Journal of Educational Research Open*, 4, 100232. <https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2023.100232>

- Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of personality and social psychology*, 42(1), 116. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.116>
- Cyders, M. A., Littlefield, A. K., Coffey, S., & Karyadi, K. A. (2014). Examination of a short English version of the UPPS-P Impulsive Behavior Scale. *Addictive behaviors*, 39(9), 1372–1376. <http://dx.doi.org/10.1016/j.addbeh.2014.02.013>
- Dawson, P., & Guare, R. (2010). *Executive Skills Questionnaire*. https://iris.peabody.vanderbilt.edu/wp-content/uploads/modules/ef1/pdfs/ef1_01_link_Executive_Skills_Questionnaire_Teen.pdf
- Eigenberger, M. E., & Sealander, K. A. (2001). A scale for measuring students' anti-intellectualism. *Psychological Reports*, 89(2), 387–402. <http://dx.doi.org/10.2466/PRO.89.6.387-402>
- Farmer, C., Adedipe, D., Bal, V. H., Chlebowsky, C., & Thurm, A. (2020). Concordance of the Vineland Adaptive Behavior Scales, second and third editions. *Journal of intellectual disability research*, 64(1), 18–26. <https://doi.org/10.1111/jir.12691>
- Kline, P. (2000). *The Handbook of Psychological Testing* (2nd ed.). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315812274>
- Lee, D. Y., Hallberg, E. T., Slemmon, A. G., & Haase, R. F. (1985). An assertiveness scale for adolescents. *Journal of Clinical Psychology*, 41(1), 51–57. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(198501\)41:1%3C51::aid-jclp2270410110%3E3:0.co;2-s](https://doi.org/10.1002/1097-4679(198501)41:1%3C51::aid-jclp2270410110%3E3:0.co;2-s)
- Lezak, M. D. (2004). *Neuropsychological assessment*. Oxford University Press. https://books.google.com.ua/books/about/Neuropsychological_Assessment.html?id=kj-RO9NyCgkC&redir_esc=y
- Lins de Holanda Coelho, G., HP Hanel, P., & J. Wolf, L. (2020). The very efficient assessment of need for cognition: Developing a six-item version. *Assessment*, 27(8), 1870–1885. <http://dx.doi.org/10.1177/1073191118793208>
- Mauliya, I., Relianisa, R. Z., & Rokhyati, U. (2020). Lack of motivation factors creating poor academic performance in the context of graduate English department students. *Linguists: Journal Of Linguistics and Language Teaching*, 6(2), 73–85. <http://dx.doi.org/10.29300/ling.v6i2.3956>
- Middleton, F. (2023, 22 June). *The 4 types of reliability in research: Definitions & examples*. Scribbr. <https://www.scribbr.com/methodology/types-of-reliability/>
- Piccolo, L. R., Giacomoni, C. H., Julio-Costa, A., Oliveira, S., Zbornik, J., Haase, V. G., & Salles, J. F. (2017). Reading anxiety in L1: Reviewing the concept. *Early Childhood Education Journal*, 45(4), 537–543. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10643-016-0822-x>
- Rigney, D. (1991). Three kinds of anti-intellectualism: Rethinking Hofstadter. *Sociological Inquiry*, 61(4), 434–451. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1991.tb00172.x>
- Yosep, I., Suryani, S., Mediani, H. S., Mardhiyah, A., Maulana, I., Hemawaty, T., & Hazmi, H. (2024). A scoping review of assertiveness therapy for reducing bullying behavior and its impacts among adolescents. *Journal of Multidisciplinary Healthcare*, 1777–1790. <https://doi.org/10.2147/JMDH.S460343>
- Zbornik, J. J., & Wallbrown, F. H. (1991). The development and validation of a scale to measure reading anxiety. *Reading improvement*, 28(1), 2. https://www.researchgate.net/profile/John-Zbornik/publication/234744949_The_Development_and_Validation_of_a_Scale_to_Measure_Reading_Anxiety/links/566a111208aea0892c49ded2/The-Development-and-Validation-of-a-Scale-to-Measure-Reading-Anxiety.pdf

References

- Al-Tameemi, R. A. N., Johnson, C., Gitay, R., Abdel-Salam, A. S. G., Al Hazaa, K., BenSaid, A., & Romanowski, M. H. (2023). Determinants of poor academic performance among undergraduate students – A systematic literature review. *International Journal of Educational Research Open*, 4, 100232. <https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2023.100232>

Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1982). The need for cognition. *Journal of personality and social psychology*, 42(1), 116. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.42.1.116>

Cyders, M. A., Littlefield, A. K., Coffey, S., & Karyadi, K. A. (2014). Examination of a short English version of the UPPS-P Impulsive Behavior Scale. *Addictive behaviors*, 39(9), 1372–1376. <http://dx.doi.org/10.1016/j.addbeh.2014.02.013>

Dawson, P., & Guare, R. (2010). *Executive Skills Questionnaire*. https://iris.peabody.vanderbilt.edu/wp-content/uploads/modules/ef1/pdfs/ef1_01_link_Executive_Skills_Questionnaire_Teen.pdf

Eigenberger, M. E., & Sealander, K. A. (2001). A scale for measuring students' anti-intellectualism. *Psychological Reports*, 89(2), 387–402. <http://dx.doi.org/10.2466/PRO.89.6.387-402>

Farmer, C., Adedipe, D., Bal, V. H., Chlebowski, C., & Thurm, A. (2020). Concordance of the Vineland Adaptive Behavior Scales, second and third editions. *Journal of intellectual disability research*, 64(1), 18–26. <https://doi.org/10.1111/jir.12691>

Klymchuk, V. O. (2009). *Mathematical methods in psychology: a textbook. For students of psychological specialties*. Osvita Ukrainy [in Ukrainian]. https://www.researchgate.net/publication/281088252_Matematichni_metodi_u_psihologii_Navcalnij_posibnik

Kline, P. (2000). *The Handbook of Psychological Testing* (2nd ed.). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315812274>

Lezak, M. D. (2004). *Neuropsychological assessment*. Oxford University Press. https://books.google.com.ua/books/about/Neuropsychological_Assessment.html?id=kj-RO9NyCgkC&redir_esc=y

Lee, D. Y., Hallberg, E. T., Slemon, A. G., & Haase, R. F. (1985). An assertiveness scale for adolescents. *Journal of Clinical Psychology*, 41(1), 51–57. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(198501\)41:1%3C51::aid-jclp2270410110%3E3.0.co;2-s](https://doi.org/10.1002/1097-4679(198501)41:1%3C51::aid-jclp2270410110%3E3.0.co;2-s)

Lins de Holanda Coelho, G., HP Hanel, P., & J. Wolf, L. (2020). The very efficient assessment of need for cognition: Developing a six-item version. *Assessment*, 27(8), 1870–1885. <http://dx.doi.org/10.1177/1073191118793208>

Karine MALYSHEVA¹, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-3903-5799

e-mail: karinemalysheva@gmail.com

Sergiy LYTVYN¹, PhD in Psychology

ORCID ID: 0000-0002-2859-1530

e-mail: sergiylytvyn@gmail.com

Mariia MAKSYMCHUK^{1,2}, PhD (Psychol.)

ORCID ID: 0000-0003-1834-6897

e-mail: mariia.dubovyk@gmail.com

Vladyslava KELLER¹, PhD Student

ORCID ID: 0000-0001-9510-5208

e-mail: keller.vlada1@gmail.com

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

²LLC "Kyiv Institute of Modern Psychology and Psychotherapy", Kyiv, Ukraine

Mauliya, I., Relianisa, R. Z., & Rokhyati, U. (2020). Lack of motivation factors creating poor academic performance in the context of graduate English department students. *Linguists: Journal Of Linguistics and Language Teaching*, 6(2), 73–85. <http://dx.doi.org/10.29300/ling.v6i2.3956>

Middleton, F. (2023, 22 June). *The 4 types of reliability in research: Definitions & examples*. Scribbr. <https://www.scribbr.com/methodology/types-of-reliability/>

Morozov, S. M. (1994). *Means of controlling the diagnostic qualities of psychological tests*. ISDO [in Ukrainian].

Piccolo, L. R., Giacomoni, C. H., Julio-Costa, A., Oliveira, S., Zbornik, J., Haase, V. G., & Salles, J. F. (2017). Reading anxiety in L1: Reviewing the concept. *Early Childhood Education Journal*, 45(4), 537–543. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s10643-016-0822-x>

Rigney, D. (1991). Three kinds of anti-intellectualism: Rethinking Hofstadter. *Sociological Inquiry*, 61(4), 434–451. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1991.tb00172.x>

Titov, I. (2018). *Elements of practical psychometrics*. Condor [in Ukrainian].

Yosep, I., Suryani, S., Mediani, H. S., Mardiyah, A., Maulana, I., Hemawaty, T., & Hazmi, H. (2024). A scoping review of assertiveness therapy for reducing bullying behavior and its impacts among adolescents. *Journal of Multidisciplinary Healthcare*, 1777–1790. <https://doi.org/10.2147/JMDH.S460343>

Zbornik, J. J., & Wallbrown, F. H. (1991). The development and validation of a scale to measure reading anxiety. *Reading improvement*, 28(1), 2. https://www.researchgate.net/profile/John-Zbornik/publication/234744949_The_Development_and_Validation_of_a_Scale_to_Measure_Reading_Anxiety/links/566a111208aea0892c49ded2/The-Development-and-Validation-of-a-Scale-to-Measure-Reading-Anxiety.pdf

Отримано редакцією журналу / Received: 16.02.25

Прорецензовано / Revised: 02.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

CONSTRUCTION AND VALIDATION OF A QUESTIONNAIRE FOR DETERMINING THE INDIVIDUAL TRAJECTORY OF PERSONAL AND INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF A SCHOOLCHILD

Background. This article describes the procedure for constructing and evaluating the psychometric properties of a questionnaire designed to determine the individual trajectory of a schoolchild's personal and intellectual development. The questionnaire assesses the following parameters: intellectual values and need for cognition, managerial and everyday life skills, as well as communication skills and assertiveness—factors that influence students' self-efficacy and well-being in the educational environment. Two equivalent versions of the questionnaire were developed, each comprising 73 items distributed across five scales.

Methods. The validation of the questionnaire for determining the individual trajectory of personal and intellectual development was conducted on a sample of 127 students from grades 5 to 11 of general secondary education institutions. Additionally, 35 parents participated in the study. For validation purposes, the following tests were employed: the "Need for Cognition Scale", the "Adolescent Assertiveness Scale", and the "Executive Functions Questionnaire".

Results. The overall Cronbach's Alpha for version A of the questionnaire is 0.873, and for version B it is 0.879, indicating high internal consistency and reliability of both versions. A strong, statistically significant correlation ($p \leq 0.001$) between the scales of versions A and B allows them to be used as equivalent forms. Criterion validity is confirmed by high correlations between student and parent responses on the scales "Time Management and Executive Functions" ($r = 0.725$), "Everyday Life Skills" ($r = 0.686$), and "Socialization Skills" ($r = 0.616$). Concurrent validity is supported by the close correlation between the scale "Need for Cognition, Anti-Intellectualism, and Reading Barriers" and the standardized "Need for Cognition" test ($r = 0.735$), as well as between the developed "Assertiveness" scale and the validated "Adolescent Assertiveness Scale" ($r = 0.389$).

Conclusions. The psychometric indicators of internal consistency, reliability, and validity are statistically significant, supporting the use of the developed questionnaire in educational settings.

Keywords: need for cognition, anti-intellectualism, managerial skills, self-efficacy, validation.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9:371.13–057.16:316.48(477)
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).10](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).10)

Віталія МАРИНІНА, канд. психол. наук
ORCID ID: 0000-0003-3370-1359
e-mail: vm.marinina@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Віталія ТУЛЮПА
ORCID ID: 0009-0003-9837-0674
e-mail: vitaliya3010@gmail.com

Спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 320 з поглибленим вивченням української мови
Деснянського району міста Києва, Київ, Україна

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Вступ. Актуальність дослідження професійного вигорання не втрачає актуальності поєсякчас, оскільки залежить від завдань та умов професійної діяльності, які змінюються як із розвитком відповідної сфери, так і суспільства загалом. Збройна агресія РФ проти України визначає специфічність цих умов через посилення відповідальності за безпеку учнів, хронізацію стресу, посилення тривожності, порушення забезпечення базової потреби в безпеці та стабільності світу. За таких умов вік як чинник професійного вигорання визначає особливості актуалізації життєвого та професійного досвіду, адаптаційних можливостей. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей вікової детермінації професійного вигорання вчителів в умовах воєнного стану.

Методи. Для реалізації мети та завдань дослідження використано: методику діагностики професійного вигорання (К. Маслач, С. Джексон, в адаптації Н. Водоп'янової), методику "Копінг-поведінка у стресових ситуаціях" (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер; адаптований варіант Т. Крюкової); методику оцінки мотивації професійно-педагогічної діяльності (К. Замфір, модифікований варіант А. Реана) та кореляційний аналіз з діаграми розсіювання для встановлення зв'язку між складовими професійного вигорання та віком, стажем, поведінковими та мотиваційними характеристиками. Вибірка складала 50 вчителів віком від 30 до 64 років.

Результати. На стадії розвитку професіонала у вчителів віком від 30 до 44 років виражене емоційне виснаження супроводжується зниженою внутрішньою мотивацією професійної діяльності та вираженою зовнішньою негативною мотивацією, а також активним використанням емоційно-орієнтованої копінг-стратегії, що посилює наявне підвищене психоемоційне напруження. Наявність зниженої внутрішньої мотивації сприяє більшій вираженості деперсоналізації. Звернення за соціальною підтримкою перешкоджає розвитку редукції особистих досягнень у вчителів цієї вікової групи. На стадії реалізації професіоналізму у вчителів віком від 45 до 64 років використання проблемно-орієнтованої копінг-стратегії сприяє попередженню емоційного виснаження. Домінування внутрішньої мотивації перешкоджає розвитку деперсоналізації. Зовнішня мотивація, як негативна, так і позитивна, зменшують вираженість редукції особистих досягнень, виступаючи підтвердженням соціальної значущості праці, професійного статусу та засобом збереження особистого авторитету.

Висновки. Встановлено, що вікові особливості професійного вигорання вчителів відповідають за змістом стадіям розвитку суб'єкта професійної діяльності. Вік є наскрізною детермінантою професійного вигорання, оскільки опосередковує зв'язок складових професійного вигорання з мотивацією та копінг-стратегіями, визначаючи його специфіку для різних стадій професійного розвитку. Стаж професійної діяльності є значущим щодо емоційного виснаження та деперсоналізації лише для вчителів віком від 45 до 64 років, що актуалізує необхідність дослідження особистісних властивостей та порівняння їх з показниками вікової групи від 30 до 44 років.

Ключові слова: вік, професійне вигорання, копінг-стратегія, мотивація, стаж, професійний розвиток.

Вступ

Проблема професійного вигорання в соціальній сфері була актуальною завжди. При цьому дослідження чинників професійного вигорання, їхньої актуалізації та особливостей впливу залежить від умов професійної діяльності, не тільки локального характеру, а й загального, чи навіть глобального масштабу. Збройна агресія РФ проти України визначає специфічність цих умов у всіх масштабах, впливаючи безпосередньо на умови професійної діяльності вчителів, оскільки передбачає посилення відповідальності за безпеку учнів, що збільшує психоемоційне навантаження. В загальному масштабі – зумовлює хронізацію стресу, посилення тривожності, а в глобальному – порушує забезпечення базової потреби в безпеці та стабільності світу, впевненість у регуляторній спроможності сучасного світового порядку та дієвості міжнародного права. За таких умов вік як чинник професійного вигорання визначає особливості актуалізації життєвого та професійного досвіду, адаптаційних можливостей. Дослідження вікових особливостей професійного вигорання вчителів є актуальним щодо адаптації психологічних програм підтримки освітян відповідно до

нових умов та розробки інтервенцій з віковою орієнтацією. Сучасні дослідження свідчать про актуальність проблематики професійного вигорання. З. Крупник (2024) систематизувала заходи профілактики та подолання професійного вигорання, однак їхня різнонаправленість та різноманітність ускладнюють розробку універсальних програм інтервенції. Очікувана ефективність передбачає їхню конкретизацію з врахуванням вікових, особистісних особливостей працівників, умов їхньої діяльності. О. Стельмах (2022) відзначає полідетермінованість професійного вигорання та залежність детермінації від сфери професійної діяльності, а вік визначає як найбільш впливовий соціально-демографічний чинник. Вік асоціюється з досвідом, тому передбачається, що найбільший ризик чатує на фахівців молодшого віку. Авторка зазначає, що незважаючи на велику кількість досліджень, що підтверджують впливовість віку, їхні результати не є однозначними щодо стажу професійної діяльності, що посилює актуальність обраної нами теми дослідження та передбачених завдань.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей вікової детермінації професійного вигорання вчителів в умовах воєнного стану.

© Марініна Віталія, Тулюпа Віталія, 2025

Для досягнення мети дослідження визначено такі завдання: з'ясувати особливості зв'язку віку та професійного вигорання вчителів; виявити особливості взаємодії віку та стажу, зважаючи на професійне вигорання; розкрити мотиваційні та поведінкові особливості професійного вигорання вчителів відповідно до віку.

Методи

Для реалізації мети та завдань дослідження використано такі методи: 1) теоретичні, а саме порівняння та узагальнення при вивченні результатів сучасних досліджень професійного вигорання освітян, аналіз для визначення вікових особливостей вигорання відповідно до стадій професійного розвитку, синтез при інтеграції поведінкових та мотиваційних особливостей у вікову детермінацію професійного вигорання вчителів; 2) емпіричні, а саме методика діагностики професійного вигорання (К. Маслач, С. Джексон, в адаптації Н. Водоп'янової), методика "Копінг-поведінка у стресових ситуаціях" (С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер; адаптований варіант Т. Крюкової); методика оцінки мотивації професійно-педагогічної діяльності (К. Замфір, модифікований варіант А. Реана); 3) статистичні методи аналізу даних, а саме кореляційний аналіз та діаграми розсіювання для встановлення зв'язку між складовими професійного вигорання та віком, стажем, поведінковими та мотиваційними характеристиками.

Результати

Дослідження проводилося в закладі загальної середньої освіти Києва, що передбачає однакові умови професійної діяльності вчителів, які взяли участь у дослідженні. Збір емпіричних даних було проведено з 1-го березня по 5-те квітня 2024 року. Вибірка складала 50 вчителів віком від 30-ти до 64-х років з педагогічним стажем від 4-х років, що передбачає пройдено стадію професійної адаптації. Розподіл за статтю у вибірці характеризується переважанням жінок (48 жінок та два чоловіки), що відповідає загальній тенденції фемінізації сфери освіти в Україні, де жінки традиційно складають переважну більшість серед педагогічних працівників. За результатами дослідження встановлено, що професійне вигорання з високою вираженістю емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистих досягнень мають 10 % (п'ять осіб), середні та низькі показники за складовими професійного вигорання мають 28 % (14 осіб) та високий показник хоча б за однією зі складових – 62 % (32 особи). При цьому вік осіб, що не мають високих показників професійного вигорання значно вищий за вік учителів, які мають високі показники за всіма складниками професійного вигорання. Цю тенденцію було перевірено шляхом використання кореляційного аналізу, результати якого підтвердили існування зв'язку між емоційним виснаженням та віком учителів. За результатами перевірки нормальності розподілу при актуальному розмірі вибірки, було використано коефіцієнт кореляції Пірсона ($r = -0,373$ при $p < 0,01$). Виявилось, що з віком ймовірність емоційного виснаження зменшується, однак побудова діаграми розсіювання засвідчила наявність криволінійного зв'язку (рис. 1).

Особливість цього зв'язку полягає в тому, що виявлена тенденція до зменшення емоційного вигорання з віком є характерною для вчителів віком до 44-х років ($r = -0,547$ при $p < 0,01$). Виявляється, що чим менший вік учителя в діапазоні від 30-ти до 44-х років, тим більш вираженим може спостерігатися емоційне виснаження. Цей віковий діапазон відповідає стадії розвитку професіонала, а саме фазі інтернала. Вона характеризується приналежністю вчителя до професійної спільноти, його

компетентністю у вирішенні основних професійних завдань, вболіванням за власну справу та намаганням самореалізуватися в професії. Все це передбачає високу емоційну залученість, що в умовах воєнного стану збільшує психоемоційне навантаження професійної діяльності. Для вчителів старших за 45 років відсутній статистично значущий зв'язок між емоційним виснаженням та віком, емоційне виснаження може бути як високим, так і низьким. Цей віковий діапазон від 45-ти до 64-х років відповідає стадії реалізації професіоналізму, а саме фазі майстра. Вона характеризується вмінням вирішувати складні професійні завдання, сформованістю індивідуального стилю діяльності, виразним особистісним профілем професіонала та винятковими навичками. Різна вираженість емоційного виснаження може пояснюватися успішністю формування психічних новоутворень цієї стадії, що може залежати, наприклад, від стажу.

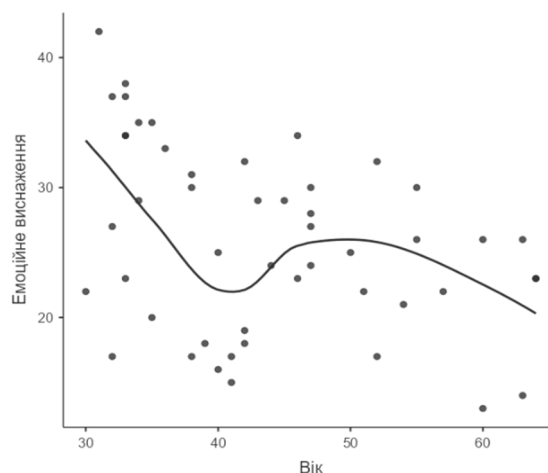

Рис. 1. Вираженість емоційного виснаження залежно від віку

Для перевірки зв'язку між стажем та складовими професійного вигорання було використано кореляційний аналіз. Нормальність розподілу значень складових професійного вигорання та розмір вибірки зумовили вибір коефіцієнта кореляції Пірсона. В результаті було виявлено статистично значущі зв'язки між стажем та емоційним виснаженням ($r = -0,385$ при $p < 0,01$), а також між стажем та деперсоналізацією ($r = -0,282$ при $p < 0,05$). Отримані результати свідчать, що вчителі з меншим стажем професійної діяльності складають групу ризику щодо виникнення емоційного виснаження та деперсоналізації, оскільки чим менший стаж, тим характернішими можуть бути емоційне перенапруження, психоемоційна втома, відособленість від колективу, негативна самооцінка, невпевненість, переживання з приводу відповідності професійним вимогам та зниження мотивації. Очікувано, що між стажем професійної діяльності та віком є статистично значущий зв'язок ($r = 0,835$ при $p < 0,01$), однак відсутність повної функціональної відповідності свідчить, що у зв'язку з професійним вигоранням може відзначатися взаємодія між даними чинниками. Це припущення було підтверджене при побудові діаграм розсіювання емоційного виснаження та стажу для вікових груп, виявлених при дослідженні зв'язку між емоційним виснаженням та віком. Першу групу склали 28 вчителів (57 % вибірки) віком від 30-ти до 44-х років, другу групу – 21 учитель (43 % вибірки) віком від 45-ти до 64-х років. Ці групи мають різний діапазон варіативності стажу професійної діяльності, у першій віковій групі він вужчий –

18 років, а в другій ширший – 40 років. Для виявлення зв'язку між складовими професійного вигорання та стажом було використано непараметричний коефіцієнт кореляції Спірмена відповідно до розміру груп з чисельністю менше 30-ти осіб. Для другої групи вчителів виявлено зв'язок стажу професійної діяльності з емоційним виснаженням ($r = -0,735$ при $p < 0,001$), що дозволяє глибше розкрити встановлену попередньо відсутність зв'язку між віком та емоційним виснаженням. Виявляється, що емоційне виснаження для вчителів віком від 45-ти до 64-х років може бути різним, оскільки вчителі цієї вікової категорії можуть мати різний стаж професійної діяльності. Чим меншим є стаж, тим більшим може бути емоційне виснаження. Така ж тенденція виявлена для деперсоналізації ($r = -0,524$ при $p < 0,05$). Для першої групи вчителів віком від 30-ти до 44-х років статистично значущого зв'язку між стажом професійної діяльності та складовими професійного вигорання не виявлено. Таким чином, встановлено, що чим меншим є вік учителя, тим більшим є ризик емоційного виснаження, однак для віку від 45-ти років ця тенденція зберігається у зв'язку стажу та емоційного виснаження. На стадії інтернала психоемоційне напруження зменшується з професійним розвитком, а на стадії професіоналізму успішність формування психічних новоутворень визначається досвідом, відповідно стажом професійної діяльності.

Відповідність виокремлених вікових груп стадіям професійного розвитку та врахування умов воєнного стану визначають доцільність визначення поведінкових та мотиваційних особливостей учителів віком від 30-ти до 44-х років та віком від 45-ти до 64-х років, зважаючи на відмінності у впливові віку та стажу на вираженість професійного вигорання. За допомогою кореляційного аналізу було встановлено статистично значущий зв'язок

між компонентами професійного вигорання та копінг-стратегіями як поведінковими моделями долаття труднощів професійної діяльності та вирішення складних життєвих ситуацій, а також зовнішньою та внутрішньою мотивацією. Оскільки розподіл аналізованих змінних відповідає властивостям нормального при достатньому розмірі вибірки, то було використано коефіцієнт кореляції Пірсона. Встановлено, що вираженість емоційного виснаження пов'язана з активністю використання емоційно-орієнтованої копінг-стратегії ($r = 0,407$ при $p < 0,01$). Орієнтованість на регуляцію власних емоційних переживань в ситуації хронічного стресу, постійне психоемоційне навантаження сприяють емоційному виснаженню. При цьому зв'язок із внутрішньою мотивацією ($r = -0,510$ при $p < 0,001$) свідчить, що чим вища внутрішня мотивація, тим меншим є емоційне виснаження, але високе емоційне виснаження також може сприяти зниженню внутрішньої мотивації. Коли зміст професійної діяльності є ресурсом, то подолання труднощів є більш ощадним, бо професійна діяльність не лише виснажує, а й живить. Однак тривале психоемоційне навантаження може сприяти втраті зацікавленості у сенсі роботи через недостатність ресурсів для подолання постійних труднощів та в умовах хронічного стресу. Аналіз діаграм розсіювання дозволив уточнити виявлений зв'язок відповідно до попередньо встановлених вікових особливостей. Для статистичного підтвердження виявленої тенденції, враховуючи розмір груп, було використано коефіцієнт кореляції Спірмена. Виявилось, що саме для вчителів віком від 30-ти до 44-х років є характерним зв'язок емоційного виснаження з емоційно-орієнтованою копінг-стратегією та внутрішньою мотивацією, а також додатково було встановлено зв'язок емоційного виснаження із зовнішньою негативною мотивацією (табл. 1).

Таблиця 1

Зв'язок емоційного виснаження з поведінковими та мотиваційними характеристиками у вчителів віком від 30-ти до 44-х років

Характеристики	Емоційна виснаженість	
	r	p
Емоційно-орієнтована копінг-стратегія	0,451	0,016
Внутрішня мотивація	-0,524	0,004
Зовнішня негативна мотивація	0,501	0,007

Стадія розвитку професіонала (вчителі віком від 30-ти до 44-х років) передбачає більшу емоційну залученість, наявність викликів професійної діяльності в умовах воєнного стану, посилює наявне напруження відповідно до зацікавленості змістом діяльності. Переважання зовнішньої негативної мотивації збільшує напруження, а діяльність стає виснажливою, її емоційний компонент звукується з переважанням негативних переживань.

Для вчителів віком від 45-ти до 64-х років виявлено статистично значущий зв'язок між емоційним виснаженням та проблемно-орієнтованою копінг-стратегією ($r = -0,485$ при $p < 0,05$). На стадії реалізації професіоналізму сформованість індивідуального стилю, стабільність професійних результатів, вміння вирішувати професійні завдання різної складності у поєднанні з орієнтованістю на ухвалення рішення, зміну проблемної ситуації сприяють зменшенню напруження, зберігають емоційний ресурс та перешкоджають емоційному виснаженню.

Дослідження зв'язку деперсоналізації з поведінковими та мотиваційними характеристиками показало співпадіння за змістом тенденції, виявленої на загальній вибірці для емоційного виснаження, а саме з емоційно-

орієнтованою копінг-стратегією ($r = 0,290$ при $p < 0,05$) та внутрішньою мотивацією ($r = -0,415$ при $p < 0,01$). Відмінність за розміром ефекту та контроль впливу емоційного виснаження на досліджувані зв'язки за допомогою використання коефіцієнта часткової кореляції визначили доцільність розгляду зв'язку деперсоналізації з поведінковими та мотиваційними характеристиками за віковими групами. Було використано коефіцієнт кореляції Спірмена. Для вчителів віком від 30-ти до 44-х років виявлено зв'язок між деперсоналізацією та внутрішньою мотивацією ($r = -0,488$ при $p < 0,01$). Зацікавленість у змісті професійної діяльності знижує ризик розвитку деперсоналізації, оскільки внутрішня мотивація передбачає емоційну включеність у взаємодію з учнями, відкритість, уважність при наповненні сенсом професійної діяльності та задоволенні від її виконання. Прагнення до вдосконалення професійної взаємодії, конструктивних соціальних зв'язків, приналежності до професійної спільноти відповідають стадії розвитку професіонала.

Для вчителів віком від 45-ти до 64-х років виявлено зв'язок між деперсоналізацією та зовнішньою позитивною та негативною мотивацією (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок деперсоналізації з мотиваційними характеристиками у вчителів віком від 45 до 64 років

Характеристики	Деперсоналізація	
	р	р
Зовнішня позитивна мотивація	-0,457	0,037
Зовнішня негативна мотивація	-0,569	0,007

Чим більшою є орієнтованість на підтримання професійного статусу, винагороди, збереження роботи, а також на уникання критики чи незадоволення батьків, керівництва, тим меншою є вираженість деперсоналізації, емоційної відчуженості в соціальних контактах. Цей зв'язок виявлено для стадії реалізації професіоналізму в професійному розвитку вчителя, для якої характерні сформованість професійної ідентичності та власної цінності, потреба передати спадок та отримати соціальне визнання, інтегрованість професійної діяльності в життєві сенси та самооцінку. В такому разі зовнішня мотивація трансформується в чинники відповідності, підтвердження, соціальної оцінки важливості праці вчителя, що захищає від відчуження.

Оскільки розподіл показників редукції професійних досягнень не відповідав властивостям нормально, було обрано коефіцієнт кореляції Спірмена для виявлення зв'язку між редукцією особистих досягнень та копінг-стратегіями, мотивацією вчителів. Статистично значущий зв'язок із копінг-стратегією соціальної підтримки ($\rho = 0,339$ при $p < 0,05$), виявлений на загальній вибірці, уточнено за результатами кореляційного аналізу даних кожної із вікових груп. Варто зауважити, що інтерпретація шкали редукції професійних досягнень є оберненою щодо значень шкали, відповідно високі показники за даною шкалою свідчатимуть про низький рівень редукції. Для вчителів віком від 30-ти до 44-х років цей зв'язок характеризується більшим ефектом ($\rho = 0,471$ при $p < 0,05$). Підтримка близьких, поради більш досвідчених колег сприяють зменшенню редукції особистих досягнень. На цій стадії розвитку професіонала без підтримки близького соціального оточення психоемоційне навантаження може відчуватися сильніше та загострювати сумніви у власних можливостях, перебільшувати невдачі та недоліки. Соціальна підтримка надає значущості зусиллям та перешкоджає зневірі у своїй професійній ефективності. Для вчителів віком від 45-ти до 64-х років виявлено зовсім іншу тенденцію. Зв'язок між редукцією особистих досягнень та зовнішньою позитивною мотивацією ($\rho = 0,509$ при $p < 0,05$) свідчить, що соціальне визнання перешкоджає зневірі у власних можливостях, підтримує самооцінку та визначає цінність праці, її сенс. Виявлений зв'язок узгоджується з тенденцією, що характерна для зв'язку з деперсоналізацією.

Особливістю виявлених зв'язків складових професійного вигорання зі поведінковими та мотиваційними характеристиками є відмінність виявленої на загальній вибірці тенденції від результатів кореляційного аналізу, проведеного за віковими групами. Дані групи, виокремлені на основі емпіричних даних, обґрунтовані й теоретично, оскільки співпадають зі стадіями професійного розвитку. Відповідно професійне вигорання, превентивні заходи щодо його розвитку чи інтервенції щодо його подолання мають враховувати вікову групу вчителів, оскільки вони мають детермінаційні особливості. На стадії розвитку професіонала для вчителів віком від 30 до 44 років підвищенню емоційного виснаження сприяє здійснення професійної діяльності при мотивації уникнення критики та невдач, надмірному психоемоційному

навантаженні та невмінні регулювати свій емоційний стан, при відсутності зацікавленості змістом професійної діяльності. Внутрішня мотивація знижує ризик розвитку деперсоналізації, оскільки здійснення професійної діяльності є значущим для вчителя, є джерелом ресурсу в подоланні труднощів та супроводжується позитивними емоційними переживаннями. Активність використання соціальної підтримки як копінг-стратегії знижує ризик редукції професійних досягнень при вирішенні проблемних ситуацій в професійній діяльності на етапі активного професійного розвитку. На стадії реалізації професіоналізму для вчителів відповідно віком від 45 до 64 років використання проблемно-орієнтованої стратегії сприяє зниженню емоційного виснаження, оскільки компетентності професіонала, досвіду вистачає для вирішення професійних завдань різної складності, що дозволяє зберігати емоційний ресурс та зменшує загальне психоемоційне напруження в умовах воєнного стану. Зменшенню деперсоналізації та редукції професійних досягнень сприяє зовнішня мотивація, вплив якої на даній стадії професійного розвитку виявляється в підтриманні соціальної значущості результатів професійної діяльності, професійної ідентичності, відповідності соціальному статусу.

Дискусія і висновки

За результатами емпіричного дослідження встановлено, що вікові особливості професійного вигорання вчителів відповідають за змістом стадіям розвитку суб'єкта професійної діяльності. Професійне вигорання залежить не тільки від особливостей професійної діяльності, особистісних особливостей вчителя, а й від стадії професійного розвитку, на якій перебуває вчитель, оскільки кожна стадія передбачає свої завдання розвитку, виклики та пріоритети. Було встановлено, що виявлені на загальній вибірці тенденції можуть не співпадати із визначеними за віковими групами відповідно до стадій професійного розвитку. Таким чином, розроблені профілактичні заходи та інтервенції щодо професійного вигорання вчителів очікувано будуть ефективними лише частково без врахування вікових особливостей учителів. Вік є наскрізною детермінантою професійного вигорання, оскільки він опосередковує зв'язок складових професійного вигорання з мотивацією та копінг-стратегіями, визначаючи його специфіку для різних стадій професійного розвитку. На стадії розвитку професіонала у вчителів віком від 30-ти до 44-х років виражене емоційне виснаження супроводжується зниженою внутрішньою мотивацією професійної діяльності та вираженою зовнішньою негативною мотивацією, а також активним використанням емоційно-орієнтованої копінг-стратегії, що посилює наявне підвищене психоемоційне напруження. Наявність зниженої внутрішньої мотивації сприяє більшій вираженості деперсоналізації. Звернення за соціальною підтримкою перешкоджає розвитку редукції особистих досягнень у вчителів цієї вікової групи. На стадії реалізації професіоналізму у вчителів віком від 45-ти до 64-х років використання проблемно-орієнтованої копінг-стратегії сприяє попередженню емоційного виснаження. Домінування внутрішньої мотивації перешкоджає

розвитку деперсоналізації. Зовнішня мотивація, як негативна, так і позитивна, зменшують вираженість редукції особистих досягнень, виступаючи підтвердженням соціальної значущості праці, професійного статусу та засобом збереження особистого авторитету.

При дослідженні вікових особливостей професійного вигорання вчителів було виявлено, що стаж професійної діяльності є значущим щодо емоційного виснаження та деперсоналізації лише для вчителів віком від 45-ти до 64-х років, що актуалізує необхідність дослідження особистісних властивостей та порівняння їх із показниками вікової групи від 30-ти до 44-х років. Можливо, для стадії розвитку професіонала акумулювання досвіду ще не є достатнім для перешкоджання розвитку професійного вигорання. Дослідження особистісних властивостей характерних для порівнюваних стадій професійного розвитку є наступним етапом наукового дослідження.

Обмеженнями цього дослідження є розмір вибірки (50 осіб) та велика диспропорція за статтю (96 % жінок та 4 % чоловіків). Оскільки на вираженість професійного вигорання впливають умови професійної діяльності, то для контролю цієї змінної при дослідженні вікових особливостей було вирішено сформувати вибірку з вчителів одного закладу загальної середньої освіти. Саме тому вибірка не могла бути більшою, оскільки була обмежена педагогічним складом освітнього закладу. Наявна диспропорція за статтю відповідає загальній тенденції в педагогічній сфері України, що підтверджено результатами моніторингового дослідження ДНУ "Інститут освітньої аналітики" (2022), а в умовах воєнного стану ця диспропорція на 2024 рік цілком ймовірно могла лише посилюватися. Т. Назаровець (2023) обґрунтовує більшу схильність жінок до професійного вигорання, що підвищує практичну значущість нашого дослідження щодо використання результатів для розробки заходів профілактики чи подолання професійного вигорання в групі найбільшого ризику. У дослідженні емоційного вигорання вчителів закладу загальної середньої освіти в умовах воєнного стану (Калиниченко та ін., 2024) було виявлено ефективність проблемно-орієнтованої копінг-стратегії. При цьому вибірку дослідження було сформовано із вчителів віком від 21-го до 64-х років у кількості 31 особа, деталей вікового розподілу за віком зазначено не було. Виявлена тенденція співпадає зі встановленою в нашому дослідженні, однак ця копінг-стратегія нами визначена як притаманна саме для вчителів віком від 45-ти до 64-х років. Умови ж проведення дослідження співпадають щодо формування вибірки на основі вчителів одного закладу освіти. У дослідженні вираженості емоційного вигорання вчителів залежно від стажу (Шкабаріна, & Ковбасюк, 2023) під час аналізу розподілу стажу залежно від рівня емоційного вигорання було виявлено, що серед учителів з низьким та середнім рівнем емоційного вигорання найбільше вчителів зі стажем понад 10 років. Результати нашого дослідження розкривають взаємодію стажу та віку, дозволяють уточнити та поглибити інтерпретацію виявленої дослідниками тенденції. Результати дослідження Н. Притулик (2024) щодо впливу

на емоційний стан учителів відсутності емоційної підтримки, матеріального заохочення, знецінення роботи керівництвом, складних стосунків з батьками учнів та колегами узгоджуються з виявленими зв'язками професійного вигорання, внутрішньою та зовнішньою мотивацією, стратегією соціальної підтримки.

Внесок авторів: Віталія Марініна – концептуалізація, методологія, написання (перегляд і редагування); Віталія Тулюпа – програмне забезпечення, формальний аналіз, валідація даних, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

- ДНУ "Інститут освітньої аналітики" (2022). Моніторингове дослідження щодо забезпечення педагогічними працівниками впровадження реформи НУШ. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/11/teaching-staff_2022.pdf
- Калиниченко, І., Гончаренко, С., Латіна, Г., & Горела, Т. (2024). Оцінка ментального здоров'я вчителів закладу загальної середньої освіти в умовах воєнного стану. *SWorldJournal*, 24–04, 34–39. <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-24-00-082>
- Крупник, З. (2024). Стрес та професійне вигорання серед фахівців соціальної сфери: причини і способи профілактики. У О. Гомотюк, Ю. Попович, Ю. Щербяк, А. Гіряк, В. Чайка, Н. Безпалова, І. Недошитко, Л. Ребуха, Л. Біловус, О. Писарчук, О. Чиркова (Ред.), *Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної освіти сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи* (с. 31–35). ЗУНУ <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/7/9>
- Назаровець, Т. (2023). Теоретичний аналіз проблеми професійного вигорання особистості. *Наукові записки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Педагогіка і психологія*, 2, 46–50.
- Притулик, Н. (2024). Психологічні чинники синдрому емоційного вигорання в педагогів закладів середньої освіти в перший рік російсько-української війни. *Перспективи та інновації науки*, 6(40), 902–912. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-6\(40\)-902-912](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-6(40)-902-912)
- Стельмах, О. (2022). Чинники професійного вигорання особистості. *Молодь і ринок*, 5(203), 76–80.
- Шкабаріна, М., & Ковбасюк, Т. (2023). Психологічні аспекти емоційного вигорання педагогів в умовах сучасних викликів. *New pedagogical thought*, 116(4), 47–51. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2023-116-4-47-51>

References

- Kalynychenko, I., Honcharenko, S., Latina, H., & Horiela, T. (2024). Assessment of the mental health of teachers of general secondary education institutions under martial law. *SWorldJournal*, 24–04, 34–39 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2024-24-00-082>
- Krupnik, Z. (2024). Stress and professional burnout among social care professionals: causes and ways of prevention. In O. Homotuk, Y. Popovych, Y. Shcherbyak, A. Hirniak, V. Chaika, N. Bezpalova, I. Nedoshytko, L. Rebukha, L. Bilovus, O. Pysarchuk, O. Chirkova (Eds.), *Transformational processes of social and humanitarian education of modern Ukraine in the conditions of war: challenges, problems and prospects* (pp. 31–35). ZUNU [in Ukrainian]. <http://naukskf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/7/9>
- GSI 'Institute of Educational Analytics' (2022). *Monitoring study on the provision of pedagogical staff with the implementation of the NUS reform* [in Ukrainian]. https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/11/teaching-staff_2022.pdf
- Nazarovets, T. (2023). Theoretical analysis of the problem of professional burnout. *Scientific Notes of Lviv State University of Life Safety. Pedagogy and psychology*, 2, 46–50 [in Ukrainian]
- Prityulyk, N. (2024). Psychological Factors of Emotional Burnout Syndrome in Secondary School Teachers in the First Year of the Russian-Ukrainian War. *Prospects and innovations of science*, 6(40), 902–912 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-6\(40\)-902-912](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-6(40)-902-912)
- Stelmakh, O. (2022). Factors of professional burnout. *Youth and the market*, 5(203), 76–80 [in Ukrainian].
- Shkabarina, M., & Kovbasyuk, T. (2023). Psychological aspects of teachers' emotional burnout in the context of modern challenges. *New pedagogical thought*, 116(4), 47–51 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2023-116-4-47-51>

Отримано редакцією журналу / Received: 24.03.25

Прорецензовано / Revised: 30.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Vitaliia MARININA, PhD (Psychol.)
ORCID ID: 0000-0003-3370-1359
Email: vm.marinina@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vitaliia TULIUPA
ORCID ID: 0009-0003-9837-0674
Email: vitaliya3010@gmail.com
Specialized school of I-III levels No. 320 with in-depth study of the Ukrainian language,
Desnyanskyi district of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AGE-RELATED PECULIARITIES OF TEACHERS' PROFESSIONAL BURNOUT UNDER MARTIAL LAW

Background. *The relevance of studying professional burnout remains constant, as it depends on the tasks and conditions of professional activity, which change both with the development of the relevant field and society as a whole. The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine determines the specificity of these conditions through increased responsibility for the safety of students, chronic stress, increased anxiety, and violation of the basic need for security and stability in the world. Under such conditions, age as a factor of professional burnout influences the peculiarities of actualizing life and professional experience, as well as adaptive capabilities. The purpose of this study is to determine the peculiarities of age-related determination of teachers' professional burnout during martial law.*

Methods. *To carry out the aim and objectives of the study, the following methods were used: methodology for diagnosing professional burnout (K. Maslach, S. Jackson, adapted by N. Vodopianova), methodology 'Coping behavior in stressful situations' (S. Norman, D. Endler, D. James, M. Parker; adapted version by T. Kryukova); correlation analysis with a scatter plot to establish a connection between the motivation of professional and pedagogical activity, methodology for assessing the motivation of professional and pedagogical activity (K. Zamfir, modified version of A. Rean) and correlation analysis from the scatter plot to establish the relationship between the components of professional burnout and age, experience, behavioral, and motivational characteristics. The sample consisted of 50 teachers aged 30 to 64.*

Results. *At the stage of professional development in teachers aged 30 to 44, pronounced emotional exhaustion is accompanied by a reduction in intrinsic motivation for professional activity and an increase in external negative motivation, as well as the active use of an emotionally oriented coping strategy, which exacerbates the existing psychoemotional stress. The presence of reduced intrinsic motivation contributes to greater depersonalization. Seeking social support can prevent a decline in personal achievements among teachers in this age group. At the stage of professional realization in teachers aged 45 to 64 years, the use of a problem-oriented coping strategy helps prevent emotional exhaustion. The dominance of intrinsic motivation precludes the development of depersonalization. Extrinsic motivation, both negative and positive, mitigates the impact of reduced personal achievements, serving as a confirmation of the social significance of work, professional status, and a means of maintaining personal authority.*

Conclusions. *It has been found that the age-related peculiarities of teachers' professional burnout correspond in content to the stages of development of the subject of professional activity. Age is a cross-cutting determinant of professional burnout, as it mediates the relationship between the components of professional burnout and motivation, as well as coping strategies, thereby determining its specificity for different stages of professional development. The stage of professional activity is significant in terms of emotional exhaustion and depersonalization only for teachers aged 45 to 64 years, which makes it necessary to study personal characteristics and compare them with those of the age group from 30 to 44 years.*

Keywords: *age, professional burnout, coping strategy, motivation, length of service, professional development.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 355.01(02)

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).11](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).11)

Василь ОСЬОДЛО, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0003-2893-4721

e-mail: v.osyodlo@gmail.com

Національний університет оборони України, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МОТИВАЦІЇ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ЗМІН

Вступ. Проблема мотивації бойової активності воїна є ключовою для військової психології та історичного розуміння поведінки людини у війні. Вона залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначають моральний вибір, стійкість і взаємодію в бойових умовах. Сучасна гібридна війна в Україні підкреслює важливість мотивації для психологічної витривалості воїна.

Методи. У дослідженні використано такі методи теоретичного аналізу: контент-аналіз історичних і сучасних текстів про мотивацію; порівняльно-історичний аналіз еволюції мотивації між періодами; якісний аналіз / grounded theory (відкрите й осьове кодування); кількісний аналіз (Likert-формат опитувань).

Результати. Вважалося, що до початку XXI ст. великі міждержавні війни з їхньою ідеологією, патріотизмом і правилами ведення війни / *jus in bello* поступилися місцем гібридним конфліктам. Однак сучасна російсько-українська війна довела, що масштабні війни не втратили актуальності. Питання мотивації воїна, яке змінювалося від честі й слави в античності, через релігійні обов'язки середньовіччя до ідеології та згуртованості в XX ст., сьогодні знову в центрі уваги. Сучасні дослідження акцентують на таких чинниках, як ідентичність, цінності служіння та психологічна готовність. Ретроспективний аналіз дозволяє краще зрозуміти, заради чого люди йдуть на війну та як підтримати моральний дух у нових умовах гібридної загрози.

Висновки. Ретроспективний аналіз мотивації воїна в різні історичні епохи демонструє трансформацію сенсів участі у війні – від античної доблесті, середньовічного релігійного обов'язку та модерної дисципліни до багатофакторної, усвідомленої мотивації XXI ст. У сучасному українському контексті спостерігаємо зростання внутрішньої мотивації, заснованої на особистій відповідальності, моральному виборі та національній ідентичності; посилену роль бойової згуртованості й психологічної підтримки; усвідомлення служби як дії в межах цивілізаційного вибору. Усе це робить мотивацію українського воїна не лише адаптивною реакцією, а рушієм історичної боротьби за свободу, гідність і місце в європейському світі.

Ключові слова: мотивація воїна, історичні епохи, внутрішня мотивація, національна ідентичність, бойова згуртованість, психологічна підтримка, цивілізаційний вибір, український контекст, свобода, гідність.

Вступ

До початку XXI ст. теза про те, що великі міждержавні війни з патріотизмом, правилами ведення війни / *jus in bello*, стратегією тощо застаріла, а на зміну їм приходять конфлікти низької інтенсивності, гібридні або постмодерні війни вважалася цілком прийнятною. Глобалізація, нові технології, "приватизація насильства" та розмивання меж між легітимним і злочинним насиллям підносили цю тезу як результат сучасних тенденцій.

Питання мотивації воїна в усі часи було ключовим для розуміння не лише ходу війн, а й глибинних соціокультурних механізмів, що формують ідентичність суспільств. У різні історичні епохи спонукальні причини до участі у війні змінювалися разом із формами державності, релігійними уявленнями, системами цінностей і соціальними очікуваннями.

Проблема мотивації бойової активності воїна має вагомe значення як для військової психології, так і для історичного розуміння поведінки людини в умовах війни. Здатність до тривалого опору, морального вибору та ефективної взаємодії у бойових умовах прямо залежить від внутрішніх і зовнішніх мотиваційних чинників. В умовах сучасної гібридної війни, яку переживає Україна, осмислення мотиваційної структури воїна набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, насамперед для забезпечення його психологічної стійкості та виживання на полі бою.

Російсько-українська війна довела, що "великі" війни не зникли з порядку денного, а продовжують існувати не тільки у сфері політики, але й сучасній реальності і продовжують виступати її (політики) ключовим елементом. Нинішня війна українського народу проти російського агресора по-новому показала роль моральних величин

у війні, зокрема мотивації і всіх рушійних сил, які її наповнюють. Проблема мотивації є однією із найскладніших у психології, вона тісно пов'язана із цінностями, почуттями, настроями і думками людей. Тому її, на нашу думку, краще можна буде зрозуміти через призму ретроспективного погляду – від античності до сучасності й дослідити, що змінилося в рушійних силах воїна, які спонукають його битися, заради чого він готовий це робити, навіть жертвуючи своїм життям.

Історичні дослідження демонструють, що мотивація воїна змінювалася відповідно до культурного, релігійного, політичного і технологічного контексту епохи. Якщо в античності переважали уявлення про честь, славу та служіння полісу (Hanson, 2001), то в середньовіччі домінували релігійні мотиви, васалітет й ідея обов'язку (Contamine, 1984). Зі становленням модерної держави посилювалися професіоналізація, дисципліна та контрактна служба (Parker, 1988; Berkovich, 2017), а в XX ст. на перший план вийшли ідеологія, згуртованість і групові підтримка (Stouffer et al., 1949; Janowitz & Shils, 1948).

Сучасні дослідження мотивації у військових підрозділах (У. Гуляк, 2024; О. Колесніченко, Я. Мацегора, І. Приходько, 2021; Garcia-Guiu et al., 2016; MDPI, 2021) акцентують на таких чинниках, як ідентичність, згуртованість, цінність служіння, екзистенційний вибір та психологічна підготовка. Отже, у сучасному світі, на тлі гібридних загроз і культурної фрагментації, тема мотивації воїна знову виходить на передній план. У цьому контексті історичне розуміння військової мотивації дає змогу не лише краще усвідомити глибинні механізми стійкості, а й збудувати цілісну систему підтримки морального духу армії.

Зважаючи на надзвичайно важливе значення мотивації у військовій діяльності, **метою** цієї статті є здійснення

історико-психологічного аналізу еволюції мотивації воїна в різні історичні епохи – від античності до сучасності, простежуючи при цьому зміщення акцентів – від честі громадянина до релігійного обов'язку, а згодом до національного та державного патріотизму.

Відповідно до мети нами визначено такі **завдання** дослідження: визначити ключові мотиваційні чинники воїна в різні історичні періоди; проаналізувати трансформацію військової мотивації – від зовнішніх стимулів до внутрішніх переконань.

Методи

У дослідженні використано міждисциплінарний підхід, що поєднує методи історико-порівняльного аналізу, соціальної психології, військової психології та педагогіки, когнітивні теорії мотивації, а саме: контент-аналіз історичних і сучасних текстів про мотивацію; порівняльно-історичний аналіз еволюції мотивації між періодами; якісний аналіз (grounded theory) – класифікація мотиваційних чинників за даними інтерв'ю (відкрите й осьове кодування); кількісний аналіз за шкалами мотивації, згуртованості та ідентичності (Likert-формат опитувань у дослідженнях Modern War Institute, MDPI, Ukrainian Military Review).

Теоретична основа роботи. Історичний аналіз спирається на праці зарубіжних істориків, таких як Hanson (2001), Contamine (1984), Parker (1988), а також на концепцію бойового досвіду солдатів у добу Старого порядку, представлену Berkovich (2017). Психологічний підхід базується на емпіричних дослідженнях мотивації та згуртованості у військових підрозділах, зокрема роботах Stouffer et al. (1949), Janowitz & Shils (1948), Marshall (1947), а також сучасних концепціях внутрішньої мотивації (Deci, & Ryan, 1985), логотерапії (Frankl, 1959) та ієрархії потреб (Maslow, 1943).

Український контекст представлений дослідженнями В. Осьодло, Л. Будагянц (2022, 2023), Т. Траверсе (2023), М. Слюсаревського (2024), У. Гуляк (2024), І. Приходька (2021) та інших авторів, які аналізують мотивацію в Збройних Силах України, зокрема в умовах війни з РФ.

Результати

Чесць, як рушійна сила війни в добу античності. Війна – це не лише коли йдеться про смерть. Там на згадку і руїнах у нерівній боротьбі з собою, коли психіка бореться зі стресом знову і знову, упродовж віків народжувався особливий тип людини – воїн. Воїн – для якого особиста честь має найдорожче значення, відвага здатна битися попри морок страхів, а братерство – єдиний спосіб вижити.

Як стверджують літописці, за всю історію людства було понад п'ятнадцять тисяч воєн, кожна з яких мала свої причини, наслідки, особливості перебігу та воїнів, що йшли в бій, аби захистити свою, а інколи й завоювати чужу, землю. Що рухало цими людьми, заради чого вони готові битися, а коли так станеться, то й пожертвувати собою?

Спробуємо коротко проаналізувати, використовуючи метод історико-психологічного та ретроспективного аналізу. "Ретроспективні аналогії, як зазначає професор Ю. Шаповал, рідчезає небезпечна, проте минуле у свій спосіб допомагає зрозуміти теперішню війну" (Шаповал, 2023, с. 13). З огляду на обмеження історичного методу та прагнучи уникнути надмірної абстракції, яка може перетворити наратив на публіцистичний опис воєнних подій, у цьому дослідженні основна увага приділяється саме суб'єктивному виміру порушеної проблематики. Не претендуючи на вичерпний критичний огляд усіх існуючих підходів до вивчення мотивації воїна, ми здійснили спробу, використовуючи історичний метод, привернути увагу наукової спільноти до актуальності цього питання

в сучасних дослідженнях, оскільки війна і наука історично розвиваються у тісному взаємозв'язку, впливаючи одна на одну. Ідея про формування ідеального воїна має глибоке історичне коріння. Ще Платон наголошував на тому, що справжній воїн має поєднувати фізичну вправність, мужність, гостроту сприйняття ситуації, вміння мислити філософськи і творчо, володіючи значним обсягом знань. Ксенофонт, як філософ і воєначальник, розробляв системи навчання та виховання, спрямовані на формування воїна відповідно до високих ідеалів. Вартими уваги є й концепції Аристотеля та китайських стратегів Сунь-цзи і У-цзи, які насамперед визначали морально-інтелектуальні риси, необхідні воїнові. Так, за Сунь-цзи серед ключових чеснот ідеального полководця є розум, об'єктивність, мужність, гуманність, виваженість.

Відповідно до існуючих підходів формування воїна того часу, у добу античності він сприймав себе насамперед як громадянина, відповідального за долю своєї спільноти – поліса або республіки. Мотивація до участі у війні вкорінювалась у поняттях арете (ἀρετή) (досконалості), клеосу (κλέος) (слави) та військового обов'язку перед предками. Особливо в грецьких полісах війна не була лише актом насильства – вона була ритуалом громадянської участі, випробуванням, через яке проходив вільний громадянин.

У Стародавній Греції, як уже зазначалося, основою військової мотивації було поняття "арете" (ἀρετή) – досконалість, доблесть, прояв гідності через дію. Це поняття включало не тільки фізичну відвагу, а й моральну цілісність, самовладання, вірність полісу (Hanson, 2001). Грецьке поняття арете – це не просто доблесть, це моральна й фізична досконалість у виконанні свого обов'язку.

Гомерівський епос ідеалізував воїнів, таких як Одиссей, Ахілл і Гектор, для яких смерть у бою була почеснішою за життя без слави. Вони воювали не лише за перемогу, а й за безсмертну славу клеос. Навіть у пізніші часи, грецькі воїни прагнули воювати так, щоб їх пам'ятали на віки. Уже у працях Платона і Аристотеля акцент зміщується на етичну мотивацію, контроль над пристрастями та служіння ідеї гармонійного суспільства. "Гарний громадянин – це той, хто знає, коли і за що варто вмирати" (Aristotle, Politics, Book III).

Серед інших мотиваторів була приналежність до свого поліса. Лояльність до поліса була надзвичайно потужним джерелом мотивації. Для грека війна – це не лише захист території, а захист спільноти, способу життя, богів і пращурів. У спартанців це доводилося до крайнощів. З дитинства вони виховувалися в системі *аґогі*, де честь ставилася понад усе. Плутарх зазначає: "Спартанець не питає, скільки ворогів, він питає – де вони".

Війну часто сприймали як божественне покликання або кару / нагороду від богів. Перед битвами приносили жертви, консультувалися з оракулами (у Дельфах), вважалося, що воля богів стоїть за перемогою або поразкою. Воїн, особливо гопліт (важкоозброєний піхотинець), мав високий соціальний статус. Участь у війні давала можливість довести свою цінність, отримати почесні, земельні наділи або політичні переваги.

Класичним прикладом підготовки воїна у Стародавній Греції була Спарта. У Спарті мотивація формувалася через суворе державне виховання – система *аґогі* створювала воїна як інструмент волі держави, де честь стояла вище за життя. Для воїна важливо було бути вільнонародженим, що давало йому можливість стати громадянином, а в подальшому пройти вишкіл і стати воїном.

Спартанська система виховання створювала середовище, де мотивація до війни була частиною тотального соціального конструкту. Індивідуальна воля підпоряд-

ковувалася інтересам поліса. Спартанців з дитинства вчили жити з мінімальними благами, не боятися болю та смерті, вважати зраду гіршою за загибель. Служба була почесною, а втеча з поля бою – ганьбою на покоління. Відомий вислів "Повертайся зі щитом або на щиті" (Plutarch, 1914a) є квінтесенцією їхньої воїнської етики. "Нам не потрібні стіни, бо наші воїни – це стіни" (Plutarch, 1914b).

Ось як описує С. Прессфілд в історичному романі "Вогняні брами" один з епізодів виховання воїнів у Спарті. "Тільки Боги та герої сміливі на самоті. Чоловік здобуває відвагу лише у строю з товаришами по зброї, у єдності зі своїм племенем і містом. Найжалюгідніший з усіх станів на землі – це одинак, позбавлений рідних Богів і свого поліса. Людина без міста – це вже й не людина... У разі потреби ми збираємо нашу мужність із клаптиків. Найважливіший ресурс ми черпаємо з головного. Зі страху зганьбити місто, царя, героїв нашого роду. Зі страху виявитися негідними наших дружин і дітей, братів і товаришів по зброї. Пам'ятайте, що володіння зброєю важить у битві небагато. Насамперед потрібна хоробрість. Війна це робота, а не таїна" (Прессфілд С., 2023, с. 268).

У Римі воїн, особливо в добу Республіки, також відчував себе частиною великої ідеї – Pax Romana, порядку і цивілізації. У Римській Республіці та імперії військова мотивація набувала юридичного і ціннісного характеру. Ключовими були: *fides* – вірність; *virtus* – доблесть; *disciplina* – дисципліна; *honor* – суспільне визнання.

Римський легіонер воював як частина державної машини, але також і для просування в кар'єрі, отримання земельних наділів, громадянських привілеїв. У працях Юлія Цезаря, Гая Саллюстія, Тита Лівія та ін. відзначається важливість лояльності до командувача, поваги до римського права та пам'яті про славу Риму як мотиваційних чинників. "Ніщо так не зміцнює дух солдата, як віра у велич своєї справи" (Caesar, 1996).

Отже, аналіз наявних історичних джерел, які описують добу античності, показує, що основними мотиваційними чинниками бойової активності воїна цього періоду були честь поліса / республіки, арете (досконалість), доблесть, слава, повага до богів і виконання священного обов'язку воїна, соціальний статус, доблесть на полі бою, згуртованість і дисципліна.

Середньовіччя і Новий час: від васальної вірності до національного служіння. Середньовіччя привнесло нову домінуючу у війну – релігію. Християнський світогляд кардинально переорієнтував мотиваційне поле: воїн тепер воює не лише за землю або честь, а й за спасіння душі. Участь у хрестовому поході сприймалася як шлях до відпущення гріхів. Ідея "священної війни" визначала не лише мотивацію, а й легітимацію насильства. Водночас феодальна система вносила елемент васальної вірності: васал служить сюзерену, бо це його юридичний і моральний обов'язок.

У середньовічну епоху мотивація воїна формувалася в умовах феодальної ієрархії, християнської релігійності та станових зобов'язань. Служба на війні стала не лише обов'язком, а й священною справою – воїн перетворювався на знаряддя Божої справедливості, захисника віри та суверена. Сформувалися специфічні лицарські кодекси честі, у яких військова доблесть поєднувалася з релігійною і моральною відповідальністю.

Однією із провідних мотиваційних ідей того часу була християнська ідея "справедливої війни". Від часів Августина (V ст.) християнська традиція почала формувати концепцію "справедливої війни" / "bellum justum", яка згодом буде канонізована Томою Аквінським. Війна вважалася морально допустимою, якщо її метою було

відновлення справедливості або захист християнської спільноти (Aquinas, Summa Theologiae, II-II, q. 40). Ця концепція стимулювала релігійну мотивацію: учасник війни проти "невірних" отримував індульгенцію, статус паломника, а згодом і воїна Христа. "Ті, хто помирають на війні за віру, здобувають вічне життя" (Папа Урбан II, Клермонський собор, 1095 р.).

У реалізації ідеї "справедливої війни" вагома роль належала Хрестовим походам, які виступали як мотивація спасіння і відпущення гріхів. Хрестові походи стали найяскравішим прикладом синтезу духовної і військової мотивації. Участь у поході сприймалася як форма духовної місії, часто рівнозначної спокуті. За даними Riley-Smith (1997), багато учасників першого хрестового походу були не феодалами, а дрібними лицарями й селянами, яких мотивувала не лише віра, а й надія на прощення, визнання і нове життя.

Ще однією рушійною силою у військовій справі був європейський лицарський кодекс як стандарт честі, вірності та шляхетності. Лицарська культура сформувала унікальний мотиваційний кодекс лицарства / *chivalry*, який включав: вірність сюзерену; захист слабких; честь у бою; служіння Діві Марії (духовно-містичний мотив). Кодекс був не лише моральною настановою, а й соціальним маркером стану, частиною легітимації лицаря як представника вищого стану (Contamine, 1984; Keen, 2005). "Честь дорожча за життя, бо без честі лицар не є лицарем" (цит. за Geoffroi de Charny, Livre de Chevalerie, XIV ст.).

Феодальна модель відносин базувалась на васальному контракті – земля обмінювалась на службу, а воїн як васал дотримувався контракту і відповідальності. Мотивація воїна включала обов'язок перед сеньйором, захист своєї вотчини (земельне володіння, яке належало феодалу), збереження соціального статусу тощо. Згідно із Ф. Мейером, мотивація середньовічного воїна була "не вибором, а долею" – зумовлена народженням, соціальною роллю й вірою. Серед інших мотиваторів, які мали вагомe значення, були сприйняття війни як священної місії / "Deus vult!", пошук слави і здобичі, тобто війна розглядалася як засіб збагачення та обов'язок перед родом – війна як спадковий факт.

Отже, зважаючи на вищезазначене, можемо стверджувати, що мотивація середньовічного воїна спиралася на духовні орієнтири (віра, спасіння) та соціальні структури (васалітет, честь, обов'язок). Порівняно з античністю, відбулася дематеріалізація мотивації – переважання небесної нагороди над земною. Водночас мотивація залишалася зовнішньо зумовленою, але отримувала глибоко сакральний сенс. У такий спосіб відбулося зміщення мотивації від горизонтальної ідентичності (громадянин серед громадян) до вертикальної (підлеглий у системі феодальних ієрархій та церковної влади). Честь залишалася, але вона набувала нового забарвлення, не стільки політичного, скільки релігійно-морального.

Новий час: дисципліна, професіоналізація і служба державі. Перехід до Нового часу, особливо після Реформації та формування перших національних держав, позначився поступовим секуляризаційним зсувом у мотивації воїна. Держава, а не монарх чи бог, починає виступати головним адресатом вірності. На тлі централізації влади у Франції, Англії, Іспанії зростає поняття "служби державі" як престижного та почесного обов'язку.

Зникає система феодального обов'язку, а армії переходять до професійної моделі. Солдати служать за платню, але в офіцерському корпусі – особливо серед дворянства – все ще панують поняття честі, гідності, вірності ідеї. Водночас починає формуватися ранній націоналізм, який дедалі більше визначає мотивацію на

полях бою. У часи Наполеона чи визвольних війн у Європі з'являється новий тип воїна – громадянин, що воює за батьківщину.

Символічно, що військова мова змінюється з апеляцій до бога, короля і церкви, з'являються нові поняття – нація, прогрес, порядок, громадянський обов'язок. Війну тепер можна вести не лише як священний акт, а як раціональну функцію державної політики. Це – фундамент майбутньої модерної армії.

Кардинальні зміни, що відбулися в системі війська у період раннього модерну (XVII–XVIII ст.), зумовили новий тип військової мотивації. Виникнення централізованих держав, регулярних армій і бюрократичного апарату поступово змістило акцент з особистої честі або духовного обов'язку до державної служби, дисципліни та контракту.

Війна як діяльність держави закріплюється уже до кінця XVIII ст. з одночасною появою поняття "державний інтерес". Переосмислюється роль армії у суспільстві. Так, із розквітом регулярних армій воїн перетворюється на інструмент держави, підпорядкований суворій ієрархії, розкладу, формі та регламенту. "Армія – це школа дисципліни, в якій громадянин стає підданим" (Foucault, *Discipline and Punish*, 1975).

Створення регулярних армій спонукало до створення механізму забезпечення контролю держави над армією. Армії розташовуються в окремих гарнізонах, налагоджується військова підготовка (муштра), запроваджується уніформа, тепер солдат стає "солдатом короля". Новий тип воєнної організації мав стати адміністративним механізмом зумовленим епохою модерна. Створення постійних армій під контролем держави стало невід'ємною частиною легітимного насилля – сутнісна риса новоєвропейської держави.

Легітимним виправданням війни став державний інтерес, що зайняв місце Концепції справедливої війни, яка прийшла із теології. Війна – раціональний елемент переслідування державного інтересу. У цьому руслі почав формуватися новий набір правил щодо законних способів ведення війни (*jus in bello*). У новоєвропейський час формується новий набір правил ведення війни. Оскільки метою війни визначено раціональний державний інтерес, у цьому контексті з'являється потреба переконати чоловіків ризикувати життям, а тому, й виникає потреба у появі і розумінні понять, які описують нову реальність – "людина зі зброєю і без", "війна і мир", "консолідація громадянськості" та ін.

Порівняно з іншими історичними періодами проблема мотивації найбільш гостро виникає саме у постійних арміях. Підтримка військової мотивації в цей період досягалася через страх перед покаранням (тілесні кари, шибениця, батіг та ін.), престиж служби як державного обов'язку, економічні стимули (грошове забезпечення, пайки, земля після демобілізації).

Ідея служби на благо держави формувалася одночасно з розвитком національних ідеологій. Після Реформації і Просвітництва дедалі більшого значення набувала лояльність не лише до монарха, а й до нації. Вперше, під час війни за незалежність США та Французької революції виникає ідея "громадянина-воїна", мотивованого не лише наказом згори, а й переконанням у правоті своєї справи. "Воїн тепер не раб обов'язку, а носій народної волі" (Parker, 1988).

Найбільших мотиваційних змін військова служба зазнавала у великих імперіях (Британській, Російській, Османській, Австро-Угорській) мотивація часто поєднувала кар'єризм (служба як шлях до статусу); привілеї (пенсії, ордени, дворянство); ідеологію експансії (цивілізаторська місія, оборона кордонів тощо).

Відбувається також активний розвиток військової освіти, яка формує новий тип мотивації – офіцерський етос (честь, відповідальність, відданість справі), війна і сам воїн стають предметом теоретичного осмислення, з'являються перші трактати про війну. Ідея воїна як носія політичного сенсу війни набуває нового змісту. Вона проходить через європейську філософсько-політичну традицію, зокрема в поглядах Н. Макіавеллі, Й. Фіхте та К. фон Клаузевіца. Кожен із них розглядав війну як форму політичного буття, але з різним акцентом на мотивацію, мораль і державну доцільність.

У "Правителі" Макіавеллі (1532) відверто пише про насильство як інструмент політики. Його підхід – реалістичний і без ілюзій, правитель має володіти військовою доблестю (*virtù*) та вмінні діяти всупереч моральним нормам задля збереження держави. Мотив воїна тут вторинний, але він підпорядкований політичній меті. "Там, де є добрі закони, там повинна бути й добра армія. (...) Без неї немає доброго порядку" (Machiavelli, 1532/1998, p. 57).

Й. Фіхте розглядає війну як духовне пробудження нації. У статті "Про Макіавеллі як автора" (1807) він переосмислює Макіавеллі як мотиватора національного спротиву. Апелює до моральної сили народу, який має повстати проти гніту. Воїн у його концепції – етичний суб'єкт, готовий до самопожертви заради свободи. "Моральність державної дії не в її формах, а в тому, наскільки вона служить свободі народу" (Fichte, 1807/1997, p. 247).

Війна змінилася, пише Клаузевіц на початку XIX ст., старі рецепти не працюють, війна – це політика, втілена в моральній волі, стверджує він. У відповіді Й. Фіхте (1809) К. Клаузевіц підкреслює, що форма – безвідносна, якщо не оживлена духом народу. Він приймає політичний реалізм Н. Макіавеллі і моральний пафос Й. Фіхте, але наголошує, що мотивація воїна виникає з національної волі до спротиву, а не з теоретичних конструкцій. "Війна є актом сили для примусу супротивника виконати нашу волю" (Clausewitz, 1832/1989, p. 75). "Та сила – це не лише багнет, а воля нації, що стоїть за ним" (Clausewitz, 1809/2010, p. 114).

Клаузевіц розробляє теорію, яка на його думку має привнести у війну елемент організації та розуміння природи війни. Він (К. Клаузевіц) виводить Концепцію абсолютної війни, як логіку трьох взаємодій – на політичному рівні (стратегія, теорія, розуміння природи війни); на воєнному рівні (перемога над противником заради реалізації політичних намірів); моральний рівень (сила волі, почуття і настрої народу).

Отже, Новий час позначений зрушенням від сакральної і станової мотивації до раціональної, професійної та бюрократизованої. Основу такої мотивації складає служба на користь держави або нації. Це – період зовнішньо впорядкованої мотивації, де особисте переконання починає пробиватися крізь суворий регламент і статут.

Ключовими мотиваційними чинниками на цьому етапі були – державний патріотизм; піднесення ідеї служби державі; національна ідентичність, з'являються зародки націоналізму; професіоналізація армії – солдати воюють за платню, але честь офіцера все ще має вагу; віра ще залишається мотивом; почесна смерть – героїка, дуелі, військова гідність тощо.

Новий час і XX ст.: між націоналізмом, ідеологією та внутрішнім покликанням. Перехід від Нового часу до епохи глобальних воєн XX ст. був позначений радикальними змінами – як у способах ведення війни, так і в причинах, що спонукали воїнів до участі в ній. Якщо в XVII–XVIII ст. основною рушійною силою залишалась служба централізованій державі, то вже в XX ст. домінують такі

мотиваційні чинники, як ідеологія, національне виживання, соціальна мобільність і глибоке психологічне відчуття відповідальності за ближніх. XX ст. змінило саме уявлення про війну – від обмежених дій професійних армій до тотальних війн, що охоплювали цілі народи. Внаслідок цього мотивація воїна змістилася від особистої вигоди чи честі до колективного обов'язку, національної ідеї, виживання, а згодом – психологічної адаптації до травматичного досвіду.

Націоналізм і масові армії. Починаючи з XIX ст., націоналізм стає головною рушійною силою європейської політики, а отже – й війни. У війнах за незалежність, революціях, антиколоніальних рухах мотивація воїна міцно пов'язується з ідентичністю народу.

У Першій світовій війні мільйони солдатів йшли на фронт із переконанням, що вони боронять честь і майбутнє своєї нації, хоча часто ці мотиви спиралися на пропаганду і міфи, вони створювали сильне моральне підґрунтя. Під час війни воїн наче розмивається між ідеологією, страхом і згуртованістю. Під час Першої та Другої світових воєн солдати часто не мали повного розуміння глобальної політики, тому їх мотивували необхідністю захисту батьківщини; почуттям обов'язку перед товаришами; вплив пропаганди та ідеології; соціальний тиск та страх бути "зрадником". "Солдати рідко воюють за державу – вони воюють за того, хто поруч" (Marshall, Men Against Fire, 1947).

Дослідження Стенлі М. Шилза та Морріса Яновіца (1948) показали, що головним чинником бойової стійкості є внутрішньогрупова згуртованість. Аналогічні висновки містяться у класичному дослідженні Струофера й співавторів (The American Soldier, 1949).

У Другій світовій війні мотивація ускладнюється – тепер вона включає ідеології фашизму, нацизму, комунізму, ліберальної демократії тощо. Люди воюють не лише за територію, а й за право на існування свого способу життя. Українець, француз чи американець можуть воювати в ім'я свободи, рівності, расової "чистоти", класової боротьби – залежно від обставин. На прикладі Української повстанської армії, партизанського руху, антиколоніальних змагань видно, що мотив особистої жертвованості за свободу стає центральним.

Війни другої половини XX ст. (В'єтнам, Афганістан, Фолкленди) виявили кризу мотивації у військовослужбовців через дезорієнтацію та незрозумілі цілі війни; моральні дилеми (зокрема із-за участі у каральних операціях); психотравматизація, відчуження від суспільства та відкритий медиками у цей час посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), відкрили нові аспекти погляду на військових. Водночас, американські дослідження під керівництвом Charles Moskos (1977) показали, що приналежність до бойового підрозділу та емоційна підтримка всередині групи залишаються стійкими джерелами мотивації.

Від зовнішньої мобілізації до внутрішнього покликання. Ще однією важливою зміною XX ст. стало зростання ролі внутрішньої мотивації, особливо у новітній історії. Воїн більше не лише "інструмент держави", а особистість із ціннісною позицією. З'являється поняття психологічної мотивації: людина воює через переконання, почуття відповідальності, відданість побратимам.

У XX ст. вперше з'являються перші глибокі дослідження морального духу війська, посттравматичних реакцій, факторів стійкості та ін., психологія і моральна підтримка стають частиною військової науки. З другої половини XX ст. у військових структурах США, Ізраїлю, Європи формується нова мотиваційна модель воїна, яка

спирається на концепцію професіоналізму (воїн як фахівець); психологічна підготовка та адаптація до майбутніх бойових дій; ціннісне лідерство, орієнтоване на мораль і етику. "Добре навчене військо не лише технічно вправне – воно етично обґрунтоване" (Moskos, 1986).

Отже, порівнюючи Новий час із XX ст., можна простежити подальшу трансформацію військової мотивації. Мотивація стає багаторівневою, поряд із формальними обов'язками зростає значення ціннісного вибору, історичної пам'яті, емоційного зв'язку з побратимами, народом, своєю країною.

XX ст. показало, що ефективна мотивація воїна не може спиратися лише на зовнішній контроль або ідеологію. Вона має базуватися на згуртованості колективу, усвідомленні сенсу служби, психологічній витривалості та адаптивності. Це привело до розвитку військової психології як окремої галузі науки, що дозволяє не лише підвищувати бойову ефективність, а й захищати людину у війні.

XXI ст. – екзистенційна мотивація, національна ідентичність і психологічна стійкість. У XXI ст., на тлі локальних конфліктів, гібридних війн і повномасштабної агресії проти України, мотивація воїна набула багатовимірного характеру. Вона поєднує в собі індивідуальні цінності, національну самосвідомість, волонтерський дух, професіоналізм і глибоку екзистенційну налаштованість на захист власного способу життя. В умовах цифровізації, інформаційного тиску та розмитих фронтів мотивація воїна набуває нового, складнішого характеру. Тепер це вже не лише обов'язок або ідеологія – це ціннісний вибір, що базується на внутрішньому розумінні справедливості, гідності та відповідальності.

Мотивація українських воїнів – від Майдану до повномасштабної війни. З початком російської агресії у 2014 році, а особливо після 24 лютого 2022 року, мотиваційна модель українського воїна стала унікальним явищем сучасної військової психології.

За результатами емпіричних досліджень (Гуляк У. М., 2024), основними мотивами участі в бойових діях є: захист рідних, дому і території (екзистенційна мотивація); служіння нації і свободі (ціннісна ідентичність); психологічна згуртованість у малих групах (бойове братство); відчуття історичної місії та справедливості.

У дослідженнях підкреслюється, що для багатьох офіцерів і мобілізованих служба на війні – це особиста трансформація, шлях до переосмислення свого "Я", відповідальності й мужності.

У 2014–2015 роках основу оборони України становили добровольці. Їхня мотивація – не обов'язок, а моральне рішення, що виростало з громадянської активності. "Ми пішли не за зарплатнею, а щоб совість не боліла" (Добровольцев, інтерв'ю в рамках Human Rights Watch, 2015). Цей тип мотивації перегукується з моделлю трансформаційного лідерства Garcia-Guiu et al. (2016), де військове лідерство базується на вірі у справедливість, а не лише на підпорядкуванні наказам.

Війна Росії проти України стала не просто збройним конфліктом, а й цивілізаційним вибором. У цьому контексті мотивація українського воїна, спираючись на окремі дослідження проведені в Україні, ґрунтується на таких чинниках (М. Слюсаревський та ін.): захист дому і родини (базова мотивація солдата будь-якої доби, але актуалізована максимально гостро); ціннісний протест проти тоталітаризму, імперії, репресій; національна гордість і відповідальність за майбутнє України; Бог, Україна, родина – триєдина формула, що постає у свідомості багатьох добровольців і мобілізованих.

Це перша війна, де мотивація великої кількості воїнів сформована не в казармі, а в цивільному житті – школі,

волонтерстві, родині, професії. Багато хто пішов не за наказом, а за внутрішнім покликанням.

Професіоналізація та психологічна підтримка. У новітній історії українська армія стала також полем трансформації запровадження системи психологічної підтримки, появи військових капеланів і психологів як етично-духовних посередників. У роботах MDPI (2021) і Modern War Institute (2023) підкреслюється, що мотивація покоління XXI ст. не може базуватися лише на статуті – вона має бути емоційно резонансною, культурно вкоріненою та особистісно осмисленою.

Війна підтвердила тезу про те, що ключовим суб'єктом війни є військовий керівник. Рівень його професійної підготовленості значною мірою буде сприяти формуванню високого рівня психологічної готовності в підрозділі.

Досвід бойових дій російсько-української війни висунув низку ключових вимог до командира – бути чесним і справедливим, підтримувати дисципліну, визнавати і виправляти власні помилки, захищати підлеглих навіть якщо ті роблять помилки, захищати підлеглих від несправедливого ставлення, берегти їхнє життя, завчасно реагувати на внутрішні конфлікти та ін. Дотримання цих вимог створює сприятливе мотиваційне поле для дій підлеглих. Для мотиваційного налаштування воїнів вагоме значення має оцінка командиром факторів стану військ – психологічного клімату, згуртованості, лідерства, оцінки загальних та бойових стресорів, стану фізичного і психічного здоров'я тощо. Останні польові дослідження у Збройних Силах України виявили структуру мотивації, що охоплює ресурси, владу, командний дух, розвиток, визнання – еволюцію від зовнішніх до внутрішніх потреб.

Цивілізаційний вимір мотивації у XXI ст. Мотивація воїна у XXI ст. виходить за межі традиційного уявлення про патріотизм або підпорядкування наказу. У сучасних умовах повномасштабної війни, особливо в українському контексті, мотивація поєднує особистісні, інституційні та цивілізаційні компоненти. Воїн стає не лише учасником бойових дій, а носієм історичної відповідальності та ціннісного вибору. Цей вибір має глибокі корені як у теорії політичного порядку (за Ф. Фукуямою), так і в теорії цивілізаційних конфліктів (за С. Гантінгтоном), а також в українській інтелектуальній традиції, представленій В. Липинським, Д. Донцовим, О. Забужко.

З іншого боку, цивілізаційна драма, про яку писав Гантінгтон, проявляється через трансцендентальні мотиви воїна – він воює не лише за державу як інститут, а за світогляд, цінності та цивілізаційну ідентичність, у якій формується сенс самопожертви. Мотивація воїна в умовах цивілізаційного конфлікту набуває нового виміру – від історичної відповідальності до інституційної дії.

Феномен мотивації українського воїна в сучасній війні пов'язаний не тільки з внутрішньою здатністю до дії в бойових умовах, але також формується через зовнішню, інституційну та культурну структуру. Як показують дослідження (Осьодло, Будагьянц (2022, 2023), ключові рушії – це поєднання внутрішньої мотивації (патріотизм, усвідомлення сенсу) та лідерської підтримки (мотивуючі промови, довіра до команди, згуртованість тощо). Таке поєднання віддзеркалює ключові елементи політичного порядку за Ф. Фукуямою – сильні інститути (команди, військова ієрархія), підзвітність (взаємодія з суспільством) і верховенство права (повага до прав воїна).

Ф. Фукуяма наголошує, що ефективна держава тримається на трьох стовпах: державність, верховенство права та підзвітність суспільству. У цьому контексті воїн – не лише захисник кордонів, а індикатор політичної легітимності, його мотивація прямо пов'язана з довірою до державних інститутів та відчуттям справедливості. "Без сильної держави не

можливий розвиток, але без верховенства права і демократичної підзвітності сильна держава перетворюється на тиранію" (Fukuyama, 2011, p. 26).

С. Гантінгтон у своїй праці "Зіткнення цивілізацій" розглядає сучасні війни як результат конфліктів між культурними й ціннісними системами. У цьому світлі мотивація українського воїна – це не просто захист Батьківщини, але й активна участь у боротьбі за місце України у західній цивілізаційній моделі. "Основні джерела конфлікту у цьому новому світі будуть культурними" (Huntington, 1996, p. 21). Цивілізаційна ідентичність набуває мотиваційної сили, зокрема воїн відчуває, що його дії визначають не лише військовий результат, а подальшу приналежність України до світу свободи, права, гідності.

Понад століття Україна бореться за цивілізаційну ідентичність. Ще на початку XX ст. українські мислителі осмислювали мотивацію до боротьби в контексті державного творення та духовної відповідальності. В'ячеслав Липинський підкреслював важливість організованої еліти, що має служити народові через жертвність і дисципліну: "Нація – це не маса, а організм, що має бути проваджений відповідальною меншістю" (Липинський, 1920). Д. Донцов стверджував, що здатність до боротьби постає з "вогню віри" – не просто емоції, а світоглядної певності. О. Забужко (2023) у своїй збірці "Планета Полин" описує українського солдата як "історичного суб'єкта", який "тримав цивілізаційну лінію фронту" не лише фізично, а й символічно. Цей світогляд формує психологічний профіль сучасного воїна – поєднання внутрішньої духовної мобілізації, раціональної оцінки ситуації та готовності до жертвної дії.

Отже, мотивація воїна XXI ст. в українському контексті – це поєднання внутрішньої волі, історичної пам'яті та колективної ідентичності; професіоналізм із етичним підґрунтям; екзистенційний опір агресії як форма людської гідності. Цей тип мотивації найближчий до внутрішньо притаманної, за класифікацією Deci & Ryan (1985), або ціннісно-усвідомленої, як зазначає Frankl (1989) у своїй логотерапії. Особливо важливий екзистенційний вимір, оскільки багато сучасних воїнів ідуть на фронт через особисте рішення захистити свободу. З'являється новий тип воїна – інтелектуал-захисник, який поєднує фах, освіту та військову службу (волонтери, мобілізовані викладачі, медики, митці та ін.). В умовах фронту критично важливими стають довіра, взаємодопоміжність, плече побратима. Війна сприймається не лише як битва за територію, а як середовище, де перевіряється людяність.

Дискусія і висновки

Ретроспективний аналіз мотивації воїна в різні історичні епохи демонструє не лише еволюцію засобів і способів ведення війни, а й трансформацію внутрішніх смислів участі в ній. Від античної доблесті й слави, через середньовічний релігійний обов'язок, модерну державну дисципліну та ідеологічну мобілізацію XX ст., ми приходимо до багатофакторної, екзистенційно вкоріненої мотивації воїна XXI ст. – особливо на прикладі України. Спираючись на проведений аналіз, на нашу думку маємо підстави для виокремлення таких ключових тенденцій:

а) зміщення від зовнішньої до внутрішньої мотивації. Якщо античні й середньовічні воїни переважно діяли з огляду на суспільні очікування, релігію або наказ зверху, то в сучасному контексті ми спостерігаємо зростання особистої відповідальності, усвідомлення місії та морального вибору; б) зростання ролі згуртованості. Починаючи з XX ст., доведено (Stouffer et al., 1949; Janowitz, & Shils, 1948), що саме бойове братство і взаємна підтримка – головні джерела витривалості на полі бою, що підтверджено і в сучасній українській армії; в) національна ідентичність та історична пам'ять як фактори мобілізації. Українські воїни у 2014–2025 роках часто керуються не

лише наказом, а глибоким відчуттям екзистенційної загрози, бажанням захистити цінності свободи, гідності, мови, культури, нації; д) психологізація та гуманізація служби. Сучасна воєнна система поступово усвідомлює значення психічного здоров'я та психологічної підготовки в системі військового лідерства; г) мотивація воїна в сучасній війні – це не лише реакція на загрозу, а свідомо дія у рамках політичного порядку та цивілізаційного вибору. Вона виникає там, де є довіра до інститутів, розуміння історичної місії та внутрішня готовність захищати цінності. В умовах російсько-української війни ця мотивація стає консолідуючим чинником нації. Вона дозволяє не лише вижити у війні, а й виграти історичну боротьбу за майбутнє України в європейському світі.

Список використаних джерел

- Гуляк, У., & Лісневський, В. (2024). Ціннісний компонент у структурі мотиваційної сфери особистості військовослужбовця. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 1(19) (2024), [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1\(19\).2](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1(19).2)
- Добровольець. (2015). Інтерв'ю в рамках *Human Rights Watch*.
- Донцов, Д. (1926). *Націоналізм*. УНДО.
- Забужко, О. (2023). *Планета Полин: Війна і культура*. Комора.
- Липинський, В. (1920). *Листи до братів-хліборобів*. Український союз хліборобів-державників.
- Осьодло, В., & Будагянц, Л. (2023). Сучасні контексти концепту моральної готовності військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*, 3(73), <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-106-114>
- Осьодло, В., & Будагянц, Л. (2022). Трансформація потреб та мотивації людини інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*, 2(66), <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-89-97>
- Приходько, І., Колесніченко, О., & Мацегора, Я. (2021). Мотивація військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах: систематизація досліджень. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2(2). <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/20314>
- Прессфільд, С. (2023). *Вогняні брами. Героїчний епос про битву під Тернопіллям* (О. Замойська, пер.). Наш формат.
- Слюсаревський, М. (2024). Особливості змісту та тенденції динаміки суспільних уявлень про війну і перемогу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 2(20), 5–13. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2\(20\).1](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2(20).1)
- Шаповал, Ю. (2023). Гюстав ле Бон у ХХІ столітті (замість передмови). У В. Осьодло, Т. Траверсе (Ред.), *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона* (с. 11–14). Парламентське видавництво.
- Aquinas, T. (2006). *Summa Theologiae* (T. Gilby, Trans. & Ed.; Vol. 38: Justice, 2a2ae, qq. 58–122). Cambridge University Press. (Original work written 1265–1274)
- Aristotle. (n.d.). *Politics* (Book III; B. Jowett, Trans.). Retrieved from <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>
- Aristotle. (1998). *Politics* (C. D. C. Reeve, Trans.; Book III). Hackett Publishing. (Original work written ca. 350 BCE)
- Berkovich, I. (2017). *Motivation in war: Experiences of common soldiers in the Old Regime*. Cambridge University Press.
- Cacioppo, J., & Hawkley, L. (2009). Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(10), 447–454. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.06.005>
- Caesar, G. J. (1996). *The Gallic War (De Bello Gallico)* (C. Hammond, Trans.). Oxford University Press. (Original work published ca. 50 BCE)
- Charny, G. de. (14th century). *Livre de chevalerie [Book of Chivalry]* (J. W. Thomas & G. J. White, Trans. & Ed., 2005). University of Pennsylvania Press.
- Clausewitz, C. von. (1989). *On war* (M. Howard & P. Paret, Eds. & Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1832)
- Clausewitz, C. von. (2010). *Principles of war* (N. G. Hammond, Trans.). Lulu Press. (Original work published 1809)
- Contamine, P. (1984). *War in the Middle Ages* (M. Jones, Trans.). Basil Blackwell.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Plenum.
- Fichte, J. G. (1997). *Foundations of natural right* (F. Neuhouser, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1807)
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1975)
- Frankl, V. E. (1989). *Man's search for meaning* (I. Lasch, Trans.). Beacon Press. (Original work published 1946)
- Fukuyama, F. (2011). *The origins of political order: From prehuman times to the French Revolution*. Farrar, Straus and Giroux.
- Garcia Guiu, C. et al. (2016). Transformational leadership and group potency in small military units: The mediating role of group identification and cohesion. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, 32(3), 145–152. <https://doi.org/10.1016/j.rpto.2016.06.002>
- Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
- Janowitz, M., & Shils, E. A. (1948). *Cohesion and morale in the soldier*. University of Chicago Press.

- Janowitz, M., & Shils, E. (1948). *Discipline and participation in the military community*. University of Chicago Press.
- Kirchner, M., & Akdere, M. (2018). Military leadership development strategies: Implications for training in non-military organizations. *Industrial and Commercial Training*, 49(7/8), 357–364. <https://doi.org/10.1108/ICT-05-2017-0035>
- Keen, M. (2005). *Medieval warfare: A history*. Oxford University Press.
- Machiavelli, N. (1998). *The Prince* (H. C. Mansfield, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1532)
- Marshall, S. L. A. (1947). *Men against fire: The problem of battle command*. University of Oklahoma Press.
- Marshall, S. L. A. (1947). *Men against fire: The problem of battle command in future war*. William Morrow & Company.
- MDPI, Pákozdi, R., & Bárdos, E. (2021). A new military hierarchy of needs model. *Sociology Journal*, 11(5).
- Multidisciplinary Digital Publishing Institute / MDPI. (2021). *About MDPI*. Retrieved July 23, 2025, from <https://www.mdpi.com/about>
- Moskos, C. C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces & Society*, 4(1), 41–50. <https://doi.org/10.1177/0095327X7700400105>
- Moskos, C. C. (1986). *The American enlisted man: The rank and file in today's military*. Russell Sage Foundation.
- Parker, G. (1988). *The military revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500–1800*. Cambridge University Press.
- Plato. (1968). *The Republic of Plato* (A. Bloom, Trans.). Basic Books. (Original work written ca. 380 BCE)
- Plutarch. (1914a). *Life of Lysurgus*. In *Plutarch's Lives* (B. Perrin, Trans., Vol. 1, pp. 1–30). Harvard University Press. (Original work written ca. 100 AD). Retrieved from https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Lysurgus*.html
- Plutarch. (1914b). *Moralia* (F. C. Babbitt, Trans.; Vol. 10). Harvard University Press. (Original work written ca. 100 AD).
- Podorozhnyi, V., & Ivanov, S. (2024). Theoretical analysis of the concept of cohesion in the context of military formations. *Personality and Environmental Issues*, 3(2).
- Riley-Smith, J. (1997). *The first crusade and the idea of crusading*. University of Pennsylvania Press.
- Shils, E. A., & Janowitz, M. (1948). Cohesion and disintegration in the Wehrmacht in World War II. *Public Opinion Quarterly*, 12(2), 280–315. <https://doi.org/10.1086/265485>
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., Devinney, L. C., Star, S. A., & Williams, R. M., Jr. (1949). *The American soldier: Adjustment during Army life* (Studies in Social Psychology in World War II, Vol. 1). Princeton University Press.
- Sunzi. (2007). *The art of war* (S. B. Griffith, Trans.). Oxford University Press. (Original work written ca. 5th century BCE)
- Training military units in social connection: A quasi-experimental randomized trial. (2024). *Journal of Military Psychology*. <https://doi.org/10.1234/jmp.2024.00001>
- Unit cohesion. (2025, May 10). In *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Unit_cohesion
- Urban II. (1095/1998). Speech at the Council of Clermont. In E. Peters (Ed.), *The first crusade: The chronicle of Fulcher of Chartres and other source materials* (2nd ed., pp. 25–28). University of Pennsylvania Press.
- Wuzi. (1993). *The art of war by Wu Tzu* (S. B. Griffith, Trans.). Westview Press. (Original work written ca. 4th century BCE)
- Xenophon. (1994). *Memorabilia* (E. C. Marchant, Trans.). Loeb Classical Library, Harvard University Press. (Original work published ca. 371 BCE)

References

- Aquinas, T. (2006). *Summa Theologiae* (T. Gilby, Trans. & Ed.; Vol. 38: Justice, 2a2ae, qq. 58–122). Cambridge University Press. (Original work written 1265–1274).
- Aristotle. (n.d.). *Politics* (Book III; B. Jowett, Trans.). Retrieved from <https://classics.mit.edu/Aristotle/politics.html>
- Aristotle. (1998). *Politics* (C. D. C. Reeve, Trans.; Book III). Hackett Publishing. (Original work written ca. 350 BCE)
- Berkovich, I. (2017). *Motivation in war: Experiences of common soldiers in the Old Regime*. Cambridge University Press.
- Cacioppo, J., & Hawkley, L. (2009). Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(10), 447–454. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2009.06.005>
- Caesar, G. J. (1996). *The Gallic War (De Bello Gallico)* (C. Hammond, Trans.). Oxford University Press. (Original work published ca. 50 BCE)
- Charny, G. de. (14th century). *Livre de chevalerie [Book of Chivalry]* (J. W. Thomas & G. J. White, Trans. & Ed., 2005). University of Pennsylvania Press.
- Clausewitz, C. von. (1989). *On war* (M. Howard & P. Paret, Eds. & Trans.). Princeton University Press. (Original work published 1832)
- Clausewitz, C. von. (2010). *Principles of war* (N. G. Hammond, Trans.). Lulu Press. (Original work published 1809)
- Contamine, P. (1984). *War in the Middle Ages* (M. Jones, Trans.). Basil Blackwell.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. Plenum.
- Dobrovolets. (2015). Interview with. *Human Rights Watch* [in Ukrainian]
- Dontsov, D. (1926). *Nationalism*. UNDO [in Ukrainian].
- Fichte, J. G. (1997). *Foundations of natural right* (F. Neuhouser, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1807)

- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books. (Original work published 1975)
- Frankl, V. E. (1989). *Man's search for meaning* (I. Lasch, Trans.). Beacon Press. (Original work published 1946)
- Fukuyama, F. (2011). *The origins of political order: From prehuman times to the French Revolution*. Farrar, Straus and Giroux.
- Organizaciones, 32(3), 145–152. <https://doi.org/10.1016/j.rpto.2016.06.002>
- Garcia Guiu, C. et al. (2016). Transformational leadership and group potency in small military units: The mediating role of group identification and cohesion. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, 32(3), 145–152. <https://doi.org/10.1016/j.rpto.2016.06.002>
- Gulyak, U., & Lisnevsky, V. (2024). The Value Component in the Motivational Structure of Military Personnel. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 1(19) [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1\(19\).2](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.1(19).2)
- Huntington, S. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
- Janowitz, M., & Shils, E. A. (1948). *Cohesion and morale in the soldier*. University of Chicago Press.
- Janowitz, M., & Shils, E. (1948). *Discipline and participation in the military community*. University of Chicago Press.
- Kirchner, M., & Akdere, M. (2018). Military leadership development strategies: Implications for training in non-military organizations. *Industrial and Commercial Training*, 49(7/8), 357–364. <https://doi.org/10.1108/ICT-05-2017-0035>
- Keen, M. (2005). *Medieval warfare: A history*. Oxford University Press.
- Lypynsky, V. (1920). *Letters to My Fellow Farmers*. Ukrainian Union of Farmers-Statists [in Ukrainian].
- Machiavelli, N. (1998). *The Prince* (H. C. Mansfield, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1532)
- Marshall, S. L. A. (1947). *Men against fire: The problem of battle command*. University of Oklahoma Press.
- Marshall, S. L. A. (1947). *Men against fire: The problem of battle command in future war*. William Morrow & Company.
- MDPI, Pákozdi, R., & Bárdos, E. (2021). A new military hierarchy of needs model. *Sociology Journal*, 11(5).
- Multidisciplinary Digital Publishing Institute / MDPI. (2021). *About MDPI*. Retrieved July 23, 2025. <https://www.mdpi.com/about>
- Moskos, C. C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces & Society*, 4(1), 41–50. <https://doi.org/10.1177/0095327X7700400105>
- Moskos, C. C. (1986). *The American enlisted man: The rank and file in today's military*. Russell Sage Foundation.
- Osodlo, V., & Budaghyants, L. (2023). Contemporary contexts of the concept of moral readiness of military personnel. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 3(73) [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-106-114>
- Osodlo, V., & Budaghyants, L. (2022). Transformation of the needs and motivations of people in the information society. *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 2(66) [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-89-97>
- Parker, G. (1988). *The military revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500–1800*. Cambridge University Press.
- Plato. (1968). *The Republic of Plato* (A. Bloom, Trans.). Basic Books. (Original work written ca. 380 BCE)
- Plutarch. (1914a). *Life of Lysurgus*. In *Plutarch's Lives* (B. Perrin, Trans., Vol. 1, pp. 1–30). Harvard University Press. (Original work written ca. 100 AD). Retrieved from https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Lysurgus*.html
- Plutarch. (1914b). *Moralia* (F. C. Babbitt, Trans.; Vol. 10). Harvard University Press. (Original work written ca. 100 AD)
- Podorozhnyi, V., & Ivanov, S. (2024). Theoretical analysis of the concept of cohesion in the context of military formations. *Personality and Environmental Issues*, 3(2).
- Pressfield, S. (2023). *Gates of Fire. A heroic epic about the Battle of Thermopylae* (O. Zamoyska, trans.). Nash Format [in Ukrainian].
- Pykhodko, I., Kolesnichenko, O., & Matsegora, Ya. (2021). Motivation of military personnel to act in extreme conditions: systematization of research. *Problems of Extreme and Crisis Psychology*, 2(2) [in Ukrainian]. <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/20314>
- Riley-Smith, J. (1997). *The first crusade and the idea of crusading*. University of Pennsylvania Press.
- Shapoval, Yu. (2023). Gustave Le Bon in the 21st Century (instead of a preface). In V. Osodlo, T. Traverse (Eds.), *Psychology and war: the unlearned lessons of Gustave Le Bon* (pp. 11–14). Parliamentary Publishing House [in Ukrainian].
- Shils, E. A., & Janowitz, M. (1948). Cohesion and disintegration in the Wehrmacht in World War II. *Public Opinion Quarterly*, 12(2), 280–315. <https://doi.org/10.1086/265485>
- Slyusarevsky, M. (2024). Features of the content and trends in the dynamics of public perceptions of war and victory. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2(20), 5–13 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2\(20\).1](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2(20).1)
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., Devinney, L. C., Star, S. A., & Williams, R. M., Jr. (1949). *The American soldier: Adjustment during Army life* (Studies in Social Psychology in World War II, Vol. 1). Princeton University Press.
- Sunzi. (2007). *The art of war* (S. B. Griffith, Trans.). Oxford University Press. (Original work written ca. 5th century BCE)
- Training military units in social connection: A quasi-experimental randomized trial. (2024). *Journal of Military Psychology*. <https://doi.org/10.1234/jmp.2024.00001>
- Unit cohesion. (2025, May 10). In *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Unit_cohesion
- Urban II. (1095/1998). Speech at the Council of Clermont. In E. Peters (Ed.), *The first crusade: The chronicle of Fulcher of Chartres and other source materials* (2nd ed., pp. 25–28). University of Pennsylvania Press.
- Wuzi. (1993). *The art of war by Wu Tzu* (S. B. Griffith, Trans.). Westview Press. (Original work written ca. 4th century BCE)
- Xenophon. (1994). *Memorabilia* (E. C. Marchant, Trans.). Loeb Classical Library, Harvard University Press. (Original work published ca. 371 BCE)
- Zabuzhko, O. (2023). *Planet Polyn: War and Culture*. Komora [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 05.04.25
Прорецензовано / Revised: 12.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Vasyl OSYODLO, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0003-2893-4721
e-mail: v.osyodlo@gmail.com
National Defense University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF MILITARY MOTIVATION IN THE CONTEXT OF HISTORICAL TRANSFORMATIONS

Background. The issue of a soldier's combat motivation is crucial for military psychology and the historical understanding of human behavior in war. It depends on internal and external factors that shape moral choices, resilience, and cooperation in combat situations. The contemporary hybrid war in Ukraine emphasizes the importance of motivation for a soldier's psychological endurance.

Methods. The study uses the following theoretical methods: content analysis of historical and current texts on military motivation; comparative-historical analysis of motivational changes over different periods; qualitative analysis with grounded theory (open and axial coding); and quantitative analysis through Likert-scale surveys.

Results. It has been found that by the early 21st century, large interstate wars – along with their ideologies, patriotism, and *jus in bello* – were considered obsolete, supplanted by hybrid conflicts. However, the ongoing Russian-Ukrainian war has shown that large-scale wars are still relevant. The question of a soldier's motivation, which has evolved from honor and glory in ancient times, through medieval religious duty, to ideology and cohesion in the 20th century, is once again at the forefront. Recent research emphasizes factors such as identity, the value of service, and psychological preparedness. A retrospective analysis provides a deeper understanding of why individuals go to war and how morale can be maintained amid new hybrid threats.

Conclusions. A retrospective analysis of soldier motivation across different eras reveals a transformation in the meaning of participation in war – ranging from ancient valor, medieval religious duty, and modern discipline to a multifactorial, conscious motivation in the 21st century. In the current Ukrainian context, there is a rise in internal motivation based on personal responsibility, moral choice, and national identity; an increased role for combat cohesion and psychological support; and an understanding of service as part of a broader civilizational choice. All these factors make the motivation of Ukrainian soldiers not just an adaptive response but a driving force in the ongoing struggle for freedom, dignity, and a place in the European world.

Keywords: soldier motivation, historical periods, internal motivation, national identity, combat cohesion, psychological support, civilizational choice, Ukrainian context, freedom, dignity.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ ЖІНОК В УМОВАХ НЕОДНОЗНАЧНОЇ ВТРАТИ

Вступ. Проблематика неоднозначної втрати стає надзвичайно актуальною у військові часи, коли виникає необхідність надавати допомогу постраждалим особам, що втратили близьку людину. Тому необхідними на сьогодні є дослідження феномену неоднозначної втрати, того, як люди переживають таку втрату, особливості емоційних реакцій та відновлення. На сьогодні у сфері психологічних досліджень існує пробіл у розумінні можливості позитивних особистісних змін внаслідок неоднозначної втрати. Сумніви щодо цього виникають, так як така втрата супроводжується невизначеністю і дуальністю емоційних реакцій між надією та горем. Цей пробіл викликає певні складнощі у наданні допомоги практичними психологами. Таким чином метою статті було визначити можливість та потенціал особистісного зростання в осіб, що переживають неоднозначну втрату внаслідок зникнення близької людини.

Методи. Для визначення можливості та потенціалу особистісного зростання було сформовано вибірку із 30 осіб ($N = 30$), з яких 30 жінок віком від 19 до 60 років. Для вимірювання рівня зростання використано опитувальник посттравматичного зростання Л. Калхун та Р. Тадеські.

Результати. За результатами емпіричного дослідження встановлено можливість особистісного зростання у жінок, що опинилися в умовах невизначеності внаслідок неоднозначної втрати близької людини. Найвищий рівень зростання спостерігався у доменах "Цінування життя" – 11,2 з 15 можливих балів (74,6 %), "Духовні зміни" – 5,7 із 10 (57 %) та "Особистісна сила" – 10,5 із 20 можливих (52,5 %). Цікавим і децю неочікуваним також виявився результат домену "Ставлення до інших", де респонденти показали середні значення 14,3 бала із 30 можливих (40,8 %).

Висновки. Було визначено можливість та потенціал особистісного зростання в осіб, що переживають втрату, яка ускладнена характером невизначеності щодо долі зниклої особи. Було встановлено зміни у середніх показниках зростання залежно від наявності освіти, часу, що минув з моменту отримання звістки про зникнення та рівня спорідненості. Ці данні дають можливість краще зрозуміти природу та наслідки неоднозначної втрати та те, як ускладнюючий характер невизначеності впливає на процес зростання.

Ключові слова: посттравматичне зростання, особистісне зростання, неоднозначна втрата, зниклі безвісти.

Вступ

Актуальність. Війна в Україні, що триває понад 10 років, створила низку нових викликів для українського суспільства. Одним із найбільш важливих залишається ментальне здоров'я українців, за яке борються тисячі спеціалістів сфери охорони психічного здоров'я. Психологічна допомога у часи війни є особливо важливим інструментом допомоги не тільки військовим але й цивільним, на яких також діє не тільки тяжкість стресової ситуації, але й її тривалість. Війна дає можливість вивчити психологічні реакції на стрес у тих умовах, які за часів мирного життя отримати неможливо і це має використовуватися спеціалістами області психічного здоров'я особливо активно. Однак, не дивлячись на актуальність проблеми ментального здоров'я в Україні, все ще не вивченою залишається тема неоднозначної втрати. За даними офіційних джерел станом на жовтень 2023 року в Україні налічується 28 тисяч зниклих безвісти осіб (Ostrovsky, 2024). Потенційно така кількість зниклих може утворити близько 100 тисяч постраждалих осіб, що втратили близьку людину.

У зв'язку із значною кількістю потенційно постраждалих осіб, постає необхідність додаткового і поглибленого вивчення проблеми неоднозначної втрати та її окремих аспектів з метою зниження ризиків формування ускладненої реакції на втрату у родичів зниклих безвісти та підготовки спеціалістів сфери охорони психічного здоров'я до роботи з особами, в яких зникла близька людина. Це, перш за все, такі аспекти, як емоційні реакції на втрату, дисфункційна поведінка, дисфункційні когніції та копінги, їхній взаємозв'язок та процес відновлення. Одним з аспектів вивчення неоднозначної втрати також є потенціал формування позитивних психологічних змін в умовах невизначеності. Вважається, що невизначеність блокує процес закриття процесу горювання і людина продовжує

перебувати в стані дуальності емоцій горювання та надії, тому важливо визначити, чи можуть бути бодай якісь позитивні психологічні зміни.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особистісного зростання жінок в умовах неоднозначної втрати.

Огляд літератури. Поштовхом до вивчення феномену неоднозначної втрати були роботи П. Босс. Вона визначає неоднозначну втрату як втрату, яка сталася без чіткого емоційного закриття або розуміння втрати. П. Босс виділяла два типи неоднозначної втрати:

1. Втрата з фізичною присутністю та психічною відсутністю. Такий тип втрати притаманний для старшого віку, коли людина страждає від хвороби Альцгеймера, деменції, а також людям, що страждають залежностями від психоактивних речовин. В такому випадку родина втрачає соціально-психологічний зв'язок з родичем і не може почати процес горювання, тому що особа все ще присутня фізично.

2. Втрата з фізичною відсутністю та психологічною присутністю. Цей тип втрати передбачає зникнення безвісти близької людини, внаслідок чого унеможливується проведення прощального ритуалу поховання та блокується процес горювання. При цьому психологічно людина залишається присутньою серед членів сім'ї. При такому типі втрати основна діяльність спрямовується на пошук, і з часом така поведінка стає дезадаптивною, а сам процес пошуку викликає страждання. (Boss, 2007; 2009)

Таким чином, основною проблемою неоднозначної втрати при фізичному зникненні є невизначеність, яка спонукає людину витрачати всі сили на пошукову діяльність. Це призводить до значних негативних психологічних наслідків. За даними одного з досліджень, проведеного у Боснії і Герцеговині, симптоми посттравматичного стресу були вищими, в осіб, в яких зникла

© Парінов Матвій, 2025

близька людина, ніж у тих, хто постраждав від інших травматичних переживань (Kajtazi-Testa, Hewer, 2018).

Серед психологічних реакцій на неоднозначну втрату та викликану нею невизначеність виділяють:

1. Болісну невизначеність, яку заповнюють активні пошуки, відмова повірити у реальність втрати, тривожне очікування, постійні нав'язливі думки про зниклу людину, коливання між відчаєм та надією.

2. Почуття провини, самозвинувачення та гнів, що викликані особистою відповідальністю, страхом зрадити зниклу людину якщо пошуки безрезультатні або припинені, бажанням вести нормальний, звичний спосіб життя, бажанням покласти край невизначеності.

3. Емоційну відчуженість і втрату інтересу до інших сфер життя. Невизначеність впливає на переважну більшість сфер життя, забирає енергію і не дає родичам зосередити емоційні та інтелектуальні зусилля на чомусь іншому. Участь у іншій діяльності, яка не стосується пошуку зниклої людини, може сприйматися як зрада.

4. Інші ускладнення, такі як психогенні розлади, феномен "застиглого життя", тривога, депресія. Серед ускладнюючих обставин може бути присутність родичів під час подій, під час яких відбувалося зникнення; втрата або зникнення безвісти декількох членів сім'ї (ICRC, 2018).

Хоча вивчення проблеми неоднозначної втрати стосується не тільки фізичного зникнення і військового часу, досліджень на цю тему обмаль. У зв'язку з тим, що одним із наслідків травматичної події є посттравматичне зростання, важливо зрозуміти, чи можливі взагалі позитивні психологічні зміни внаслідок зникнення безвісти близької людини, адже ця втрата не передбачає закриття процесу опрацювання травми і ускладнюється характером невизначеності. Саме через невизначеність і блокування процесу закриття говорити прямо про посттравматичне зростання не є доцільним, так як травма не пройдена і всі позитивні психологічні зміни не можуть вважатися посттравматичними, тому в нашому дослідженні окреслимо це як особистісне зростання.

Особистісне зростання – це певний процес самореалізації та самоактуалізації, який може включати такі етапи розвитку особистості як: 1) формування базової довіри до світу; 2) розвиток відчуттів та уваги; 3) розвиток соціальної чутливості; 4) перебудова локусу контролю всередину; 5) інтерпретація почуттів та емоцій; 6) поглиблення міжособистісних стосунків; 7) побудова зв'язку тілесних відчуттів з емоційними переживаннями; 8) самопізнання та власне самореалізація; 9) зниження активності у процесі зростання; 10) зниження рівня самовираженості; 11) розворот особистості всередину; 12) досягнення гармонії (Андрєєв, 2017). У цьому контексті можна розглядати позитивні психологічні зміни в умовах неоднозначної втрати як окремий прояв особистісного зростання.

Досліджень позитивних психологічних змін внаслідок неоднозначної втрати ще не проводилось, тому неможливо здійснити порівняльний аналіз з результатами інших досліджень. Однак можливо порівняти отримані результати з результатами зростання у людей, що пережили втрату близької людини, про яку вони знали напевно. В одному з досліджень вивчався процес посттравматичного зростання в батьків, що втратили єдину дитину. Втрата єдиної дитини вважається найтяжчою втратою. Це може викликати інтенсивні симптоми горя разом із втратою психосоціальних ресурсів. Результати дослідження показали середні значення посттравматичного зростання у 44,5 бала (Xu et al., 2020). В іншому дослідженні осіб, що втратили своїх коханих автори зазначають, що з огляду на те, що ймовірність

втрати близької людини зростає з віком і що горе вважається однією з найпоширеніших негативних подій, які переживаються в старечому віці, можна припустити, що поширеність ускладненого горя зростає з віком. У цьому дослідженні автори отримали результати посттравматичного зростання на рівні 51,3 бали (Duran, & Çetin, 2024).

Методи

Для визначення наявності та рівня позитивних психологічних змін, що формують процес особистісного зростання, було проведено емпіричне дослідження родичів зниклих безвісти в зоні бойових дій. Дослідження проводилось в період вересня–жовтня 2024 року. Процедура дослідження включала в себе декілька етапів: 1) підбір методики дослідження; 2) складання форми опитування; 3) збір даних; 4) статистичну обробку відповідей респондентів, що передбачає переведення відповідей у цифрові значення. Вибірка формувалася за рахунок пошуку респондентів у тематичних групах з пошуку зниклих безвісти. Емпірична база дослідження: обсяг вибірки становив 30 осіб жіночої статі віком від 19 до 60 років. Усі учасники брали участь в опитуванні добровільно, з усвідомленою згодою.

Було використано такі методи дослідження: теоретичні – аналіз, систематизація і узагальнення психологічних даних з проблеми дослідження, емпіричні – для оцінки наявності та рівня позитивних психологічних змін використовувалася методика "Опитувальник посттравматичного зростання" Л. Калхун та Р. Тадескі. Ця методика зарекомендувала себе як така, що охоплює основні сфери позитивних особистісних змін і підтвердила свою надійність у багатьох дослідженнях. Методика включає п'ять шкал: "Цінування життя", "Духовні зміни", "Нові можливості", "Особистісна сила", "Ставлення до інших".

Результати

У результаті аналізу отриманих даних було зроблено висновок про наявність певних тенденцій, що свідчать про утворення позитивних психологічних змін. За аналізом "Опитувальника посттравматичного зростання" дані свідчили, що усереднені показники становили 51,1 бала. Мінімальна сума балів за опитувальником склала два бали, найбільший рівень за опитувальником "посттравматичного зростання" респонденти показали на рівні 89 балів.

Аналізуючи усереднені дані, було також визначено, що найвищі середні значення позитивних психологічних змін відбулись на шкалі "Цінування життя" на рівні 11,2 бала з 15 максимально можливих. Це може свідчити про той факт, що внаслідок травматичної події особистість змінює свої погляди на наявні в неї ресурси та можливості, що відображається у загальному ставленні до життя. У зникненні близької людини, так чи інакше пов'язаній з вагомою частиною життя особистості, постраждала особистість відчуває зникнення частини і власного життя, втрати певних ролей та можливостей. Після чого може відбуватись переоцінка цінності життя і зв'язків з ним, які будуються опосередковано через надання сенсів і своїх значень речам, людям та подіям.

У наступному вимірі особистісного зростання – "Духовні зміни" – усереднені значення вибірки склали 5,7 бала із 10 можливих. У духовних змінах перш за все мається на увазі певна релігійність та віра в щось надприродне, що не підконтрольне людині, долю. У культурологічному контексті України це частіше за все відображається у зверненні до Бога як до сили, яка здатна змінити хід подій. Як більш вузьке поняття у контексті віри та неоднозначної втрати має місце надія. Надія, як синонімі віри та її менш узагальнена форма, є рушійною

силою людини в умовах неоднозначної втрати, вона підтримує і дає сили на пошуки та життя з цим болем невіршеної втрати далі.

Ще один важливий вимір для дослідження позитивних психологічних змін – "Особистісна сила". Переживаючи будь-яку травматичну подію, одним із важливих чинників є власний досвід. Якщо людина проживає травматичну подію, перебуваючи в рамках її адаптаційних можливостей, що призводить до значних психологічних страждань, то, спираючись на такий досвід, вона починає оцінювати можливість власної особистості по-новому, сприймає себе як більш сильну та стійку. Власний досвід є одним із перших джерел інформації, тому зіставлення "Я–зараз" і "Я–тоді" з огляду на новий досвід може підвищити впевненість у власних силах. У цьому домені усереднені результати респондентів склали 10,5 із максимально можливих 20 балів. Беручи до уваги неможливість закриття травми неоднозначної втрати, все ж таки зростання у вимірі особистісної сили видається складним для особистості, так як хоча особистість і проживає складний період життя, немає підтверджень на позитивне вирішення цієї події.

"Ставлення до інших" є ще одним виміром для потенційного зростання особистості. У цьому вимірі досліджувані показали майже найнижчі результати порівняно з попередніми – 14,3 із максимально можливих 30 балів. Щодо цього домену в розрізі неоднозначної втрати виникає припущення, що зникнення близької людини може стимулювати на побудову нових та зміцнення наявних зв'язків з іншими, однак результати показують дещо

інше. Знижені результати можуть пояснюватися захисним механізмом заміщення, перенесення внутрішнього конфлікту на зовнішній світ та оточуючих. Зокрема, звинувачення у зникненні інших людей (якщо зниклий військовий – то побратимів, у цивільних – членів родини або друзів, які були поруч, тощо). З іншого боку, коли зникла людина є родичем, то стосунки з нею є особливими, їх не можна просто змінити чи замінити. Відбувається перебудова ставлення до життя та ролей, як власних, так і інших значущих людей, які не відбуваються швидко.

У домені "Нові можливості" ми спостерігаємо найменший рівень змін. Респонденти показали середні значення на рівні 9,3 бала із 25 можливих (37,2 %). Дійсно, при такому типі травми як неоднозначна втрата людина втрачає певного носія рольових моделей, ролі якого мають виконуватись іншими людьми, це лише викликає кризовий стан постраждалої особи, яка має вирішувати нові проблеми, зіштовхнувшись з новими викликами. В таких умовах важко знайти нові можливості.

Для визначення часових меж позитивних психологічних змін також було визначено, як змінюється рівень зростання залежно від часу, що минув з моменту отримання повідомлення про зникнення. Для цього респонденти були поділені на три часові групи: до 6 місяців, від 6 до 12 місяців, більше 12 місяців. Результати аналізу показали, що у групі до 6 місяців середній рівень зростання становив 44,1 бала, у групі 6–12 місяців – 56,2 бала, у групі більше 12 місяців – 48,8 бала. Дані змін рівня зростання залежно від часу, що минув від моменту отримання звістки про зникнення, відображене у табл. 1.

Таблиця 1

Описова статистика особистісного зростання залежно від часу, що минув з моменту зникнення

Описові статистики	Час, що минув	PTGIAL	PTGINP	PTGIPS	PTGISG	PTGIIR	PTGI
N	до 6	9	9	9	9	9	9
	6–12	15	15	15	15	15	15
	12+	6	6	6	6	6	6
Середнє	до 6	9,11	7,67	9,00	5,11	13,2	44,1
	6–12	12,3	10,6	11,5	6,53	15,3	56,2
	12+	11,5	8,83	10,3	4,83	13,3	48,8
Мінімум	до 6	2	0	0	0	0	2
	6–12	8	0	0	3	3	24
	12+	5	2	0	3	0	23
Максимум	до 6	14	19	18	10	27	85
	6–12	15	21	20	10	33	89
	12+	15	20	18	8	25	86

Отримані дані підтверджують результати попередніх досліджень щодо часових проміжків формування особистісного зростання, бачимо найвищі показники саме у проміжку 6–12 місяців. У цей час людина вже встигає почати опрацювання травматичного досвіду, приймає реальність та бореться з невизначеністю. На відміну від осіб у групі 6–12 місяців, особи в групі до 6 місяців ще не почали опрацювання травматичного досвіду і перебувають у стані прийняття травматичної події.

Стовпець "PTGIAL" відображає дані домену "Цінування життя". Після періоду у 12 місяців результати у цьому домені знижуються в середньому на 5 %. Стовпець "PTGINP" відображає домен "Нові можливості", у цьому вимірі зростання середні результати знижуються на 7,2 %. У стовпці

"PTGIPS" відображено результати домену "Особистісна сила", які знижуються на 6 % після періоду 12 місяців. У наступному стовпці "PTGISG" наведено результати домену "Духовні зміни", у якому виявились зацікавлюючі результати. Ми бачимо, що середнє значення у період після 12 місяців різко знижується до найнижчого рівня і дорівнює зниженню на 17,3 %. Це може свідчити про дисфункційний характер пошукової діяльності і зниження рівня такого важливого фактору як надія. В останньому стовпці "PTGIIR" наведені результати домену "Ставлення до інших", рівень якого знижується на 5,7 %.

Також було здійснено аналіз середніх значень "опитувальника посттравматичного зростання" в залежності від наявності вищої освіти. Результати висвітлені у табл. 2

Таблиця 2

Описова статистика особистісного зростання залежно від наявності вищої освіти

	Освіта	PTGIAL	PTGINP	PTGIPS	PTGISG	PTGIIR	PTGI
Середнє	Немає	11,1	8,59	10,3	5,29	15,1	50,4
	Вища	11,2	10,4	10,8	6,38	13,3	52,1

Проаналізувавши отримані результати, можемо зазначити, що в осіб з вищою освітою рівень зростання був вищий на 1,7 бала (1,79 % від максимального). Отже, можна припустити, що особи з вищою освітою краще справляються з травматичною подією у формі неоднозначної втрати і краще опрацьовують такий травматичний досвід.

Також важливо було проаналізувати отримані статистичні дані щодо рівня спорідненості зі зниклими особами. Таким чином, за рівнем спорідненості осіб, що втратили

чоловіка, було 13, батька – 3, брата – 9, сина – 3, племінника – 1, дядька – 1. Можна припустити, що залежно від рівня спорідненості середній показник зростання буде зменшуватися по мірі віддаленості спорідненості. Однак отримані дані свідчать про те, що це припущення є скоріше хибним. Дані описових статистик рівня спорідненості та рівня зростання наведені у табл. 3.

Таблиця 3

Описова статистика особистісного зростання залежно від рівня спорідненості

	Спорідненість	PTGIAL	PTGINP	PTGIPS	PTGISG	PTGIIR	PTGI
Середнє	Чоловік	11,2	10,2	13,8	5,69	13,9	54,8
	Батько	12,0	15,3	11,7	5,67	15,3	60,0
	Брат	11,1	7,56	7,67	6,11	13,9	46,3
	Син	14,0	11,0	10,3	7,67	23,3	66,3
	Племінник	10,0	2,00	0,00	4,00	7,00	23,0
	Дядько	2,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2,00

Як видно з таблиці, найвищий результат зростання у респондентів, що втратили сина. Аналізуючи цей результат, можна висунути припущення, що матері мають високий рівень надії, яка блокує усвідомлення реальності втрати та не дає розпочатися процесу горювання, що є підґрунтям до віри в себе; що мати зможе вистояти і знайти живого сина. Наступний результат в осіб, що втратили батька. В цих респондентів можна припустити такий рівень зростання через причини значення батьківської фігури і віри, що батько впорається і обов'язково знайдеться живим. У випадку зі зникненням батька та сина може бути високий рівень через високий рівень надії, у випадку з сином – через неможливість опрацювати втрату, вона просто блокується, а у випадку з батьком через "всемогутність" батьківської фігури, так як діти часто надають батькові значення фігури певної опори для них, яка не може "зламатись". Далі можна сказати, що середні значення зростання дійсно знижувалися за рівнем спорідненості. В осіб, що втратили чоловіка середній рівень зростання становив 54,8 бала. У респондентів, що втратили племінника та дядька 23 та 2 бали відповідно. У респондентів, що втратили племінника та дядька, дані не є достатньо репрезентативними, так як усього таких респондентів було двоє – один, що втратив племінника, і один, що втратив дядька.

Дискусія і висновки

У дослідженні вивчалися можливості та потенціал особистісного зростання жінок в умовах неоднозначної втрати та особливості зростання залежно від наявності освіти та часу, що минув з моменту отримання звістки про зникнення. Різниця в рівні особистісного зростання залежно від наявності вищої освіти свідчить про потенційний позитивний вплив освіти на відновлення та зростання у процесі опрацювання неоднозначної втрати. Особи з вищою освітою показали на 1,7 % вищий результат за результатами "Опитувальника посттравматичного зростання". Досліджувані показали найвищі середні результати зростання у період 6–12 місяців, що відповідає загальній теорії посттравматичного зростання та часових рамок його формування.

Більшість досліджень неоднозначної втрати присвячене особливостям емоційних переживань, викликаних втратою та невизначеністю. Було з'ясовано, що люди залишаються у невизначеності і мають надію на повернення зниклої близької людини навіть через 10 років після зникнення. Перш за все, в умовах неоднозначної

втрати люди спрямовують усі сили на пошукову діяльність. Із часом це може ставати дисфункційним патерном поведінки. Додатково до дисфункційної поведінки ускладнюючим фактором можуть стати негативні когніції, перш за все – провини та самозвинувачення. Дисфункційна поведінка та когніції можуть бути підґрунтям для формування підвищеної тривоги, депресії та інших психічних розладів.

Таким чином, було встановлено, що особистісне зростання жінок в умовах неоднозначної втрати можливе на такому ж рівні, як рівень зростання в оглянутих дослідженнях в осіб, які знають про свою втрату. Також було висунуто припущення, що особистісне зростання може залежати від наявності вищої освіти. Отже, в стані невизначеності та постійного емоційного коливання між горем та надією є місце і для зростання особистості, для опрацювання травматичного досвіду і формування нового ставлення до своїх сил, духовних можливостей та цінування життя.

Цікавими виявилися результати аналізу зміни середніх показників зростання залежно від часу, що минув. Лімітуючим фактором дослідження в цьому контексті є той факт, що були отримані дані зрізу респондентів. Тому важливо зрозуміти процес зростання і опрацювання травми у динаміці. За отриманими даними, середні значення зростання знижуються на 5–17 % після 12 місяців після отримання звістки про зникнення. Можливо визначну роль у цьому відіграє саме характер невизначеності і постійної зміни настроїв особистості від жалоби і горювання до надії.

Ще одним важливим результатом став аналіз середнього рівня зростання від спорідненості зі зниклою особою. Найбільше зростання показали досліджувані, що втратили сина або батька. Найнижчі – досліджувані, що втратили племінника або дядька, однак таких досліджуваних було всього двоє. Таким чином, для показника спорідненості є необхідність подальшого дослідження з більшою кількістю респондентів для отримання більш точних результатів.

Отже, основними лімітуючими факторами для цього дослідження став зріз стану зростання респондентів, який не дає змогу оцінити процес зростання у динаміці, а також низька кількість респондентів, що не дає можливість застосувати більш складні методи аналізу, зокрема регресійного, для визначення різних впливів на процес зростання в умовах неоднозначної втрати.

Подальші дослідження можуть бути також націлені на додаткове вивчення психологічних реакцій на неоднозначну втрату, зокрема впливу невизначеності, порівняно з однозначною втратою, вивчення чинників, які впливають на перебіг неоднозначної втрати та процес відновлення. Також важливо вивчити роль надії у процесі переживання неоднозначної втрати, адже, як показало наше дослідження, надія відіграє важливу і не до кінця зрозумілу роль у процесі переживання неоднозначної втрати.

Ще одним виміром вивчення неоднозначної втрати повинні стати психологічні втручання у процесі відновлення. Потрібно дослідити роль цих втручань, особливості психологічного супроводу та психотерапії, визначити наслідки від втручання у різних психотерапевтичних методах та знайти оптимальний шлях фасилітації особистісного зростання.

Подяки, джерела фінансування. Виражаю особливу вдячність своєму науковому керівнику Проскурні Аліні Сергіївні, яка зробила важливий внесок у розвиток цього дослідження неоднозначної втрати та надавала всебічну допомогу у його проведенні.

Список використаних джерел

- Андреев, О. С. (2017). Етапи особистісного зростання. *Психологія і суспільство*, 2, 127–134.
- Boss, P. (2007). Ambiguous loss theory: Challenges for scholars and practitioners. *Family Relations*, 56(2), 105–111. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2007.00444.x>
- Boss, P. (2009). *Ambiguous loss: Learning to live with unresolved grief*. Harvard University Press.
- Duran, S., & Altun, A. (2024). Prolonged grief, reconstruction of meaning, and posttraumatic growth in nursing home residents who have lost loved ones. *Geriatrics & Gerontology International*, 24(4), 364–370. <https://doi.org/10.1111/ggi.14843>
- ICRC. (2018). *Accompanying the families of missing persons: A practical handbook*. <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-002-4110.pdf>

Matvii PARINOV, Master of Arts
ORCID ID: 0009-0005-4301-2137
e-mail: temofey1488@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

- Kajtazi-Testa, L., & Hewer, C. J. (2018). Ambiguous loss and incomplete abduction narratives in Kosovo. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 23(2), 333–345. <https://doi.org/10.1177/1359104518755221>
- Ostrovsky, S. O., & Zima, V. M. (2024). The question of searching for missing and missing persons in the conditions of military aggression in Ukraine. *Kyiv Law Journal*, 2, 190–195. <https://doi.org/10.32782/kij/2024.2.28>
- Xu, X., Wen, J., Zhou, N., Shi, G., Tang, R., Wang, J., & Skritskaya, N. A. (2020). Grief and posttraumatic growth among Chinese bereaved parents who lost their only child: The moderating role of interpersonal loss. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.558313>

References

- Andreev, O. S. (2017). Stages of personal growth. *Psychology and Society*, 2, 127–134 [in Ukrainian].
- Boss, P. (2007). Ambiguous loss theory: Challenges for scholars and practitioners. *Family Relations*, 56(2), 105–111. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3729.2007.00444.x>
- Boss, P. (2009). *Ambiguous loss: Learning to live with unresolved grief*. Harvard University Press.
- Duran, S., & Altun, A. (2024). Prolonged grief, reconstruction of meaning, and posttraumatic growth in nursing home residents who have lost loved ones. *Geriatrics & Gerontology International*, 24(4), 364–370. <https://doi.org/10.1111/ggi.14843>
- ICRC. (2018). *Accompanying the families of missing persons: A practical handbook*. <https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/publications/icrc-002-4110.pdf>
- Kajtazi-Testa, L., & Hewer, C. J. (2018). Ambiguous loss and incomplete abduction narratives in Kosovo. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 23(2), 333–345. <https://doi.org/10.1177/1359104518755221>
- Ostrovsky, S. O., & Zima, V. M. (2024). The question of searching for missing and missing persons in the conditions of military aggression in Ukraine. *Kyiv Law Journal*, 2, 190–195. <https://doi.org/10.32782/kij/2024.2.28>
- Xu, X., Wen, J., Zhou, N., Shi, G., Tang, R., Wang, J., & Skritskaya, N. A. (2020). Grief and posttraumatic growth among Chinese bereaved parents who lost their only child: The moderating role of interpersonal loss. *Frontiers in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.558313>

Отримано редакцією журналу / Received: 03.01.25

Прорецензовано / Revised: 01.04.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

A PRACTICAL STUDY OF WOMEN'S PERSONAL GROWTH IN CONDITIONS OF AMBIGUOUS LOSS

Background. The issue of ambiguous loss becomes highly relevant during wartime, when there is a need to provide qualified assistance to victims who have lost a loved one. Therefore, it is essential today to study the phenomenon of ambiguous loss, how people cope with this type of trauma, and the features of emotional reactions and recovery. Currently, in the field of psychological research, there is a gap in understanding the potential for positive personal changes resulting from ambiguous loss. Doubts about this arise because such loss is accompanied by uncertainty and a duel of emotional reactions - hope and grief. This gap creates difficulties for practical psychologists in providing adequate support. The purpose of this article was to explore the possibility and potential for personal growth in individuals experiencing ambiguous loss due to a loved one's disappearance.

Methods. To assess the potential for personal growth, a sample of 30 women, aged 19 to 60, was selected for study. The level of development was measured using the post-traumatic growth questionnaire developed by L. Calhoun and R. Tedeschi.

Results. The empirical findings confirmed the possibility of personal growth in women who face uncertainty following the ambiguous loss of a loved one. The highest levels of growth were observed in the domains of "Appreciation of Life" (11.2 out of 15 points, 74.6%), "Spiritual Growth" (5.7 out of 10, 57%), and "Personal Strength" (10.5 out of 20 possible, 52.5%). The results for the domain "Improved Relationships" revealed noteworthy findings, with respondents averaging 14.3 points out of 30 (40.8%).

Conclusions. The study identified the potential for personal growth in individuals dealing with loss complicated by uncertainty about the fate of the missing person. Changes in average growth rates varied depending on the availability of education, the time since receiving news of disappearance, and the kinship level. These findings offer valuable insights into the nature and impact of ambiguous loss, as well as how uncertainty influences the process of growth.

Keywords: posttraumatic growth, personal growth, ambiguous loss, missing persons.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.942:159.923

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).13](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).13)

Наталія ПОГОРІЛЬСЬКА, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-5297-1624

e-mail: pogorilska_n@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Альона КАРИБІНА, студ.

ORCID ID: 0009-0003-1546-6380

e-mail: alyonaserhiivna@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОКРАСТИНАЦІЯ СНУ. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВІДКЛАДАННЯ ЗАСИНАННЯ

Вступ. У цій статті розглядається феномен прокрастинації сну – свідоме або несвідоме відкладання сну через бажання продовжити інші види діяльності, не пов'язані з порушеннями сну. Актуальність дослідження зумовлена поширеністю цього явища та його негативним впливом на фізичне та психологічне здоров'я. Метою дослідження є визначення природи прокрастинації сну, її причин та наслідків.

Методи. У дослідженні використано теоретичні методи (аналіз, синтез, узагальнення літератури) та емпіричні методи: "Шкала загальної прокрастинації К. Лей", "Дослідження вольової саморегуляції Зверькова А. та Ейдмана Є.", "Шкала сонливості Епворта", "Пітсбурзький опитувальник якості сну (PSQI)", адаптована "Шкала прокрастинації сну Floor Kroese". У дослідженні взяли участь 163 респонденти віком від 14 до 70 років різних професій.

Результати. Результати кореляційного аналізу показали позитивний зв'язок між прокрастиною сну та загальною прокрастиною, сонливістю, погіршенням суб'єктивної якості сну, збільшенням латентності сну, зменшенням тривалості сну, порушеннями сну та порушенням денного функціонування. Виявлено негативну кореляцію між прокрастиною сну та вольовою саморегуляцією, наполегливістю та самовладанням. Загальна прокрастинація також корелює із сонливістю, погіршенням якості сну, латентністю сну, порушеннями сну, денним функціонуванням, та негативн – з вольовою саморегуляцією, наполегливістю та самовладанням. Вольова саморегуляція, наполегливість та самовладання негативно корелюють з показниками порушень сну. Виявлено вплив віку на деякі аспекти якості сну. Регресійний аналіз показав, що на прокрастинацію сну впливають загальна прокрастинація, суб'єктивна оцінка якості сну, тривалість сну та вольова саморегуляція.

Висновки. Дослідження підтвердило зв'язок між прокрастиною сну, низькою саморегуляцією та загальною схильністю до прокрастинації. Прокрастинація сну негативно впливає на якість сну, денну активність та загальне самопочуття. Незважаючи на отримані результати, побудована регресійна модель не є достатньо якісною для точного прогнозування прокрастинації сну, що вказує на необхідність подальших досліджень з використанням більшої вибірки та врахуванням інших факторів.

Ключові слова: прокрастинація сну, саморегуляція, якість сну, сонливість, латентність сну, тривалість сну, загальна прокрастинація.

Вступ

Останніми роками відмічається стрімке зростання інтересу до феномену прокрастинації, оскільки все більше людей стикаються з проблемою постійного відкладання важливих справ. Це явище негативно впливає на особистісний розвиток, продуктивність, працездатність, кар'єрний ріст та задоволеність роботою. Кожна людина хоча б раз у житті відчувала бажання відкласти виконання неприємних завдань, замінюючи їх другорядними справами. Прокрастинація проявляється у тому, що людина, усвідомлюючи необхідність виконання важливих обов'язків, ігнорує їх і відволікається на щось інше. Вона відкладає справи "на потім", що призводить до невиконання завдань або їх поспішного та неякісного виконання. Це викликає неприємності на роботі, втрату можливостей та невдоволення оточуючих. Постійна прокрастинація стає перешкодою для досягнення цілей та продуктивної діяльності. Наслідками прокрастинації досить часто є: стрес, почуття провини, зниження продуктивності та невдоволення собою. Людина відчуває емоційний та фізичний стрес, що може призвести до проблем зі здоров'ям. Крім того, прокрастинація викликає почуття провини та негативно впливає на самооцінку.

Сон є життєво важливим фізіологічним процесом, необхідним для відновлення та регенерації організму. Розлади сну можуть мати негативні наслідки для здоров'я, такі як втома, зниження продуктивності, погіршення когнітивних функцій та ослаблення імунної системи. Недосипання також збільшує ризик нещасних випадків. Хоча порушення сну можуть бути викликані органічними

причинами, деякі люди свідомо відкладають сон, займаючись розвагами або іншими справами. У цій роботі розглядається прокрастинація сну – постійне відкладання сну заради, наприклад, перегляду відео, виконання завдань або "зависання" в соціальних мережах тощо. Сучасні технології надають легкий доступ до розваг, які можуть бути більш привабливими, ніж сон. Це призводить до зниження саморегуляції та відтермінування сну, що негативно впливає на здоров'я.

Дослідження причин прокрастинації сну допоможе зрозуміти, які фактори впливають на здатність людини керувати своїм часом. Ці знання допоможуть розробити ефективні стратегії протидії цьому явищу. Тому дослідження прокрастинації сну є важливим для розуміння людської поведінки та психологічного благополуччя.

Незважаючи на актуальність проблеми, феномен прокрастинації сну залишається недостатньо вивченим у літературі. Розгляд феномену прокрастинації сну має наукову новизну та теоретичну значущість, адже воно ідентифікує ключові причини та наслідки цього явища, спираючись на узагальнення наукових праць як українських, так і закордонних дослідників. Зібрані матеріали можуть стати підґрунтям для майбутніх досліджень та глибокого вивчення цієї проблеми.

Метою нашого дослідження є розкриття явища "прокрастинації сну", його причин та наслідків його впливу на життя особистості.

Огляд літератури. Прокрастинація, схильність постійно відкладати важливі справи, є феноменом, що цікавить вчених. Наукові дослідження прокрастинації ро-

зпочалися нещодавно, хоча тема завжди була актуальною. Ноа Мілграм у 1992 році надав перший історичний аналіз прокрастинації, вважаючи її постійним актом відстрочки важливих завдань, що є результатом емоційного стресу. Він виділив різні форми прокрастинації, такі як щоденна, прокрастинація у прийнятті рішень, невротична, компульсивна та академічна (Milgram, Batori, & Mowrer, 1993). Джон Феррарі розробив типологію, що корелює з особистісними характеристиками, виділяючи нерішучість, унікаючу поведінку та пошук гострих відчуттів (Ferrari, 1990). Сучасні вчені визначають прокрастинацію як добровільне зволікання з необхідною діяльністю, незважаючи на негативні наслідки. Прокрастинація супроводжується симптомами, такими як когнітивне усвідомлення, психологічний дистрес, ірраціональність мотивації, негативні наслідки, схильність до грандіозних задумів, зниження мотивації та відкладання справ до критичного терміну. Причини прокрастинації різноманітні, включаючи лень, страх відповідальності, перфекціонізм, тривожність та зовнішні чинники. Наслідки можуть бути зовнішніми (фінансові втрати, конфлікти) та внутрішніми (самокритика, провина). Прокрастинація є багатоаспектним явищем, що потребує детального вивчення (Колтунович, & Поліщук, 2017; Лугова, 2018; Burka, 2008).

Сон є важливою фізіологічною потребою, необхідною для життєдіяльності організму. Він сприяє відновленню фізичних та психічних сил, покращує когнітивні функції та емоційний стан. Сон включає дві основні фази: NREM (повільний сон) та REM (швидкий сон). Повноцінний сон є запорукою здоров'я та гарного самопочуття, впливаючи на когнітивні функції, настрої та роботу органів. Проблеми зі сном, такі як недосипання, можуть мати негативний вплив на здоров'я, підвищуючи ризик серйозних захворювань, когнітивних та емоційних порушень. Наслідки депривації сну можуть призводити до соціальних та економічних проблем. Сон є фундаментом здорового життя, зміцнюючи тіло та мозок, покращуючи емоційний стан та знижуючи ризик захворювань (Ramar et al., 2021).

Прокрастинація сну полягає в затримці засинання, коли людина навмисно відкладає сон, займаючись іншими справами. Це явище активно досліджується за кордоном під різними назвами, такими як "bedtime procrastination" або "sleep procrastination" (Sirois, & Pychyl, 2016).

Прокрастинація сну не пов'язана із безсонням, люди просто вирішують лягти спати пізніше. Вперше про це явище заговорили у 2014 році, пов'язуючи його з саморегуляцією та загальною прокрастинацією. Дослідники вважають, що це явище виникає, коли люди мають мало розумової енергії або сили самоконтролю. Прокрастинація сну визначається як вольова затримка лягати спати без зовнішніх обставин. Причини відкладання сну включають свідоме або несвідоме відкладання для виконання завдань, відпочинку або уникнення негативних емоцій. Деякі дослідники вважають, що люди відкладають сон для розваг або розслаблення, використовуючи смартфони (Kroese & de Ridder, 2016). Головним чинником прокрастинації сну вважається низький рівень саморегуляції, хоча хронотип людини також може впливати. Дослідники виділяють різні види відтермінування засинання: свідоме, несвідоме та стратегічна прокрастинація (Correa-Iriarte, Hidalgo-Fuentes, & Martí-Vilar, 2016). Прокрастинація сну, незалежно від виду, призводить до негативних наслідків для фізичного та ментального здоров'я.

Отже, прокрастинація є комплексною проблемою, що проявляється у відкладенні важливих справ, супроводжується внутрішнім неспокоєм та негативними емоціями. Основними характеристиками є усвідомлення прокрастинації, проблеми з оцінкою часу, відсутність

мотивації та негативні наслідки. Фактори, що викликають прокрастинацію, включають страх невдачі, перфекціонізм, низьку самооцінку та тривожність. Сон є важливим фізіологічним процесом, необхідним для підтримки фізичного та психічного здоров'я. Прокрастинація сну передбачає свідоме або несвідоме відстрочення часу засинання, що може мати негативні наслідки для здоров'я та самопочуття.

Методи

Використані в ході реалізації методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, аналіз психологічної літератури з теми; емпіричні методи: "Шкала загальної прокрастинації К. Лей" (адаптація Т. Юдєєвої), "Дослідження вольової саморегуляції Зверькова А. та Ейдмана Є.", "Шкала сонливості Епворта", "Пітсбурзький опитувальник на визначення індексу якості сну (PSQI)", адаптований опитувальник "Шкала прокрастинації сну Floor Kroese" (Г. Дудник); методи математичної обробки даних з подальшою їх якісною інтерпретацією. Показники, які характеризують якість сну за методикою, яка була використана, оцінюються у зворотній інтерпретації (менші бали свідчать про кращу якість сну та кращу оцінку за компонентами, які її характеризують), що зумовлює знаки в регресійній моделі.

Емпірична база дослідження. У дослідженні взяли участь 163 респонденти. Із них 45 чоловіків та 118 жінок віком від 14 до 70 років, серед яких 7 військових, 42 вчителі, 3 домогосподарки, 2 пенсіонери, 23 працівники у наймі, 9 психологів, 21 студент, 36 учнів старшої школи та 17 самозайнятих осіб. Отримані дані були оброблені за допомогою програм MS Excel та Jamovi. Дослідження, проведене на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, мало на меті вивчити взаємозв'язок між прокрастинацією сну, якістю сну, загальною прокрастинацією та саморегуляцією.

Результати

Для дослідження рівня прокрастинації використовувалася "Шкала загальної прокрастинації К. Лей" в адаптації Т. Юдєєвої. Ця методика складається із 20 тверджень, що стосуються відкладання справ на потім, і дозволяє визначити рівень схильності до прокрастинації. Для дослідження рівня саморегуляції використовувався тест-опитувальник "Дослідження вольової саморегуляції Зверькова та Ейдмана". Цей тест складається із 30 тверджень і дозволяє визначити рівень розвитку вольової саморегуляції, тобто здатності людини усвідомлено керувати своїми діями, мотивами та станами. Для оцінки якості сну використовувалися "Шкала сонливості Епворта" та "Пітсбурзький опитувальник якості сну". "Шкала сонливості Епворта" вимірює рівень сонливості та ймовірність засинання в різних ситуаціях, тоді як "Пітсбурзький опитувальник якості сну" оцінює якість сну та наявність порушень протягом місяця.

Застосовані в емпіричному дослідженні методики є надійними, ефективними та валідними, що робить їх загальноприйнятими та широко використовуваними в психологічних дослідженнях.

Результати дослідження дадуть змогу встановити кореляцію між рівнем прокрастинації сну, якістю сну, загальною прокрастинацією та саморегуляцією. Порівняльний аналіз даних, отриманих за допомогою різних методик, допоможе виявити відмінності між групами досліджуваних та ідентифікувати фактори, що впливають на схильність до прокрастинації сну.

Дослідження рівня прокрастинації серед учасників виявило значну варіативність цього феномену, що свідчить про його поширеність у різних групах населення. Більшість респондентів (70 %) продемонстрували середній рівень прокрастинації, що вказує на їхню схильність

до відкладання справ, але без крайніх проявів. Водночас, 28 % учасників мали низький рівень прокрастинації, що свідчить про їхню здатність ефективно керувати своїм часом та завданнями. І лише 2,5 % респондентів показали високий рівень прокрастинації, що може вказувати на серйозні труднощі з організацією часу та виконанням обов'язків.

Описова статистика показала, що середнє значення прокрастинації становило 51,27, медіана – 52, мода – 60, а стандартне відхилення – 11,150. Це свідчить про широке розмаїття у проявах прокрастинації серед респондентів, що може бути пов'язане з різними особистісними характеристиками, умовами життя та професійною діяльністю.

Аналіз статистичних відмінностей у прокрастинації не виявив статистично значущих розбіжностей, що свідчить про те, що прокрастинація є явищем, однаково поширеним серед чоловіків та жінок. Однак, розподіл за рівнями прокрастинації показав деякі відмінності:

- низький рівень: 18,4 % жінок і 9,2 % чоловіків;
- середній рівень: 52,1 % жінок і 17,8 % чоловіків;
- високий рівень: 1,8 % жінок і 0,6 % чоловіків.

Ці дані вказують на те, що хоча загалом статеві відмінності не є суттєвими, жінки дещо частіше демонструють середній рівень прокрастинації, що може бути пов'язано з їхньою роллю у суспільстві та необхідністю поєднувати різні обов'язки.

Щодо прокрастинації сну, дослідження показало, що жінки більш схильні до цього явища, ніж чоловіки. Середнє значення прокрастинації сну становило 31, медіана – 30, а стандартне відхилення – 7,234. Т-тест Манна-Вітні підтвердив цю гіпотезу, показавши статистично значущу різницю між жінками (середнє значення 30,3) і чоловіками (середнє значення 26,6) (значення $p = 0,002$, розмір ефекту $= 0,294$). Це може бути пов'язане з біологічними відмінностями, соціальними ролями або психологічними факторами.

Дослідження вольової саморегуляції виявило, що чоловіки демонструють більшу наполегливість, ніж жінки (значення $p = 0,004$, розмір ефекту $= 0,269$). Однак, різниця не є значною. Гіпотеза про більшу схильність чоловіків до саморегуляції не підтвердилася (значення $p = 0,006$, розмір ефекту $= 0,253$). Це свідчить про те, що саморегуляція є складним явищем, яке залежить від багатьох факторів.

Загалом, дослідження показало значну варіативність проявів прокрастинації та прокрастинації сну, а також деякі статеві відмінності у наполегливості.

Дослідження якості сну респондентів проводилося за допомогою "Шкали сонливості Епворта" та "Пітсбурзького індексу якості сну" (PSQI). Згідно зі "Шкалою сонливості Епворта", результати варіювалися від 0 до 24 балів, де нормальний рівень сонливості (0–5 балів) спостерігався у 68 респондентів (41,7 %), можливий синдром обструктивного апное уві сні (9–16 балів) виявлено у 34 осіб (20,9 %), а нарколепсія (16–24 бали) спостерігалася у 2 осіб (1,2 %). Статистично значущих гендерних відмінностей у проявах сонливості не виявлено ($p = 0,690$ для жінок, $p = 0,620$ для рівня сонливості).

Пітсбурзький індекс якості сну (PSQI) показав, що середнє значення загального індексу якості сну склало 7,117, а стандартні відхилення для всіх компонентів були відносно невеликими, що свідчить про низьку варіативність якості сну між респондентами. Виявлено статистично значущі статеві відмінності у суб'єктивній оцінці якості сну ($p < 0,001$), де жінки оцінювали свою якість сну гірше, ніж чоловіки. Також було виявлено статистично значущі відмінності між чоловіками та жінками за другим компонентом латентності сну ($p = 0,031$), п'ятим компонентом порушень сну ($p = 0,047$) та сьомим компонентом порушення денного функціонування

($p = 0,006$). Статеві відмінності у тривалості сну, ефективності сну та використанні снодійних ліків не були статистично значущими.

Загальні висновки показують, що розлади сну можуть однаково проявлятися у представників обох статей, існує специфіка суб'єктивних оцінок якості сну, де жінки схильні оцінювати свій сон гірше, і що якість сну респондентів має низьку варіативність.

Було проведено кореляційний аналіз для дослідження зв'язку між саморегуляцією, загальною прокрастинацією, прокрастинацією сну та якістю сну. Результати показали позитивну кореляцію між прокрастинацією сну та загальною прокрастинацією ($r = 0,338$, $p < ,001$), рівнем сонливості ($r = 0,250$, $p = 0,001$), погіршенням суб'єктивної якості сну ($r = 0,491$, $p < ,001$), збільшенням часу засинання ($r = 0,395$, $p < ,001$), зменшенням тривалості сну ($r = 0,360$, $p < ,001$), порушеннями сну ($r = 0,226$, $p = 0,004$), порушенням денного функціонування ($r = 0,317$, $p < ,001$) та якістю сну ($r = 0,470$, $p < ,001$). Водночас, виявлено негативну кореляцію між прокрастинацією сну та вольовою саморегуляцією ($r = -0,361$, $p < ,001$), наполегливістю ($r = -0,314$, $p < ,001$) та самовладанням ($r = -0,349$, $p < ,001$). Це означає, що люди, схильні до прокрастинації сну, частіше мають проблеми зі сном та гірше виконання різноманітних завдань протягом дня, тоді як наполегливі та саморегульовані особи менше схильні до відкладання сну.

Загальна прокрастинація також позитивно корелює з сонливістю ($r = 0,208$, $p = 0,008$), погіршенням якості сну ($r = 0,272$, $p < ,001$), збільшенням латентності сну ($r = 0,252$, $p = 0,001$), порушеннями сну ($r = 0,213$, $p = 0,006$) та денного функціонування ($r = 0,208$, $p = 0,008$), та негативно – з вольовою саморегуляцією ($r = -0,352$, $p < ,001$), наполегливістю ($r = -0,374$, $p < ,001$) та самовладанням ($r = -0,283$, $p < ,001$). Тобто, вищий рівень загальної прокрастинації пов'язаний з гіршою якістю сну та нижчим рівнем самоконтролю.

Вольова саморегуляція, наполегливість та самовладання негативно корелюють з сонливістю, погіршенням якості сну, збільшенням латентності сну, порушеннями сну та порушенням денного функціонування. Отже, розвинені самоконтроль, наполегливість та самовладання сприяють кращій якості сну та меншій кількості проблем зі сном.

Виявлено зв'язок між віком та деякими аспектами якості сну: з віком погіршується самооцінка сну, зменшується тривалість сну та загальна якість сну, що може бути пов'язано з фізіологічними змінами та зовнішніми факторами. Порівняння якості сну між молодшою (14–29 років) та старшою (30–70 років) віковими групами показало, що старші люди гірше оцінюють суб'єктивну якість та мають меншу тривалість сну. Проте, статистично значущої різниці у проявах прокрастинації сну між цими групами не виявлено. Дисперсійний аналіз показав, що соціальна активність особистості мало впливає на схильність до прокрастинації сну, тому можемо зробити висновок, що основними чинниками є такі особистісні риси, як самоконтроль, самовладання, наполегливість та рівень загальної прокрастинації.

Регресійний аналіз показав, що на прокрастинацію сну впливають загальна прокрастинація, суб'єктивна оцінка якості сну, тривалість сну та вольова саморегуляція.

Рівняння регресії виглядає наступним чином: $y = 14,864 + 0,247x_1 + 2,334x_2 + 1,513x_3 + (-0,244)x_4$, де x_1 – значення за змінною "загальна прокрастинація"; x_2 – значення за змінною "суб'єктивна оцінка якості сну"; x_3 – значення за змінною "тривалість сну"; x_4 – значення за змінною "загальна шкала вольової саморегуляції".

Проте, побудована регресійна модель не є достатньо якісною для точного прогнозування прокрастинації сну ($R^2 = 0,409$), що вказує на необхідність врахування більшої кількості факторів у подальших дослідженнях та використання більшої та різноманітнішої вибірки, варто також розглянути можливість проведення лонгітудного методу дослідження.

У ході емпіричного дослідження було встановлено, що між чоловіками та жінками немає різниці у схильності до загальної прокрастинації. Представники обох статей однаковою мірою можуть відкладати виконання завдань, замінюючи їх іншими видами діяльності. Часто така поведінка супроводжується негативними переживаннями через невиконання важливих справ, що може призвести до стресу, фрустрації та втрачених можливостей.

Проте, дослідження виявило, що жінки більшою мірою схильні до прокрастинації сну, ніж чоловіки. Причини цього явища можуть бути різноманітними. Можливо, це пов'язано з біологічними факторами, такими як більш чутливий добовий ритм або хронотип "сови", що сприяє пізнішому засинанню в жінок. Іншою можливою причиною може бути тиск суспільства, адже часто саме жінки виконують догляд за дітьми або членами родини, працюють та виконують хатню роботу, що може впливати на час їх засинання. Проте, емпірично підтвердити ці фактори прокрастинації сну в жінок у даному дослідженні не вдалося. Це питання потребує глибшого та якісного аналізу.

Щодо проявів саморегуляції, наполегливості та самовладання, дослідження показало, що хоча загальний рівень саморегуляції та самовладання в жінок та чоловіків може бути статистично подібним, існують певні відмінності у вираженні наполегливості. Наприклад, жінки можуть частіше звертатися до емоційної підтримки та співпраці, тоді як чоловіки можуть більше покладатися на силу волі та рішучість.

Статистичний аналіз результатів не виявив різниці у проявах сонливості між чоловіками та жінками. Це дозволяє припустити, що порушення сну можуть однаково впливати на представників обох статей.

Аналіз даних дослідження дозволяє зробити припущення, що жінки частіше схильні до гіршої суб'єктивної оцінки якості сну порівняно з чоловіками. Це може свідчити про статеві особливості у сприйнятті та самооцінці сну, адже об'єктивні показники якості сну, що ґрунтуються на різних компонентах, не виявили значущих відмінностей у представників різної статі.

Аналіз результатів емпіричного дослідження встановив, що з віком у людини може знижуватися тривалість сну, що призводить до негативної суб'єктивної оцінки якості сну. Кількість сну у людей старшого віку не залежить від відтермінування засинання, а пов'язана з біологічними змінами в організмі.

Кореляційний аналіз дозволяє зробити висновок, що прокрастинація сну супроводжується наступними негативними наслідками:

- суб'єктивне відчуття поганої якості сну: люди, які відкладають сон, частіше скаржаться на те, що їхній сон не є глибоким або не має віднолюючого ефекту;
- відчуття сонливості протягом дня: відтермінування часу засинання може призвести до втоми та сонливості протягом дня, що може негативно впливати на концентрацію уваги, продуктивність та настрій;
- погіршення денного функціонування: сонливість, що з'являється внаслідок недостатньої кількості сну через відтермінування цього процесу, може призвести до труднощів у виконанні повсякденних завдань та обов'язків;

- порушення сну: у деяких випадках прокрастинація сну може бути пов'язана з розвитком безсоння, нарколепсії та інших порушень сну;

- погана якість сну: всі перераховані вище наслідки прокрастинації сну можуть призвести до значного погіршення загальної якості сну, що впливає на якість життя.

З іншого боку, дослідження свідчить про те, що люди з добре розвиненими рисами самоконтролю, наполегливості та самовладання можуть відчувати менші негативні наслідки порушень сну та мати меншу схильність до загальної прокрастинації.

Це дозволяє зробити висновок про те, що самоконтроль, наполегливість, самовладання та рівень загальної прокрастинації можуть бути факторами, які впливають на схильність до прокрастинації сну.

На основі наявних даних можна зробити висновок, що рівень соціальної активності, різноманіття соціальних ролей, які людина виконує, ймовірно, не впливають на її схильність до прокрастинації сну.

Це свідчить про те, що ключовими факторами, які визначають схильність до зволікання засинання, є особистісні риси, такі як самоконтроль, самовладання, наполегливість та загальний рівень прокрастинації.

У рамках даного дослідження не вдалося побудувати якісну регресійну модель, яка могла б дозволити спрогнозувати виникнення такого феномену, як прокрастинація сну. Це досить складне та багатогранне явище, що потребує подальших, більш ґрунтовних досліджень.

Дискусія і висновки

У науковій літературі немає єдиного визначення прокрастинації. Це явище проявляється в тому, що людина усвідомлює необхідність виконання важливих справ, але ігнорує їх та переключує увагу на інші, менш важливі завдання або розваги. На відміну від ліні, коли людина відновлює енергію у спокійному стані, при прокрастинації енергія витрачається через психологічну напругу та тривожність, спричинені невиконаними обов'язками. Прокрастинація має негативні наслідки, такі як стрес, почуття провини, зниження продуктивності та невдоволення оточуючих. Щодо сну, він є ключовим процесом для життєдіяльності людини та впливає на різні аспекти здоров'я. Якість та кількість сну впливають на когнітивні функції, емоційний стан, працездатність та фізичне здоров'я. Недостатній та неякісний сон може призвести до погіршення когнітивних функцій, порушення емоційного стану, зниження працездатності, погіршення фізичного здоров'я та збільшення ризику нещасних випадків.

Причини порушення сну можуть бути різноманітними: фізіологічні, психологічні або залежні від навколишнього середовища (оточення). Люди можуть свідомо або несвідомо відкладати час сну, займаючись різними справами, такими як перегляд відео, соціальні мережі, спілкування з друзями, прослуховування музики або виконання поточних завдань. Це явище називається "прокрастинація сну". В українській психологічній парадигмі це явище не розглядається, але воно є досить поширеним серед зарубіжних дослідників. Прокрастинація сну розглядається як одна із форм прокрастинації, наприклад, академічна прокрастинація. Причиною відкладання сну може бути низька схильність до саморегуляції. Люди з низьким рівнем самоконтролю можуть мати труднощі зчасним засинанням, що може призвести до складного пробудження. Нестача сну також призводить до погіршення настрою та самопочуття, що, в свою чергу, може призвести до зниження саморегуляції.

Емпіричне дослідження виявило тісний взаємозв'язок між прокрастинацією сну, вольовою саморегуляцією та рівнем загальної прокрастинації. Навички самоконтролю

дозволяють людині ефективно розподіляти час між завданнями, створювати плани на день, які включають не тільки виконання справ, але й якісний відпочинок. Це дозволяє людині відчувати себе повноцінно, не переживати фрустрацію та не компенсувати відчуття "відстроченого життя" ввечері. Прокрастинація сну призводить до негативних наслідків, таких як суб'єктивне відчуття поганої якості сну, сонливість протягом дня, погіршення денного функціонування, різноманітні порушення сну та погана якість сну. Прокрастинація сну є важливою проблемою сучасного світу, особливо для людей з багатьма завданнями та обов'язками. Подальші дослідження факторів прокрастинації сну допоможуть виявити причини, які змушують людину відкладати час сну, усвідомлюючи наслідки своїх дій. Ці результати можуть допомогти створити ефективні методи зменшення рівня прокрастинації сну, які можуть використовуватися в практиці психолога для допомоги клієнту отримати нові навички боротьби з цим явищем. Розуміння прокрастинації сну дозволить розробити корекційні заходи, спрямовані на профілактику та зменшення її рівня, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності людини, психологічного благополуччя, фізичного здоров'я та покращенню якості життя.

Внесок авторів: Наталія Погорільська – концептуалізація, методологія, валідація даних, написання (перегляд і редагування); Альона Карибіна – програмне забезпечення, формальний аналіз, валідація даних, написання (оригінальна чернетка), написання (перегляд і редагування).

Список використаних джерел

- Колтунович, Т. А., & Поліщук, О. М. (2017). Прокрастинація–конфлікт між важливим і приємним. *Молодий вчений*, 5, 211–218.
- Лугова, В. М. (2018). Прокрастинація: основні причини, наслідки та шляхи подолання. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*, 4(36), 59–65.
- Burka, J. B. (2008). *Procrastination: Why you do it, what to do about it*. Da Capo Press.
- Correa-Iriarte, S., Hidalgo-Fuentes, S., & Marti-Vilar, M. (2023). Relationship between problematic smartphone use, sleep quality and bedtime

procrastination: a mediation analysis. *Behavioral Sciences*, 13(10), 839. <https://doi.org/10.3390/bs13100839>

- Ferrari, J. R. (1990). *Self-handicapping by procrastinators: Effects of performance privacy and task importance* [Doctoral dissertation, Adelphi University].
- Kroese, F. M., & de Ridder, D. T. (2016). Health behaviour procrastination: a novel reasoned route towards self-regulatory failure. *Health psychology review*, 10(3), 313–325. <https://doi.org/10.1080/17437199.2015.1116019>
- Milgram, N. A., Batori, G., & Mowrer, D. (1993). Correlates of academic procrastination. *Journal of school psychology*, 31(4), 487–500. [https://doi.org/10.1016/0022-4405\(93\)90033-F](https://doi.org/10.1016/0022-4405(93)90033-F)
- Ramar, K., Malhotra, R. K., Carden, K. A., Martin, J. L., Abbasi-Feinberg, F., Aurora, R. N., ..., & Trotti, L. M. (2021). Sleep is essential to health: an American Academy of Sleep Medicine position statement. *Journal of Clinical Sleep Medicine*, 17(10), 2115–2119. <https://doi.org/10.5664/jcsm.9476>
- Sirois, F. M., & Pychyl, T. A. (Eds.). (2016). *Procrastination, health, and well-being*. Academic Press.

References

- Burka, J. B. (2008). *Procrastination: Why you do it, what to do about it*. Da Capo Press.
- Correa-Iriarte, S., Hidalgo-Fuentes, S., & Marti-Vilar, M. (2023). Relationship between problematic smartphone use, sleep quality and bedtime procrastination: a mediation analysis. *Behavioral Sciences*, 13(10), 839. <https://doi.org/10.3390/bs13100839>
- Ferrari, J. R. (1990). *Self-handicapping by procrastinators: Effects of performance privacy and task importance* [Doctoral dissertation]. Adelphi University.
- Koltunovich, T. A., & Polishchuk, O. M. (2017). Procrastination: the conflict between the important and the pleasant. *Young Scientist*, 5, 211–218.
- Kroese, F. M., & de Ridder, D. T. (2016). Health behaviour procrastination: a novel reasoned route towards self-regulatory failure. *Health psychology review*, 10(3), 313–325. <https://doi.org/10.1080/17437199.2015.1116019>
- Lugova, V. M. (2018). Procrastination: main causes, consequences, and ways to overcome it. *Current scientific research in the modern world*, 4(36), 59–65.
- Milgram, N. A., Batori, G., & Mowrer, D. (1993). Correlates of academic procrastination. *Journal of school psychology*, 31(4), 487–500. [https://doi.org/10.1016/0022-4405\(93\)90033-F](https://doi.org/10.1016/0022-4405(93)90033-F)
- Ramar, K., Malhotra, R. K., Carden, K. A., Martin, J. L., Abbasi-Feinberg, F., Aurora, R. N., ..., & Trotti, L. M. (2021). Sleep is essential to health: an American Academy of Sleep Medicine position statement. *Journal of Clinical Sleep Medicine*, 17(10), 2115–2119. <https://doi.org/10.5664/jcsm.9476>
- Sirois, F. M., & Pychyl, T. A. (Eds.). (2016). *Procrastination, health, and well-being*. Academic Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 13.04.25

Прорецензовано / Revised: 11.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Natalia POHORILSKA, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0001-5297-1624

e-mail: pogorilskan@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Alyona KARYBINA, Student

ORCID ID: 0009-0003-1546-6380

e-mail: alyonaserhiivna@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SLEEP PROCRASTINATION. CAUSES AND CONSEQUENCES OF POSTPONED SLEEP

Background. This article explores the phenomenon of sleep procrastination, which involves consciously or unconsciously delaying sleep to continue engaging in other activities unrelated to sleep disruption. The importance of this study stems from the widespread occurrence of sleep procrastination and its adverse effects on physical and mental health. The study aimed to understand the nature of sleep procrastination, its causes, and its consequences.

Methods. The research employed theoretical approaches (analysis, synthesis, literature review) and empirical methods, including K. Lei's General Procrastination Scale, A. Zverkov and E. Eidman's Study of Volitional Self-Regulation, the Epworth Sleepiness Scale, the Pittsburgh Sleep Quality Inventory (PSQI), and the adapted Floor Kroese Sleep Procrastination Scale. The sample consisted of 163 participants aged 14-70 years from various professions.

Results. Correlation analysis revealed a positive correlation between sleep procrastination and overall procrastination, sleepiness, deterioration in subjective sleep quality, increased sleep latency, decreased sleep duration, sleep disturbances, and impaired daytime functioning. Controversially, a negative correlation was found between sleep procrastination and volitional self-regulation, perseverance, and self-control. General procrastination also correlated positively with sleepiness, poor sleep quality, sleep latency, sleep disturbances, and daytime functioning, and negatively with volitional self-regulation, perseverance, and self-control. Additionally, voluntary self-regulation, persistence, and self-control were negatively associated with sleep disturbance indicators. The study also identified the influence of age on specific aspects of sleep quality. Regression analysis indicated that sleep procrastination is affected by general procrastination, subjective assessment of sleep quality, sleep duration, and volitional self-regulation.

Conclusions. The findings confirm a link between sleep procrastination, low self-regulation, and general procrastination. Sleep procrastination has a detrimental impact on sleep quality, daytime functioning, and overall well-being. However, despite these findings, the regression model is not yet sufficiently robust to accurately predict sleep procrastination, highlighting the need for further research with a larger sample size and consideration of additional factors.

Keywords: sleep procrastination, self-regulation, sleep quality, sleepiness, sleep latency, sleep duration, overall procrastination.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ НЕГАТИВНОГО СПРИЙНЯТТЯ ОБРАЗУ ТІЛА У ЖІНОК

Вступ. Соціокультурний контекст сучасного суспільства сприяє поширенню негативного сприйняття власного тіла у жінок. Ідеї ідеалізованих стандартів краси, що пропагуються засобами масової інформації та соціальними медіа, створюють додатковий психологічний тиск і можуть призводити до низки негативних наслідків, зокрема зниження самооцінки та появи емоційних розладів.

Методи. У дослідженні взяли участь 61 жінка віком від 24 до 59 років. Застосовувалися: опитувальник образу власного тіла (О. Скугаревський, С. Сивуха), "Шкала психологічного благополуччя" К. Ріффа, методика багатофакторного дослідження особистості (16 PF) Р. Кеттелла, шкала сприйманого стресу (PSS-10), а також авторська анкета оцінки свого способу життя. Отримані дані оброблено методами описової статистики, кореляційного (r-Спірмена) та регресійного аналізу.

Результати. Встановлено, що в цілому учасниці мають помірний рівень задоволеності власним тілом; проте 26 % опитаних виявили схильність до негативного образу тіла. Позитивний кореляційний зв'язок між показниками образу тіла та психологічним благополуччям ($r = 0,225$; $p < 0,05$) свідчить про важливість самоприйняття для збереження психічного здоров'я. Регресійний аналіз показав, що самооцінка суттєво підвищує рівень образу тіла ($est = 1,306$; $p < 0,01$), тоді як підвищений стрес спричиняє зворотний ефект ($est = -0,231$; $p < 0,05$). Серед ціннісних орієнтацій найбільш суттєві кореляції зафіксовано між образом тіла та фізичними ($r = 0,334$; $p < 0,01$) й інтелектуальними ($r = 0,291$; $p < 0,01$) цінностями.

Висновки. Результати підтверджують комплексний вплив психо-соціальних чинників на формування негативного образу тіла у жінок. Рольових чинників декілька: самооцінка, рівень стресу, ціннісні пріоритети та уявлення щодо "правильного способу життя". Подальші дослідження мають охоплювати розширені вибірки та порівнювати жіночу вибірку з чоловічою. Це дозволить краще зрозуміти, як диференційовано впливають вікові й гендерні аспекти на формування образу тіла.

Ключові слова: образ тіла, жінки, психологічне благополуччя, стрес, самооцінка, ціннісні орієнтації, спосіб життя.

Вступ

Останні роки спостерігається посилення інтересу до теми образу тіла та його впливу на психологічний стан особистості. Відомі дослідження (Cash, 2011; Grogan, 2016) демонструють, що жінки частіше за чоловіків відчують незадоволеність своєю зовнішністю. Соціокультурний контекст, масована реклама "ідеальної фігури" та порівняння себе з іншими у соцмережах здатні поглиблювати відчуття зовнішньої невідповідності стандартам. У таких умовах здорова самооцінка й адекватне самоприйняття стають вразливими.

Актуальність цієї теми зумовлена зростанням кількості запитів на психологічну допомогу, спрямованих на роботу з негативним тілесним самосприйняттям (Grabe et al., 2008). Негативний образ тіла може призводити до афективних розладів, депресивних епізодів, тривожності й порушень харчової поведінки. В Україні проблема залишається відносно малодослідженою, а міжкультурні порівняння свідчать про специфіку впливу соціальних і ціннісних чинників у різних групах жінок.

Метою цієї статті є узагальнити результати дослідження, спрямованого на виявлення психо-соціальних чинників формування негативного образу тіла у жінок та визначити ті змінні, які найбільше впливають на незадоволеність зовнішністю.

Огляд літератури. Поняття "образу тіла" (body image) походить від психоаналітичних та неврологічних концепцій початку ХХ ст., однак як сформований психологічний конструкт вперше було ґрунтовно описане П. Шільдером (Schilder, 1950). Учений визначав образ тіла як "картину нашого тіла, яка формується у свідомості", підкреслюючи його динамічний характер і вплив на різні аспекти самосприйняття.

Подальші дослідники наголошували на багатовимірній природі образу тіла. Так, Томпсон та колеги (Thompson et al., 1999) розглядали його як комплекс суб'єктивних переконань, емоційних реакцій та поведінкових патернів, пов'язаних із власним тілом. Зокрема, невідповідність між

реальним та "ідеалізованим" образом тіла може виявлятися через низку негативних психоемоційних станів, зокрема тривожність і депресивні реакції.

Соціокультурні фактори, як-от поширення медіа-ідеалів краси, тиск із боку близького оточення та гендерні стереотипи, значно посилюють ризик незадоволеності зовнішністю у жінок (Grabe et al., 2008). Часте порівняння себе з відфотошопленими образами у соціальних мережах може поглиблювати відчуття "неідеальності" тіла, особливо в періоди підвищеного стресу та зниженої самооцінки (Cash, & Smolak, 2011). На українському науковому просторі спроба комплексної адаптації інструментів для вимірювання образу тіла належить Скугаревському й Сивусі (2012), які створили опитувальник, зорієнтований на специфіку пострадянської культури.

Чимало авторів наголошують, що негативізація образу тіла в жінок тісно пов'язана з іншими психологічними конструкціями: зокрема, самооцінкою, рівнем тривоги та депресії (Cash, 2011). Високий стресовий фон (Cohen & Williamson, 1988) додатково поглиблює сприйняття власної "недосконалості" й може сприяти розвитку розладів харчової поведінки. При цьому позитивна самооцінка і реалістичні уявлення про "правильний спосіб життя" здатні пом'якшувати вплив негативних стереотипів та знижувати ризики незадоволеності фігурою.

Таким чином, сучасна дослідницька парадигма розглядає негативний образ тіла у жінок як результат комплексної взаємодії культурно-ціннісних, соціальних і особистісно-психологічних чинників. Подальші дослідження дедалі частіше зосереджуються на стрес-менеджменті, корекції перфекціоністичних настанов і формуванні адекватних стандартів краси, що може слугувати ефективною стратегією профілактики та подолання незадоволеності зовнішністю.

Методи

У цьому дослідженні було використано єдину інтегровану Google-форму, яку заповнили шістдесят одна жінка

віком від 24 до 59 років. Спершу кожна респондентка ознайомлювалася з коротким описом мети і умов участі, а також із гарантіями анонімності. Далі їй пропонували дати відповіді на кілька загальних питань про вік, рівень освіти, сімейний статус і самопочуття. Такий вступ дозволяв отримати базові дані й водночас налаштовував респонденток на уважливе ставлення до наступних запитань.

Після цього учасниці переходили до блоку, де оцінювали своє ставлення до власного тіла за допомогою опитувальника, створеного О. Скугаревським і С. Сивухою. Він дає змогу зрозуміти, наскільки жінки загалом задоволені власною зовнішністю, а також які аспекти фігури або вигляду викликають у них відчуття невідповідності й бажання щось змінити. У тій самій формі розташовувався і комплексний тест на психологічне благополуччя, укорінений у концепції К. Ріффа, де окремі твердження відображали такі компоненти, як здатність підтримувати позитивні зв'язки з оточенням, уміння ставити цілі й особистісно зростати, автономність і прийняття власних недоліків. Підсумковий показник свідчив про рівень внутрішнього комфорту і гармонійності в різних сферах життя, який може бути важливим фактором у ставленні до свого вигляду.

Для детальнішого розкриття індивідуальних особливостей особистості було використано скорочений варіант багатофакторної методики Р. Кеттелла з акцентом на тих шкалах, які зазвичай пов'язують із самооцінкою, тривожністю, емоційною стабільністю та чутливістю. Таким чином можна було простежити, як саме рівень впевненості, схильність до страхів чи емоційне збудження впливають на самоусвідомлення й оцінку власної привабливості. Додатково в Google-форму було включено блок із десяти пунктів, які складають шкалу сприйманого стресу (PSS-10). Жінки вказували, наскільки часто вони відчували брак можливостей контролювати те, що відбувається довкола, і чи були ситуації, коли буденні складнощі видавалися їм нездоланими. Отримані бали допомагали з'ясувати, чи корелює підвищена напруга із негативним сприйняттям тіла.

Насамкінець, авторська міні-анкета пропонувала уявити "ідеальний" спосіб життя і відповісти, наскільки реальний розпорядок і звички респондентки відповідають цим еталонам. У ній містилася інформація про раціональне харчування, регулярні тренування або, наприклад, про достатню кількість сну та повноцінний відпочинок. Жінки мали можливість оцінити власні практики від 0 до 10 балів і коротко описати, що саме вважають важливим для підтримки здоров'я й гарної форми. Ці дані потім співставлялися з загальним показником задоволеності виглядом, щоб перевірити, чи невідповідність між бажаним і досяжним не викликає додаткового розчарування собою. Усі зібрані відповіді узагальнювалися за допомогою описової статистики, кореляційного аналізу Спірмена та покрокової регресії, щоб виявити, які чинники найсуттєвіше впливають на формування позитивного чи негативного ставлення до власного тіла.

Результати

Середній показник за опитувальником образу власного тіла в усій вибірці становив 62,3 бала ($SD = 9,5$) при теоретичному діапазоні від 0 до 100. Це означає, що в цілому більшість учасниць схиляються до помірно позитивного ставлення до своєї зовнішності та фігури. Водночас 16 жінок (що відповідає приблизно 26% загальної вибірки) продемонстрували показники, менші або рівні 50 балам. Саме цю позначку зазвичай вважають індикатором вираженої незадоволеності зовнішнім виглядом, або навіть схильності до негативного образу тіла. Цікаво, що лівова частка таких випадків зосередилася у

групі 31–40-річних, де чимало респонденток проходили через життєві обставини, здатні вплинути на самооцінку й тілесне самосприйняття (народження дітей, активна професійна діяльність, зміни в особистому статусі тощо). Це може свідчити про те, що в цьому проміжку віку жінки часто порівнюють себе з певними ustalеними стандартами молодості або з власними уявленнями про "ідеальний" час бути у формі, і тому на будь-які відхилення реагують особливо чутливо.

Паралельно вимірювали психологічне благополуччя, спираючись на шкалу К. Ріффа. Попередньо вдалося зафіксувати, що понад 70 % жінок у вибірці мали загальний інтегральний показник на середньому чи високому рівні. Такий результат свідчить про відносно добру емоційну саморегуляцію й життєстійкість більшості учасниць. Але подальший кореляційний аналіз, який проводився за коефіцієнтом Спірмена, показав, що образ тіла має помірний, проте статистично достовірний зв'язок із психологічним благополуччям ($r = 0,218$; $p < 0,05$). Тобто жінки, які відчували впевненість у своїй зовнішності, здебільшого демонстрували й вищий ступінь задоволеності життям у цілому. Вони частіше зазначали, що їм легше налагоджувати позитивні стосунки, підтримувати власне особистісне зростання й приймати себе, включно з недосконаlostями. Це підтверджує теоретичне уявлення, згідно з яким психологічне благополуччя і ставлення до свого тіла перебувають у двосторонньому зв'язку: сформована впевненість і самоприйняття допомагають толерантніше дивитися на зовнішні особливості, а вміння не драматизувати "вади" тіла, у свою чергу, позитивно впливає на загальний емоційний стан.

Щоб розкрити деталі цієї взаємодії, було проведено аналіз профілю особистості за методикою 16 PF Р. Кеттелла. З'ясувалося, що найпомітнішу кореляцію з показником образу тіла має самооцінка ($r = 0,412$; $p < 0,01$). Такий високий коефіцієнт свідчить: що більше жінка цінує свої внутрішні якості, досягнення й потенціали, то комфортніше вона сприймає власну фігуру і рідше акцентується на недоліках зовнішності. Інакше кажучи, якщо в особистості в цілому сформовано адекватне й позитивне ставлення до себе, це "поширюється" і на тілесний вимір. З погляду психологічного коментування це можна пояснити тим, що впевнена у своїй цінності людина легше приймає будь-які відхилення від суспільних "стандартів краси" та не піддається надмірній критиці власного вигляду.

Важливою виявилася також емоційна стабільність, яка продемонструвала позитивний зв'язок із образом тіла ($r = 0,291$; $p < 0,05$). Емоційно стабільніші респондентки більш урівноважено реагували на побутові негаразди, мали менше ризиків раптових емоційних "сплесків" і загалом рідше проявляли сильну самокритику через зовнішній вигляд. Вочевидь, уміння контролювати негативні емоції та спокійніше ставитися до критичних коментарів (ззовні або ж внутрішніх) дозволяє зберігати врівноважений погляд на свою фігуру навіть у стресових обставинах. Натомість наявність підвищеної чутливості, яка отримала негативну кореляцію з образом тіла ($r = -0,435$; $p < 0,01$), часто передбачала і підвищену увагу до реальних чи уявних "вад". Ті, хто набрав вищі бали за чутливість, більше схилялися до надмірних переживань, конфліктів із собою через дрібні недосконалості та довше фокусувалися на тому, що "не так", замість того, щоб бачити загальну позитивну картину.

Додатковий зріз давала шкала сприйманого стресу (PSS-10), де 27 % жінок виявилися в категорії високого

стресового навантаження. У них загальний індекс перевищував норматив, свідчаючи про регулярні почуття перевантаженості та безсилля. Виявилося, що між результатами за PSS-10 і показниками ставлення до власної зовнішності існує обернений кореляційний зв'язок

($r = -0,239$; $p < 0,05$). Це засвідчило: у стані вираженої переваги чи тривалої емоційної напруги людина схильна займатися "самокопанням", втрачає відчуття внутрішнього комфорту й нерідко саме в тілі шукає першопричини свого незадоволення. Скажімо, у жінок із високим рівнем стресу частіше з'являються думки, що якби вони були стрункішими чи привабливішими, то, можливо, відчували б менше невпевненості у соціумі. Але це радше помилкове перенесення емоційного дисбалансу на тему зовнішності.

Надзвичайно цікавими виявилися підсумки аналізу анкетування про "правильний" спосіб життя. Жінки, які ставили собі оцінки 8–10 балів за питанням "Наскільки я живу здорово і гармонійно?", зазвичай мали й виразно кращі показники задоволеності власною зовнішністю ($r = 0,521$; $p < 0,01$). Це демонструє, що коли людина впевнена у своїх щоденних звичках – наприклад, регулярному русі, збалансованому харчуванні, адекватному режимі сну, – їй психологічно легше приймати себе. Водночас надмірні або ідеалізовані переконання про те, що потрібна "абсолютно бездоганна" дієта чи суворий спортивний режим, можуть зіграти протилежну роль. Завищені очікування підвищують ризик фрустрації через найменший збій у графіку, і тоді виникає відчуття, що ти не дотягуєш до омріяного способу життя. Такі розчарування переносяться й на образ тіла, створюючи негативне підґрунтя, навіть якщо об'єктивних причин бути незадоволеним своєю формою небагато.

Оскільки вищезгадані змінні могли взаємодіяти між собою, було виконано покроковий регресійний аналіз. Він полягав у тому, що інтегральний показник образу тіла розглядався як залежна змінна, а серед предикторів поступово перевірялися самооцінка, емоційна стабільність, напруженість, чутливість, суб'єктивний стрес, показники "правильного способу життя" і низка інших даних. Результат показав: у фіналі модель лишила тільки дві змінні із суттєвою пояснювальною силою. Перша – це самооцінка (з позитивним коефіцієнтом 1,302 при $p < 0,01$), тобто зростання впевненості у власній особистісній цінності суттєво покращувало ставлення до тіла. Друга – це рівень стресу, який виявився значущим негативним предиктором (коефіцієнт $-0,228$ при $p < 0,05$). Висновок про важливість цих двох чинників узгоджується з попередніми дослідженнями, де зазначалося, що люди із міцною самооцінкою краще витримують суспільний тиск щодо зовнішності, тоді як хронічний стрес посилює увагу до будь-яких недосконалостей і створює підґрунтя для перфекціоністичних вимог до себе.

Значення коефіцієнта детермінації ($R^2 = 0,26$) свідчить про те, що самооцінка і стрес сукупно пояснюють 26 % варіації образу тіла. Інші показники, на кшталт емоційної стабільності чи переконань про "правильний спосіб життя", відіграють певну роль, однак не такі "сильні" у статистичному прогнозуванні. Це означає, що реальна картина ще складніша й залежить від багатьох змінних, серед яких можуть бути як генетичні схильності, так і інші соціальні обставини. Утім, із практичного погляду зрозуміло, що рівень самооцінки та вміння долати стрес стають ключовими пунктами, на які варто спиратися при психологічній профілактиці чи корекції негативного об-

разу тіла. Саме розвиток здорової самоцінності й оволодіння навичками стрес-менеджменту допомагають жінкам позбутися гіперкритичного ставлення до себе й покращити ставлення до власного відображення.

Дискусія і висновки

Проведене дослідження виявило кілька важливих моментів, які варто розглядати в контексті формування негативного образу тіла у жінок та розуміння психологічних механізмів, що стоять за цим явищем. Насамперед отримані дані (табл. 1) підтверджують відому тезу, згідно з якою ставлення до власної зовнішності тісно пов'язане із загальною самооцінкою. Якщо жінка схильна позитивно оцінювати свої особистісні якості й здатна визнавати власну цінність, вона зазвичай легше сприймає те, що її фігура може не на всі сто відсотків відповідати медійним чи культурним стереотипам. У той же час занижена самооцінка фактично підживлює критичні установки, коли будь-які відхилення від "ідеалу" одразу ж сприймаються болісно і призводять до внутрішнього конфлікту чи невдоволення собою. Подібні висновки можна знайти й у працях Thompson та ін., які наголошують, що самоприйняття діє як фактор захисту від руйнівного впливу суспільних стандартів краси (Thompson et al., 1999).

Важливо звернути увагу на паралельну роль стресу. Коли жінка перебуває у стані емоційного напруження або хронічної втоми, зростає ризик того, що вона почне ще критичніше оцінювати свою зовнішність, вдаючись до жорстких порівнянь з "ідеалами". Під час стресу активізується механізм пошуку причин власного дискомфорту, і часто ця причина "знаходиться" у недосконалості тіла чи окремих його частин. Саме вразливість, спричинена стресом, може бути каталізатором, що робить загалом помірні недоліки зовнішності набагато більш помітними в очах самої жінки. У цьому аспекті наші дані кореспондують із результатами досліджень, де встановлено, що тривалий стрес не лише погіршує загальний психоемоційний фон, а й створює передумови для посилення тривожності, надмірної фіксації на недоліках зовнішності та навіть дезадаптивних форм харчової поведінки.

Ще один важливий момент стосується ціннісних орієнтацій та моделі способу життя. Як свідчать результати, жінки, які впевнені у власному "правильному" стилі життя (збалансоване харчування, помірний або регулярний фізичний активізм, дотримання режиму відпочинку) частіше залишаються задоволеними своїми тілесними параметрами. Вони відчують певну гармонію між тим, що роблять для свого здоров'я, і тим, як виглядають. Однак проблема починається там, де на передній план виходять перфекціоністські настанови: переконання, що будь-яка похибка (зайві калорії, пропущені тренування) – це "неприпустима" слабкість, яка неодмінно свідчить про невідповідність високим стандартам. У такому разі жінка опиняється у внутрішньому конфлікті, оскільки найменше відхилення від жорстких ідеалів спричиняє негативні емоції, фрустрацію та, знову ж таки, зниження задоволеності власною фігурою. Це підкреслює комплексність феномену: особистісні риси, рівень психологічного благополуччя, схильність до перфекціонізму та емоційний фон можуть зійтись в одній точці й дати відчутний негативний ефект у вигляді заниженого ставлення до себе.

Отже, нинішні дані підтверджують, що формування негативного образу тіла є багатокомпонентним процесом, який не можна пояснити виключно впливом соціальних стереотипів чи лише індивідуальними рисами характеру. Насправді це взаємодія цілого ряду чинників. З одного боку, у тісному колі можуть існувати конкретні

стандарти, "шпильки" чи натяки від родичів і друзів, які мимоволі формують вимоги до зовнішності. З іншого боку, є внутрішні психологічні особливості, такі як рівень тривожності, емоційна стабільність і самооцінка, що визначають, як саме жінка буде реагувати на ці культурні подразники. Паралельно існують загальніший емоційний

фон (чи відчуває вона задоволеність життям, наскільки перебуває в стресовому стані) та ціннісний пласт (якою мірою для неї важливо відповідати "правильним" еталонам способу життя). Ці складові здатні взаємнопідсилитися, або ж, навпаки, частково зменшувати негативний вплив.

Таблиця 1

Ключові результати та виявлені взаємозв'язки дослідження

Змінна	Основний показник / частка	Кореляція з образом тіла (r)	p	Коментар
Образ тіла (Опитувальник Скугаревського і Сивухи)	Середнє = 62,3 балів (SD = 9,5) 26% мали ≤ 50 балів (умовна межа негативного образу)	–	–	Понад чверть жінок продемонстрували схильність до незадоволеності власним тілом. Найвищий відсоток у групі 31–40 років
Психологічне благополуччя (К. Ріфф)	Більшість (70 %+) – середній / високий рівень	$r = 0,218$	$p < 0,05$	Жінки з кращим ставленням до тіла частіше характеризувалися вищою задоволеністю життям і внутрішньою гармонією
Самооцінка (16 PF, фактор самооцінки)	–	$r = 0,412$	$p < 0,01$	Ключовий особистісний чинник: чим упевненіша жінка у власній цінності, тим краще вона сприймає свої фізичні параметри
Емоційна стабільність (16 PF)	–	$r = 0,291$	$p < 0,05$	Урівноваженість та здатність контролювати негативні емоції знижує ризик негативного ставлення до зовнішності
Чутливість / вразливість (16 PF)	–	$r = -0,435$	$p < 0,01$	Підвищена чутливість збільшує увагу до дрібних "недоліків" тіла та сприяє формуванню негативного образу
Рівень стресу (PSS–10)	27 % – високі показники стресу	$r = -0,239$	$p < 0,05$	У стані хронічної напруги жінки частіше незадоволені собою та переоцінюють "вади" фігури
"Правильний" спосіб життя (авторська анкета)	8–10 балів (власна оцінка) у 33 % респонденток	$r = 0,521$	$p < 0,01$	Ті, хто вважає свій режим здоровим і збалансованим, загалом позитивніше оцінюють вигляд. Завищені ідеали, однак, часто ведуть до перфекціонізму
Пояснювальна сила моделі (регресія)	$R^2 = 0,26$	–	–	Дві головні змінні: висока самооцінка (+) та стрес (–). Разом пояснюють 26 % варіації образу тіла

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що профілактика й корекція незадоволеності власною зовнішністю мають бути комплексними. Оскільки приблизно чверть опитаних жінок демонструє виражені ознаки негативного образу тіла, це свідчить про високу актуальність проблеми. Важливо розробляти програми, спрямовані не тільки на естетичну самопрезентацію чи роз'яснення переваг здорового способу життя, а й на формування більш здорових стандартів щодо самого процесу турботи про себе. Наприклад, роз'яснювати небезпеку надмірного перфекціонізму, вчити стрес-менеджменту та стратегіям когнітивного "перейменування" своїх настанов щодо ідеальної фігури. Самооцінка, як показали результати, залишається ключовим психологічним чинником: коли людина відчуває себе цінною й має розвинені навички самопідтримки, вона рідше потрапляє в пастку самознецінення через зовнішні параметри.

Не менш вагомим практичним аспектом є те, що робота з негативним образом тіла часто передбачає не просто підвищення самооцінки як абстрактної категорії, а саме навчання жінок більш усвідомленому ставленню

до культурно нав'язаних ідеалів. Також варто активно сприяти формуванню критичного мислення щодо медіа-образів, адже значна частина "ідеалів краси" просто недосяжні або штучно "покращені" за допомогою ретуші й спеціальних технологій. В умовах, коли соціальні мережі рясніють зображеннями "ідеальних" тіл, потрібна психоедукація, котра дасть змогу раціонально оцінювати побачене й не порівнювати це з реальністю свого життя.

Отримані висновки також важливі для фахівців, які безпосередньо працюють у сфері психічного здоров'я. Коли йдеться про допомогу жінкам із негативним образом тіла, слід зважати, що можуть бути "пускові механізми" у вигляді підвищеного стресу на роботі чи в родині. Тож терапевтичні втручання варто доповнювати заходами зі зниження загального стресового навантаження (через тренування релаксації, формування ефективної комунікації, корекцію режиму тощо). Коли рівень стресу знижується, людина стає більш відкритою до позитивного сприйняття власного вигляду і легше приймає недосконалості, які раніше видавалися кричущими. Крім того, допомога у виробленні здорових звичок, без nere-

алістичного перфекціонізму, забезпечує відчуття контролю над собою й водночас запобігає надмірним розчаруванням у разі "зривів" або тимчасових відходів від визначених норм.

Загалом можна підсумувати, що результати дослідження підтверджують вирішальну роль самооцінки, стресу та розумного ставлення до "правильного способу життя" як ключових чинників у формуванні або посиленні негативного образу тіла у жінок. Статистична картина свідчить про непоодинокі випадки, коли жінки або перебільшують свої недоліки через низьку самооцінку, або посилюють внутрішній конфлікт через постійну напругу, чи прагнуть ідеалу, якого насправді неможливо досягти без шкоди для здоров'я. Тому для профілактики бажано звертати увагу на розвиток адекватної самооцінності, нормалізацію очікувань щодо фігури та на навчання навичок ефективного реагування на стресові фактори. Саме такий багатовимірний підхід здатен знизити ймовірність формування чи поглиблення негативного образу тіла, водночас покращуючи загальне психологічне благополуччя й задоволеність життям. Таким чином, узагальнюючи, можна наголосити, що негативне ставлення до власної фігури не можна розглядати як суто індивідуальну рису чи психологічну проблему конкретної людини. Скоріше, це результат перетину кількох вимірів: особистісного, соціального, культурного й емоційного. Високий рівень самооцінки та вміння адекватно керувати емоціями в умовах стресу можуть діяти як буфер, який захищає жінку від несприятливого впливу довколишніх стандартів краси й власних ідеалізованих уявлень про здоров'я. Навпаки, знижена повага до себе, хронічна втома чи підвищене емоційне виснаження, а також перфекціоністські підходи до способу життя часто призводять до посилення незадоволення зовнішністю. Саме тому будь-які програми, спрямовані на поліпшення жіночого здоров'я та психічної гармонії, варто доповнювати інформацією про важливість критичного мислення в

оцінці зображень і стандартів краси, про роль стресу та про необхідність підтримувати збалансовані очікування від власного тіла та життєвих практик.

Подяки, джерела фінансування: авторка висловлює подяку науковому керівнику Романовій Ю. В. за методичний супровід і рекомендації щодо інструментарію дослідження. Фінансування не здійснювалося.

Список використаних джерел

- Cash, T. F. (2011). Cognitive-behavioral perspectives on body image. In T. F. Cash & L. Smolak (Eds.), *Body image: A handbook of science, practice, and prevention* (2nd ed., pp. 39–47). Guilford Press.
- Cash, T. F., & Smolak, L. (2011). *Body image: A handbook of science, practice, and prevention*. Guilford Press.
- Grogan, S. (2016). *Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children* (3rd ed.). Routledge.
- Grabe, S., Ward, L. M., & Hyde, J. S. (2008). The role of the media in body image concerns among women: A meta-analysis of experimental and correlational studies. *Psychological Bulletin*, 134(3), 460.
- Schilder, P. (1950). *The image and appearance of the human body: Studies in the constructive energies of the psyche*. International Universities Press.
- Thompson, J. K., Heinberg, L. J., Altabe, M., & Tantleff-Dunn, S. (1999). *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. American Psychological Association.

References

- Cash, T. F. (2011). Cognitive-behavioral perspectives on body image. In T. F. Cash & L. Smolak (Eds.), *Body image: A handbook of science, practice, and prevention* (2nd ed., pp. 39–47). Guilford Press.
- Cash, T. F., & Smolak, L. (2011). *Body image: A handbook of science, practice, and prevention*. Guilford Press.
- Grogan, S. (2016). *Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children* (3rd ed.). Routledge.
- Grabe, S., Ward, L. M., & Hyde, J. S. (2008). The role of the media in body image concerns among women: A meta-analysis of experimental and correlational studies. *Psychological Bulletin*, 134(3), 460.
- Schilder, P. (1950). *The image and appearance of the human body: Studies in the constructive energies of the psyche*. International Universities Press.
- Thompson, J. K., Heinberg, L. J., Altabe, M., & Tantleff-Dunn, S. (1999). *Exacting beauty: Theory, assessment, and treatment of body image disturbance*. American Psychological Association.

Отримано редакцією журналу / Received: 12.03.25

Прорецензовано / Revised: 04.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Mariia PORTNHAHINA, Student

ORCID ID: 0009-0006-0932-9381

e-mail: mariaportnyagina@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHO-SOCIAL FACTORS INFLUENCING NEGATIVE BODY IMAGE IN WOMEN

Background. The development of body image is a complex process shaped by biological, psychological, and socio-cultural factors. In modern society, beauty standards promoted by the media, social networks, and the fashion industry greatly influence women's perceptions of their bodies. High levels of self-criticism and the pursuit of an ideal imposed by culture can lead to negative outcomes such as lower self-esteem, psychological distress, and eating disorders. The study aims to identify the key psycho-social factors that contribute to negative body image in women and to explore how body image relates to self-esteem, psychological well-being, and stress levels.

Methods. The study included 61 women aged 24 to 59. The methodology involved administering several instruments: Body Image Questionnaire (O. Skugarevsky, S. Sivuha), "Psychological Well-being Scale" by C. Ryff, Multifactor Personality Research Method (16 PF) by R. Cattell, Perceived Stress Scale (PSS-10), and a Self-assessment lifestyle questionnaire. Data processing was conducted using descriptive statistics, Spearman's correlation analysis (r), and regression analysis.

Results. Findings showed that overall satisfaction with body image among participants was moderate. However, 26% of women displayed tendencies toward a negative body image. Correlation analysis indicated a positive relationship between body image and psychological well-being ($r=0.225$; $p<0.05$). Higher stress levels were associated with poorer body image ($r=-0.242$; $p<0.05$), while self-esteem showed a strong positive link ($r=0.414$; $p<0.01$).

Regression analysis revealed that self-esteem is the primary factor affecting body image ($\text{est}=1.306$; $p<0.01$), whereas increased stress levels serve as a negative predictor ($\text{est}=-0.231$; $p<0.05$). Additionally, value orientations were significant: physical ($r=0.334$; $p<0.01$) and intellectual ($r=0.291$; $p<0.01$) values correlated positively with body image. Conversely, perceiving one's lifestyle as "imperfect" was inversely related ($r=-0.408$; $p<0.01$).

Conclusions. The findings confirm that negative body image in women results from various psycho-social factors. The most influential include self-esteem, stress levels, value systems, and subjective perceptions of lifestyle. Increased anxiety, emotional instability, and unrealistic beauty standards worsen body image. Future research should involve larger samples and the conduction of a comparative analysis among different age groups and genders.

Key words: body image, women, psychological well-being, stress, self-esteem, value orientations, lifestyle.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).15](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).15)

Сергій РУДЕНКО¹, д-р філос. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-9069-0989
e-mail: rudenkosrg@gmail.com

Іван ДАНИЛЮК¹, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-6522-5994
e-mail: danyliuk@knu.ua

Михайло ТАСЕНКО¹, мол. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0002-5807-1771
e-mail: mykhailo.tasenko@knu.ua

Тетяна ТРАВЕРСЕ¹, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-9031-1173
e-mail: traversay@knu.ua

Анастасія ЛАЗАРЄВА^{1,2}, лікар-психіатр, мол. наук. співроб.
ORCID ID: 0009-0006-7394-4995
e-mail: nasttia2112@gmail.com

¹Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
²ДУ "Національний науковий центр радіаційної медицини, гематології та онкології
Національної академії медичних наук України", Київ, Україна

СУБ'ЄКТИВНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ ДЕПРЕСИВНОГО ЕПІЗДУ БІПОЛЯРНОГО АФЕКТИВНОГО РОЗЛАДУ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ОПИС ВИПАДКУ З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДУ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ІНТЕРВ'Ю

Вступ. Війна як масова травматична подія істотно впливає на психічне здоров'я населення, зокрема, сприяє загостренню афективних розладів. Біполярний афективний розлад (БАР), що має хронічний перебіг з домінуванням депресивної симптоматики, є особливо вразливим до дії екзогенних стресорів, включно з бойовими діями. Психіатрична практика потребує більш точного розуміння суб'єктивного виміру переживання таких станів, зокрема в контексті психічної травматизації внаслідок подій військового характеру. Мета дослідження – описати клінічний випадок депресивного епізоду при БАР у пацієнтки, що проживає в умовах повномасштабного військового вторгнення, з фокусом на феноменологічному аналізі її суб'єктивного досвіду.

Методи. У дослідженні було використано комплексний підхід, який включає клініко-анамнестичний, клініко-психопатологічний, психодіагностичний, катamnестичний методи, психометричні інструменти (MOS SF-36, PCL-5, LEC-5, DASS-21), а також феноменологічне інтерв'ю для дослідження аномального самопереживання. Використання цих методів створило умови для комплексної оцінки перебігу розладу та суб'єктивного досвіду пацієнтки.

Результати. Психометрична оцінка показала високий рівень депресивної симптоматики при помірному рівні тривоги та помірному зниженні якості життя. Показник за PCL-5 не досяг порогового значення, однак інтерв'ю виявило низку латентних посттравматичних феноменів. Феноменологічний аналіз засвідчив багатомірну структуру депресивного досвіду: розлад потоку свідомості, порушення короткочасної пам'яті, дереалізація, порушення часової орієнтації, епізодична екзистенційна порожнеча та явища амбівалентності. Окреме місце посідали феномени тривоги, як соматичні, так і когнітивні. Пацієнтка також відзначала досвід відчуження від світу, зниження агентності, переживання себе як недостатньо "справжньої" у соціальній взаємодії.

Висновки. Дослідження підтверджує доцільність використання феноменологічного інтерв'ю для дослідження аномального самопереживання як інструменту для поглибленого розуміння суб'єктивного переживання депресивного епізоду при БАР. Отримані результати демонструють необхідність мультидисциплінарного підходу до психіатричної діагностики, який включає як оцінку стандартизованими методиками, так і якісне вивчення життєвого світу пацієнта. Представлений клінічний випадок також засвідчує значущість контексту воєнної травматизації як чинника, що не лише загострює клінічний перебіг БАР, а й радикально трансформує суб'єктивний досвід психічної хвороби. Це відкриває перспективи для розробки персоналізованих підходів до соціальної та психотерапевтичної підтримки пацієнтів у ситуаціях масового стресу.

Ключові слова: Травматичний досвід, воєнний стан, феноменологічна психопатологія, біполярний афективний розлад, аномальне самопереживання, депресивний епізод, досвід переживання психічної хвороби, феноменологічне інтерв'ю.

Вступ

Війна, як потужний стресогенний фактор, асоціюється зі значним зростанням поширеності депресивних розладів у загальній популяції. Метааналіз 57 досліджень показав, що середня поширеність депресивних розладів під час активних бойових дій становила 38,7 %, а після їхнього завершення – 29,1 %. Цивільні особи мають вищі показники наявності депресивних розладів (33,3 %), ніж військові (24,0 %) (Charlson et al., 2019). В Україні, до повномасштабного військового вторгнення, поширеність депресивних розладів становила 5,2 %, що перевищувало середній показник по ЄС (4,6 %). Після

початку повномасштабного військового вторгнення 25 % українців перебувають у групі ризику розвитку психічних розладів, таких як ПТСР, депресивні та тривожні розлади (Seleznova et al., 2023). Очікується, що у 1–2 мільйони українців стикнуться з розвитком психічних розладів помірного ступеню тяжкості, які потребуватимуть спеціалізованої медичної допомоги, а 2–3 мільйони українців стикнуться з розвитком психічних розладів легкого ступеню тяжкості, які потребуватимуть психологічної підтримки (Pinchuk et al., 2025).

У людей із біполярним афективним розладом (БАР), на відміну від уніполярної депресії, депресивні епізоди становлять 60–70 % усього часу перебігу захворювання. Таким чином, депресивна симптоматика є клінічно домінантною фазою БАР (Judd et al., 2002). Війна як травматичний чинник створює умови для індукції депресивної фази в осіб з уже наявним БАР, сприяє зниженню тривалості ремісій, збільшенню частоти рецидивів та розвитку так званого "чисто депресивного" перебігу. При цьому гіпоманіакальні або маніакальні епізоди залишаються нерозпізнаними або інтерпретуються як реактивні афекти.

Травматичні події не лише ускладнюють перебіг БАР, а й трансформують суб'єктивний досвід пацієнта. Депресія в цьому випадку постає не просто як сукупність афективних симптомів, а як екзистенційна криза, що змінює відчуття часу, тіла, ідентичності та зв'язку зі світом. Розуміння таких феноменологічних вимірів дозволяє точніше інтерпретувати форму та зміст симптомів (наприклад, відчуження, досвід "зупиненого часу", дереалізації), а також персоналізувати терапевтичний підхід.

У цьому контексті доцільним є використання напівструктурованих феноменологічних інтерв'ю, які дозволяють досліджувати різні виміри досвіду та фіксувати їхні зміни. Феноменологічна психологія та феноменологічна психопатологія покликані розглядати суб'єктивність людини, не втрачаючи з поля зору людину як цілісність, що дозволяє глибше зрозуміти особливості її психопатологічного функціонування (Ritunpano et al., 2023). Ця суб'єктивність постає у феноменологічній перспективі, як така, що в першу чергу є зрозумілою для людини "на її умовах", а вже потім стає доступною для презентації іншому (Høffding & Martiny, 2015, p. 561). Таке феноменологічно орієнтоване дослідження психічної діяльності людини може відкривати нові шляхи розуміння досвіду переживання психічної хвороби та терапії за межами традиційних діагностичних категорій (Oblak et al., 2024).

Мета: описати клінічний випадок пацієнтки з депресивним епізодом біполярного афективного розладу в умовах війни, з акцентом на аналізі її суб'єктивного досвіду за допомогою напівструктурованого феноменологічного інтерв'ю EASE у поєднанні з валідованими психометричними інструментами (MOS SF-36, PCL-5, LEC-5, DASS-21) та виявити специфічні феноменологічні особливості афективного переживання в умовах травматичного досвіду війни.

Огляд літератури. Біполярний афективний розлад – це психічне захворювання з групи афективних розладів, що характеризується епізодами патологічно підвищеного настрою (манія або гіпоманія) та депресії, із періодами часткової або повної ремісії. Відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям 10-го перегляду (МКХ-10), для встановлення діагнозу БАР (F31) необхідна наявність принаймні двох афективних епізодів, серед яких хоча б один є маніакальним або гіпоманіакальним (World Health Organization, n.d.). У МКХ-11 (6A60) акцент робиться на ступені порушення функціонування та впливі епізодів на повсякденну активність (Мишиєв та ін., 2024). У DSM-5 розрізняють БАР I типу (з хоча б одним маніакальним епізодом) та БАР II типу (з гіпоманією та принаймні одним великим депресивним епізодом) (Довідник діагностичних критеріїв DSM-5 від Американської психіатричної асоціації, 2013/2023, с. 77–78).

На відміну від уніполярної депресії, БАР має складну структуру афективного досвіду, де депресивні й маніакальні фази не є просто протилежностями, а утворюють динамічну систему зі специфічною феноменологією,

тривалістю та наслідками. Розлад має хронічний і рецидивний характер, супроводжується високими показниками госпіталізацій, зниженням якості життя та підвищеним ризиком суїцидальної поведінки. Навіть у фазах ремісії пацієнти з БАР демонструють емоційну нестабільність. Дослідження показали, що в періоди клінічного спокою хворі мають підвищену афективну реактивність до позитивних і негативних стимулів, нестабільність самооцінки та коливання настрою незалежно від базового афективного стану, що свідчить про стійку емоційну дисрегуляцію (Pavlova et al., 2011).

З іншого боку, наявність частих попередніх епізодів загострення БАР значно підвищує реактивність пацієнтів на життєві стресори. Виявлено, що навіть помірні життєві події можуть спричиняти нові епізоди загострення хвороби в осіб із хронічним перебігом та супутніми розладами психіки і поведінки. Це відповідає моделі сенситизації до стресу, згідно з якою з кожним епізодом знижується поріг для запуску наступного (Dienes et al., 2006).

Гетерогенність перебігу БАР підтверджується також клінічними спостереженнями. Частота, тривалість та форма афективних епізодів варіює залежно від біологічної вразливості та зовнішніх тригерів. Постійний вплив життєвих подій, травм чи соматичних захворювань здатний суттєво модифікувати динаміку розладу (Kurka et al., 2001). Зокрема, у пацієнтів молодого віку життєві стресори (втрати, конфлікти, соціальна дезадаптація) тісно пов'язані з появою афективних епізодів, коротшою тривалістю ремісій та більшою частотою рецидивів (Kim et al., 2007). Ці результати знаходять підтвердження в дослідженні Weinstock та колег (2021), які виявили, що афективна нестабільність у БАР часто є наслідком дитячої травми, яка призводить до порушення емоційної регуляції, що опосередковує зв'язок між травмою та тяжким перебігом розладу (Hett et al., 2022).

У контексті масових стресових подій особливе значення набуває огляд Panchal et al. (2022), який свідчить про погіршення перебігу БАР у зв'язку з пандемією COVID-19. Ізоляція, порушення рутини, високий рівень тривожності і самостійне коригування режиму медикаментозного лікування стали поширеними серед пацієнтів у цей період. Висвітлено механізм, за яким стресогенна подія, така як пандемія, може дестабілізувати навіть компенсований перебіг БАР (Panchal et al., 2022).

Особливо тяжким є перебіг з частою зміною фаз (≥ 4 епізоди на рік). Такі випадки асоціюються з гіршою прогнозою динамікою, вищим ризиком суїцидальних спроб і меншою ефективністю стандартного лікування (Schneck et al., 2008). Dempsey et al. (2024) підтвердили значущість психосоціальних чинників – психологічної травматизації, імпульсивності, безнадії, нестачі соціальної підтримки, як визначальних у підвищенні суїцидального ризику серед пацієнтів із БАР (Dempsey et al., 2024).

На окрему увагу заслуговує дослідження Siegel-Ramsay et al. (2023), яке виразно артикулює внутрішній досвід людей із біполярним розладом як багатовимірне явище, що не зводиться лише до клінічних симптомів. Учасники дослідження описують глибоке відчуття втрати спроможності будувати стабільні стосунки, реалізовувати себе в професійній сфері, ухвалювати рішення та планувати майбутнє. Водночас емоційний комфорт у пацієнтів порушується не лише самою симптоматикою, а й її непередбачуваністю, побічними ефектами лікування, внутрішньою стигматизацією та страхом втратити контроль над власним станом.

Окремо підкреслюється тема вразливості до рецидивів. Навіть у періоди ремісії пацієнти відчувають

напружене очікування чергового загострення, що створює хронічний фон тривоги. Потреба в стабільності, передбачуваності й відчутті безпеки постає як одна з центральних тем цього суб'єктивного переживання. Таке бачення БАР, сформоване самими пацієнтами, спонукає до переосмислення клінічного підходу, від переважно симптомоцентричного до такого, що враховує повноту життєвого досвіду людини з афективним розладом (Siegel-Ramsay et al., 2023).

Опис випадку (case-study) є дуже поширеним методом у сучасній феноменологічній психології та психопатології. Так, наприклад, дослідження Esposito & Stanghellini (2023), демонструє, як феноменологічна психопатологія, з її орієнтацією на індивідуальний досвід і призупиненням оціночних суджень, дозволяє побачити істерію як екзистенційну позицію, що характеризується емоційною насиченістю, прагненням бути у фокусі уваги та символічною виразністю поза межами ґендерних стереотипів (Esposito, & Stanghellini, 2023). Дослідження Oblak et al. (2024) описує клінічний випадок пацієнта з психіатричними коморбідностями, в якому застосовано феноменологічно орієнтований підхід до побудови персоналізованої мережевої моделі життя (Oblak et al., 2024). У фокусі дослідження перебуває аналіз не лише симптомів, характерних для ментальних розладів, а й глибоке вивчення переживань, що становлять суб'єктивну структуру досвіду пацієнта з використанням феноменологічних інтерв'ю (The Examination of Anomalous Self-Experience) та Examination of Anomalous World Experience), нейропсихологічної оцінки та мовного аналізу. У результаті використання вищеписаних методів авторам вдалось виявити у пацієнта "кризу об'єктивності", яка пов'язується як із ранньотравматичним досвідом, так і з психотичним епізодом.

Методи

Проведення дослідження складалося з двох етапів.

Перший етап передбачав використання стандартизованих психометричних тестів, а також використання клініко-анамнестичного, клініко-психопатологічного, психодіагностичного, катамнестичного методів.

Для скринінгу афективної симптоматики було використано Depression Anxiety Stress Scales – 21 (DASS-21) (Галецька та ін., б. д.). Шкала містить 21 пункт для оцінки трьох емоційних доменів: депресії, тривоги та стресу. Інструмент має високу внутрішню узгодженість і валідність.

Для оцінки якості життя був використаний Medical Outcomes Study Short Form-36 (MOS SF-36). Опитувальник охоплює вісім ключових сфер функціонування, включно з фізичним, емоційним, соціальним станом та життєвою енергією (Ware & Sherbourne, 1992, с. 473).

Для виявлення досвіду потенційно травматичних подій була використана анкета Life Events Checklist for DSM-5 (LEC-5) (Weathers et al., 2013).

Для оцінки наявності можливих ознак посттравматичного стресового розладу (ПТСР) було використано PTSD Checklist for DSM-5 (PCL-5). Опитувальник складається із 20 пунктів і дозволяє як скринінг, так і динамічне спостереження клінічної симптоматики (Blevins et al., 2015, р. 489). Має високу чутливість, специфічність і широко використовується в клінічній практиці та дослідженнях.

Для дослідження аномального самопереживання та емпіричних або суб'єктивних аномалій, які можуть розглядатися як розлади базової або "мінімальної" самосвідомості було використано напівструктуроване феноменологічне інтерв'ю для дослідження аномального самопереживання (Examination of Anomalous Self-

Experience (EASE)). EASE складається з п'яти основних доменів (Parnas et al., 2005):

1. пізнання та потік свідомості;
2. самоусвідомлення та присутність;
3. тілесний досвід;
4. демаркація / транзитивізм;
5. екзистенційна переорієнтація.

Феноменологічне інтерв'ю може бути проведене як окремо, так і доповнювати інші діагностичні методики, що власне і було виконано у межах цього дослідження. Інформація отримана в результаті проведення напівструктурованого феноменологічного інтерв'ю в подальшому може застосовуватися для персоналізації, наприклад, психотерапевтичних практик, оскільки інтерв'ю розширює можливості для більш глибокого опису переживань респондента та більш чіткої фіксації окремих нюансів його психічних процесів (Frohn & Martiny, 2023).

Обрані діагностичні інструменти є валідними, надійними та рекомендованими для клінічного й дослідницького застосування. Вони дозволяють кількісно оцінити психоемоційний стан, якість життя, наявність травматичного досвіду та посттравматичних симптомів, а також дають змогу зіставити суб'єктивні переживання респондента, отримані за допомогою напівструктурованого феноменологічного інтерв'ю для дослідження аномального самопереживання, зі стандартизованими показниками тестів.

Результати

Клінічний випадок: пацієнтка, 26 років, із встановленим діагнозом F31.7 – біполярний афективний розлад, у стані ремісії (відповідно до МКХ-10), повторно звернулася у зв'язку з наростанням депресивної симптоматики середнього ступеня тяжкості. Первинне звернення відбулося в червні 2024 року, коли на тлі афективної нестабільності було верифіковано змішаний афективний епізод, що клінічно проявлявся поєднанням симптомів депресії та гіпоманії. Після проведеної медикаментозної терапії було досягнуто стійкої ремісії.

За даними анамнезу, афективна симптоматика прослідковується з 2021 року. Після 2022 року відбулося значне загострення вищезгаданої симптоматики. Пацієнтка відмічала періодичні коливання настрою із чергуванням гіпертимних та гіпотимних фаз. У гіпертимних періодах спостерігалися значне підвищення психомоторної активності, прискорене мислення з ідейною гіперпродуктивністю, зниження потреби у сні (до 2–4 годин на добу), імпульсивність, зниження критичної оцінки власної поведінки, а також гіперсоціальність та ініціація виконання численних проєктів, які залишалися незавершеними. Поведінкові особливості включали нерациональні витрати, зокрема імпульсивні покупки у кредит.

Гіпотимні фази супроводжувалися гіперсомнією, підвищеним апетитом, астеною, відчуттям внутрішньої порожнечі, емоційною лабільністю, а також нав'язливими ідеями самозвинувачення, зниженням самооцінки та суїцидальними думками, які значно інтенсифікувалися після початку повномасштабного вторгнення на територію України у 2022 році.

Психічний статус на момент опитування: виглядає на свій вік, охайна, одягнена відповідно до погодних умов. Орієнтована всебічно вірно. Поведінка уповільнена, моторика знижена, поза статична, міміка гіпомімічна. Контакт встановлює з труднощами, відповіді короткі, розгорнуті за необхідності. До обстеження ставиться нейтрально. Критика до свого стану частково збережена: визнає зниження настрою, труднощі концентрації, втрату звичних інтересів та мотивації. Мова тиха, уповільнена, з частими паузами. Емоційний фон знижений, відзначає дратівливість, відчуття внутрішньої спустошеності, втрату задоволення від звичних справ. Мислення

уповільнене, тематично зосереджене на власній неефективності, невдачах, майбутньому як безперспективному. Висловлює песимістичні думки щодо себе та свого стану. Маячення або іншої психотичної симптоматики не спостерігається. Ідей самознищення не висловлює, але зізнається, що "життя втратило сенс". Увага нестійка, пам'ять на поточні події дещо знижена. Інтелектуально-мнестична сфера в межах вікової норми. Судження дещо стереотипні, уповільнені. Суїцидального ризику на момент огляду не виявлено, хоча емоційна вразливість підвищена. Рівень соціального функціонування знижений через емоційно-мотиваційний дефіцит.

Результати стандартизованих психометричних тестів. Результати DASS-21 свідчать про високий рівень депресивної симптоматики при помірному рівні тривоги стресу.

Відповідно до результатів тестування за методикою MOS SF-36 спостерігається помірно знижена якість життя, насамперед у сферах психоемоційного стану (MH, RE), життєвої енергії (VT) та соціального функціонування (SF). В анкеті LEC-5 респондентка позначила пункт "Фізичне насильство" як такий, що стався безпосередньо з нею, а також це було пов'язано з виконанням професійних обов'язків. Також пацієнтка відмітила пункт "Бойові дії або перебування в зоні війни (як військовий або цивільна особа)" як такий, що стався безпосередньо з нею.

Кількість балів за шкалою PCL-5 складає 23 бали, що не перевищує пороговий рівень, проте може свідчити про наявність окремих посттравматичних симптомів, які потребують подальшого клінічного моніторингу у контексті афективного розладу.

Результати напіструктурованого феноменологічного інтерв'ю для дослідження аномального самопереживання. Інтерв'ю розпочалося, як радять його автори, із домену "Пізнання та потік свідомості" (Parnas et al., 2005, p. 239).

Далі будуть представлені пункти інтерв'ю, на запитання про які, респондентка дала твердну відповідь та надала детальний опис переживання нею того чи іншого досліджуваного домену, типу або підтипу.

Відповідаючи на запитання, що стосувалися домену "Пізнання та потік свідомості", респондентка зазначала, що певні думки їй не належать. Вона описувала це так, ніби думки "приходять звідкись з іншого місця, не з моєї голови, виникають не у ній". Ці думки були безособовими, цілковито "заполняли" її. Вона не могла їм протистояти. Загалом, цей стан тривав декілька місяців, і, зі слів респондентки, він їй подобався. Надалі відчуття відсутності іспійності думок спонтанно зникло.

Під час переживання депресивної фази, респондентка відчувала, що в неї "занадто багато думок", що становило для неї помірний дистрес. Це були переважно негативні думки, які "роїлися, постійно насувалися на мене, заполняли мій мозок", що ускладнювало концентрацію на інших, не негативних думках. Респондентка не намагалась вчиняти будь-які дії для супротиву цим думкам, навпаки, вона хотіла продовжувати їх обмірковувати та розвивати. Респондентка підтвердила наявність пережитого стану, коли певна думка лунала немовби "на задньому фоні", як відлуння. Також, у респондентки були думки, які домінували над іншими та які вона постійно програвала як платівку. Зокрема, це були думки про те, що "навіщо так жити", і що вона нічого не варта. Ці думки виникали під час депресивної фази і тривали декілька місяців. Респондентка описує відчуття досвіду переживання просторової локалізації власних думок "десь із середини грудної клітини", ніби вони там "живуть, тривожаться". Це переживання періодично повторюється в її житті, але не має постійного характеру присутності.

Респондентці дуже важко зробити вибір. Така амбівалентність проявляється впродовж усього життя. Вона поширюється від побутових питань (наприклад, що приготувати на вечерю) до важливих професійних рішень.

Респондентка підтвердила, що стикається з труднощами зі самостійною ініціацією будь-якої діяльності, наприклад, навіть приготувати сніданок. Вона пояснює це недостатньою мотивацією та тим, що не бачить у дії нагальної потреби. Цей стан трапляється з нею часто.

Порушення уваги проявляються у складності виконання дій, що вимагають одночасної обробки інформації з різних джерел. Респондентка може зосередитися лише на одній дії, тоді як інша випадає з її поля уваги. Наприклад, при одночасному перегляді серіалу та написанні конспекту, потім вона зможе відтворити лише щось одне.

Респондентка переживала порушення короткочасної пам'яті. На її думку, вона пов'язує це з важкістю концентрації уваги. Наприклад, вона може забути початок фільму ще до його завершення. Цей феномен почав спостерігатись відносно недавно та має епізодичний характер.

Перебуваючи у депресивній фазі, респондентка відмітила, що час почав спливати для неї дуже повільно, сильно тягнувся, було відчуття, що "все навколо зупинилося". Але на протигагу цьому, респондентка має внутрішній орієнтир часу, направлений на майбутнє і проєктує події, які мають настати. У цих уявленнях, як і під час депресивної фази, навколишній час йде повільніше, ніж у теперішньому, але коли вона уявляє свої власні дії у цьому майбутньому, то вони виконуються з нормальною часовою перспективою.

Респондентка описує ситуації, коли її зовнішні прояви не відповідали її справжнім емоціям. Вона пов'язує це з невпевненістю в собі та бажанням "здаватися кращою, ніж я є насправді". Також, вона відчуває труднощі з мобілізацією слів, що необхідні для вираження своїх думок та переживань. Вона відчувала це навіть під час проведення інтерв'ю. Їй потрібно більше часу або допомога інтернету, щоб знайти потрібне слово.

Відповідаючи на запитання, що стосувалися домену "Самоусвідомлення та присутність", респондентка описує внутрішню порожнечу та відсутність внутрішнього стрижня. Це відчуття супроводжує її впродовж усього життя, незалежно від наявності депресивної симптоматики, і почалося в університетські роки.

Респондентка описує депресивний стан як період "великого смутку, коли нічого не цікавить, нічого не можеш робити, немає ні на що сил і ніщо не приносить задоволення". Цей стан становив значний дистрес та був джерелом страждань для респондентки.

У респондентки було відчуття, що навколишній світ не здатен її мотивувати до виконання будь-якої діяльності. Вона відчувала, що не "пасує" цьому зовнішньому світу, що вона "не на своєму місці". Цей стан вона описує як наявність бар'єру, схожого на "паркан, через який необхідно перелізти". Іноді, переважно в депресивному стані, респондентка відчувала, ніби вона "відділена від світу". Також, вона описувала явище дереалізації у вигляді сприйняття навколишнього світу ніби "все навколо зупинилося, і ти не можеш вийти з цієї ситуації, з цих подій, вони нібито дуже-дуже повільно розвиваються навколо тебе, як у фільмі".

Респондентка відчуває себе молодшою за свій біологічний вік. Вона відчуває, що не встигає за плином часу і не готова до життєвих обставин, що відповідають її віку (робота, народження дітей). Це відчуття періодично виникає протягом останніх 3–4 років. У респондентки епізодично виникав страх, що їй подобаються особи спільної з нею статі.

Феномен тривоги займає у респондентки одне з центральних місць, на рівні з депресивними переживаннями, у структурі досвіду переживання БАР, ускладненого травматичними подіями. Загалом, респондентка описує тривогу як стан, "коли на душі шкребуться кішки", "воно все всередині тебе сидить... роїться у грудях. І воно ніби всередині тебе з'їдає". Вона переживала панічні атаки, які провокувалися скупченням великої кількості людей. Описує їх як відчуття браку повітря, страх задихнутися і померти, що супроводжується прискореним серцебиттям та запамороченням. Також відчуття тривоги викликає необхідність виступати перед аудиторією. Іноді тривога виникала сама по собі, без видимої причини.

Респондентка підтвердила, що іноді не може отримувати задоволення від речей, які зазвичай його приносять. Це трапляється часто, як у стані депресії, так і поза ним, зокрема, протягом останнього року. Вона відчувала втому без причини, коли "нібито нічого цілий день не робив, а все тіло втомлене, як фізично, так і морально". Це супроводжувалося важкістю в кінцівках, складністю думати, больовими відчуттями в тілі та соматичними проявами з боку шлунково-кишкового тракту. Це розтягнутий у часі стан, що спостерігався протягом останнього року. Описані в цьому абзаці феномени є для респондентки джерелом значного дистресу.

Відповідаючи на запитання, що стосувалися домену "Тілесний досвід", респондентка зазначала, що її тіло для неї "завелике", але пов'язувала це зі сприйняттям себе та наявністю комплексів щодо своєї зовнішності. Вона описує "дуже сильне відчуття свого серця, коли здається, що ти – це і є серце". У цей момент вона настільки сконцентрована на його ударах, що не відчуває нічого іншого в організмі. Це траплялося протягом останнього року, зокрема й за останні два тижні. Також респондентка описувала ніби "простріли електричного струму по тілу" та "повзання мурашок" без об'єктивної причини. Також були відчуття розпирання і тиску в кінцівках. Ці відчуття приносили частковий дискомфорт.

Відповідаючи на запитання, що стосувалися домену "Демаркація/транзитивізм", респондентка описувала лише відчуття сильної тривоги при тісній фізичній близькості з іншими людьми, особливо незнайомими. Вона боїться, що інша людина "втрутиться" в її життєвий простір. Це переживання має якість "забруднення". Фізичний контакт приносить "відчуття бруду, який важко змити". Через це вона намагається уникати подібних ситуацій.

Відповідаючи на запитання, що стосувалися домену "Екзистенційна переорієнтація", респондентка зазначала, що іноді відчувала, що відіграє надзвичайно важливу роль на роботі, і без неї її колегам буде важко. Також вона зазначила, що коли вона заплющує очі вночі, "світ зупиняється", і з'являється простір для того, щоб "подумати, побути якось в нечасі". Коли вона відкриває очі, або прокидається після сну, світ ніби "поновлюється". Це приносить їй приємні емоції. Іноді їй здається, що вона може проникати в розум інших людей, особливо близьких, і розуміти їхні думки та наміри. Бували моменти, коли їй здавалося, що світ нереальний, тоді вона думала: "А раптом це просто чийсь сон". Ці думки та переживання не викликали у неї дистресу.

У респондентки був інтерес до магічних та езотеричних практик. Вона пов'язувала це з "пошуком відповідей на питання", коли майбутнє здавалося неясним і страшним, щоб "віднайти внутрішній спокій". Але вона цілком не підпорядковує своє життя цим практикам.

Респондентка відчувала, що володіє певними знаннями, недоступними для інших, і це супроводжувалося відчуттям величчя та переваги над іншими. Вона відчу-

вала радість, силу, переповнення енергією та можливість "цими знаннями когось врятувати, комусь допомогти". Її ставлення до оточуючих ставало більш зверхнім. Згодом вона зрозуміла, що ці відчуття не були виправданими. Це було близько року тому і викликало позитивні емоції.

Дискусія і висновки

Представлене дослідження підтверджує продуктивність поєднання феноменологічного підходу з валідованими психометричними інструментами у вивченні суб'єктивного досвіду депресивного епізоду при біполярному афективному розладі в умовах травматичних чинників військового характеру. Унікальність випадку полягає у можливості простежити, як багатшаровий вплив травматичних подій війни (зокрема безпосередній досвід перебування в зоні бойових дій та фізичного насильства) трансформує афективну, когнітивну, тілесну й екзистенційну складові психічної діяльності пацієнтки.

Результати проведеного дослідження загалом узгоджуються з основними положеннями феноменологічної психопатології та клінічної психіатрії. Отримані дані підтверджують значущість розладів базового самосприйняття, часової та тілесної дезінтеграції, що характерні для депресивного епізоду в межах біполярного афективного розладу.

Феноменологічні характеристики, зафіксовані в інтерв'ю (втрата іпсичності думок, сприйняття думок як чужих, відчуття внутрішньої порожнечі, зміна тілесного досвіду, дереалізація), узгоджуються з описами феноменологічної структури депресії, викладеними у роботах Fuchs (2019), Aho (2019) та Frohn & Martiny (2023). Зокрема, підтверджено, що при тяжких афективних епізодах відбувається розлад "мінімального Я", що проявляється у зміненому сприйнятті часу, тіла, ідентичності та суб'єктності мислення.

Крім того, виявлені переживання тривоги, фонові втоми, тілесний дистресу та панічних атак навіть за відносно помірними результатами за шкалою PCL-5, це корелює з моделлю сенситизації до стресу (Dienes et al., 2006).

Особливо значущим є узгодження результатів дослідження з якісними описами суб'єктивного досвіду осіб з БАР, наведеними у дослідженні Siegel-Ramsay et al. (2023). Пацієнтка у межах інтерв'ю описує стани втрати сенсу життя, емоційного виснаження. Такі описи вказують на екзистенційну природу афективного страждання, що не зводиться до симптомокомплексу, а стосується втрати життєвої орієнтації, зниження здатності діяти.

Обраний підхід також відповідає сучасним методологічним тенденціям у феноменологічній психопатології, зокрема акценту на "розумінні на умовах пацієнта", які передбачають реконструкцію життєсвіту пацієнта як основи для подальшого клінічного аналізу та терапевтичного супроводу у межах сучасних психіатричної та психотерапевтичної практик, що прагнуть до мультидисциплінарної інтеграції (Høffding, & Martiny, 2015; Ritunanno et al., 2023). Представлений кейс демонструє потенціал такого підходу у виявленні неочевидних (латентних або екзистенційно маркованих) компонентів досвіду переживання психічної хвороби, що залишаються поза межами традиційної психометричної діагностики.

Кейс також демонструє значення культурно-контекстуалізованого аналізу: у пацієнтки, яка проживає в умовах повномасштабної війни, внутрішній досвід переживання депресивної фази пов'язаний не лише з індивідуальними психічними механізмами, а й із соціальним, історичним і культурним ландшафтом. Це відкриває перспективи для подальших досліджень у межах феноменологічної психопатології, культурології та соціальної

терапії, зорієнтованої на рефлексивне опрацювання травматичних подій у біографічному контексті.

Внесок авторів: Сергій Руденко та Іван Данилюк – концептуалізація, валідація даних; Михайло Тасенко та Тетяна Траве-рсе – методологія, написання (перегляд і редагування); Анастасія Лазарева – формальний аналіз, написання (оригінальна чернетка).

Список використаних джерел

- Галецька, І., Кліманська, М., & Перун, М. (n.d.). *Ukrainian translation of the DASS21*. UNSW Sydney. <https://www2.psy.unsw.edu.au/dass/Ukrainian/Ukrainian.htm>
- Довідник діагностичних критеріїв DSM-5 від Американської психіатричної асоціації (О. Лисак & М. Прокопович, Trans.). (2023). Галицька Видавнича Спілка. (Original work published 2013)
- Мішєв, В., Михайлов, Б., & Гриневич, Є. (2024). МКХ-11. Розділ 06: Психічні і поведінкові розлади та порушення нейропсихічного розвитку. Статистична класифікація. Моріон.
- Aho, K. (2019). Affectivity and Its Disorders. In G. Stanghellini et al. (Eds.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.013.51>
- Blevins, C. A., Weathers, F. W., Davis, M. T., Witte, T. K., & Domino, J. L. (2015). The Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5 (PCL-5): Development and Initial Psychometric Evaluation. *Journal of Traumatic Stress*, 28(6), 489–498. <https://doi.org/10.1002/jts.22059>
- Charlson, F., van Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 394(10194), 240–248. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)30934-1)
- Dempsey, R. C., Dodd, A. L., Gooding, P. A., & Jones, S. H. (2024). The Types of Psychosocial Factors Associated with Suicidality Outcomes for People Living with Bipolar Disorder: A Scoping Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(5), 525. <https://doi.org/10.3390/ijerph21050525>
- Dienes, K. A., Hammen, C., Henry, R. M., Cohen, A. N., & Daley, S. E. (2006). The stress sensitization hypothesis: Understanding the course of bipolar disorder. *Journal of Affective Disorders*, 95(1–3), 43–49. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.04.009>
- Esposito, C. M., & Stanghellini, G. (2023). What does "Being a woman" really mean? A reappraisal of the concept of "hysteria" through the analysis of a phenomenological-dynamic psychotherapy of a case study. *Psychiatry Research Case Reports*, 2(2). <https://doi.org/10.1016/j.psycr.2023.100147>
- Frohn, O. O., & Martiny, K. M. (2023). The phenomenological model of depression: from methodological challenges to clinical advancements. *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1215388>
- Fuchs, T. (2019). The Experience of Time and its Disorders. In G. Stanghellini et al. (Eds.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.013.48>
- Hett, D., Etain, B., & Marwaha, S. (2022). Childhood trauma in bipolar disorder: new targets for future interventions. *BJPsych Open*, 8(4). <https://doi.org/10.1192/bjo.2022.529>
- Høffding, S., & Martiny, K. (2015). Framing a phenomenological interview: what, why and how. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 15(4), 539–564. <https://doi.org/10.1007/s11097-015-9433-z>
- Judd, L. L., Akiskal, H. S., Schettler, P. J., Endicott, J., Maser, J., Solomon, D. A., Leon, A. C., Rice, J. A., & Keller, M. B. (2002). The long-term natural history of the weekly symptomatic status of bipolar I disorder. *Archives of General Psychiatry*, 59(6), 530. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.59.6.530>
- Kim, E. Y., Miklowitz, D. J., Biuckians, A., & Mullen, K. (2007). Life stress and the course of early-onset bipolar disorder. *Journal of Affective Disorders*, 99(1–3), 37–44. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.08.022>
- Kupka, R. W., Nolen, W. A., Altshuler, L. L., Frye, M. A., Denicoff, K. D., Leverich, G. S., Post, R. M., Keck, P. E., McElroy, S. L., Rush, A. J., & Suppes, T. (2001). The Stanley Foundation Bipolar Network. *British Journal of Psychiatry*, 178(S41), s177–s183. <https://doi.org/10.1192/bjp.178.41.s177>
- Oblak, A., Kuclar, M., Horvat Golob, K., Holnhaner, A., Battelino, U., Škodlar, B., & Bon, J. (2024). Crisis of objectivity: using a personalized network model to understand maladaptive sensemaking in a patient with psychotic, affective, and obsessive-compulsive symptoms. *Frontiers in Psychology*, 15. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1383717>
- Panchal, P., de Queiroz Campos, G., Goldman, D. A., Auerbach, R. P., Merikangas, K. R., Swartz, H. A., Sankar, A., & Blumberg, H. P. (2022). Toward a Digital Future in Bipolar Disorder Assessment: A Systematic Review of Disruptions in the Rest-Activity Cycle as Measured by Actigraphy. *Frontiers in Psychiatry*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.780726>
- Parnas, J., Möller, P., Kircher, T., Thalbitzer, J., Jansson, L., Handest, P., & Zahavi, D. (2005). *Examination of Anomalous Self-Experience*. *Psychopathology*, 38(5), 236–258. <https://doi.org/10.1159/000088441>
- Pavlova, B., Uher, R., Dennington, L., Wright, K., & Donaldson, C. (2011). Reactivity of affect and self-esteem during remission in bipolar affective disorder: An experimental investigation. *Journal of Affective Disorders*, 134(1–3), 102–111. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.04.023>
- Pinchuk, I., Yachnik, Y., Goto, R., & Skokauskas, N. (2025). Mental health services during the war in Ukraine: 2-years follow up study. *International Journal of Mental Health Systems*, 19(11). <https://doi.org/10.1186/s13033-025-00667-9>

- Ritunanno, R., Papola, D., Broome, M. R., & Nelson, B. (2023). Phenomenology as a resource for translational research in mental health: methodological trends, challenges and new directions. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 32. <https://doi.org/10.1017/s2045796022000762>
- Schneck, C. D., Miklowitz, D. J., Miyahara, S., Araga, M., Wisniewski, S., Gyulai, L., Allen, M. H., Thase, M. E., & Sachs, G. S. (2008). The Prospective Course of Rapid-Cycling Bipolar Disorder: Findings From the STEP-BD. *American Journal of Psychiatry*, 165(3), 370–377. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2007.05081484>
- Seleznova, V., Pinchuk, I., Feldman, I., Virchenko, V., Wang, B., & Skokauskas, N. (2023). The battle for mental well-being in Ukraine: mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. *International Journal of Mental Health Systems*, 17(1). <https://doi.org/10.1186/s13033-023-00598-3>
- Siegel-Ramsay, J. E., Sharp, S. J., Ulack, C. J., Chiang, K. S., Lanza di Scalea, T., O'Hara, S., Carberry, K., Strakowski, S. M., Suarez, J., Teisberg, E., Wallace, S., & Almeida, J. R. C. (2023). Experiences that matter in bipolar disorder: a qualitative study using the capability, comfort and calm framework. *International Journal of Bipolar Disorders*, 11(1). <https://doi.org/10.1186/s40345-023-00293-9>
- Ware, J. E. J., & Sherbourne, C. D. (1992). The MOS 36-item short-form health survey (SF-36): I. Conceptual framework and item selection. *Medical Care*, 30(6), 473–483. <https://doi.org/10.1097/00005650-199206000-00002>
- Weathers, F. W., Blake, D. D., Schnurr, P. P., Kaloupek, D. G., Marx, B. P., & Keane, T. M. (2013). The Life Events Checklist for DSM-5 (LEC-5). https://www.ptsd.va.gov/professional/assessment/te-measures/life_events_checklist.asp
- World Health Organization. (n.d.). ICD-10 version:2019. ICD-10. <https://icd.who.int/browse10/2019/en/#F30-F39>

References

- Aho, K. (2019). Affectivity and Its Disorders. In G. Stanghellini et al. (Eds.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.013.51>
- Blevins, C. A., Weathers, F. W., Davis, M. T., Witte, T. K., & Domino, J. L. (2015). The Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5 (PCL-5): Development and Initial Psychometric Evaluation. *Journal of Traumatic Stress*, 28(6), 489–498. <https://doi.org/10.1002/jts.22059>
- Charlson, F., van Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 394(10194), 240–248. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)30934-1)
- Dempsey, R. C., Dodd, A. L., Gooding, P. A., & Jones, S. H. (2024). The Types of Psychosocial Factors Associated with Suicidality Outcomes for People Living with Bipolar Disorder: A Scoping Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 21(5), 525. <https://doi.org/10.3390/ijerph21050525>
- Dienes, K. A., Hammen, C., Henry, R. M., Cohen, A. N., & Daley, S. E. (2006). The stress sensitization hypothesis: Understanding the course of bipolar disorder. *Journal of Affective Disorders*, 3, 43–49. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.04.009>
- DSM-5 Diagnostic Criteria Reference Guide from the American Psychiatric Association (O. Lysak & M. Prokopovich, Trans.). (2023). Galician Publishing Union. (Original work published 2013) [in Ukrainian].
- Esposito, C. M., & Stanghellini, G. (2023). What does "Being a woman" really mean? A reappraisal of the concept of "hysteria" through the analysis of a phenomenological-dynamic psychotherapy of a case study. *Psychiatry Research Case Reports*, 2(2). <https://doi.org/10.1016/j.psycr.2023.100147>
- Frohn, O. O., & Martiny, K. M. (2023). The phenomenological model of depression: from methodological challenges to clinical advancements. *Frontiers in Psychology*, 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1215388>
- Fuchs, T. (2019). The Experience of Time and its Disorders. In G. Stanghellini et al. (Eds.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.013.48>
- Haletska, I., Klimanska, M., & Perun, M. (n.d.). Ukrainian translation of the DASS21. UNSW Sydney. <https://www2.psy.unsw.edu.au/dass/Ukrainian/Ukrainian.htm>
- Hett, D., Etain, B., & Marwaha, S. (2022). Childhood trauma in bipolar disorder: new targets for future interventions. *BJPsych Open*, 8(4). <https://doi.org/10.1192/bjo.2022.529>
- Høffding, S., & Martiny, K. (2015). Framing a phenomenological interview: what, why and how. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 15(4), 539–564. <https://doi.org/10.1007/s11097-015-9433-z>
- Judd, L. L., Akiskal, H. S., Schettler, P. J., Endicott, J., Maser, J., Solomon, D. A., Leon, A. C., Rice, J. A., & Keller, M. B. (2002). The long-term natural history of the weekly symptomatic status of bipolar I disorder. *Archives of General Psychiatry*, 59(6), 530. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.59.6.530>
- Kim, E. Y., Miklowitz, D. J., Biuckians, A., & Mullen, K. (2007). Life stress and the course of early-onset bipolar disorder. *Journal of Affective Disorders*, 3, 37–44. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.08.022>
- Kupka, R. W., Nolen, W. A., Altshuler, L. L., Frye, M. A., Denicoff, K. D., Leverich, G. S., Post, R. M., Keck, P. E., McElroy, S. L., Rush, A. J., & Suppes, T. (2001). The Stanley Foundation Bipolar Network. *British Journal of Psychiatry*, 178(S41), s177–s183. <https://doi.org/10.1192/bjp.178.41.s177>
- Mishiev, V., Mikhailov, B., & Grinevich, E. (2024). ICD-11. Section 06: Mental and behavioral disorders and neuropsychiatric development disorders. Statistical classification. Morion [in Ukrainian].

Oblak, A., Kuclar, M., Horvat Golob, K., Holthamer, A., Battelino, U., Škodlar, B., & Bon, J. (2024). Crisis of objectivity: using a personalized network model to understand maladaptive sensemaking in a patient with psychotic, affective, and obsessive-compulsive symptoms. *Frontiers in Psychology*, 15. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1383717>

Panchal, P., de Queiroz Campos, G., Goldman, D. A., Auerbach, R. P., Merikangas, K. R., Swartz, H. A., Sankar, A., & Blumberg, H. P. (2022). Toward a Digital Future in Bipolar Disorder Assessment: A Systematic Review of Disruptions in the Rest-Activity Cycle as Measured by Actigraphy. *Frontiers in Psychiatry*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.780726>

Parnas, J., Møller, P., Kircher, T., Thalbitzer, J., Jansson, L., Handest, P., & Zahavi, D. (2005). EASE: Examination of Anomalous Self-Experience. *Psychopathology*, 38(5), 236–258. <https://doi.org/10.1159/000088441>

Pavlova, B., Uher, R., Dennington, L., Wright, K., & Donaldson, C. (2011). Reactivity of affect and self-esteem during remission in bipolar affective disorder: An experimental investigation. *Journal of Affective Disorders*, 3, 102–111. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.04.023>

Pinchuk, I., Yachnik, Y., Goto, R., & Skokauskas, N. (2025). Mental health services during the war in Ukraine: 2-years follow up study. *International Journal of Mental Health Systems*, 19(11). <https://doi.org/10.1186/s13033-025-00667-9>

Ritunanno, R., Papola, D., Broome, M. R., & Nelson, B. (2023). Phenomenology as a resource for translational research in mental health: methodological trends, challenges and new directions. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 32. <https://doi.org/10.1017/s2045796022000762>

Schneck, C. D., Miklowitz, D. J., Miyahara, S., Araga, M., Wisniewski, S., Gyulai, L., Allen, M. H., Thase, M. E., & Sachs, G. S. (2008). The Prospective Course of Rapid-Cycling Bipolar Disorder: Findings From the STEP-BD. *American Journal of Psychiatry*, 165(3), 370–377. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2007.05081484>

Seleznova, V., Pinchuk, I., Feldman, I., Virchenko, V., Wang, B., & Skokauskas, N. (2023). The battle for mental well-being in Ukraine: mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. *International Journal of Mental Health Systems*, 17(1). <https://doi.org/10.1186/s13033-023-00598-3>

Siegel-Ramsay, J. E., Sharp, S. J., Ulack, C. J., Chiang, K. S., Lanza di Scalea, T., O'Hara, S., Carberry, K., Strakowski, S. M., Suarez, J., Teisberg, E., Wallace, S., & Almeida, J. R. C. (2023). Experiences that matter in bipolar disorder: a qualitative study using the capability, comfort and calm framework. *International Journal of Bipolar Disorders*, 11(1). <https://doi.org/10.1186/s40345-023-00293-9>

Weathers, F. W., Blake, D. D., Schnurr, P. P., Kaloupek, D. G., Marx, B. P., & Keane, T. M. (2013). The Life Events Checklist for DSM-5 (LEC-5). https://www.ptsd.va.gov/professional/assessment/te-measures/life_events_checklist.asp

World Health Organization. (n.d.). ICD-10 version:2019. ICD-10. <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/F30-F39>

Отримано редакцію журналу / Received: 27.03.25

Прорецензовано / Revised: 11.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Sergii RUDENKO¹, DSc. (Philos.), Prof.

ORCID ID: 0000-0001-9069-0989

e-mail: rudenkosrg@gmail.com

Ivan DANYLIUK¹, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6522-5994

e-mail: danyliuk@knu.ua

Mykhailo TASENKO¹, Junior Researcher

ORCID ID: 0000-0002-5807-1771

e-mail: mykhailo.tasenko@knu.ua

Tetiana TRAVERSE¹, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-9031-1173

e-mail: traversay@knu.ua

Anastasiia LAZARIEVA^{1,2}, Psychiatrist, Junior Researcher

ORCID ID: 0009-0006-7394-4995

e-mail: nasttia2112@gmail.com

¹Taras Shevchenko National University of Kyiv Kyiv, Ukraine

²SI "National Scientific Center for Radiation Medicine, Hematology, and Oncology of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine", Kyiv, Ukraine

SUBJECTIVE EXPERIENCE OF A DEPRESSIVE EPISODE IN BIPOLAR AFFECTIVE DISORDER DURING WARTIME: A CASE REPORT USING THE PHENOMENOLOGICAL INTERVIEW METHOD

Background. War, as a large-scale traumatic event, significantly impacts mental health, particularly intensifying affective disorders. Bipolar affective disorder (BAD), which follows a chronic course with mainly depressive symptoms, is especially susceptible to external stressors, including combat-related experiences. Psychiatric practice requires a clearer understanding of the subjective dimension of these conditions, especially when psychological trauma results from warfare. This study aims to present a clinical case of a depressive episode in a female patient with BAD living amid a full-scale military invasion, emphasizing a phenomenological analysis of her subjective experience.

Methods. This study employed a comprehensive approach, incorporating clinical-anamnestic, clinical-psychopathological, psychodiagnostic, and catamnestic methods, as well as standardized psychometric tools (MOS SF-36, PCL-5, LEC-5, DASS-21). Additionally, a phenomenological interview was used to explore anomalous self-experience. Incorporating these methods allowed for a multidimensional assessment of the clinical course and the patient's subjective experience.

Results. Psychometric assessment revealed a high level of depressive symptoms, moderate anxiety, and a moderate decline in quality of life. Although the patient's PCL-5 score did not surpass the threshold for PTSD diagnosis, the interview revealed several latent post-traumatic phenomena. Phenomenological analysis revealed a multidimensional structure of depressive experience, including disturbances in consciousness flow, loss of the ipseity of thought, short-term memory impairment, derealization, disorientation in time perception, episodic feelings of existential emptiness, and ambivalence. Notably, both somatic and cognitive anxiety symptoms were prominent. The patient also reported experiences of alienation from the world, a reduced sense of agency, and the feeling of being insufficiently "real" in social interactions.

Conclusions. The study underscores the importance of using phenomenological interviews to explore anomalous self-experience as a tool for deepening the understanding of subjective experience in depressive episodes of BAD. The results demonstrate the necessity of a multidisciplinary approach to psychiatric diagnosis that includes both standardized assessment tools and qualitative exploration of the patient's lifeworld. This clinical case further highlights the significance of war-related traumatization as a factor that not only exacerbates the clinical course of BAD but also profoundly transforms the subjective experience of mental illness. These findings open new perspectives for the development of personalized approaches to social and psychotherapeutic support strategies under conditions of mass trauma.

Keywords: Traumatic experience, martial law, phenomenological psychopathology, bipolar affective disorder, anomalous self-experience, depressive episode, subjective experience of mental illness, phenomenological interview.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

UDC 005.32:159.9
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).16](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).16)

Yaroslav RYABCHYCH, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0003-0013-2989
e-mail: ryabchich@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Julia SOLOD, Student
ORCID ID: 0009-0008-3023-236X
e-mail: DidykJuliya@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF LEADERSHIP IN EXECUTIVE POSITIONS

Background. *The study explores leadership as a crucial element of effective management, emphasizing its role in organizational success, team cohesion, and employee motivation. It investigates the relationship between leadership qualities and managerial effectiveness, highlighting the psychological and social aspects that contribute to strong leadership. The research delves into various leadership theories, comparing personal determinants with situational factors that shape effective leadership. It acknowledges the works of renowned scholars and underscores the significance of leadership as a multidimensional phenomenon.*

Methods. *Theoretical analysis, survey by Zharikov-Krushelnitsky, Q-sorting, KOS.*

Results. *It was found that managers with higher levels of emotional intelligence, teamwork abilities, and strategic thinking exhibit stronger leadership skills. Notably, communication and organizational competencies significantly influence employee satisfaction and team performance. Regression analysis further confirmed the significance of these factors, with organizational skills demonstrating a stronger impact on leadership effectiveness.*

The findings underscore the necessity of developing leadership qualities through structured training programs, mentoring, and self-improvement techniques. Leadership enhancement requires the implementation of time management strategies, conflict resolution techniques, and motivational approaches.

The study concludes that leadership is a dynamic and adaptable skill that can be cultivated through targeted development efforts. Future research should explore leadership variations across industries and cultural contexts, as well as the impact of digital transformation on contemporary leadership practices.

Most managers demonstrate moderately developed leadership skills, which is the basis for successful management. 75 % of respondents demonstrate moderate leadership skills. The most successful managers have well-developed emotional intelligence and organizational skills.

Conclusions. *It has been revealed that leadership is a key factor in successful management. The development of existing leadership qualities is possible through special trainings.*

Keywords: *leadership, communication skills, organizational skills.*

Background

The development of organizations is impossible without effective management, primarily by the CEO. A manager's ability to create a favorable social and psychological climate in the team, his or her ability to resolve conflict situations, to interest employees in their work, to apply an adequate motivational management mechanism, to demonstrate their leadership skills – all this depends on the set of leadership qualities possessed by a particular manager. The latter have a significant impact on the efficiency of the organization and the performance of subordinates.

Comparing the phenomena of leadership and management within the framework of classical management and leadership, it can be argued that leadership implies the ability to lead employees to a common goal, to inspire employees to want to do what is necessary. In other words, a leader creates a favorable social environment for employees to feel comfortable and at the same time to be productive (Bizo, Ibragimov, Kikot, Baran et al., 2012).

Psychologists determine defines power as any ability to carry out one's own will within a given social relationship, even despite resistance, regardless of what this ability is based on.

Manifestations of leadership in teams of working people, i.e. the dominance of some individuals over others, are associated with the fact that the group entrusts the solution of important tasks not to just anyone, but to those whose willingness to act is appropriate for the moment. The specificity of leadership lies in the fact that the role of a leader is not only given, but also taken. In other words, a leader can become someone who, in addition to having the appropriate social and psychological makeup, has sufficient leadership motivation, i.e., is willing to fulfill this role. The

main means of a leader's behavior in the process of leadership is a continuous impact on the managed object, team or individual. The effectiveness of this action is largely determined by the leader's level of competence and personal characteristics. Those who seek recognition are most likely to rate their communication skills (ability to communicate, manners, attractiveness) and partially their social intelligence (humor, insight).

The phenomenon of leadership is characterized by the fact that the process of becoming a leader is closely linked to personal development, which includes the realization and crystallization of one's life values, conscious choice of one's life position, style of behavior and communication with people. The meaning of such a choice is determined, on the one hand, by the values and ideals inherent in society and this particular social group, and, on the other hand, by their perception by the leader and their correspondence to his or her own views, life goals and values. The choice itself will largely determine the degree of professional, personal and social self-realization of the leader, his success in life and authority among his supporters.

Researchers have considered leadership in different ways: both in terms of its personal determinants and situational components and in terms of the types of leaders and leadership styles identified. A number of foreign scholars were interested in this issue: E. Bogardus, R. Bales, C. Byrd, C. Jibb, L. M. Weber, G. Allport, R. Cattell, K. Knickerbocker, L. Lord, R. Stogdill, F. Fiddler, D. Phillips, G. Howmans, and others. A number of issues in this area were also developed by Ukrainian psychologists: O. I. Vasykova, L. M. Karamushka, A. V. Milosh, S. V. Pohodenko and others (Litvinovsky, 2021).

No wonder the problem of leadership is one of the most discussed and controversial in the social sciences, including psychology. Scientists are trying to understand, theorize and practically define what allows individuals to stand out from the crowd and become leaders (Fetiskin, Kozlov, & Manuilov, 2002).

Leadership as a social phenomenon exists everywhere. It can be argued that wherever a human community has formed, leaders must appear. There is an objective need for leadership in society, and it cannot but be realized. Leadership is one of the mechanisms for uniting group activities, when an individual or part of a social group plays the role of a leader, i.e. organizes and directs the actions of the entire group, which expects, accepts and supports the leader's actions.

In the process of training and development of managers, it is difficult to overestimate the importance of an attitude towards successful professional activity. It is known that the fact of a manager's orientation toward success or failure can play a decisive role in his or her career. Both the results of his professional activity and his formation as a leader directly depend on whether he seeks to achieve positive and constructive results or avoid negative ones. Therefore, the first pedagogical condition is the motivational and value orientation of the future specialist in administrative management to successful professional activity by actualizing the positive experience of achievements and the sense of success in specially modeled situations.

Thus, in order to become a successful manager and leader, you need continuous self-improvement. If you don't do it yourself, you won't be able to motivate others:

- focus on serving others. In any situation, you should ask yourself what the other person needs besides what you personally need;
 - radiating positive energy and goodwill and avoiding the perception of negative energy;
 - belief in other people. A leader must see their potential, value and good qualities;
 - rational distribution of time and energy;
 - internal confidence and optimism;
 - self-criticism, tolerance, and recognition of the merits of others. Not so many, but most of us admit that we live solely in our own interests, not paying attention to others. Don't be surprised, the world responds in kind.
- We would like to offer you some useful exercises that will help you develop your organizational and communication skills:
- "Pantomime" – practice portraying different emotions (anger, excitement, joy, etc.) in front of a mirror, which will help you to adequately convey information to your subordinates.
 - "Singing" is another exercise to adequately convey emotions, you need to ask questions and answer with the help of singing.
 - "Persuasiveness" – write your desire on a piece of paper and try to convince your opponent that he or she should fulfill it.
 - "Get out of the circle" – the task of the leader in this exercise is to persuade the person to leave the drawn circle.

Thus, an objective self-assessment will help you understand whether you have leadership or organizational skills. But even if it's not your strongest suit, there's nothing wrong with that. There are not many bright leaders in the world who can ignite a crowd with a word. Start with yourself, with your workplace, with your communication skills. Become a true professional in your field, learn to value time and resources, and then your organizational skills will definitely show.

According to W. Bennis, there are a number of key practices that contribute to the development of leadership potential. These practices include: self-reflection, which involves understanding one's own values, beliefs, purpose, and leadership style; learning – continuous educational and professional growth to expand knowledge and acquire new skills; mentoring - engaging in interaction with experienced leaders who can provide mentoring, support, and appropriate direction; experimentation – gentle testing of new ideas, methods, and approaches to solving problems and achieving results; transformation – the ability to set ambitious goals, motivate and inspire others to achieve their goals.

Since, according to our research, it is the lack of organization that prevents our respondents from becoming high-level leaders, we believe it is advisable to improve their organization skills. For this purpose, we propose the following: the exercise "Formation of organizational skills" allows to develop leadership and acquire organizational skills in managers. By drawing up a plan and a list of key goals important for the development of leadership skills, participants analyze their own capabilities, develop a plan for the formation of leadership skills, analyze their own growth through communication with leaders in their own lives, studying special literature, and taking special training courses.

The relevance of studying the phenomenon of leadership is due to the modern requirements for managers who must possess not only professional knowledge but also a high level of emotional intelligence, communication and organizational skills to effectively manage a team. The article focuses on the psychological features of the phenomenon of leadership among managers, emphasizing the socio-psychological characteristics that contribute to effective management. Theoretical approaches to leadership are studied, an empirical study of the level of leadership abilities, communication and organizational tendencies of managers is carried out, and psychological recommendations for the development of leadership qualities in managers are identified.

The purpose of the article is to reveal the phenomenon of leadership in people in managerial positions.

Methods

The study involved 30 managers who were asked to take tests to assess their leadership abilities and communication and organizational skills: "Diagnostics of Leadership Abilities" (E. Zharikov, E. Krushelnitsky) to determine leadership potential. Q-sorting methodology for studying self-assessment of behavioral tendencies in the team. Methodology for assessing communicative and organizational aptitudes (V. Sinyavsky, B. Fedorishyn) to analyze the level of communication skills of managers (Riggio, 2010).

Results

The analysis of the results of the levels of leadership qualities among managers showed that a high level of leadership abilities was characteristic of managers who demonstrate emotional intelligence, teamwork, and strategic thinking. Communication and organizational skills had a direct impact on employee satisfaction and team performance.

The study showed that leadership in managerial positions involves a set of qualities, among which the key ones are emotional intelligence, the ability to motivate staff, communication and organizational skills. To improve management effectiveness, it is recommended to provide support for the development of these skills among managers.

To objectively confirm the hypothesis that there is a link between the leadership qualities of managers and the effectiveness of their management activities, statistical data

processing was carried out. The purpose of the analysis was to study the level of leadership abilities, as well as communication and organizational skills of managers.

The study sample consisted of 30 managers of different ages (from 20 to 60 years old) from different fields of activity, which created the prerequisites for a comprehensive analysis and increased the representativeness of the results.

Based on the results of the Leadership Diagnostic methodology (Fig. 1), mean values (M) and standard deviation (SD) were calculated: The average value of leadership skills among managers was 28.2 points; the standard deviation was 5.1 points.

This data indicates a moderate level of leadership abilities among the participants with minor fluctuations. The

indicator of variability demonstrates a certain homogeneity of the sample in terms of the main level of leadership skills.

For a deeper understanding, we analyzed the relationship between communication, organizational skills and leadership abilities, how communication and organizational skills affect general leadership qualities, and conducted a Pearson correlation analysis.

The results showed the following connections: The correlation between communication skills and leadership qualities was $r = 0.68$ ($p < 0.05$), indicating a significant positive relationship. The correlation between organizational skills and leadership (Fig. 2) qualities was $r = 0.72$ ($p < 0.05$), indicating an even more pronounced relationship.

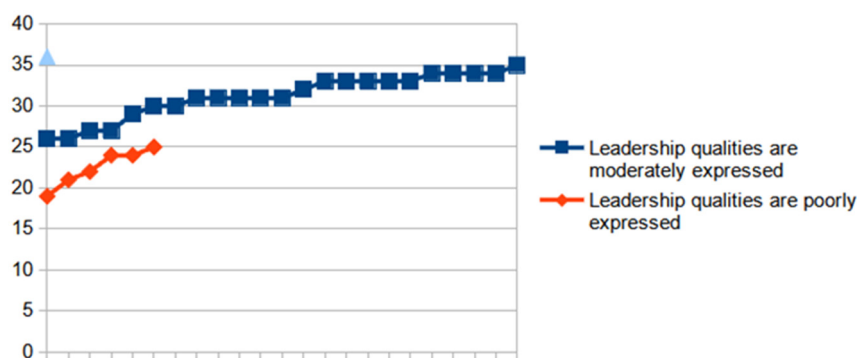

Fig. 1. Diagram of leadership qualities

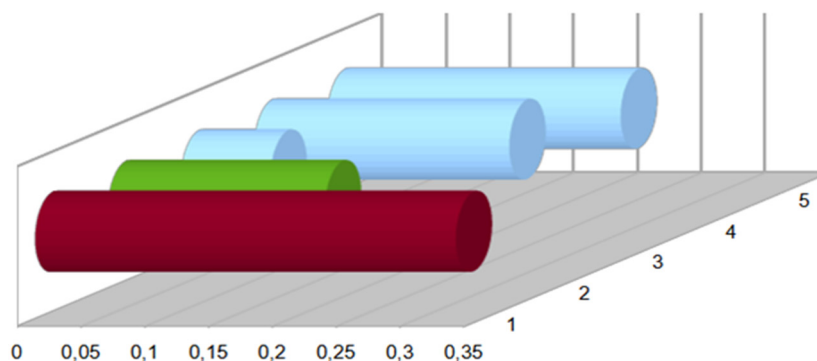

Fig. 2. Indicators of organizational skills according to the methodology "Assessment of communication and organizational aptitudes – COA"

Thus, it has been statistically confirmed that developed communication and organizational skills significantly contribute to the leadership potential of managers, especially in the field of teamwork organization. The next step in analyzing the results of the Q-sorting survey is to analyze the results of the methodology (Fig. 3). It will be an analysis of "sociability" or "unsociability" in the interpretation of the "Q-sorting" methodology. That is, about contact, the leader's desire to form emotional ties both in his or her group and outside of it. So, after analyzing the indicators, we got the results of sociability (86 %), unsociability indicators were shown by (7 %) of respondents, and neutrality was shown by (7 %) of respondents out of 30 respondents.

Thus, most of the respondents turned out to be contact oriented, seeking to form emotional ties with people both in their group, with their subordinates, and outside of it. According to the results of the Spearman correlation, sociability, as well as non-sociability, has no connection with leadership. That is, a leader's contact with subordinates does not affect his or her leadership qualities. He will remain

a leader even if he does not establish an emotional connection with his subordinates.

To identify differences between groups of managers in terms of communication skills, the following hypothesis was put forward: "Managers with high communication and organizational skills demonstrate higher leadership indicators". The Student's t-test was used to test this hypothesis. The average value for the group of managers with high communication skills was 32.1 points, while the average value for the group with lower skills was 24.3 points. The difference found is statistically significant ($t = 2.97$, $p < 0.05$), which confirms the hypothesis that communication skills influence leadership potential.

To confirm the homogeneity of the sample and study the variability, descriptive statistics of the results for each methodology were conducted: The mean of leadership ability (M) is 28.2 points; Median (Md): 29.0 points; Mode (Mo): 30 points; Standard Deviation (SD): 5.1 points; Coefficient of variation (CV): 18,09 %.

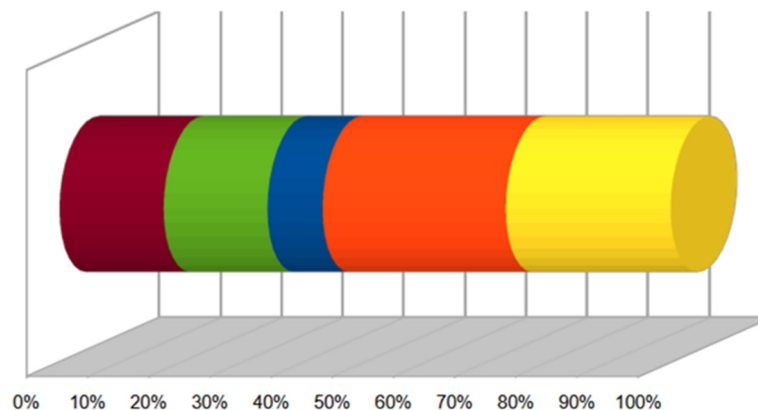

Fig. 3. Indicators of organizational skills according to the methodology "Assessment of communication and organizational aptitudes – KOS"

The coefficient of variation (less than 20 %) indicates the relative homogeneity of the sample in terms of leadership skills. This is also confirmed by the close values of the median, mode, and mean, which indicates a symmetrical distribution.

To ensure the correctness of further analyses, we applied the Shapiro-Wilk test, which assesses whether the distribution of results follows a normal distribution: Shapiro-Wilk test: $W = 0.96$, $p = 0.32$.

Since the p -value is > 0.05 , we accept the hypothesis that the distribution of test results is normal. This allows us to use parametric methods for further analysis. According to the results of the regression analysis, the coefficient of communication skills: 0.45 , $p < 0.05$; coefficient of organizational skills: 0.62 , $p < 0.05$;

The regression results confirm that both factors (communication and organizational skills) have a significant impact on the level of leadership qualities, and organizational skills have a stronger effect.

For the extended analysis, a univariate analysis of variance (ANOVA) was conducted to assess the effect of both independent variables (communication and organizational skills) on leadership skills. The results of the ANOVA showed that the value of $F = 4.37$ at $p < 0.05$, which confirms the significant effect of communication and organizational skills on leadership skills.

The obtained results clearly confirm the importance of developed communication and organizational skills for the successful manifestation of leadership qualities in managers. In particular, the strong correlation between organizational skills and leadership qualities indicates the importance of the ability to organize the work of the team for effective management.

Thus, the data confirm that the development of communication and organizational skills is a prerequisite for improving the efficiency of managers' management activities.

Discussion and conclusions

Leadership is one of the most important phenomena of social life, determining the direction of development of communities, organizations, and entire countries. The question of the nature of leadership has long been a subject of academic debate, including whether it is an innate gift that is passed on to a select few or a skill that can be developed. One common approach is the concept of leadership as a gift from God, which emphasizes the unique traits of an individual that determine his or her ability to lead others.

From a historical perspective, leaders have often been identified with divine election. In many cultures of antiquity, rulers were considered to be endowed with special qualities

from a higher power: Egyptian pharaohs were seen as the earthly incarnation of the gods, medieval monarchs appealed to the concept of the "divine right of kings," and biblical characters such as Moses or David received their calling through direct divine command. This formed a strong perception of leadership as something sacred that cannot be rationally explained or trained.

The religious and philosophical aspect of leadership as a gift from God remains important in many societies.

The Christian tradition emphasizes the concept of "called leader" (servant leadership), when a leader does not just have power but is a servant of society, acting in accordance with moral principles and God's will.

Similar views exist in other religions, such as Islam and Buddhism, where a righteous ruler or mentor is considered a guide of divine wisdom.

Thus, the phenomenon of leadership can be viewed as a synthesis of innate abilities, socio-cultural influence, and the spiritual dimension. Despite the advances in science, the concept of the divine gift of leadership remains relevant, as many societies continue to believe in the exclusivity of individuals with a special mission. This question remains open for further research, as humanity has not yet given a definitive answer as to what makes a person a true leader.

As a result of the theoretical and methodological analysis of the literature, we have found that the phenomenon of leadership is considered a multidimensional social and psychological phenomenon that includes the personal characteristics of the leader, his or her ability to influence the team and organize activities. You found out that leadership is formed under the influence of both personal determinants and situational factors, and successful leadership depends on the ability to adapt to change and effectively interact with the team.

The phenomenon of leadership is an extremely important component of management activities. Its influence can be traced back to all stages of human development and remains a key factor in the success of organizations and groups. Leadership goes beyond formal management; it is based on trust, influence, inspiration, and the ability to lead people to a common goal. Personal qualities of a leader play a significant role in creating a favorable social and psychological climate in the team. Leadership traits such as responsibility, emotional intelligence, ability to communicate and motivate are fundamental to successful leadership. It is important that leaders develop these qualities to ensure effective management and long-term success of the organization. The empirical study found that successful

leaders have well-developed communication and organizational skills, as evidenced by the results of the Zharikov–Krushelnytsky, Q-sorting, and KOS assessment. This confirms the importance of not only innate leadership qualities, but also those that can be developed through targeted training and practical programs. Practical recommendations for optimizing leadership skills include developing emotional intelligence, building effective communication in the team, using an individual approach to motivating employees, and improving conflict resolution strategies. An important component is also the manager's ability to self-reflect and continuous self-development. The theoretical analysis has shown that modern science offers a variety of approaches to the study of leadership, each of which emphasizes the importance of context and situational factors. The combination of a leader's personal qualities with a properly selected management strategy allows to achieve high performance of the team.

Thus, the phenomenon of leadership remains one of the key factors of success in managing organizations. Leadership qualities can and should be developed, which makes the role of a leader dynamic and adaptive to the challenges of our time. As a result of the theoretical and methodological analysis of the literature, we found that the phenomenon of leadership is considered as a multidimensional social and psychological phenomenon that includes the personal characteristics of the leader, his or her ability to influence the team and organize activities. We found out that leadership is formed under the influence of both personal determinants and situational factors, and successful leadership depends on the ability to adapt to changes and effectively interact with the team.

Leadership is a complex psychological and social phenomenon that involves both individual traits and external factors. The study confirms that effective leaders possess strong organizational and communication skills, along with emotional intelligence.

Leadership is a complex social and psychological phenomenon that is multidimensional. It combines personal characteristics of a leader, his/her ability to influence the team and organize activities. Theoretical and methodological analysis of the literature shows that leadership is formed under the influence of both personal determinants and situational factors. Successful leadership depends on the ability to adapt to changes and interact effectively with the team, which is especially important in today's unstable environment.

Leadership goes beyond formal management, as it is based on trust, influence, inspiration, and the ability to lead people to a common goal.

Personal qualities of a leader play a key role in creating a favorable social and psychological climate in the

team. Traits such as responsibility, emotional intelligence, communication skills and motivational abilities are fundamental to effective leadership. Empirical research shows that successful leaders have well-developed organizational and communication skills, as confirmed by the Zharikov–Krushelnytsky, Q-sorting, and KOS assessment methods.

Since leadership qualities can be developed, an important task of modern management is to implement training, mentoring and personal development programs.

Given the importance of emotional intelligence and interpersonal skills in leadership, future research should focus on analyzing the impact of different leadership styles on the effectiveness of organizations in different industries. Additionally, the intercultural aspects of leadership effectiveness and the role of digital transformation in shaping modern leadership practices should be studied. This study provides a basis for further research in the field of leadership management and development.

The practical implications of this research suggest that leadership qualities can be developed through structured training, mentoring programs, and self-improvement techniques. For instance, exercises such as "Pantomime," "Singing," and "Persuasiveness" can help managers refine their communication skills. Additionally, time management strategies, conflict resolution training, and motivational techniques play a crucial role in leadership enhancement.

Given the importance of emotional intelligence and interpersonal skills in leadership, future studies should explore how different leadership styles impact organizational performance across various industries. This research provides a foundation for further investigation into cross-cultural variations in leadership effectiveness and the role of digital transformation in modern leadership practices.

Authors' contribution: Yaroslav Ryabchych – conceptualization; formulation of key definitions; drafting – revision and editing; Yulia Solod – preparation of theoretical framework; analysis of sources; drafting – original draft.

References

- Lytynovskiy, Ye., & Lytvynovska, I. (2021). The phenomenon of leadership in public service. *Scientific Bulletin: Public Administration*, 1(7), 162–179 [in Ukrainian]. [Литвиновський, Є., & Литвиновська, І. (2021). Феномен лідерства на державній службі. *Науковий вісник: Державне управління*, 1(7), 162–179]. [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1\(7\)-162-179](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1(7)-162-179)
- Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuilov, G. M. (2002). *Social-psychological diagnostics of the development of personality and small groups*. Publishing House of the Institute of Psychotherapy.
- Riggio, R. E. (2010). Before emotional intelligence: Research on nonverbal, emotional, and social competences. *Industrial and Organizational Psychology*, 3(2), 178–182.

Weber, M. (1994). *Weber: political writings*. Cambridge University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 12.02.25

Прорецензовано / Revised: 13.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Ярослав РЯБЧИЧ, канд. психол. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-0013-2989

e-mail: ryabchich@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Юлія СОЛОД, студ.

ORCID ID: 0009-0008-3023-236X

e-mail: DidykJulia@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА НА-КЕРІВНИХ ПОСАДАХ

Вступ. Дослідження присвячене лідерству як важливому елементу ефективного управління, підкреслюючи його роль в успіху організації, згуртованості команди та мотивації співробітників. Воно досліджує взаємозв'язок між лідерськими якостями та ефективністю управління, висвітлюючи психологічні та соціальні аспекти, що сприяють сильному лідерству. Дослідження заглиблюється в різні теорії лідерства, порівнюючи особистісні детермінанти з ситуативними факторами, що формують ефективне лідерство. Визнає роботи відомих вчених і підкреслює значення лідерства як багатовимірного явища.

Методи. Теоретичний аналіз, опитування Жарикова–Крушельницького, Q-сортування, KOS.

Результати. Було виявлено, що менеджери з вищим рівнем емоційного інтелекту, вміння працювати в команді та стратегічного мислення демонструють сильніші лідерські якості. Зокрема, комунікативні та організаційні компетенції значно впливають на задоволеність співробітників та ефективність роботи команди. Регресійний аналіз ще раз підтвердив важливість цих факторів, причому організаційні навички демонструють сильніший вплив на ефективність лідерства.

Результати дослідження підкреслюють необхідність розвитку лідерських якостей за допомогою структурованих програм навчання, наставництва та технік саморозвитку. Покращення лідерських якостей вимагає впровадження стратегій управління часом, технік вирішення конфліктів та мотиваційних підходів.

У дослідженні зроблено висновок, що лідерство є динамічною та адаптивною навичкою, яку можна розвивати за допомогою цілеспрямованих зусиль. Майбутні дослідження повинні вивчати варіації лідерства в різних галузях та культурних контекстах, а також вплив цифрової трансформації на сучасні практики лідерства.

Більшість менеджерів демонструють помірно розвинені лідерські навички, що є основою успішного управління. 75 % респондентів демонструють помірні лідерські навички. Найуспішніші менеджери мають добре розвинену емоційну інтелекцію та організаторські здібності.

Висновки. Було виявлено, що лідерство є ключовим фактором успішного управління. Розвиток існуючих лідерських якостей можливий за допомогою спеціальних тренінгів.

Ключові слова: лідерство, комунікативні навички, організаторські здібності.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.923 (075,8)
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).17](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).17)

Геннадій ТКАЧЕНКО, магістр
ORCID ID: 0009-0003-9799-2439
e-mail: gt-retail-studio@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Вступ. У соціально-політичному житті України загострилося чимало проблем, серед яких проблема трансформації структури та змісту різних типів ідентичностей громадян: етнічної, громадянської, національної, релігійної, субкультурної тощо.

Методи. У дослідженні використано такі методи: теоретичні, емпіричні та психодіагностичні методики – "Велика п'ятірка BFI-10" (адаптація О. Сердюк, Б. Базима); Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю / РСК (Дж. Роттер); "Шкала для вимірювання рівня самоповаги (М. Розенберг); "Портрет цінностей" / PVQ (Ш. Шварц, адаптація І. Семків); "Шкала генеративної альтруїстичної поведінки" / "Generative Altruism Scale / GAIS" (А. Büssing, Р. Kerksieck, А. Günther, К. Baumann); методи математично-статистичної обробки даних.

Результати. Встановлено, що серед особливостей змісту громадянської ідентичності у групах студентів у військових, порівняно з невійськовими, переважають такі індикатори громадянської ідентичності як нейротизм, традиційність, генеральний альтруїзм. Невійськові переважають військових за такими параметрами як самоповага, доброзичливість, усвідомленість, відкритість, конформність, доброзичливість, універсалізм, самостійність, гедонізм, влада, безпека. Можна стверджувати, що зміст і структура громадянської ідентичності пов'язані з предметом, тобто з видом виконуваної діяльності студентами.

Висновки. Засвоєння різних видів військової справи відбувається з юнацького віку, коли майбутні військовослужбовці здобувають фах у спеціальних закладах освіти. Громадянська ідентичність особистості насамперед пов'язана з базовими рисами особистості студента, мірою розвитку його суб'єктивного контролю, сформованості самоповаги, системи цінностей, альтруїстичності як спрямованості на інших. Розвиток цих рис і властивостей може суттєво впливати на бойовий дух кожного воїна і підрозділу загалом.

Ключові слова: майбутні військовослужбовці, громадянська ідентичність, базові риси особистості студента, суб'єктивний контроль, самоповага, цінності, альтруїстичність як спрямованість на інших.

Вступ

Актуальність дослідження. Динамічні зміни у соціально-політичному вимірі українського суспільства зумовили новітні трансформування різного роду ідентичностей українців: етнічної, громадянської, іншої субкультурної, національної, релігійної, громадянської та ін. Вивчення проблеми громадянської ідентичності здійснюється в різних наукових традиціях, зокрема гуманітарній – у соціології (Е. Гідденс та ін.), філософії, педагогіці (Л. Снігур), політичних науках (Л. Нагорна, Ю. Шайгородський та ін.), історії, культурології (Г. Алмонд, С. Верба та ін.), антропології (Л. Леві-Брюль та ін.) тощо.

У психологічній традиції існує чимало концепцій, теорій підходів щодо трактування явища ідентичності, різних її видів, умов, чинників формування тощо. Проблеми громадянської ідентичності тією чи іншою мірою розкрито в концепції соціальної ідентичності (Г. Теджфел); соціальних уявлень (С. Московічі); з'ясовано умови, чинники її формування і становлення у змісті етнічної ідентичності, соціальної ідентичності, національної та етнонаціональної ідентичностей (О. Вакуленко, І. Данилюк, В. Предко, Н. Савелюк та ін.); у змісті онтогенетичного розвитку особистості (М. Боришевський, О. Власова, І. Жадан, М. Слюсаревський, Р. Синельников, Ю. Швалб та ін.), у структурі Я-ідентичності, Я-концепції, суб'єктності особистості (Т. Клімаш); розроблено теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу громадянської ідентичності (І. Петровська) тощо.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей громадянської ідентичності студентської молоді

Огляд літератури. У сучасній психології виокремлюють щонайменше три основні підходи до трактування громадянської ідентичності: психоаналітичний, соціально-психологічний, особистісний.

У контексті психоаналітичного підходу йдеться насамперед про неусвідомлювані, глибокі чинники становлення ідентичності особистості.

У контексті соціально-психологічного підходу до дослідження ідентичності переважним є соціальний складник, а ідентичність трактується як її самоусвідомлення, сприйняття особистістю групи й одночасне прийняття її середовищем (групою, спільнотою, іншими). Підкреслюються процесуальні особливості самоусвідомлення і усвідомлення тотожності, подібності людей, які є членами групи, спільноти.

У такому трактуванні ідентичності у її структурі визначальними вважають індивідуальність особистості та її орієнтації на соціальне оточення (Л. Нагорна, І. Остапенко, Г. Остроухова, Л. Снігур, Л. Сокурянська, О. Соснюк та ін.). Загалом, поняття ідентичності визначають як процес і результат соціалізації і ресоціалізації особистості; соціально-психологічний механізм, завдяки якому відбувається процес включення людини до соціального середовища, культури (О. Власова, Ю. Швалб та ін.). Своєю чергою, в результаті цілісного процесу соціалізації відбувається становлення і розвиток різних видів ідентичностей: особистісної, соціальної, громадянської, етнічної та ін.

У контексті особистісного підходу поняттям ідентичності позначають переважне трактування змісту та структури особистості. Насамперед, зважається на динамічні характеристики процесу розвитку людини, процеси соціалізації та індивідуалізації, а соціальний аспект формування особистості вважають чинником, що впливає, регламентує особистісний розвиток.

З'ясовано, що формування ідентичності пов'язане з осмисленням особистістю себе, тобто з когнітивною сферою особистості (специфікою її свідомості, мислення, розумової діяльності загалом). Види ідентичностей, зокрема особистісна і соціальна, не є тотожними, водночас є складно взаємопов'язаними. Як двобічний динамічний процес ідентифікація виявляється на рівні

© Ткаченко Геннадій, 2025

особистості у формі стильових і типологічних особливостей її поведінки. Відповідаючи на виклики довкілля, особистість виявляє і реалізує типологічні характеристики, риси і психологічні властивості насамперед тієї спільноти, представником якої вона є. Водночас, особистість трансформує вимоги і типологічні властивості середовища, заломлюючи їх через свою унікальну неповторність, у такий спосіб здійснюючи самотворення і впливаючи на середовище, соціум загалом.

Визначаючи цілі, ідеали провідні смисли буття людей, політика (вужче соціум) задає допустимі форми суспільної поведінки, задає у формі стереотипів масової свідомості суспільне цілепокладання, формулюючи цілі, задаючи напрями і шляхи саморозвитку, самовдосконалення особистості. У результаті такого спрямованого (прямого / опосередкованого, явного / прихованого) системного впливу формується загальна соціальна ідентичність особистості, і поряд з нею тією чи іншою мірою інші різні види ідентичностей, таких як релігійна, музична, етнічна, національна, громадянська, які є осердям і необхідною умовою розвитку особистості.

У випадку усвідомлення особистістю суперечливих цінностей, неможливості їхнього узгодження та інтегрування формується так звана перехідна множинна громадянська ідентичність, яка в силу своєї динамічності і нестійкості тягнє до змін у бік ускладнення або спрощення.

Узгодження та супідрядність у функціонуванні особистісних ідентичностей стосовно суспільно-політичного життя соціуму розглядають від локальної (регіональна) до глобальної (космополітичної) ідентичності. Водночас особистісна, суб'єктивна значущість цінностей чималої кількості спільнот, до яких залучена особистість в соціумах, усвідомлення і визнання себе представником конкретної "Ми-групи" є специфічним індивідуалізованим процесом, що зумовлює персональні особливості в ієрархії ідентичностей конкретної особистості.

Зважаючи не це, дослідники говорять про те, що громадянська ідентичність в ієрархії інших ідентичностей може займати і підпорядковане, і домінуюче місце (Ю. Габермас, М. Слюсаревський, Г. Стасюк та ін.).

Серед інших видів соціальних ідентичностей (національна, етнічна, територіальна, релігійна та ін.) громадянська ідентичність має особливий зміст та структуру. Більшість згаданих ідентичностей у своїй структурі мають цінність родини, батьківщини, що переважно пов'язане з патріотичними переживаннями. Тією або іншою мірою в усіх цих видах ідентичностей відбито особливості суспільно-політичних контекстів, процесів у державі, де лише окремі з них мають психологічну ґенеузу (Ю. Голоденко, І. Данилюк, В. Предко та ін.).

Так, вітчизняні дослідники серед видів соціальних ідентичностей виокремлюють первинні (соціобіологічні) та вторинні (соціально-психологічні) (Н. Хазратова). Первинні (соціобіологічні) ідентичності вважають сталими і незмінними, оскільки їх утворюють етнічна і територіальна ідентичності, які зумовлюються походженням та територією народження особистості, які вона не може свідомо обрати. Особистісна і соціальна ідентичності є складно взаємопов'язаними (О. Вакулєнко та ін.).

У процесі самоідентифікації здійснюється самовизначення особистості, яка супроводжується процесом зовнішньої ідентифікації. Можна стверджувати, що громадянська ідентичність є процесом і результатом соціалізації особистості. Будучи одним із видів соціальної ідентичності, громадянська ідентичність може трактуватися як складник соціальної ідентичності, який насамперед пов'язаний із цінностями соціуму, цінностями його великих і малих груп.

У змісті громадянської ідентичності виокремлюють такі основні складники: а) когнітивний (міра загальної обізнаності особистості, актуальні знання про її приналежність до тієї чи іншої соціальної спільноти; б) ціннісно-емоційний (оцінювання ситуації приналежності до спільноти та ставлення до цього усвідомлення; в) емоційний, як переживання міри прийняття приналежності до групи як групи членства.

Отже, громадянська ідентичність особистості – це властивість особистості, яка складається з базових рис особистості, суб'єктивного контролю, самоповаги, системи цінностей, генеративної альтруїстичності як спрямованості на інших.

Методи

Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань дібрано три групи методів дослідження: а) *теоретичні* – аналіз, класифікація, типологізація, систематизація, синтез, узагальнення – для опису явища громадянської ідентичності; б) *емпіричні* – анкетування, а також психодіагностичні методики – тест "Велика п'ятірка BFI-10" (адаптація О. О. Сердюк, Б. О. Базима) для діагностики п'яти основних факторів особистості; методика дослідження рівня суб'єктивного контролю / РСК (Дж. Роттер) для оцінки наявних в особистості особливостей, власне рівня її суб'єктивного контролю над різними життєвими ситуаціями; методика "Шкала для вимірювання рівня самоповаги (М. Розенберг) для визначення рівня самоповаги особистості; методика "Портрет цінностей" / PVQ (Ш. Шварц, адаптація І. Семків) для з'ясування динаміки зміни цінностей груп, які зумовлені трансформаціями в суспільстві, життєвими проблемами особистості; методика "Шкала генеративної альтруїстичної поведінки" / "Generative Altruism Scale / GAIS" (A. Büssing, P. Kerksieck, A. Günther, K. Baumann) для з'ясування психологічних особливостей генеративного альтруїзму як цілісної властивості особистості; в) *методи математично-статистичної обробки даних* – коефіцієнт альфа Кронбаха – для перевірки якості адаптації методик; тест Шапіро-Уїлка для перевірки статистичних даних на нормальність розподілу за кожною з методик з метою вибору і визначення коректних методів подальшого статистичного аналізу; t-критерій Ст'юдента та U-критерій Манна-Вітні для здійснення порівняльного аналізу отриманих емпіричних даних; кореляційний аналіз за критерієм Спірмена для обробки емпіричних даних за будь-яких розподілів.

Характеристика вибірки. Усього в дослідженні взяли участь 74 особи, студенти різних підрозділів (факультетів та інститутів) Київського національного університету імені Тараса Шевченка (факультети гуманітарного спрямування та військові). Серед них 48 осіб – дівчата, 26 осіб – юнаки віком від 16 до 24 років; 25 осіб – військові, 48 осіб – невійськові.

Процедура емпіричної частини дослідження здійснена у декілька етапів, а саме: підготовчий (аналіз теоретичних джерел і визначення основних підходів до трактування явища громадянської ідентичності, розробка авторської концептуальної моделі громадянської ідентичності студентської молоді), пілотажний, діагностичний, етап обробки отриманих даних, інтерпретаційний, етап узагальнення висновків, етап розробки (на основі отриманих результатів і висновків) рекомендацій стосовно психологічного супроводу процесу формування і становлення громадянської ідентичності у студентської молоді.

Результати

У результаті попарної перевірки груп досліджуваних (за t-критерієм Ст'юдента, за $p < 0,01$, і за критерієм Манна-Вітні) встановлено середні та медіальні значення,

особливості громадянської ідентичності у результатах показників між *військовими* і *невійськовими*, а саме: військові ($M = 18$) мають дещо меншу самоповагу порівняно з невійськовими ($M = 20$), тобто у них недостатньо проявлене почуття власної гідності, що своєю чергою свідчить про особливості їхньої самооцінки, коли їхнє ставлення до себе як до цінності є менш сформованим порівняно з невійськовими.

При порівнянні груп за базовими особистісними рисами з'ясувалося, що за параметром "екстраверсії" вони мають однаковий показник ($M = 8$), тобто ця досліджувана ознака у вибірках статистично не відрізняється.

Водночас, за параметром доброзичливості військові ($M = 5$) дещо відрізняються від групи невійськових ($M = 6$), що свідчить про меншу узгодженість у співвідношеннях соціоцентризму (альтруїзму) та егоцентризму в структурі особистості. У військових меншою мірою виявляється схильність до альтруїстичності, згоди з іншими, толерування інших, врахування інтересів інших. Вони меншою мірою, ніж група невійськових, схильні до підтримки групової єдності. Здебільшого вони слабо схильні солідаризуватися з іншими людьми. Для військових їхнє "Я" є більш визначальним у житті, ніж у групи невійськових. Вони схильні зважати на свої потреби, бажання, на своє цілепокладання. У груповій роботі вони переважно діють, ставлячи своє "Я" на перше місце, схильні використовувати здобутки колективу у власних цілях.

За параметром "усвідомленість" військові ($M = 6$) також статистично значущо відрізняються від невійськових ($M = 7$). Це свідчить про те, що вони менше порівняно з невійськовими вдаються до свідомого самоконтролю стосовно своєї активності і поведінки. У них менше вираженими виявилися такі риси особистості як самовладання, наполегливість, дисциплінованість, завзятість, точність у роботі, скрупульозність, орієнтація на вирішення завдання.

За параметром "нейротизму" військові ($M = 6$) статистично значущо відрізняються від невійськових ($M = 5$). Це свідчить про те, що вони мають більш розвинену міру чутливості до стресу і фрустрації, ніж невійськові. У них сформоване більш раціональне ставлення до життя. Вони переважно є реактивно врівноваженими, так званими товстошкірими людьми. Порушення властивих їм спокою і рівноваги можливі за наявності критично потужних зовнішніх подразників, порівняно з невійськовими.

За параметром "відкритість" військові ($M = 7$) статистично значущо відрізняються від невійськових ($M = 8$). Це свідчить про те, що вони мають порівняно з невійськовими менш розвинену міру чутливості, відкритості до нового, незвичного досвіду; вужче коло інтересів як особистості; менш розвинену креативність, чуття оригінальності та естетичності.

За вимірюваними цінностями у змісті громадянської ідентичності особистості військових і невійськових з'ясувалося, що військові ($M = 3,75$) дещо поступаються невійськовим ($M = 3,87$) за параметром "конформності", тобто саме невійськовим більше властиві прагнення до обмеження дій, внаслідок яких можуть виникати зміни. Для них менше властивими є прагнення до обмеження дій, внаслідок яких можуть виникати зміни (як революційні, та і еволюційні) в соціальних взаєминах, традиціях, наявних взаєминах у соціумі. Військові дещо менше цінують конформізм. У них менше значущими порівняно з невійськовими є дотримання соціальних норм, прийнятих у середовищі, а звідси менша ввічливість і коректність. Вони менше схильні дотримуватися вимог і правил, а за можливості – їх порушити. У їхній поведінці менше наявна безумовна повага до вищих і потужніших за статусом.

З усім тим, за параметром "традиційності" військові ($M = 3,5$) мають переваги над невійськовими ($M = 3$). Це свідчить про те, що військовим більше властива прихильність традиціям, традиційному способу життя і поведінки, а отже прихильність групі і групової солідарності, що своєю чергою є для них цінністю і запорукою існування. Для групи військових більшою мірою визначальною є та спільнота, яка є носіями традицій, має єдність поколінь (у родині, соціумі при передачі влади тощо), що має вияв у святкуванні обрядів, інших свят. Прихильність до звичаєвих норм свідчить про чутливість військових до середовища, вони не схильні виділятися з середовища (не виділяються з натовпу), не схильні вимагати від життя більшого, ніж визначене їхнім місцем у соціальній стратифікації. Зміни звичаїв і правил, більше того, різка зміна правил життя завдають їм негативних переживань. Вони схильні не привертати уваги оточуючих до себе тощо.

За параметром "доброзичливості" військові ($M = 4,25$) дещо поступаються перед невійськовими ($M = 4,5$). Це свідчить про те, що військовим порівняно з невійськовими менш властиве прагнення до створення благополучного середовища, опікування над найближчим соціальним оточенням. Вони дещо менше переймаються індикаторами добробуту, благополуччя в матеріальному і нематеріальному контекстах. Менша вираженість цінностей доброзичливості менше сприяє конструктивним стосункам з найближчим і віддаленим оточенням, можливим проявам позитивних емоційних переживань у рідних і друзів. Найважливішими вони вважають такі особистісні риси як відповідальність, вірність, чесність. Для військових, порівняно з невійськовими, менш характерне намагання бути опорою для тих, до кого вони приязно ставляться, поважають і люблять.

За параметром "універсалізму" військові ($M = 3,6$) дещо поступаються перед невійськовими ($M = 4,1$). Це свідчить про те, що для військових, порівняно з невійськовими, менше значущими є толерантність, прагнення до порозуміння, захист благополуччя довкілля (людей, тварин, природи). А отже й менше виражена потреба у дотриманні справедливості, рівності всіх людей. Вони менше схильні бути активістами, борцями за справедливість. У них менше шансів, порівняно з невійськовими, стати публічним очільником громадянських рухів (із захисту довкілля, інтересів меншин). Вони мають меншу схильність до участі в громадських об'єднаннях тощо.

За параметром "самостійності" військові ($M = 4,25$) дещо поступаються перед невійськовими ($M = 4,75$). Це свідчить про те, що їм менше, порівняно з невійськовими, властива оригінальність думок і дій, незалежність суджень та ін. Вони менше схильні вчиняти згідно зі своїми переконаннями відносно того, що є хибним і/або правильним і є менш прихильними до цінностей самостійності, незалежності від впливів середовища. Військові менше схильні персонально брати відповідальність на себе, самостійно контролювати здійснений власний вибір. Їм менш властиві креативність, схильність до індивідуальних виявів особистості, як своїх так і інших. З усім тим, вони не так погано переживають ситуацію підпорядкованості іншим.

За параметром "гедонізм" військові ($M = 4,33$) дещо поступаються перед невійськовими ($M = 4,6$). Це свідчить про те, що у них меншою мірою, порівняно з невійськовими виявляється як прагнення до постійного переживання задоволення, насолоди тощо. Порівняно з іншими досліджуваними, військові не вважають дуже важливою наявність комфортних умов, перебування в зоні комфорту, менше схильні до відпочинку. Їм менше властивий правильний режим життя, здоровий сон, правильне

харчування. Військові мають меншу прихильність порівняно з невійськовими до здорового способу життя. Для них менш значущим є якісне і корисне для здоров'я проведення відпусток, а розваги і відпочинок не є найважливішими сферами у їхньому житті.

За параметром "влада" військові ($M=3,66$) дещо поступаються перед невійськовими ($M=4,33$). Це свідчить про те, що у них меншою мірою порівняно з невійськовими є доступу до ресурсів, які мають ті, хто наділений більшою владою, для них влада є не такою вже й неминучою цінністю; у них менше сформоване прагнення до накопичування матеріальних / нематеріальних ресурсів.

За параметром "безпека" військові ($M=$) дещо поступаються перед невійськовими ($M=4$). Це свідчить про те, що у них меншою мірою порівняно з невійськовими виражена потреба і прихильність до стабільності, узгодженості, переживання відчуття безпеки. Вони менш прихильні до безпечних форм взаємодії, між ризиком і безпекою менше надають перевагу безпеці, ніж невійськові. Вони менше докладають зусиль для запобігання їхнього перебування в загрозливих, ризикованих і нестабільних ситуаціях. Вони менше ніж невійськові прагнуть уникати ризиків та небезпек, тих впливів, які можуть порушити їхні стабільність і спокій. Для них менш значущою є цінність власної безпеки, безпеки близьких людей.

У змісті громадянської ідентичності за результатами показників у групах військових і невійськових за параметром "генерального альтруїзму" встановлено, що військові ($M=15$) мають переваги над невійськовими ($M=11$). Це свідчить про те, що вони більше налаштовані на соціум, що може мати вияви в участі в громадських об'єднаннях, в усіх тих соціальних заходах, які можуть сприяти соціальному, психологічному благополуччю оточуючих людей. Ідеться про альтруїзм, як властивість і як готовність до діяльності, що спрямована на поліпшення умов життя соціуму у теперішньому і майбутньому. Альтруїзм як переживання громадянської відповідальності за життя соціуму.

У групі *військових студентів* за критерієм Спірмена з'ясовано середні та сильні прямі статистично значущі зв'язки між складниками громадянської ідентичності: конформність має зв'язки з такими складниками – традиції (.607), доброзичливість (.530), універсалізм (.745), досягнення (.554); також пов'язані традиція та відповідність (.607), доброзичливість та самостійність (.510), доброзичливість та гедонізм (.501), доброзичливість і влада (.558), доброзичливість та екстраверсія (.505), універсалізм та досягнення (.520), універсалізм і безпека (.628), універсалізм та екстраверсія (.604), гедонізм і стимуляція (.568), гедонізм і досягнення (.768), досягнення та доброзичливість (.588), досягнення та універсалізм (.520), досягнення та самостійність (.539), досягнення та влада (.542), досягнення та безпека (.627), влада та самостійність (.576), влада та стимуляція (.572), влада та екстраверсія (.537), безпека та самостійність (.609), безпека та досягнення (.627), екстраверсія та універсалізм (.604), екстраверсія та самостійність (.510), екстраверсія та влада (.537), усвідомленість та екстраверсія (.555), екстраверсія та стимуляція (.511). Обернені зв'язки мають: самоповага та екстраверсія (-.568), самоповага і сумлінність (-.524), екстраверсія та нейротизм (-.556), усвідомленість та нейротизм (-.421).

У групі *невійськових студентів* прямі статистично значущі середні за силою зв'язки мають такі складники громадянської ідентичності, а саме: самоповага та нейротизм (.536), конформність і традиції (.538), традиції та конформність (.538), традиції та генеративний альтруїзм (.517), доброзичливість та універсалізм (.593), універсалізм та безпека (.551), самостійність та відкритість

(.538), гедонізм і досягнення (.521), гедонізм і влада (.527), досягнення та гедонізм (.521), досягнення та влада (.665), влада та досягнення (.665), безпека та універсалізм (.551), нейротизм та самоповага (.536), відкритість і самостійність (.538), генеративний альтруїзм та традиції (.517).

Дискусія і висновки

Серед особливостей змісту громадянської ідентичності у групах студентів встановлено, що у військових, порівняно з невійськовими, переважають такі індикатори громадянської ідентичності як нейротизм, традиційність, генеральний альтруїзм. Невійськові переважають військових за такими параметрами як самоповага, доброзичливість, усвідомленість, відкритість, конформність, доброзичливість, універсалізм, самостійність, гедонізм, влада, безпека. Спираючись на встановлені результати, можна стверджувати, що зміст і структура громадянської ідентичності пов'язана з предметом, тобто з видом виконуваної діяльності студентами. Засвоєння різних видів військової справи відбувається з юнацького віку, коли майбутні військовослужбовці здобувають фах у спеціальних закладах освіти. У процесі їхньої підготовки велика увага приділяється різним аспектам розвитку – психофізіологічному, моральному, психологічному, особистісному тощо. У результаті особистісного розвитку студентів у них формуються риси, особистісні властивості, серед яких і громадянська ідентичність. Отже, громадянська ідентичність особистості насамперед пов'язана з базовими рисами особистості студента, з мірою розвитку його суб'єктивного контролю, сформованості самоповаги, системи цінностей, альтруїстичності як спрямованості на інших. Розвиток цих рис і властивостей може суттєво впливати на бойовий дух кожного воїна і підрозділу загалом.

Список використаних джерел

- Боришевський, М., Яблонська, Т. & Боришевський, М. (Ред.). (2007). *Розвиток громадянської спрямованості особистості*. [б. в.].
- Вакулєнко, О. Л. (2016). Оновлення ідентитетів: упроблемнення соціально-психологічного дискурсу. *Психологія і суспільство*, 3, 105–114.
- Власова, О. І. (2019). *Вікові особливості інформальної соціалізації особистості*. Середняк Т. К.
- Габермас, Ю. (2005). Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*. Український Центр духовної культури.
- Данилюк, І., & Гресько, В. (2018). Особливості сприймання образу росіян українською молоддю залежно від типу етнічної ідентичності. *Український психологічний журнал*, 1(7), 30–40.
- Жадан, І., Клищенко, Т. та ін. (2005). Концепція громадянської освіти в Україні. *Управління освітою*, 12, 1–7.
- Клімаш, Т. П. (2023). *Особистісні чинники зміни Я-концепції жінок* [Дис. д-ра філософії (PhD) з психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Остапенко, І. В. (2018). *Стратегії та технології активізації самоідентифікування молоді*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.
- Петровська, І. Р. (2017). Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*, 1(11), 53–63.
- Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві (2014). ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Предко, В. В. (2018). Психологічний вимір етнопсихологічної ідентичності. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Психологія"*, 7, 100–107. Вид-во НаУОА.
- Савелюк, Н. (2010). Територіальна прив'язаність як складова громадянської ідентичності особистості: феноменологічний аналіз. *Психологія особистості*, 1, 138–144.
- Синельников, Р. Ю. (2017). До проблеми розробки типів громадянської ідентичності української молоді. *Український психологічний журнал*, 2, 150–163.
- Слюсаревський, М. М. (2009). "Ми" і "Я" в сучасному світі: *вибрані твори*. Милениум.
- Снігур, Л. А. (2005). *Психологія становлення громадянськості особистості* [Дис. д-ра психол. наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка].
- Сокурняська, Л., Остроухова, Г. (2008). Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 520–525. ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Соснюк, О., & Остапенко, І. (2019). Креолізовані тексти (комікси) як засіб активізації національної та громадянської самоідентифікації молоді. *Український психологічний журнал*, 1(11), 191–203.

Стасюк, Г. (2015). Особливості формування етнокультурної та громадянської ідентичності в освітньому середовищі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 37, 237–246.

Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*, 2(16).

Шайгородський, Ю. Ж. (2009). *Політика: взаємодія реальності і міфу*. Знання України.

Швалб, Ю. М. (2022). Катастрофа та катастрофна свідомість як психологічний феномен. У В. П. Садковий, & О. В. Тімченко (Ред.). *Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології* (т. 2, с. 34–45). Вид-во НУЦЗУ.

Almond, G., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton.

Ericson, E. N., & Stein, M. R. (Eds.) (1960). *The problem of ego identity. Identity and anxiety: Survival of the person in mass society*. The Free Press.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Stanford.

Lévy-Bruhl, L. (1933). Quelques aspects de la mentalité primitive. *Nouvelle revue française*, 240.

Moscovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. John Wiley and Sons, LTD.

Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge Univ. Press.

References

Almond G., Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton.

Boryshevsky, M., Yablonska, T. & Boryshevsky, M. (Eds.). (2007). Development of civic orientation of the individual. [b. v.] [in Ukrainian].

Danyliuk, I., & Hresko, V. (2018). Features of the perception of the image of Russians by Ukrainian youth depending on the type of ethnic identity. *Ukrainian Psychological Journal*, 1(7), 30–40 [in Ukrainian].

Ericson, E. N., Stein M. R. (Eds.) (1960). *The problem of ego identity. Identity and anxiety: Survival of the person in mass society* (p. 59). The Free Press.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity* (p. 53). Stanford

Habermas, J. (2005). Citizenship and national identity. *Conditions of citizenship*. Ukrainian Center of Spiritual Culture [in Ukrainian].

Khazratova, N. V. (2015). Civic identity in the structure of personal identities. *Problems of Political Psychology*, 2(16) [in Ukrainian].

Klimash, T. P. (2023). Personal factors of changes in the self-concept of women (PhD in Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv) [in Ukrainian].

Lévy-Bruhl, L. (1933). Quelques aspects de la mentalité primitive. *Nouvelle revue française*, 240.

Moscovici, S. (2000). *Social Representations: Explorations in Social Psychology*. John Wiley and Sons, LTD.

Nahorna, L. P. (2008). *Regional identity: The Ukrainian context*. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Ostapenko, I. V. (2018). *Strategies and technologies for activating youth self-identification*. Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine [in Ukrainian].

Petrovska, I. R. (2017). Civic identity: Theoretical and methodological foundations of socio-psychological analysis. *Psychology and Personality*, 1(11), 53–63 [in Ukrainian].

Political mechanisms of forming civic identity in modern Ukrainian society. (2014). Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine [in Ukrainian].

Predko, V. V. (2018). The psychological dimension of ethnonational identity. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Psychology"*, 7, 100–107 [in Ukrainian].

Saveliuk, N. (2010). Territorial attachment as a component of an individual's civic identity: A phenomenological analysis. *Personality Psychology*, 1, 138–144. [in Ukrainian].

Synelnikov, R. Yu. (2017). On the problem of developing types of civic identity of Ukrainian youth. *Ukrainian Psychological Journal*, 2, 150–163 [in Ukrainian].

Slyusarevskyi, M. M. (2009). *"We" and "I" in the modern world: Selected works*. Millennium [in Ukrainian].

Snihur, L. A. (2005). *Psychology of the formation of an individual's citizenship* [DSc (Ped.), G.S. Kostyuk Institute of Psychology] [in Ukrainian].

Sokurianska, L., & Ostroukhova, H. (2008). The deficit of civic identity of youth as a socio-cultural phenomenon: Factors of actualization. *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society*. V. N. Karazin KhNU, 520–525 [in Ukrainian].

Sosniuk, O., & Ostapenko, I. (2019). Creolized texts (comics) as a means of activating national and civic self-identification of youth. *Ukrainian Psychological Journal*, 1(11), 191–203 [in Ukrainian].

Stasiuk, H. (2015). Peculiarities of forming ethno-cultural and civic identity in the educational environment. *Problems of Humanities. Psychology*, 37, 237–246 [in Ukrainian].

Shaigorodskiy, Yu. Zh. (2009). *Politics: Interaction of reality and myth*. Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

Shvalb, Yu. M. (2022). Catastrophe and catastrophic consciousness as a psychological phenomenon. In V. P. Sadkovyi, & O. V. Timchenko (Eds.), *Current research in modern domestic extreme and crisis psychology: Monograph* (Vol. 2, pp. 34–45). NUCPU Publishing House [in Ukrainian].

Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge Univ. Press.

Vakulenko, O. L. (2016). Renewal of identities: Problematising the socio-psychological discourse. *Psychology and Society*, 3, 105–114 [in Ukrainian].

Vlasova, O. I. (2019). *Age-related features of informal socialization of the individual*. Serednyak T. Kyiv [in Ukrainian].

Zhadan, I., Klynchenko, T. et al. (2005). The concept of civic education in Ukraine. *Education Management*, 12, 1–7 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 18.04.25
Прорецензовано / Revised: 12.06.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Hennadii TKACHENKO, Master of Psychology
ORCID ID: 0009-0003-9799-2439
e-mail: gt-retail-studio@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CIVIC IDENTITY AMONG STUDENT YOUTH

Background. In the socio-political life of Ukraine, numerous issues have intensified, among which is the problem of transforming the structure and content of various types of citizens' identities: ethnic, civic, national, religious, subcultural, and others.

Methods. The study employed theoretical, empirical, and psychodiagnostic methods, including: the "Big Five Inventory – BFI-10" (adapted by O. Serdyuk, B. Bazym); the Method for Measuring the Level of Subjective Control / SCL (J. Rotter); the "Self-Esteem Scale" (M. Rosenberg); the "Portrait Values Questionnaire" / PVQ (Sh. Schwartz, adapted by I. Semkiv); the "Generative Altruism Scale" / GAIS (A. Büssing, P. Kerksieck, A. Günther, K. Baumann); and methods of mathematical and statistical data processing.

Results. It was found that, in terms of civic identity, students in military institutions, compared to their non-military peers, exhibit higher indicators of neuroticism, traditionalism, and general altruism. Non-military students surpass military students in parameters such as self-esteem, agreeableness, conscientiousness, openness, conformity, benevolence, universalism, autonomy, hedonism, power, and security. It can be stated that the content and structure of civic identity are related to the specific nature of the students' activities.

Conclusions. The acquisition of various military skills begins in adolescence, when future servicemen obtain their professional training in specialized educational institutions. Civic identity is primarily connected with the student's basic personality traits, the degree of development of their subjective control, the formation of self-esteem, their system of values, and altruism as an orientation toward others. The development of these traits and characteristics can significantly influence the fighting spirit of each soldier and of the unit as a whole.

Keywords: future servicemen, civic identity, basic personality traits of students, subjective control, self-esteem, values, altruism as an orientation toward others.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.96:615.214/217+616.89:616-052
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).18](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).18)

Оксана ФІЛОНОВА, магістрант
ORCID ID: 0009-0005-6981-7574
e-mail: filoxeniya@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Людмила КРУПЕЛЬНИЦЬКА, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-0594-2369
e-mail: krup_lyudmyla@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТА ГОТОВНОСТІ ДО ЗМІН В ОСІБ ІЗ ЗАЛЕЖНІСТЮ ВІД ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

Вступ. У світі зберігається тенденція до поширення психоактивних речовин (ПАР), появи нових видів наркотиків та зростання кількості залежних від ПАР осіб, зокрема, серед підлітків. В Україні війна є фактором ризику вживання ПАР як серед військових, так і серед цивільного населення. При цьому за статистикою лише 1 особа з 11 звертається за лікуванням. Важливим є вивчення мотиваційної сфери осіб, залежних від ПАР, а саме дослідження готовності до змін, яка у цій когорті є предиктором результату лікування.

Методи. У дослідженні використано теоретичні (аналіз наукових джерел, узагальнення) та емпіричні методи (методика "Самооцінка психічних станів", модифікація М. Горської; "Шкала фрустраційного дискомфорту" Н. Харрінгтона; опитувальник BFI-10, адаптація О.О. Сердюка, О.Б. Базими; опитувальники GAD-7, PHQ-9, "Шкала готовності до змін і прагнення до лікування" (SOCRATES) В. Міллера). Для опрацювання даних застосовувались статистичні методи: описові статистики, однофакторний дисперсійний аналіз, кореляційний та регресійний аналіз. Дослідження проводилось на базі реабілітаційного центру "Новий шлях" у м. Київ. У ньому взяли участь 62 особи: 12 жінок і 50 чоловіків.

Результати. Виявлено позитивні кореляції між факторами готовності до змін та такими особистісними властивостями, як тривожність, депресія, нейротизм, агресивність, фрустрація почуття власної гідності, емоційна нетолерантність. Встановлено, що на готовність до змін впливають нейротизм, агресивність та депресія. Найістотніший вплив на вчинення дій для подолання залежності від ПАР має фактор визнання проблеми. У чоловіків простежуються зв'язки готовності до змін з особистісними властивостями, подібні до зв'язків, отриманих загалом за вибіркою. У жінок встановлено кореляції готовності до змін з відкритістю досвіду та екстраверсією.

Висновки. Виявлено, що особи, більш схильні до тривожності та/чи агресивності, з більшою вірогідністю визнають, що мають проблеми із залежністю. Депресія підсилює невизначеність та знижує готовність до змін. Особи, що визнають наявність проблеми з ПАР, з більшою вірогідністю почнуть лікування та зміну поведінки. У чоловіків вплив на визнання проблеми чинять нейротизм та агресивність. У жінок вищий рівень екстраверсії сприяє зниженню невизначеності та підвищує рівень готовності до змін. Найістотніший вплив на готовність до змін має визнання проблеми залежності від ПАР в обох групах.

Ключові слова: залежність від психоактивних речовин, готовність до змін, готовність до лікування, SOCRATES.

Вступ

Актуальність. Проблема вживання психоактивних речовин (ПАР) зберігає високу актуальність у глобальному масштабі, причому спостерігається стійка тенденція до погіршення ситуації. Згідно з аналітичними даними Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC), станом на 2022 рік кількість осіб із залежністю від ПАР сягнула 292 мільйонів, що на 20% перевищує аналогічні показники десятирічної давнини (UNODC, 2024). При цьому дві третини споживачів ПАР становлять чоловіки. Особливу увагу привертає поширення нових синтетичних ПАР, які відзначаються вищим потенціалом до формування залежності та більш деструктивним впливом на мозок та організм в цілому порівняно з "традиційними" ПАР. У цьому контексті спостерігається процес "фемінізації залежності" – зростання частки жінок із залежністю від ПАР (UNODC, 2024).

Молодіжне середовище також залишається вразливим до вживання ПАР. Так, результати дослідження, проведеного в Україні у 2019 році, свідчать, що 10% хлопців та 7,4% дівчат віком 15–16 років хоча б раз у житті вживали наркотичні речовини, окрім алкоголю та тютюну. Найчастіше підлітки називали канабіс та інгалянти серед вживаних речовин (UNODC, 2022). До основних мотиваційних чинників, які спонукають підлітків до вживання ПАР, належать прагнення до підвищення ефективності у навчанні, потреба в нових розвагах, а також наслідування поведінки однолітків, які вживають ПАР (Старков, 2021).

Додатковим фактором ризику вживання ПАР є війна в Україні. Досвід країн, які зазнали військових дій, свідчить про те, що війна сприяє формуванню чи посиленню деструктивних моделей поведінки, що підвищує ризик розвитку залежності (Війна і наркотики: нові маршрути зла, 2024). Особливу групу ризику в цьому контексті становлять внутрішньо переміщені особи та біженці, серед яких фіксується зростання рівня споживання ПАР (UNODC, 2022).

Незважаючи на наявність численних негативних наслідків вживання ПАР – медичних, психологічних, соціальних і кримінальних – за статистикою, лише близько 9% осіб, що мають залежність, звертаються за спеціалізованою допомогою (UNODC, 2024). У зв'язку з цим, важливою є мотиваційна сфера осіб, залежних від ПАР, адже мотивація змінити спосіб життя та відмовитися від вживання ПАР є ключовим елементом у процесі лікування залежності.

Згідно з концепцією, запропонованою Miller et al. (2002), мотивація до змін включає три основні компоненти: бажання змін, здатність змінюватися та готовність до змін. Під бажанням мається на увазі прагнення до змін та усвідомлення їх важливості, що виникає на фоні внутрішнього конфлікту між теперішнім станом і бажаним майбутнім. Проте одне лише бажання не гарантує змін, якщо людина не вірить у власні сили та свою здатність змінюватися. Водночас наявність бажання і впевненості не гарантує реалізації змін у поведінці: особа

може не вважати зміну пріоритетною у конкретний момент. Отже, готовність до змін є важливим компонентом цієї триади.

Особи із залежністю від ПАР становлять достатньо неоднорідну групу за рівнем мотивації та готовності до змін і часто сприймаються як такі, що демонструють значний опір змінам або недостатню готовність змінюватися (DiClemente, 2008). На думку Miller та Rollnick (2002), саме мотивація та готовність до змін визначають ймовірність залучення особи до лікувального процесу, його тривалість та ефективність. Часто саме недостатній рівень мотивації і готовності до змін стає причиною відмови від терапії, переривання лікування або невиконання рекомендацій фахівців.

Відповідно до існуючих теорій поведінкових змін, на готовність до змін впливають не лише зовнішні, а й внутрішні чинники, а, отже, можна припустити існування зв'язку між особистісними властивостями індивіда та його готовністю до змін. У зв'язку з цим **метою** нашого емпіричного дослідження стало встановлення зв'язків між окремими властивостями осіб із залежністю від ПАР та їхньою готовністю до змін, а також визначення впливу цих властивостей на готовність до змін.

Аналіз наукових джерел. В науковій літературі не існує уніфікованого підходу до визначення поняття "готовність до змін", що свідчить про складність і багатовимірність цього психологічного конструкта. Він є багатокомпонентним і відповідно до різних теоретичних підходів, перебуває в тісному взаємозв'язку з такими категоріями, як мотивація, самоефективність, поведінковий контроль, потреба в зміні та іншими.

Бринза (2014) описує готовність до змін як психічний стан, який посідає проміжне місце між психічними процесами та особистісними характеристиками. Цей стан створює основу для розгортання процесів, які забезпечують ефективність життєдіяльності індивіда.

У трактуванні Колесніченка (2016) поняття готовності до змін розглядається в межах теорії установки Д. Узнадзе. Згідно з цим підходом, готовність є особливою психічною налаштованістю, що виникає внаслідок наявності актуальної потреби та спрямована на виконання дій, які сприяють її задоволенню.

У зарубіжних джерелах, зокрема, в роботі Rafferty, Jimmieson, & Armenakis (2013), готовність до змін визначається як рівень когнітивної та емоційної залученості індивіда у процес прийняття і реалізації цілеспрямованих змін щодо наявного стану речей. Автори підкреслюють, що готовність формується під впливом зовнішнього середовища, внутрішніх чинників та особистісних характеристик, які в сукупності обумовлюють як когнітивний, так і афективний компоненти готовності, які разом впливають на поведінку, спрямовану на підтримку процесу змін.

Недостатній рівень готовності до змін чи її відсутність може викликати внутрішній опір, сприяти вибору неефективних стратегій та моделей поведінки. Навпаки, наявність сформованої готовності до змін розширює діапазон можливих поведінкових сценаріїв та способів досягнення цілей, сприяє підвищенню мотивації (Бринза, Будянський, 2016).

Дослідники звертають увагу на те, що серед людей із залежністю є ті, хто прагне змінити свою поведінку самостійно, не звертаючись за професійною допомогою, і водночас є ті, хто вже перебуває у процесі лікування, однак не завжди має достатню мотивацію для змін. Цей факт, підтверджений дослідженнями, став основою для розрізнення двох окремих, хоча і взаємопов'язаних, понять:

готовність до зміни залежної поведінки (наприклад, припинити вживання алкоголю чи наркотиків) та готовність до лікування. Зокрема, Freyer et al. (2005) підкреслює, що кожен із цих конструктів є важливим для розробки ефективних інтервенцій, які враховують як індивідуальні особливості, так і потреби клієнта. Вони пропонують розглядати загальну готовність до змін як поєднання обох вказаних аспектів, аби забезпечити ефективніше планування терапевтичного процесу.

Схожу позицію займає й DiClemente (1999), який акцентує на важливості диференціації між готовністю до змін та готовністю до лікування у контексті залежності. Результати проведених ним досліджень свідчать, що саме рівень готовності змінити поведінку є більш надійним прогностичним показником вживання алкоголю після проходження лікування, ніж готовність розпочати терапію. Водночас, найкращих результатів досягають ті особи, які демонструють високу готовність як до змін, так і до лікування. На думку DiClemente, готовність змінюватися – це мотиваційний стан, що формується під впливом когнітивних, емоційних, міжособистісних та зовнішніх факторів.

Деякі автори (зокрема, Tambling, 2019) вживають терміни "мотивація до змін" та "готовність до змін" як синоніми, проте Carey et al. (2001) пропонують їх чітко розрізняти. Вони трактують "готовність до змін" як ширший конструкт, тоді як "мотивацію до змін" – як один із його компонентів, що відображає внутрішній когнітивно-афективний стан, необхідний для здійснення або підтримки поведінкових змін. Таким чином, готовність до змін включає в себе як мотивацію, так і інші елементи – зокрема, наявність відповідних навичок і підтримки з боку оточення. Для оцінки готовності до змін автори пропонують використовувати як когнітивно-афективні, так і поведінкові показники. До перших відносять очікування результату, баланс прийняття рішень та віру у власну здатність до змін (самоефективність), а до других – звернення по допомогу, участь у терапевтичних групах чи групах самопомогі.

Ще одним важливим підходом є розгляд готовності до змін як процесу. Наприклад, Fleury (1996) описує його як триетапну модель, де першим кроком є оцінка рівня готовності, що зазвичай активується певною подією чи тригером, який порушує статус кво. Зі свого боку, Dalton та Gottlieb (2003) подають свою концепцію, де готовність до змін виступає як стан і як процес. За їх моделлю, готовність до змін формується у три етапи: 1) усвідомлення необхідності змін, 2) аналіз потенційних втрат і здобутків, 3) планування конкретних дій. Перша стадія відображає рівень усвідомлення потреби у зміні, друга – передбачає обдумування її переваг та ризиків, а третя – перехід до розробки плану дій. Дослідники також виокремлюють три рівні готовності: низька, амбівалентна (невизначена) та висока.

Однією з найбільш поширених моделей, що описують процес зміни поведінки у терапії осіб, залежних від ПАР, є транстеоретична модель (ТТМ), також відома як модель готовності до змін, розроблена Prochaska, DiClemente, Norcross (1992). У межах цієї моделі дослідники окреслили послідовні стадії, які проходить людина на шляху змін, а також механізми, що сприяють переходу між цими стадіями. Водночас досі залишаються актуальними питання: чому люди готові чи не готові змінюватися і які чинники впливають на цю готовність.

У дослідженні мотивації до лікування, мотивації змінити залежну поведінку та мотиваційної готовності осіб із залежністю від ПАР вагомий внесок зробили українські

науковці Щербина (2004) та Старков (2021). Серед іноземних вчених та дослідників, чії напрацювання суттєво вплинули на розуміння мотивації та готовності до зміни осіб, залежних від ПАР, а також на створення моделей та інструментів для вимірювання готовності до змін, варто згадати Prochaska (1992), Norcross (1992), DiClemente (1999), Rollnick (2002), Tonigan (2001), Miller (2001), Dalton (2003), Gottlieb (2003), Freyer (2005) та інших.

Зв'язок між особистісними рисами та готовністю до змін у людей із залежністю від ПАР, а також між цими рисами й ефективністю лікування, вивчали такі дослідники, як Wan Shahrazad (2010), Belcher (2014), Volkow (2014), Fodstad (2022), Oguizu (2019). Вплив тривожності й депресивних станів у контексті залежності досліджували Herper (2009), Hunter (2009), Mohamed (2020), аналізуючи, як ці психоемоційні чинники впливають на перебіг і лікування залежності.

У той же час особистісні властивості жінок, які мають залежність від ПАР, досі залишаються недостатньо дослідженими. Це пов'язано з тим, що хімічна залежність історично розглядалася переважно як "чоловіча" проблема, а чоловіки зазвичай складають більшість дослідницьких вибірок. Разом з тим, низка досліджень свідчить, що жінки стикаються з додатковими труднощами, які знижують їх готовність змінювати залежну поведінку та обмежують доступ до лікування (Minero et al., 2022). Дослідження особистісних властивостей та готовності до змін серед жінок проводили Wan Shahrazad (2011), Santos-de Pascual (2020), Slabbert (2020), Collinson (2021) та Brown (2000).

Отже, поглиблене вивчення зв'язку особистісних властивостей та готовності до змін осіб із залежністю від ПАР є вкрай важливим для створення більш ефективних програм реабілітації, які враховують індивідуальні особливості пацієнтів і спрямовані на досягнення сталих і довготривалих результатів у лікуванні залежності.

Методи

При плануванні дослідження ми орієнтувались на існуючі теоретичні підходи до розуміння готовності до змін у контексті особистісних властивостей осіб, залежних від ПАР. Серед них - транстеоретична модель змін, теорія самодетермінації Е. Дісі та Р. Раяна, модель п'яти факторів особистості, гіпотеза самолікування та філософські засади раціонально-емоційної поведінкової терапії.

Спираючись на вказані теоретичні підходи, ми сформулювали низку гіпотез щодо зв'язку між готовністю до змін у осіб, залежних від ПАР, та певними їх особистісними властивостями. Зокрема, ми прагнули дослідити такі змінні: толерантність до фрустрації, тривожність, депресія, ригідність, п'ять базових рис особистості (нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, усвідомленість, доброзичливість), а також тривалість тверезості.

Для перевірки гіпотез ми застосували низку психодіагностичних інструментів: методику "Самооцінка психічних станів" за Г.Айзенком в модифікації М. Горської; "Шкалу фрустраційного дискомфорту" Н. Харрінгтона (2011); опитувальник BFI-10 в адаптації О.О. Сердюка та О.Б. Базими (2021); опитувальники GAD-7 (Алексіна та ін., 2024) для виявлення симптомів тривожності та PHQ-9 (Алгоритм дії лікаря..., 2015) для виявлення симптомів депресії; а також "Шкалу готовності до змін і прагнення до лікування" (SOCRATES), розроблену Miller et al. (1996).

Оскільки на момент проведення дослідження ми не виявили української адаптації "Шкали фрустраційного дискомфорту", що досліджує нетолерантність до дискомфорту, фрустрацію почуття власної гідності, емоційну нетолерантність та нетолерантність у сфері досягнень,

та шкали SOCRATES, що досліджує готовність до змін та її фактори (визнання проблеми, амбівалентність, вчинення дій), було проведено їх переклад та адаптацію відповідно до моделі Брісліна. Ми перевірили надійність обох інструментів, розрахувавши показник внутрішньої узгодженості тверджень за коефіцієнтом альфа Кронбаха. Для "Шкали фрустраційного дискомфорту" він становив 0,91, а для шкали SOCRATES – 0,84, що свідчить про їх високу психометричну якість.

Дослідження було проведено на базі реабілітаційного центру "Новий шлях" для осіб із залежністю від ПАР у м. Київ. У ньому взяли участь 62 респонденти, серед яких було 12 жінок (19,35%) і 50 чоловіків (80,65%) віком від 15 до 64 років. Опитування проводилось як в очному форматі (серед пацієнтів, які перебували на стаціонарному лікуванні), так і дистанційно (через Google Forms) серед осіб, що завершили стаціонарну програму та перейшли на амбулаторне лікування, та осіб, що проходили реабілітацію в цьому центрі раніше та на час проведення дослідження залишались тверезими.

Опрацювання даних відбувалось із застосуванням таких математико-статистичних методів, як описові статистики, однофакторний дисперсійний аналіз (параметричний критерій Фішера), а також його непараметричні аналоги (критерії Манна-Уїтні та Краскала-Волліса), кореляційний аналіз із використанням коефіцієнтів Пірсона та Спірмена, а також методи регресійного аналізу.

Результати

В нашому дослідженні за методикою "Самооцінка психічних станів" ми отримали наступні показники тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності (рис.1). За шкалою тривожності у більшості респондентів (61,3%) виявлено середній рівень тривожності. Такий рівень зазвичай пов'язаний з підвищеною схильністю до хвилювання, невпевненістю у собі, заниженою самооцінкою та постійним відчуттям небезпеки. У соціальних взаємодіях ці люди можуть справляти враження замкнучих, стриманих і дещо незграбних. Високий рівень тривожності зафіксовано у 12,9% респондентів. Такі особи мають труднощі з контролем емоційного напруження, часто переживають стреси, відчуття тривоги та небезпеки, що не завжди пропорційні реальній ситуації. Їм властиві нав'язливі думки (румінації), складнощі з концентрацією уваги та відпочинком, низька самооцінка, а також труднощі у виконанні повсякденних обов'язків (Spielberger, 2013).

За шкалою фрустрації 46,8% респондентів мають середній рівень прояву цього стану. Він може супроводжуватися апатією, розчаруванням, відчуттям тривожності, а також спалахами гніву та агресії, що виникають у відповідь на перешкоди або неможливості досягти бажаного – як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Особи з цим рівнем фрустрації нерідко покладають відповідальність за власні невдачі на інших людей або зовнішні обставини, демонструють невпевненість у собі. Високий рівень фрустрації виявлено у 24,2% учасників дослідження. Ці люди схильні демонструвати яскраво виражену реакцію на невдачі, часто агресивно реагують на перешкоди, що ускладнює їх соціальну взаємодію. Вони можуть швидко втрачати мотивацію, припиняти докладати зусилля у разі труднощів, уникати активної діяльності, а також відчувати внутрішню спустошеність і втрату сенсу життя. Часто така реакція супроводжується поведінкою уникання. При цьому енергії для відкритого вияву агресії може бракувати, проте внутрішньо вони можуть переживати сильну ненависть (Caldwell, 1968).

За показником агресивності середній рівень зафіксовано у 53,2% респондентів, високий – у 33,9%, а низький

рівень – лише у 12,9%. Агресивна поведінка у таких осіб проявляється як у схильності до конфліктів, так і у вербальних чи фізичних актах агресії. Проведений однофакторний дисперсійний аналіз показав статистично значущу різницю між чоловіками та жінками за рівнем агресивності. Чоловіки мають вищі показники – 12,70 проти 9,42 у жінок.

Щодо ригідності, лише 9,7% респондентів виявили низький рівень цієї властивості. Переважна частина учасників дослідження (58,1%) продемонстрували середній рівень, а 32,3% – високий. Підвищена ригідність може

створювати бар'єри для адаптації в соціумі, унеможливити зміну думок, поведінки чи способу реагування, навіть коли в цьому є об'єктивна необхідність.

Застосування методики "Шкала фрустраційного дискомфорту" дозволило нам більш глибоко проаналізувати особливості переживання фрустрації серед осіб із залежністю від ПАР. Отримані результати свідчать, що більшість респондентів демонструють середній рівень нетолерантності до дискомфорту (61,3%), емоційної нетолерантності (71%) та нетолерантності у сфері досягнень (67,7%). Водночас за показником фрустрації почуття власної гідності переважає високий рівень – 53,2% (рис. 2).

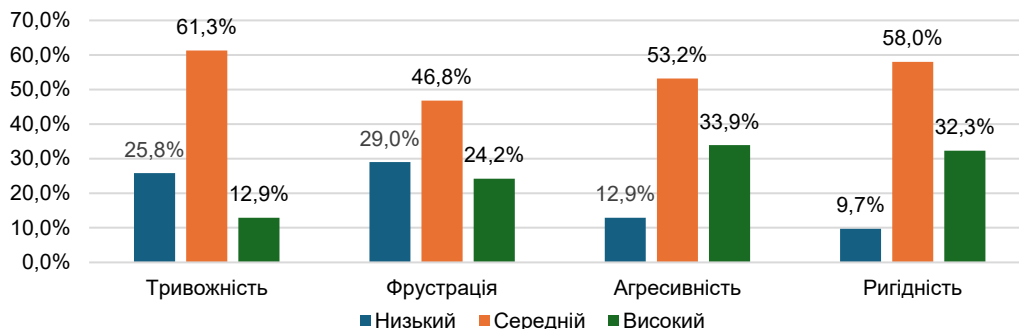

Рис. 1. Результати за методикою "Самооцінка психічних станів"

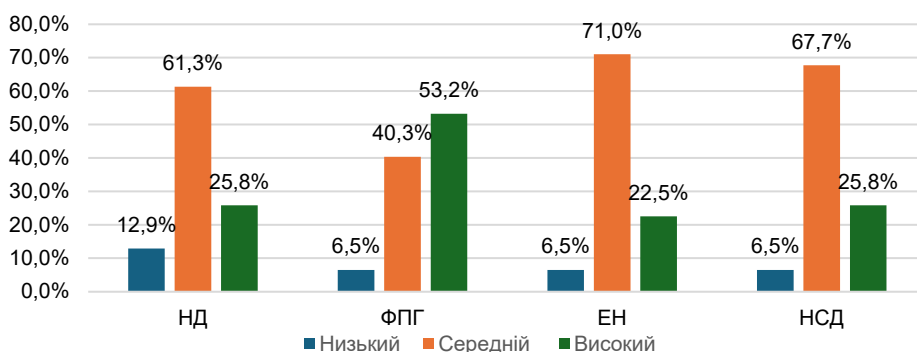

Рис. 2. Результати за "Шкалою фрустраційного дискомфорту"

Умовні позначення: НД - нетолерантність до дискомфорту; ФПГ – фрустрація почуття власної гідності; ЕН – емоційна нетолерантність; НСД – нетолерантність у сфері досягнень

Проведений однофакторний дисперсійний аналіз виявив помірні, але статистично значущі розбіжності між чоловіками та жінками за рівнем нетолерантності у сфері досягнень з вищим показником у чоловіків.

За результатами, отриманими за допомогою опитувальника "Модель п'яти факторів особистості", відомої

також як "велика п'ятірка", серед респондентів у нашій вибірці спостерігаються переважно середні та високі показники за шкалами відкритості досвіду (45,2% та 43,5% відповідно) та екстраверсії (41,9% та 43,6% відповідно), середні рівні усвідомленості (58,1%), доброзичливості (69,3%) та нейротизму (51,6%) (рис. 3).

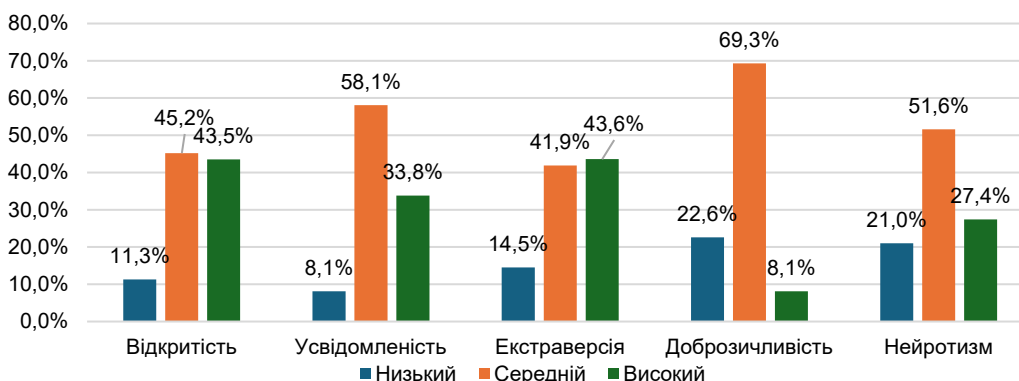

Рис. 3. Результати за показниками особистісних рис

Такий профіль вказує на виражену схильність до пошуку новизни, відкритість до експериментів, багату фантазію та креативність. Особи з подібними рисами прагнуть до стимуляції, пригод і яскравих емоцій, легко нудьгують і шукають зовнішні джерела збудження. Вони вирізняються товариськістю, але при цьому й труднощами в самоконтролі, імпульсивністю, емоційною нестабільністю. Їм властиві тривожність, гнів, переживання фрустрації, депресія. Менш притаманні цій групі якості, пов'язані з доброзичливістю: довіра до інших, співчуття, здатність до конструктивного розв'язання конфліктів та емоційне стримування. Натомість частіше спостерігається ворожість, агресивне сприйняття дій оточення, проблеми соціальної адаптації та конкурентна поведінка.

Також у досліджуваній нами вибірці за допомогою опитувальника PHQ-9 виявлено депресивні симптоми різного ступеня вираженості. Зокрема, легкі прояви депресії спостерігаються у 35,5% респондентів, депресія помірної тяжкості – у 24,2%, середньої тяжкості – у 11,3%, тяжку депресію виявлено у 6,5% респондентів. Водночас у 22,6% учасників дослідження ознак депресії не виявлено. Проведений нами однофакторний дисперсійний аналіз виявив слабо виражену відмінність між групами за рівнем депресії з вищим показником у групі жінок, однак не на статистично значущому рівні.

За методикою "Шкала готовності до змін і прагнення до лікування" (SOCRATES) ми виявили, що загалом близько 60% учасників нашого дослідження демонструють середній та високий рівні готовності до змін. За субшкалами SOCRATES показники розподілились таким чином: за субшкалою визнання проблеми у 50% жінок і 40% чоловіків зафіксовані дуже низькі або низькі значення; високі показники виявлено у 16,67% жінок та 26% чоловіків. За субшкалою амбівалентності низькі результати отримали всі жінки (100%) та 98% чоловіків. За субшкалою вчинення дій 25% жінок і 24% чоловіків продемонстрували дуже низький та низький рівні; високі показники спостерігаються у 75% жінок і 62% чоловіків.

Кореляційний аналіз виявив статистично значущі зв'язки між деякими особистісними властивостями учасників дослідження та їх готовністю до змін, вираженою субшкалами визнання проблеми, амбівалентності та вчинення дій (табл. 1). Оскільки за субшкалами опитувальника "Модель п'яти факторів особистості" ми не отримали нормального розподілу даних (за критерієм Колмогорова-Смірнова), для них було проведено кореляційний аналіз з використанням коефіцієнта Спірмена. Для решти шкал застосовувався коефіцієнт Пірсона.

Таблиця 1

Кореляційний аналіз особистісних властивостей та готовності до змін

Змінні	Визнання проблеми	Амбівалентність	Вчинення дій
Доброзичливість	-0,306*	-0,142	-0,202
Нейротизм	0,299*	0,009	0,171
Тривожність	0,265*	0,165	0,223
Агресивність	0,339**	-0,058	0,332**
Фрустрація почуття власної гідності	0,252*	0,066	0,279*
Емоційна нетолерантність	0,297*	0,192	0,258*
Фрустраційна нетолерантність	0,289*	0,197	0,250
Депресія	-0,037	0,259*	-0,089
Визнання проблеми	1	0,037	0,774**
Вчинення дій	0,774**	-0,058	1
Тривалість тверезості	0,057	-0,278*	0,135

*Тут і далі кореляція значуща на рівні 0.05 (2-сторон.).

**Тут і далі кореляція значуща на рівні 0.01 (2-сторон.).

Отже, за субшкалою визнання проблеми отримано позитивні статистично значущі зв'язки з нейротизмом ($r=0,299$, $p=0,018$), тривожністю ($r=0,265$, $p=0,037$), агресивністю ($r=0,339$, $p=0,007$), фрустрацією почуття власної гідності ($r=0,252$, $p=0,048$), емоційною нетолерантністю ($r=0,297$, $p=0,019$), фрустраційною нетолерантністю ($r=0,289$, $p=0,022$) та негативний статистично значущий зв'язок з доброзичливістю ($r=-0,306$, $p=0,016$). Між шкалами визнання проблеми та вчинення дій виявлено високу статистично значущу позитивну кореляцію ($r=0,774$, $p<0,0001$).

За субшкалою амбівалентності виявлено позитивний статистично значущий зв'язок з депресією ($r=0,259$, $p=0,042$) та негативний зв'язок з терміном тверезості ($r=-0,278$, $p=0,028$). За субшкалою вчинення дій спостерігається позитивний статистично значущий зв'язок з агресивністю ($r=0,332$, $p=0,008$), фрустрацією почуття власної гідності ($r=0,279$, $p=0,028$) та емоційною нетолерантністю ($r=0,258$, $p=0,043$).

За допомогою регресійного аналізу ми визначили вплив деяких особистісних властивостей на готовність до змін (табл. 2). Встановлено, що на фактор визнання проблеми

статистично значущий вплив має агресивність: 11% варіації у визнанні проблеми пояснюються за рахунок цієї змінної ($R^2 = 0,115$, $\beta=0,339$, $F=7,771$, $p=0,007$). Схожий показник ми отримали і за фактором вчинення дій: агресивність обумовлює 11% варіації змінної вчинення дій ($R^2 = 0,111$, $\beta=0,332$, $F=7,457$, $p=0,008$).

Нейротизм пояснює 10,2% варіації у визнанні проблеми: $R^2=0,102$, $\beta=0,320$, $F=6,828$, $p=0,011$. Найкращою регресійною моделлю за фактором визнання проблеми є модель агресивності та нейротизму. Їх варіація на 19,3% обумовлює варіацію визнання проблеми.

Депресія пояснює 6,7% варіації змінної амбівалентності: $R^2=0,067$, $\beta=0,259$, $F=4,301$, $p=0,042$.

Визнання проблеми відповідає за 59,8% варіації у вчиненні дій: $R^2=0,598$, $\beta=0,774$, $F=89,417$, $p<0,001$. Решта факторів не мають статистично значущого впливу на готовність до змін.

В нашому дослідженні ми зробили спробу вияснити, як відрізняються чоловіки та жінки із залежністю від ПАР у зв'язках їх особистісних властивостей з готовністю до змін, оскільки в науковій літературі дані щодо цього питання є обмеженими. У групі чоловіків отримані кореляції схожі із загальною вибіркою (табл. 3).

Таблиця 2

Результати регресійного аналізу за факторами готовності до змін

Визнання проблеми		B	Std. Error	Beta	R ²	F
1	(Constant)	24,945	2,276			
	Нейротизм	0,923	0,353	0,320*	0,102	6,828*
2	(Constant)	25,135	2,079			
	Агресивність	0,457	0,164	0,339**	0,115	7,771**
3	(Constant)	20,651	2,737			
	Нейротизм	0,816	0,340	0,283*		
	Агресивність	0,410	0,159	0,304*	0,193	7,074**
Амбівалентність						
1	(Constant)	7,383	0,742			
	Депресія	0,142	0,068	0,259*	0,067	4,301*
Вчинення дій						
1	(Constant)	30,699	1,793			
	Агресивність	0,386	0,141	0,332**	0,111	7,457**
2	(Constant)	14,954	2,189			
	Визнання проблеми	0,666	0,070	0,774***	0,598	89,417***

*Статистична значущість на рівні 0,05 (2-сторон.).

**Статистична значущість на рівні 0,01 (2-сторон.).

*** Статистична значущість на рівні 0,001 (2-сторон.).

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу у групі чоловіків

Змінні	Визнання проблеми	Амбівалентність	Вчинення дій
Фрустрація	0,300*	0,167	0,228
Агресивність	0,319*	-0,068	0,283*
Нетолерантність до дискомфорту	0,357*	0,177	0,264
Фрустрація почуття власної гідності	0,328*	0,122	0,318*
Емоційна нетолерантність	0,335*	0,193	0,338*
Нетолерантність у сфері досягнень	0,324*	0,253	0,218
Фрустраційна нетолерантність	0,382**	0,210	0,324*
Визнання проблеми	1	-0,006	0,740**
Вчинення дій	0,740**	-0,043	1
Тривалість тверезості	0,033	-0,401**	0,099

За субшкалою визнання проблеми кореляційний аналіз виявив статистично значущу позитивну кореляцію з фрустрацією ($r=0,300$, $p=0,034$), агресивністю ($r=0,319$, $p=0,024$), нетолерантністю до дискомфорту ($r=0,357$, $p=0,011$), фрустрацією почуття власної гідності ($r=0,328$, $p=0,020$), емоційною нетолерантністю ($r=0,335$, $p=0,017$), нетолерантністю у сфері досягнень ($r=0,324$, $p=0,022$) та фрустраційною нетолерантністю ($r=0,382$, $p=0,006$). Нейротизм позитивно корелює з визнанням проблеми, однак не на статистично значущому рівні ($r=0,255$, $p=0,074$). Між визнанням проблеми та вчиненням дій спостерігається висока статистично значуща позитивна кореляція ($r=0,740$, $p=0,000$). Тривалість тверезості негативно пов'язана з амбівалентністю на статистично значущому рівні ($r= -0,401$, $p=0,004$).

За субшкалою вчинення дій встановлено статистично значущий позитивний зв'язок з агресивністю ($r=0,283$, $p=0,046$), з фрустрацією почуття власної гідності ($r=0,318$,

$p=0,024$), емоційною нетолерантністю ($r=0,338$, $p=0,016$) та фрустраційною нетолерантністю ($r=0,324$, $p=0,022$).

За результатами регресійного аналізу у групі чоловіків статистично значущий вплив на готовність до змін здійснюють нейротизм та агресивність. Вони відповідають за 19,2% ($R^2=0,192$, $F=5,595$, $p=0,007$) варіацій змінної визнання проблеми та за 13,9% ($R^2=0,139$, $F=3,785$, $p=0,030$) варіацій змінної вчинення дій.

Визнання проблеми та вчинення дій мають взаємний вплив на рівні 54,7% ($R^2=0,547$, $\beta=0,740$, $F=57,982$, $p<0,001$). Решта факторів значно не збільшують ефект впливу.

У групі жінок спостерігається статистично значуща позитивна кореляція визнання проблеми та відкритості досвіду ($r=0,605$; $p=0,037$); значуща негативна кореляція амбівалентності з екстраверсією ($r= -0,613$; $p=0,034$) та висока позитивна кореляція між визнанням проблеми та вчиненням дій ($r=0,875$; $p<0,01$) (табл. 4).

Таблиця 4

Результати кореляційного аналізу у групі жінок

Змінні	Визнання проблеми	Амбівалентність	Вчинення дій
Відкритість досвіду	0,605*	0,233	0,266
Екстраверсія	0,055	-0,613*	0,371
Визнання проблеми	1	0,158	0,875**
Вчинення дій	0,875**	-0,125	1

Відповідно до результатів регресійного аналізу у групі жінок, на статистично значущому рівні екстраверсія знижує амбівалентність на 36,6% ($R^2 = 0,363$, $\beta= -0,605$, $F=5,778$, $p=0,037$). Визнання проблеми обумовлює 76,5% варіації у змінній вчинення дій: $R^2=0,765$, $\beta=0,875$, $F=32,509$ $p<0,001$.

У групі жінок вплив змінної визнання проблеми на змінну вчинення дій значно вищий, ніж у групі чоловіків

(76,5% проти 54,7%). Решта факторів не мають статистично значущого впливу на готовність до змін.

Дискусія та висновки

Проведене нами емпіричне дослідження доповнило існуючі на даний момент дані про психологічний профіль осіб із залежністю від ПАР. Для цієї когорти характерні підвищені рівні тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Таким особам властива низька самооцінка, сором'язливість та замкнутість, переживання гніву та агресії, складнощі з адаптацією в соціумі та зміною думок і поведінки.

З клінічної практики відомо, що випадки поєднання тривожності та залежності від ПАР можуть мати кілька причин:

- тривожні розлади можуть передувати вживанню ПАР, при цьому речовини використовуються як засіб самостійного подолання дискомфорту (самолікування);
- ПАР можуть провокувати виникнення або загострення тривожної симптоматики;
- також імовірно є роль спадкової схильності або індивідуальної вразливості до надмірної тривоги (Slabbert, 2020).

Дані емпіричних досліджень свідчать, що у людей із залежністю тривожність нерідко загострюється в період абстиненції. Зокрема, при алкогольній залежності симптоми тривожності можуть зберігатися протягом двох років після припинення вживання у 25% тих осіб, що лікуються від залежності (Mohamed, 2020).

Подібно до випадків із тривожністю, за гіпотезою самолікування, вживання ПАР може бути способом зниження психологічного дискомфорту від переживання фрустрації. Крім того, стан фрустрації часто супроводжує період абстинентного синдрому у осіб із залежністю (Ramírez-Castillo et al., 2019).

Агресивність – ще одна характерна риса поведінки у контексті залежності (Richards et al., 2020). Наявність залежності від ПАР може підсилювати агресивну поведінку. Залежна особа часто зосереджена на пошуку й вживанні психоактивної речовини, і у випадках, коли отримати її не вдається, виникає підвищена дратівливість, напруження та ворожість. Додатковими тригерами агресії можуть виступати негативні наслідки залежної поведінки, зокрема фінансові труднощі, конфлікти у стосунках з близькими або юридичні проблеми. Окрім соціально-психологічних чинників, вагому роль відіграють і нейробіологічні зміни, пов'язані із залежністю, що позначаються на здатності до регуляції емоцій та контролю імпульсів, а також на ухваленні рішень (Richards et al., 2020).

Відповідно до гіпотези фрустрації-агресії, агресія може розвиватися як емоційна реакція на фрустрацію, тобто на неможливість досягнення поставленої мети (Kruglanski et al., 2023). У контексті залежності агресивна поведінка може бути проявом потягу ("тяги") до речовини – прагнення знову пережити позитивні відчуття, які з нею асоціюються, і водночас неможливість негайно задовольнити це бажання (Laitano et al., 2021).

Відмінності між показниками агресивності у чоловіків та у жінок узгоджуються з наявними результатами досліджень, які вказують на загалом вищий рівень фізичної та реактивної агресивності у чоловіків, що пояснюється як еволюційними, так і соціокультурними чинниками (SeungYeong et al., 2018).

Високі показники ригідності також відповідають уявленням про характеристики залежної особистості (Stoycheva, Tair, Popova, 2020).

В нашому дослідженні у респондентів ми отримали підвищені показники нетолерантності до дискомфорту, фрустрації почуття власної гідності, емоційної нетолерантності та нетолерантності у сфері досягнень. Такі результати свідчать про те, що цим особам переважно важко витримувати стрес та фізичний дискомфорт, вони схильні до емоційної нестабільності, хвилювань, перфекціонізму. Для них характерне загострене почуття справедливості та очікування кращого ставлення до себе від інших людей (Божок, 2019).

Нетолерантність до дискомфорту ґрунтується на переконанні, що життя повинно бути легким і позбавленим труднощів та незручностей. Людям з високими показниками за цією субшкалою зазвичай складно витримувати фізичне або психоемоційне напруження, вони негативно реагують на стресові ситуації та прагнуть уникати обставин, що викликають дискомфорт. Особи з підвищеним рівнем емоційної нетолерантності зазвичай важко витримують емоційний дистрес. Вони вважають, що негативних емоцій слід уникати або повністю контролювати їх. Це супроводжується порушеннями емоційної регуляції, низьким рівнем самоконтролю та підвищеною емоційною нестабільністю. Така властивість має зв'язок із тривожністю та використанням стратегій уникнення (Божок, 2019).

Нетолерантність у сфері досягнень ґрунтується на ідеї, що досягнення поставлених цілей не повинно супроводжуватися перешкодами чи викликати фрустрацію. Вона часто йде поруч із перфекціонізмом, схильністю до тривожності та гнівом (Jibeep, 2013). Фрустрація почуття власної гідності пов'язана з ірраціональною вірою в те, що бажане завжди має реалізовуватись, а оточуючі люди повинні сприяти цьому. Люди з високими показниками за цією субшкалою схильні до гіперчутливого сприйняття несправедливості та переконані, що заслуговують кращого ставлення до себе.

На сьогодні немає даних про застосування "Шкали фрустраційного дискомфорту" для аналізу відмінностей між групами чоловіків та жінок, залежних від ПАР. Водночас дослідження, проведені за участі людей з нехімічними залежностями (інтернет залежність), виявили, що чоловіки демонструють вищі показники за субшкалами фрустрації почуття власної гідності та емоційної нетолерантності. Жінки ж мають вищі показники за субшкалами емоційної нетолерантності та нетолерантності у сфері досягнень порівняно з іншими показниками (Kewalramani, Pandey, 2020). В іншому дослідженні з вивчення інтернет залежності у чоловіків виявлено вищий показник фрустраційної нетолерантності, ніж у жінок (84,88 проти 81,44) (Kewalramani, Pandey, 2020). У нашому дослідженні чоловіки демонструють вищі показники за субшкалами фрустрації почуття власної гідності та нетолерантності у сфері досягнень, а у жінок – вищі показники фрустрації почуття власної гідності та нетолерантності до дискомфорту. Загальний показник фрустраційної нетолерантності вищий у чоловіків порівняно з жінками. Ми виявили статистично значущі відмінності між чоловіками та жінками за рівнем нетолерантності у сфері досягнень з вищим показником у чоловіків.

Наукові джерела свідчать, що у людей із залежністю від ПАР досить часто спостерігаються депресивні розлади (Hepner et al., 2009). Наше дослідження також виявило, що для цієї групи респондентів характерні прояви депресивної симптоматики різного ступеню вираженості. Постійне й інтенсивне вживання ПАР може призводити до змін у нейробіологічних процесах, що, своєю чергою, викликає або поглиблює симптоматику депресії. Такі зміни супроводжуються дратівливістю, уповільненим мисленням, труднощами з концентрацією уваги тощо (Laitano et al., 2021). За даними досліджень, серед осіб із залежністю від алкоголю або наркотиків депресія зустрічається у 2–4 рази частіше, ніж у загальній популяції, у 30–45% людей, які звертаються по допомогу у зв'язку із залежністю. Хоча депресивні прояви можуть бути наслідком змін у мозку, викликаних токсичним впливом ПАР, у більшості випадків депресія все ж розглядається як незалежний психічний розлад (Hepner et al., 2009).

Результати досліджень свідчать, що у жінок, залежних від ПАР, спостерігається більше проявів депресивних симптомів (Santos-de Pascual, Saura-Garre, & Lopez-Soler, 2020). Ми виявили слабко виражену відмінність між чоловіками та жінками за рівнем депресії з вищим показником у групі жінок, однак не на статистично значущому рівні.

Особистісні фактори, що найтісніше пов'язані зі зловживанням ПАР, – це високий нейротизм, низька усвідомленість та низька доброзичливість (Flory et al., 2002). В кількох дослідженнях повідомлялось про комбінацію високого (вище середнього) показника нейротизму, відкритості досвіду та нижчих показників доброзичливості та усвідомленості у осіб з наркотичною залежністю. Вища екстраверсія також є фактором ризику вживання ПАР (Fehrman et al., 2020).

Прояви особистісних рис у респондентів, що взяли участь у нашому дослідженні, загалом відповідають результатам, отриманим в інших дослідженнях з участю осіб, залежних від ПАР. У більшості осіб спостерігаються вищі показники відкритості досвіду та екстраверсії, середній рівень нейротизму та нижчий рівень доброзичливості. Такі риси особистості свідчать про схильність до новизни, пошуку зовнішніх стимулів, а також до імпульсивності, нестабільності настрою та потенційних труднощів у соціальній взаємодії та адаптації.

Цікаво, що в нашій вибірці зафіксовано досить високий рівень усвідомленості, що є нетиповим для осіб із залежністю від ПАР. Ймовірним поясненням цього феномену є той факт, що понад третина учасників дослідження вже пройшли програми реабілітації та залишаються тверезими більше року. Також варто зазначити, що значна частина респондентів проходила реабілітаційну програму неодноразово.

За шкалою готовності до змін (SOCRATES) серед респондентів виявлено як низький рівень визнання проблеми та амбівалентності, так і відносно високий рівень вчинення дій. Це може вказувати на те, що значна частина учасників дослідження перебуває на різних стадіях мотиваційного циклу змін, від заперечення до активного вчинення дій. Середній та високий рівні готовності до змін у 60% вибірки є обнадійливим прогностичним фактором щодо результатів лікування.

Низький показник визнання проблеми зазвичай вказує на заперечення залежності від ПАР, відсутність мотивації змінюватися, переконання у можливості контрольованого вживання. Низький бал за шкалою амбівалентності свідчить про відсутність сумнівів або внутрішньої боротьби щодо наявності проблеми. Втім, такий показник не завжди є позитивним: якщо паралельно фіксується низький рівень визнання проблеми, це може означати глибоке заперечення залежності та відсутність готовності до змін. Щодо субшкали вчинення дій, низькі показники вказують на відсутність спроб змінити ситуацію або відмовитися від вживання ПАР.

Високі бали за субшкалою визнання проблеми свідчать, що людина визнає свою залежність, усвідомлює негативні наслідки вживання ПАР і прагне змін. Високий рівень за субшкалою вчинення дій прогнозує успішну зміну та вказує на те, що особа вже активно вчиняє конкретні кроки та має певні досягнення у цьому процесі. На цьому етапі особливо важливо надати людині належну підтримку, щоб допомогти закріпити зміни та уникнути рецидиву ("зриву").

Наукові дані підтверджують, що вищий рівень готовності до змін позитивно пов'язаний з ефективністю лікування залежності від ПАР. Зокрема, це стосується

активної участі в терапевтичному процесі, спроб припинення вживання ПАР, зменшення частоти вживання, дотримання абстиненції та кращих результатів після завершення реабілітаційної програми (DiClemente, Nidecker, & Bellack, 2008).

Важливим здобутком нашого дослідження є виявлення значущих зв'язків між деякими особистісними властивостями та готовністю до змін осіб, залежних від ПАР. Так, ми встановили, що визнання проблеми негативно корелює з доброзичливістю та позитивно корелює з нейротизмом, тривожністю, агресивністю, фрустрацією почуття власної гідності, емоційною нетолерантністю, фрустраційною нетолерантністю та вчиненням дій. Амбівалентність позитивно корелює з депресією та негативно – з терміном тверезості. Вчинення дій позитивно пов'язано з агресивністю, фрустрацією почуття власної гідності, емоційною нетолерантністю та визнанням проблеми.

Результати дослідження частково підтвердили нашу гіпотезу. На відміну від початкових припущень про негативну кореляцію, тривожність, фрустраційна нетолерантність та нейротизм виявили позитивний зв'язок із показниками готовності до змін. Усвідомленість демонструє слабкий позитивний зв'язок з субшкалою вчинення дій, однак цей зв'язок не досягає статистично значущого рівня. Подібна картина спостерігається і у зв'язку між відкритістю досвіду та визнанням проблеми – зв'язок слабкий і статистично незначущий. Кореляцій між ригідністю та готовністю до змін, які мали б статистичну значущість, також не виявлено, хоча ми припускали значущий негативний зв'язок між цими змінними.

Низка досліджень підтверджує, що вищий рівень тривожності у людей із залежною поведінкою може бути пов'язаний із більшою готовністю до змін (Smith, Tran, 2007). Згідно з деякими даними, особи з вираженим нейротизмом мають тенденцію частіше тривожитися через наслідки вживання ПАР, що, своєю чергою, спонукає їх до зменшення або припинення вживання ПАР та підвищує рівень готовності до змін (Santos-de Pascual, Saura-Garre, & Lopez-Soler, 2020). Miller (2002) зазначає, що вищий рівень нейротизму асоціюється з більшою мотивацією до лікування, що зумовлена переживанням постійного внутрішнього дистресу.

У відповідності до нашої гіпотези, депресія демонструє негативний зв'язок із визнанням проблеми та з вчиненням дій, хоча ці результати не потрапляють в межі статистичної значущості. Водночас, між депресією та амбівалентністю простежується позитивна кореляція, яка є статистично значущою. Депресія, за гіпотезою самолікування, є частою причиною залежності від ПАР, оскільки у пошуку засобу від неприємних симптомів особа вдається до вживання речовин. Тож її позитивний зв'язок з амбівалентністю здається закономірним. Однак в деяких дослідженнях вищий показник депресії також розглядається як фактор, що сприяє визнанню проблеми та готовності до початку лікування, хоча водночас він пов'язаний з менш успішними результатами лікування (Rapp et al., 2007).

В одному з досліджень, проведеному з участю осіб, які звернулися за допомогою у подоланні залежності від ПАР, було виявлено статистично значущий позитивний зв'язок між доброзичливістю та вчиненням дій. При цьому спостерігалася негативна кореляція між доброзичливістю та визнанням проблеми, проте вона не досягла рівня статистичної значущості (Oguizu, Ifeagwazi, & Chukwuorji, 2019). Подібні результати були отримані і в іншому дослідженні, де доброзичливість негативно прогнозувала рівень визнання проблеми і водночас позитивно асоціювалась із вчиненням дій, а також виявилася

можливим предиктором амбівалентності, однак не статистично значущому рівні (Fodstad et al., 2022). Це може бути пов'язано з тим, що індивіди з вищим рівнем доброзичливості, які зазвичай схильні до довіри, співпраці та орієнтації на групу приналежності, можуть бути не готові до змін, що передбачають фокусування на власних потребах та утримання від ПАР заради особистого блага.

Особливий інтерес викликає взаємозв'язок між фрустрацією, агресивністю та субшкалами SOCRATES. Наукові джерела (Kruglanski et al., 2023) вказують на тісний зв'язок фрустрації та агресії, що знаходить підтвердження і в наших даних. Фрустрація, що виникає як наслідок неможливості досягти бажаної мети, викликає гнів, який у свою чергу проявляється через агресивну поведінку. Гіпотеза фрустрації-агресії передбачає, що фрустрація обов'язково призводить до агресії. Втім, згідно з думкою Murrey (2015), реакції на фрустрацію можуть бути різноманітними: від уникнення ситуації до проявів позитивної чи деструктивної агресивності. Позитивна агресивність орієнтована на подолання перешкод і досягнення мети, тоді як деструктивна – спрямована на руйнування перешкоди. Ступінь агресивної відповіді на фрустрацію залежить від інтенсивності негативного емоційного фону, який вона викликає (Kruglanski et al., 2023). Також агресія трактується як невід'ємний елемент людського розвитку, без неї було б неможливо забезпечити виживання, здобуття нового досвіду, самодисципліну та здатність долати життєві труднощі (Murrey, 2015).

У клієнтів з високим рівнем агресивності часто виникають труднощі у встановленні ефективного терапевтичного альянсу з психотерапевтом та досягненні узгодженості цілей терапії. Вони можуть виявляти вищий рівень опору та, як наслідок, демонструвати нижчі показники успішності лікування (Miller, & Tonigan, 2001). З огляду на це можна було б очікувати, що агресивність матиме негативну кореляцію із субшкалами визнання проблеми та вчинення дій за опитувальником SOCRATES. Проте наші результати частково узгоджуються з даними великого дослідження Project MATCH, яке проводилось у 1990-х роках серед осіб з алкогольною залежністю. У цьому дослідженні було виявлено статистично значущу позитивну кореляцію між рівнем гніву та визнанням проблеми ($r = 0,13$, $p < 0,001$) (Miller, & Tonigan, 2001).

Важливо, що агресія може бути спрямована на подолання перешкоди. Особи, залежні від ПАР, часто звертаються за допомогою, коли зростає толерантність до ПАР і стає складніше отримати очікуваний ефект від речовини вибору, коли вони усвідомлюють безперспективність подальшого вживання і відчують фрустрацію та гнів, який вони спрямовують як на себе, так і на свою залежність у спробі позбутися її. У такому випадку агресивність перестав бути лише деструктивною реакцією і починає слугувати спонукую до змін. Таким чином можна пояснити виявлений у нашому дослідженні зв'язок між фрустрацією, агресією та готовністю до змін.

Ми також визначили ступінь впливу деяких особистісних властивостей на готовність до змін, що дало можливість зробити наступні висновки:

- нейротизм та агресивність мають позитивний вплив на рівень готовності до змін. Особи, більш схильні до тривожності та/чи агресивності, з більшою вірогідністю визнають, що мають проблеми із залежністю, і почнуть діяти.
- вищі рівні депресії підсилюють невизначеність та знижують рівень готовності до змін.
- найістотніший статистично значущий позитивний вплив на вчинення дій має фактор визнання проблеми.

Особи, що визнають наявність проблеми з ПАР, з більшою вірогідністю почнуть лікування та зміну поведінки.

Важливим є і наш внесок у розуміння відмінностей між особистісними властивостями чоловіків та жінок із залежністю від ПАР та зв'язку цих властивостей із готовністю до змін.

Дослідження показують, що у жінок зазвичай спостерігається коротший період між першим уживанням ПАР і розвитком залежності (Wan Shahrazad et al., 2011). Дані доклінічних і клінічних випробувань свідчать про наступне: (1) організм жінок по-іншому засвоює ПАР порівняно з чоловічим організмом; (2) репродуктивні гормони впливають на формування статевих відмінностей у вживанні речовин; (3) стать впливає на механізми позитивного та негативного підкріплення, які супроводжують стан абстиненції; (4) жінки можуть бути більш чутливими до нижчих доз деяких речовин у порівнянні з чоловіками (Slabbert et al., 2020). Такі відмінності у сприйнятливості до ПАР та у роботі рецепторної системи можуть частково пояснювати, чому залежність у жінок формується швидше.

При цьому, за статистикою, жінки становлять менше третини від загальної кількості людей, які проходять лікування залежності від ПАР (Minero et al., 2022). Дослідники пояснюють це тим, що жінки рідше звертаються по допомогу через наявність значних перешкод, з якими вони зіштовхуються на шляху до лікування (Wan Shahrazad et al., 2011). Серед основних бар'єрів виділяють необхідність піклуватися про дітей, фінансові труднощі, стигматизація та осуд жіночої залежності, внутрішній конфлікт між обов'язками матері та потребою отримати терапевтичну допомогу, домашнє насильство та насильство з боку партнера (часто залежного від ПАР). Водночас жінки, як правило, починають лікування після менш тривалого періоду систематичного вживання ПАР (Wan Shahrazad et al., 2011). Також жінки, які все таки звертаються за допомогою, демонструють вищу готовність до змін та з більшою ймовірністю пройнуть всю реабілітаційну програму (DiClemente, 1999).

Отже, в траєкторіях лікування залежності від ПАР та готовності до змін спостерігаються значні статеві відмінності.

Ми здійснили спробу визначити, які особистісні властивості чоловіків та жінок пов'язані із готовністю до змін та яким чином впливають на неї. В нашому дослідженні у чоловіків ми виявили статистично значущий позитивний зв'язок готовності до змін з фрустрацією, агресивністю, нетолерантністю до дискомфорту, фрустрацією почуття власної гідності, емоційною нетолерантністю, нетолерантністю у сфері досягнень, фрустраційною нетолерантністю та нейротизмом. За субшкалою амбівалентності встановлено негативний зв'язок з терміном тверезості. Статистично значущий позитивний вплив на визнання проблеми мають нейротизм та агресивність. Найістотніший значущий вплив на вчинення дій має визнання проблеми.

За результатами досліджень з участю жінок із залежністю від ПАР, встановлено, що у цій когорті екстраверсія та нейротизм є предикторами визнання проблеми та необхідності зміни, при цьому показник нейротизму також є предиктором амбівалентності (Wan Shahrazad et al., 2011). В нашому дослідженні у жінок спостерігається позитивний зв'язок відкритості досвіду із визнанням проблеми і негативний зв'язок екстраверсії з амбівалентністю. Низка досліджень також демонструє зв'язок між відкритістю досвіду та рівнем готовності до змін (Fodstad et al., 2022). Ця риса особистості асоціюється з прагненням до нових вражень і пізнання, інтелектуальною зацікавленістю, відкритістю до змін. Люди з високим рівнем відкритості досвіду відзначаються допи-

тливості, творчим мисленням і готовністю до експериментів. Цілком імовірно, що саме ці якості сприяють більшій здатності до саморефлексії, усвідомлення своєї проблеми та пошуку нових стратегій подолання, що полегшує впровадження змін у поведінці та покращує результати лікування залежності.

Отримані нами результати свідчать, що вищий рівень екстраверсії у жінок сприяє зниженню невизначеності та підвищує рівень готовності до змін. Екстраверсія передбачає активність, високу мотивацію до дій, орієнтацію на досягнення, пошук нових відчуттів та чутливість до винагород. Також екстраверсія може відігравати роль захисного фактора від розвитку залежної поведінки (Belcher et al., 2014).

У групі жінок найістотніший значущий вплив на вчинення дій має визнання проблеми. При цьому цей вплив значно більший, аніж у групі чоловіків, що узгоджується з даними із вищезгаданих досліджень.

Готовність до змін є важливим предиктором лікування залежності. Отримані нами результати щодо впливу деяких особистісних властивостей на готовність до змін можна враховувати при плануванні лікування осіб, залежних від ПАР, розробці інтервенцій для підтримання мотивації до змін, для поліпшення реабілітаційних програм з урахуванням особливостей чоловіків та жінок для підвищення ефективності реабілітаційного процесу.

Перспективними вбачаємо подальші дослідження впливу інших особистісних властивостей на готовність до змін у осіб із залежністю від ПАР із залученням різних реабілітаційних центрів та більшою вибіркою.

Внесок авторів: Оксана Філонова – підготування теоретичних засад дослідження; аналіз наукових джерел; збір емпіричних даних, емпіричне дослідження та аналіз даних; написання – оригінальна чернетка; Людмила Крупельницька – концептуалізація, методологія; написання – перегляд і редагування.

Список використаних джерел

- Алгоритм дії лікаря при наданні медичної допомоги пацієнтам із депресією. (2015). *Укр. мед. часопис*. <https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2015/02/Depressia.pdf>
- Алексіна, Н., Герасименко, О., Лавриненко Д., & Савченко, О. (2024). Українська адаптація шкали для оцінки генералізованого тривожного розладу GAD-7: досвід діагностики в умовах воєнного стану. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 11, 77–103. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-5>
- Божок, Н. О. (2019). Досвід використання "Шкали фрустраційного дискомфорту" Н. Херрінгтона у дослідженні фрустраційної толерантності студентів. *Психологія та психосоціальні інтервенції: науковий журнал*, 2, 1–9. <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/39402>
- Бринза, І. В., & Будянський, М. Ф. (2016). Готовність до змін як ресурс подолання психологічної кризи. *Наука і осяга*, 11, 43–48. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-9>
- Бринза, І. В. (2014). Паттерни особистості, готової до змін. *Наука і осяга*, 11, 45–50. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6799/1/Brynza.pdf>
- Війна і наркотики: нові маршрути зла*. (2024, 29 серпня). Факти. Аналітика. Коментарі. Тенденції. <https://fact-news.com.ua/viyna-i-narkotiki-novi-marshruti-zla/>
- Колесніченко, О. С. (Ред.). (2016). *Сучасний стан розроблення проблеми психологічної готовності до професійної діяльності. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації*. Нац. акад. Нац. гвардії України.
- Сердюк, О. О., & Базима, Б. О. (2021). Адаптація скринінгового опитувальника п'яти факторів особистості BFI-10 та перевірка його діагностичних властивостей на прикладі осіб, які вживають наркотики. *Право і безпека*, 83, 100–110. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.10>
- Старков, Д. Ю. (2021). *Динаміка мотивації адиктів у процесі соціально-психологічної реабілітації*. [Дис. канд. психол. наук, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України].
- Щербина, Л. Ф. (2004). *Динаміка смислових структур осіб, залежних від психоактивних речовин, в процесі психологічної реабілітації*. [Дис. канд. психол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Belcher, A. M., Volkow, N. D., Moeller, F. G., Ferré, S. et al. (2014). Personality traits and vulnerability or resilience to substance use disorders. *Trends Cogn Sci*, 18(4), 211–217. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2014.01.010>

- Brown, V. B., Melchior, L. A., Panter, A. T. et al. (2000). Women's steps of change and entry into drug abuse treatment. A multidimensional stages of change model. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 18, 231–240.
- Caldwell, E. (1968). The Characteristics of Frustration Behavior. *Elementary School Guidance and Counseling*, 2(3), 202–211.
- Carey, K. B., Purnine, D. M., Maisto, S. A. et al. (2001). Enhancing readiness-to-change substance abuse in persons with schizophrenia. A four-session motivation-based intervention. *Behav Modif*, 25(3), 331–384. <https://doi.org/10.1177/0145445501253001>
- Collinson, B., & Hall, L. (2021). The role of social mechanisms of change in women's addiction recovery trajectories. *Drugs: Education, Prevention and Policy*. 28(4). <https://doi.org/10.1080/09687637.2021.1929077>
- Connors, G. J., DiClemente, C. C., Velasquez, M. M., & Donovan, D. M. (2013). *Substance abuse treatment and the stages of change: Selecting and planning interventions (2nd ed.)*. The Guilford Press.
- Dalton, C. C., & Gottlieb, L. N. (2003). The concept of readiness to change. *Journal of Advanced Nursing*, 42(2), 108–117.
- DiClemente, C. C. (1999). Motivation for Change: Implications for Substance Abuse Treatment. *American Psychological Society*, 10(3), 209–213.
- DiClemente, C. C., Nidecker, M., & Bellack, A. S. (2008). Motivation and the stages of change among individuals with severe mental illness and substance abuse disorders. *J Subst Abuse Treat*, 34(1), 25–35. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2006.12.034>
- Fehrman, E., Muhammad, A. K., Mavelli, A., & Cristani, M. (2020). *Personality traits and drug consumption: A story told by data*. Springer.
- Fleury, J. (1996). Wellness Motivation Theory: An Exploration of Theoretical Relevance. *Nursing Research*, 45(5), 277–283.
- Flory, K., Lynam, D., Milich, R. et al. (2002). The relations among personality, symptoms of alcohol and marijuana abuse, and symptoms of comorbid psychopathology: results from a community sample. *Exp Clin Psychopharmacol*, 10(4), 425–34. <https://doi.org/10.1037/1064-1297.10.4.425>
- Fodstad, E.C., Ushakova, A., Pallesen S. et al. (2022). Personality and substance use disorder: Characteristics as measured by NEO-personality inventory-revised. *Front. Psychol*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.982763>
- Freyer, J., Tonigan, J.S., Keller, S. et al. (2005). Readiness for change and readiness for help-seeking: a composite assessment of client motivation. *Alcohol & Alcoholism*, 40(6), 540–544. <https://doi.org/10.1093/alcal/agh195>
- Harrington, N. (2011). Frustration Intolerance: Therapy Issues and Strategies. *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*. <https://doi.org/10.1007/s10942-011-0126-4>
- Hepner, K. A., Hunter, S. B., Edelen, M. O. et al. (2009). A comparison of two depressive symptomatology measures in residential substance abuse treatment clients. *J Subst Abuse Treat*, 37(3), 318–325. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2009.03.005>
- Jibeen, T. (2013). Frustration Intolerance Beliefs as Predictors of Emotional Problems in University Undergraduates. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 31, 16–26. <https://doi.org/10.1007/s10942-012-0154-8>
- Kewalramani, S., & Pandey, S. (2020). Effect of Frustration Intolerance and Emotional Maturity on Internet Addiction among Young Adults. *International Journal on Neuropsychology and Behavioural Sciences*, 1(1). <https://doi.org/10.51626/ijnbs.2020.01.00001>
- Kruglanski, A., Ellenberg, M., Szumowska, E. et al. (2023). Frustration-aggression hypothesis reconsidered: The role of significance quest. *Aggressive Behavior*, 49, 445–468. DOI: <https://doi.org/10.1002/ab.22092>
- Laitano, H. V., Ely, A., Sordi, A. O. et al. (2021). Anger and substance abuse: a systematic review and meta-analysis. *Braz J Psychiatry*, 44. <http://dx.doi.org/10.1590/1516-4446-2020-1133>
- Miller, W. R., & Rollnik, S. (2002). *Motivational interviewing: preparing people for change*. The Guilford Press.
- Miller, W. R., & Tonigan, S. J. (2001). *Alcohol Problem Recognition and Treatment Outcome. Project MATCH: Hypotheses, Results, and Causal Chain Analyses*. Rockville.
- Miller, W. R., & Tonigan, J. S. (1996). Assessing drinkers' motivation for change: The Stages of Change Readiness and Treatment Eagerness Scale (SOCRATES). *Psychology of Addictive Behaviors*, 10(2), 81–89. <https://doi.org/10.1037/0893-164X.10.2.81>
- Minero, V. A., Best, D., Brown, L. et al. (2022). Differences in addiction and recovery gains according to gender – gender barriers and specific differences in overall strengths growth. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 17. <https://doi.org/10.1186/s13011-022-00444-8>
- Mohamed, I., Khalifa, H., Hassaan, S. et al. (2020). Assessment of anxiety and depression among substance use disorder patients: a case-control study. *Middle East Current Psychiatry*, 27(1). <http://dx.doi.org/10.1186/s43045-020-00029-w>
- Murray, H. T. (2015). *Anger: a descriptive analysis of the definition, dynamics, physiology, maladaptive characteristics and educational applications*. [DSc, Montana State University]. <https://scholarworks.montana.edu/handle/1/4475>
- Oguzlu, O. J., Ifeagwazi, C. M., & Chukwuorji, J. C. (2019). Personality traits as predictors of readiness to change among treatment-seeking substance use disorder patients in Northern Nigeria. *Nigerian Journal of Psychological Research*, 15, 46–52.
- Prochaska, J. O., DiClemente, C. C., & Norcross, J. C. (1992). In Search of How People Change. *Applications to Addictive Behaviors*, *Am Psychol*, 47(9), 1102–1114. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066x.47.9.1102>
- Ramirez-Castillo, D., Garcia-Roda, C., Guell F. et al. (2019). Frustration Tolerance and Personality Traits in Patients With Substance Use Disorders. *Front. Psychiatry*, 10. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00421>

- Rafferty, A. E., Jimmieson, N. L., & Armenakis, A. A. (2013). Change Readiness: A Multilevel Review. *Journal of Management*, 39(1), 110–135. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206312457417>
- Rapp, R. C., Xu, J., Carr, C. A. et al. (2007). Understanding Treatment Readiness in Recently Assessed, PreTreatment Substance Abusers. *Subst Abus*, 28(1), 11–23. http://dx.doi.org/10.1300/J465v28n01_03
- Richards, D. K., Morera, O. F., Cabrales, J. A. et al. (2020). Factor, Concurrent and Predictive Validity of the Readiness to Change Questionnaire [Treatment Version] Among Non-Treatment-Seeking Individuals. *Alcohol Alcohol*, 55(4), 409–415. <http://dx.doi.org/10.1093/alcal/agaa021>
- Santos-de Pascual, A., Saura-Garre, P., & Lopez-Soler, C. (2020). Mental health in people with substance use disorder: differential aspects between men and women. *Anal. Psicol*, 36(3), 443–450. <https://dx.doi.org/10.6018/analesps.36.3.399291>
- Seung, Yeong Im, Gwonhyu, Jin, Jinju, Jeong. et al. (2018). Gender Differences in Aggression-related Responses on EEG and ECG. *Experimental Neurobiology*, 27(6), 526–538. <https://doi.org/10.5607/en.2018.27.6.526>
- Slabbert, I., Greene, M. C., Womersley, J. S. et al. (2020). Women and substance use disorders in low- and middle-income countries: A call for advancing research equity in prevention and treatment. *Subst Abus*, 41(1), 6–10. <http://dx.doi.org/10.1080/08897077.2019.1680481>
- Smith, J. P., & Tran, G. Q. (2007). Does negative affect increase change readiness among college hazardous drinkers. *Florida State University College of Arts and Sciences*, 32(10), 2281–2285.
- Spielberger, C. D. (Ed.) (2013). *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*. Academic Press.
- Stoycheva, K., Tair, E., & Popova, K. (2020). Rigidity and its relations to the basic dimensions of personality. *Psychological Research*, 23(2), 127–149.
- Tambling, R. R. (2019). A Critical Evaluation of Motivation to Change Conceptualization, Measurement, and Utility in Counseling and Psychotherapy. *The Family Journal*, 27(2). <https://doi.org/10.1177/1066480719833399>
- Wan Shahrazad, W. S., Lukman, Z. M., Murni A. R. et al. (2011). Personality Traits as Predictors towards Readiness to Change among Female Drug Addicts. *American Journal of Applied Sciences*, 8(2), 134–140.
- Wan Shahrazad, W. S., Lukman, Z. M., Murni A. R. et al. (2010). Personality traits and readiness to change among drug addicts in Malaysia. *Research Journal of Applied Sciences*, 5(4), 263–266.
- UNODC. (2024). *World Drug Report 2024*. United Nations publication. <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2024/June/unodc-world-drug-report-2024-harms-of-world-drug-problem-continue-to-mount-amid-expansions-in-drug-use-and-markets.html>
- UNODC. (2022). *Conflict in Ukraine: Key Evidence on Drug Demand and Supply*. United Nations publication. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Ukraine/Ukraine_drug_demand_supply.pdf
- ### References
- Algorithm of actions for doctors when providing medical care to patients with depression. (2015). *Ukrainian Medical Journal* [in Ukrainian]. <https://api.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/2015/02/Depressia.pdf>
- Alekseina, N., Gerasymenko, O., Lavrinenko, D., & Savchenko, O. (2024). Ukrainian adaptation of the GAD-7 scale for assessing generalized anxiety disorder: experience in diagnosis under martial law. *Insight: Psychological Dimensions of Society*, 11, 77–103 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-11-5>
- Belcher, A. M., Volkow, N. D., Moeller, F. G., & Ferré, S. (2014). Personality traits and vulnerability or resilience to substance use disorders. *Trends Cogn Sci*, 18(4), 211–217. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2014.01.010>
- Bozhok, N. O. (2019). Experience of using N. Herrington's "Frustration Discomfort Scale" in studying students' frustration tolerance. *Psychology and Psycho-social Interventions: Scientific Journal*, 2, 1–9 [in Ukrainian]. <https://dspace.nuft.edu.ua/handle/123456789/39402>
- Brown, V. B., Melchior, L. A., Panter, A. T. et al. (2000). Women's steps of change and entry into drug abuse treatment. A multidimensional stages of change model. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 18, 231–240.
- Brynza, I. V., & Budyansky, M. F. (2016). Readiness for change as a resource for overcoming psychological crisis. *Science and Education*, 11, 43–48 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-9>
- Brynza, I. V. (2014). Patterns of personality ready for change. *Science and Education*, 11, 45–50 [in Ukrainian]. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6799/1/Brynza.pdf>
- Caldwell, E. (1968). The Characteristics of Frustration Behavior. *Elementary School Guidance and Counseling*, 2(3), 202–211.
- Carey, K. B., Purnine, D. M., Maisto, S. A. et al. (2001). Enhancing readiness-to-change substance abuse in persons with schizophrenia. A four-session motivation-based intervention. *Behav Modif*, 25(3), 331–384. <https://doi.org/10.1177/0145445501253001>
- Collinson, B., & Hall, L. (2021). The role of social mechanisms of change in women's addiction recovery trajectories. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 28(4). <https://doi.org/10.1080/09687637.2021.1929077>
- Connors, G. J., DiClemente, C. C., Velasquez, M. M., & Donovan, D. M. (2013). *Substance abuse treatment and the stages of change: Selecting and planning interventions (2nd ed.)*. The Guilford Press.
- Dalton, C. C., & Gottlieb, L. N. (2003). The concept of readiness to change. *Journal of Advanced Nursing*, 42(2), 108–117.
- DiClemente, C. C. (1999). Motivation for Change: Implications for Substance Abuse Treatment. *American Psychological Society*, 10(3), 209–213.
- DiClemente, C. C., Nidecker, M., & Bellack, A. S. (2008). Motivation and the stages of change among individuals with severe mental illness and substance abuse disorders. *J Subst Abuse Treat*, 34(1), 25–35. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2006.12.034>
- Fehrman, E., Muhammad, A. K., Mavelli, A., & Cristani, M. (2020). *Personality traits and drug consumption: A story told by data*. Springer.
- Fleury, J. (1996). Wellness Motivation Theory: An Exploration of Theoretical Relevance. *Nursing Research*, 45(5), 277–283.
- Flory, K., Lynam, D., Milich, R. et al. (2002). The relations among personality, symptoms of alcohol and marijuana abuse, and symptoms of comorbid psychopathology: results from a community sample. *Exp Clin Psychopharmacol*, 10(4), 425–34. <https://doi.org/10.1037/1064-1297.10.4.425>
- Fodstad, E. C., Ushakova, A., Pallesen S. et al. (2022). Personality and substance use disorder: Characteristics as measured by NEO-personality inventory-revised. *Front. Psychol*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.982763>
- Freyer, J., Tonigan, J. S., Keller S. et al. (2005). Readiness for change and readiness for help-seeking: a composite assessment of client motivation. *Alcohol & Alcoholism*, 40(6), 540–544. <https://doi.org/10.1093/alcal/agh195>
- Jibeen, T. (2013). Frustration Intolerance Beliefs as Predictors of Emotional Problems in University Undergraduates. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 31, 16–26. <https://doi.org/10.1007/s10942-012-0154-8>
- Kolesnichenko, O. S. (Ed.). (2016). *The current state of research on psychological readiness for professional activity. Psychological readiness of Ukrainian National Guard servicemen for combat operations outside their permanent deployment locations*. National Academy of the National Guard of Ukraine [in Ukrainian].
- Kewalramani, S., & Pandey, S. (2020). Effect of Frustration Intolerance and Emotional Maturity on Internet Addiction among Young Adults. *International Journal on Neuropsychology and Behavioural Sciences*, 1(1). <https://doi.org/10.51626/ijnbs.2020.01.00001>
- Kruglanski, A., Ellenberg, M., Szumowska, E. et al. (2023). Frustration-aggression hypothesis reconsidered: The role of significance quest. *Aggressive Behavior*, 49, 445–468. DOI: <https://doi.org/10.1002/ab.22092>
- Laitano, H. V., Ely, A., Sordi A. O. et al. (2021). Anger and substance abuse: a systematic review and meta-analysis. *Braz J Psychiatry*, 44. <http://dx.doi.org/10.1590/1516-4446-2020-1133>
- Miller, W. R., & Rollnik, S. (2002). *Motivational interviewing: preparing people for change*. The Guilford Press.
- Miller, W. R., & Tonigan, S. J. (2001). *Alcohol Problem Recognition and Treatment Outcome. Project MATCH: Hypotheses, Results, and Causal Chain Analyses*. Rockville.
- Miller, W. R., Tonigan, J. S. (1996). Assessing drinkers' motivation for change: The Stages of Change Readiness and Treatment Eagerness Scale (SOCRATES). *Psychology of Addictive Behaviors*, 10(2), 81–89. <https://doi.org/10.1037/0893-164X.10.2.81>
- Minero, V. A., Best, D., Brown L. et al. (2022). Differences in addiction and recovery gains according to gender – gender barriers and specific differences in overall strengths growth. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 17. <https://doi.org/10.1186/s13011-022-00444-8>
- Mohamed, I., Khalifa, H., Hassaan, S. et al. (2020). Assessment of anxiety and depression among substance use disorder patients: a case-control study. *Middle East Current Psychiatry*, 27(1). <http://dx.doi.org/10.1186/s43045-020-00029-w>
- Murray, H. T. (2015). *Anger: a descriptive analysis of the definition, dynamics, physiology, maladaptive characteristics and educational applications*. [DSc, Montana State University]. <https://scholarworks.montana.edu/handle/1/4475>
- Oguizu, O. J., Ifeagwazi, C. M., & Chukwuorji, J. C. (2019). Personality traits as predictors of readiness to change among treatment-seeking substance use disorder patients in Northern Nigeria. *Nigerian Journal of Psychological Research*, 15, 46–52.
- Prochaska, J. O., DiClemente, C. C., & Norcross, J. C. (1992) In Search of How People Change. *Applications to Addictive Behaviors*. *Am Psychol*, 47(9), 1102–1114. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066x.47.9.1102>
- Ramirez-Castillo, D., Garcia-Roda, C., Guell F. et al. (2019). Frustration Tolerance and Personality Traits in Patients With Substance Use Disorders. *Front. Psychiatry*, 10. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00421>
- Rafferty, A. E., Jimmieson, N. L., & Armenakis, A. A. (2013). Change Readiness: A Multilevel Review. *Journal of Management*, 39(1), 110–135. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206312457417>
- Rapp, R. C., Xu, J., Carr, C. A. et al. (2007). Understanding Treatment Readiness in Recently Assessed, PreTreatment Substance Abusers. *Subst Abus*, 28(1), 11–23. http://dx.doi.org/10.1300/J465v28n01_03
- Richards, D. K., Morera, O. F., Cabrales, J. A. et al. (2020). Factor, Concurrent and Predictive Validity of the Readiness to Change Questionnaire [Treatment Version] Among Non-Treatment-Seeking Individuals. *Alcohol Alcohol*, 55(4), 409–415. <http://dx.doi.org/10.1093/alcal/agaa021>
- Serdnyuk, O. O., & Bazima, B. O. (2021). Adaptation of the BFI-10 five-factor personality screening questionnaire and verification of its diagnostic properties using the example of drug users. *Law and Security*, 83, 100–110 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.10>
- Starkov, D. Yu. (2021). *Dynamics of motivation of addicts in the process of socio-psychological rehabilitation*. [PhD (Psychol.), G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] [in Ukrainian].
- Shcherbina, L. F. (2004). *Dynamics of meaning structures of individuals dependent on psychoactive substances in the process of psychological*

rehabilitation. [PhD (Psychol.), Taras Shevchenko National University of Kyiv] [in Ukrainian].

Santos-de Pascual, A., Saura-Garre, P., & Lopez-Soler, C. (2020). Mental health in people with substance use disorder: differential aspects between men and women. *Anal. Psicol.*, 36(3), 443–450. <https://dx.doi.org/10.6018/analesps.36.3.399291>

Seung Yeong Im, Gwonhyu, Jin, Jinju, Jeong. et al. (2018). Gender Differences in Aggression-related Responses on EEG and ECG. *Experimental Neurobiology*, 27(6), 526–538. <https://doi.org/10.5607/en.2018.27.6.526>

Slabbert, I., Greene, M. C., Womersley J. S. et al. (2020). Women and substance use disorders in low- and middle-income countries: A call for advancing research equity in prevention and treatment. *Subst Abuse*, 41(1), 6–10. <http://dx.doi.org/10.1080/08897077.2019.1680481>

Smith, J. P., & Tran, G. Q. (2007). Does negative affect increase change readiness among college hazardous drinkers. *Florida State University College of Arts and Sciences*, 32(10), 2281–2285.

Spielberger, C. D. (Ed.) (2013). *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*. Academic Press.

Stoycheva, K., Tair, E., & Popova, K. (2020). Rigidity and its relations to the basic dimensions of personality. *Psychological Research*, 23(2), 127–149.

Tambling, R. R. (2019). A Critical Evaluation of Motivation to Change Conceptualization, Measurement, and Utility in Counseling and Psychotherapy. *The Family Journal*, 27(2). <https://doi.org/10.1177/1066480719833399>

UNODC. (2024). *World Drug Report 2024*. United Nations publication. <https://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2024/June/unodc-world-drug-report-2024-harms-of-world-drug-problem-continue-to-mount-amid-expansions-in-drug-use-and-markets.html>

UNODC. (2022). *Conflict in Ukraine: Key Evidence on Drug Demand and Supply*. United Nations publication. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Ukraine/Ukraine_drug_demand_supply.pdf

Wan Shahrazad, W. S., Lukman, Z. M., Murni, A. R. et al. (2011). Personality Traits as Predictors towards Readiness to Change among Female Drug Addicts. *American Journal of Applied Sciences*, 8 (2), 134–140.

Wan Shahrazad, W. S., Lukman, Z. M., Murni A. R. et al. (2010). Personality traits and readiness to change among drug addicts in Malaysia. *Research Journal of Applied Sciences*, 5(4), 263–266.

War and drugs: new routes of evil. (2024, August 29). *Facts. Analytics. Comments*. Trends [in Ukrainian]. <https://fact-news.com.ua/viyina-i-narkotiki-novi-marshruti-zla/>

Отримано редакцією журналу / Received: 22.01.25

Прорецензовано / Revised: 25.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Oksana FILONOVA, Master's Student

ORCID ID: 0009-0005-6981-7574

e-mail: filoxeniya@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Liudmyla KRUPELNYTSKA, DSc (Psychol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-0594-2369

e-mail: krup_lyudmyla@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL CHARACTERISTICS AND READINESS TO CHANGE IN PSYCHOACTIVE SUBSTANCE ADDICTS

Background. The global trend of psychoactive substance (PAS) use continues to grow, with the emergence of new types of drugs and an increasing number of individuals with PAS addiction, including adolescents. In Ukraine, war serves as a risk factor for PAS use among both military personnel and the civilian population. Statistics indicate that only one in eleven individuals seeks treatment. Thus, studying the motivational sphere of individuals addicted to PAS – specifically, their readiness to change – is essential, as it serves as a predictor of treatment outcomes in this population.

Methods. The study employed both theoretical methods (analysis and synthesis of scientific sources) and empirical methods, including: the "Self-assessment of mental states" questionnaire (modified by M. Horska), N.Harrington's "Frustration Discomfort Scale", the BFI-10 (adapted by O.O. Serdyuk and O.B. Bazyma), the GAD-7 and PHQ-9 questionnaires, and the SOCRATES (Stages of Change Readiness and Treatment Eagerness Scale) by W. Miller. Statistical analysis included descriptive statistics, one-way ANOVA, and correlation and regression analyses. The study was conducted at the "New Way" rehabilitation center in Kyiv and included 62 participants: 12 women and 50 men.

Results. Positive correlations were identified between readiness to change and personality traits such as anxiety, depression, neuroticism, aggressiveness, entitlement, and emotional intolerance. Neuroticism, aggressiveness, and depression were found to influence readiness to change. The most significant predictor of taking steps to overcome PAS addiction was problem recognition. Among men, the relationships between readiness to change and personality traits were consistent with those observed in the overall sample. Among women, readiness to change was correlated with openness to experience and extraversion.

Conclusions. Individuals prone to anxiety and/or aggressiveness are more likely to recognize their substance addiction. Depression increases uncertainty and reduces readiness to change. Individuals who acknowledge their PAS problem are more likely to initiate treatment and make behavioral changes. In men, neuroticism and aggressiveness significantly influence problem recognition. In women, higher levels of extraversion are associated with reduced uncertainty and increased readiness to change. In both groups, the strongest predictor of readiness to change is the recognition of PAS addiction.

Keywords: psychoactive substance addiction, readiness to change, treatment readiness, SOCRATES.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 159.947:82-94
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).19](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).19)

Оксана ЧЕРНИШ¹, канд. філол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-2010-200X
e-mail: chernyshoxana@gmail.com

Марина ОКСЮТОВИЧ¹, канд. філос. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-8574-4268
e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua

Наталія ХАРИТОНОВА¹, ст. викл.
ORCID ID: 0000-0002-2142-6591
e-mail: xaritonova@ukr.net

Олег МАТЕЮК¹, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-4930-3091
e-mail: kpsz_moa@ztu.edu.ua

¹Державний університет "Житомирська Політехніка", Житомир, Україна

ТЕРАПЕВТИЧНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗЦІЛЕННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

У статті розглянуто терапевтичну літературу як дієвий інструмент психологічного зцілення в умовах сучасного світу, що характеризується високим рівнем стресу, психологічних викликів та зростанням кількості психоемоційних розладів. Проаналізовано різноманітні види та форми терапевтичної літератури, зокрема казкотерапію, бібліотерапію, поетичну терапію, когнітивно-орієнтовану літературу, терапевтичні метафори, мотиваційну та освітню літературу. Визначено їхні переваги та обмеження в контексті психологічного впливу на особистість, зокрема їхню ефективність у подоланні стресових станів, тривожних розладів, депресії, посттравматичного стресового розладу та інших емоційних дисбалансів. Додатково, дослідження розкриває потенціал терапевтичної літератури в емоційній підтримці, самопізнанні, розвитку емпатії та когнітивних навичок, формуванні психологічної резилієнтності та підвищенні рівня усвідомленості людини щодо власного емоційного стану. Підкреслено важливість кваліфікованого підходу до використання терапевтичних текстів, що вимагає від фахівців поєднання літературознавчих та психологічних знань, а також навичок роботи з текстом, розуміння принципів терапевтичного впливу й умінь адаптувати тексти відповідно до потреб читача. Розглянуто роль фахівця, його компетенції, необхідність психологічної чутливості, професійної етики та відповідальності при застосуванні терапевтичної літератури. Стаття висвітлює виклики, що постають перед фахівцями, такі як індивідуалізація підходу до клієнтів, визначення меж застосування літератури як терапевтичного засобу, урахування культурних, соціальних і вікових особливостей аудиторії. Наголошено на необхідності постійного професійного розвитку, обміну досвідом між спеціалістами та вдосконалення методик роботи з текстами для підвищення ефективності терапевтичного процесу. Визначено перспективи подальших досліджень у галузі терапевтичної літератури, зокрема дослідження ефективності різних видів літератури для конкретних психологічних проблем, розробку програм підготовки фахівців, вивчення впливу культурних факторів та використання цифрових технологій. Особливу увагу приділено можливостям адаптації терапевтичних текстів для людей із порушеннями сприйняття інформації, а також розглянуто роль інтерактивних літературних форматів у сучасній психологічній практиці.

Ключові слова: терапевтична література, психологічне зцілення, бібліотерапія, казкотерапія, поетична терапія, когнітивно-орієнтована література.

Вступ

У сучасному світі, де темп життя постійно зростає, а рівень стресу досягає критичних позначок, питання ментального здоров'я набуває особливої актуальності. Одним із доступних та ефективних інструментів підтримки психологічного благополуччя є терапевтична література. Потенціал використання цього методу полягає у здатності не лише надавати емоційну підтримку, але й сприяти самопізнанню, розвитку емпатії та формуванню когнітивних навичок.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням інтересу до методів самодопомоги та психологічної підтримки, які можна використовувати в повсякденному житті. Терапевтична література, завдяки своїй доступності та різноманітності жанрів, може стати ефективним інструментом для широкого кола людей, незалежно від віку чи соціального статусу.

Мета дослідження полягає в систематизації та аналізі видів і форм терапевтичної літератури, а також визначення її переваг та обмежень як інструменту психологічного зцілення.

Сутність терапевтичної літератури. Терапевтична література – це текстові матеріали у вигляді художніх

творів, науково-популярних книг, а також спеціальних методичних посібників або посібників для самодопомоги, спеціально відібрані з метою лікування або полегшення психологічних станів. Сутність терапевтичної літератури полягає в досягненні людиною емоційної розради, вирішення особистих проблем або знаходження стратегій для подолання стресу, тривоги чи депресії через читання (Rubin, 1978). Терапевтична література має здатність трансформувати емоційний стан, надаючи свіжі перспективи на ситуацію та допомагаючи людині краще розуміти саму себе.

Види та форми терапевтичної літератури: художня література, поезія, спеціалізовані психологічні книги, казкотерапія. Типологія терапевтичної літератури охоплює різноманітні жанри та форми текстів, які використовуються у психологічній практиці, навчанні, особистісному розвитку та арт-терапії. Основні типи терапевтичної літератури можна класифікувати за такими критеріями (Міллер, 1975; Стоколос, 2019; Raphael, 2019):

- **казкотерапія**, що використовує спеціально створені або адаптовані казки для дітей та дорослих (Sunderland, 2019). Це своєрідний метод психологічного

впливу, що використовує казки, міфи, легенди чи створені терапевтом історії для вирішення емоційних, поведінкових або когнітивних проблем. Це один із напрямів арт-терапії, орієнтований на роботу як із дітьми, так і з дорослими. Такі терапевтичні тексти спрямовані на розвиток уяви, опрацювання страхів, навчання вирішенню конфліктів тощо, допомагають зрозуміти свої емоції та переживання, подолати внутрішні конфлікти, розвинути навички взаємодії з іншими, знайти рішення у складних життєвих ситуаціях. Саме терапевтичні казки допомагають опрацювати страх перед невідомим чи втратами. Казки використовують метафори та символи, які резонують із підсвідомістю читача, допомагаючи людині усвідомити свої проблеми та знайти вихід. За теорією Карла Густава Юнга, архетипи, представлені в казках (герой, мудрець, злий чарівник), активізують універсальні психічні структури та сприяють самопізнанню. Казки навчають через сюжетні приклади, моделюючи поведінку, яка допомагає справлятися з життєвими труднощами. Казки надають емоційну розрядку, адже слухання чи створення казок сприяє вираженню емоцій, зняттю напруги та полегшенню емоційного стану. Доцільно згадати, що вирізняють безпосередньо терапевтичну казку (у сюжеті закладено рішення, яке допомагає клієнту зрозуміти проблему й знайти вихід); дидактичну казку, що використовується для навчання певних навичок або моделей поведінки; корекційну казку, спрямовану на корекцію поведінки, наприклад, допомогу в подоланні страхів, агресії або конфліктності; а також медитативну казку для зняття стресу та розслаблення. Перевагами казкотерапії є безпечність і доступність, універсальність (дієва для будь-якого віку), робота з підсвідомістю через символіку, розвиток творчих здібностей. Однак варто пам'ятати, що не всі казки універсально підходять для різних ситуацій, тому терапевт повинен грамотно підбирати історії, тобто застосовувати індивідуалізацію підходу. Казки мають бути адаптовані до культурного контексту клієнта, тоді вони будуть зрозумілими та сутнісними, а відтак зможуть реалізувати своє терапевтичне ціль. Слід пам'ятати, що ефективність використання казкотерапії залежить від компетентності терапевта, а відтак фахівцеві необхідна професійна підготовка;

- *бібліотерапія*, що передбачає прочитання художньої, мотиваційної чи наукової літератури задля поліпшення емоційного стану, подолання криз, пошук відповідного сенсу тощо (Pehrsson & McMillen, 2007). Прикладом такої терапевтичної літератури є книги про особистісний розвиток або біографії людей, що подолали складні життєві обставини. Їхні історії надихають, мотивують та слугують своєрідним дороговказом для читачів, що переживають свої внутрішні емоційні та психологічні травми;

- *поетична терапія*, спрямована на використання поезії для опрацювання глибоких емоцій, самовираження та натхнення та покликана стимулювати творчість, розвиток рефлексії тощо (Міллер, 1975). У цьому контексті доречно зазначити терапевтичні вірші для самозаспокоєння або вираження втрати. Це своєрідний метод арт-терапії, який використовує поезію для покращення емоційного, психологічного та фізичного стану людини. Цей підхід включає як читання, так і створення поетичних текстів, спрямованих на самовираження, рефлексію та зцілення. Поетична терапія ефективна у емоційному розвантаженні, розвитку самопізнання, подоланні стресу та травми, розвитку креативності та покращенню комунікації. Поетичну терапію вирізняє

універсальність, простота у використанні, глибокий емоційний вплив, а також можливість індивідуальної роботи. Однак варто зосередитися на тому, що для деяких людей цей метод може бути менш ефективним через недостатню близькість до літератури. Крім того, цілком необхідна підготовка відповідного фахівця, який має комплексні знання з поезії, психології та терапевтичних методів. Вартим уваги є те, що деякі клієнти можуть відчувати труднощі в створенні власних текстів, тому потрібен делікатний підхід;

- *когнітивно-орієнтована література*, що надає техніки когнітивно-поведінкової терапії, спрямовані на зміну мислення, розуміння та поведінки (Raphael, 2019). Література цього типу допомагає читачам критично оцінювати інформацію, формувати власні висновки та ставлення до описаних ситуацій. Терапевтичні твори часто пропонують багатогранний погляд на явища, заохочуючи аналізувати, порівнювати та робити висновки. Читання таких текстів розвиває когнітивні навички, зокрема увагу, пам'ять, логіку, аналіз і синтез інформації. Література допомагає формувати позитивні установки й веде до зростання, орієнтуючи читача на розв'язання проблем і досягнення цілей. Вони спонукають до пізнання нового, самовдосконалення та рефлексії (Клочек, 2020, с. 25–33; 2020, с. 320). Відповідно такі терапевтичні тексти допомагають у боротьбі зі стресом, тривожністю та депресією. Зокрема цілком дієвими є посібники з низкою практичних вправ для зняття стресу. До когнітивно-орієнтованої літератури належить науково-популярна література, призначена для доступного пояснення складних наукових концепцій, що спонукає до аналізу та глибокого розуміння світу; навчальні посібники, енциклопедії, підручники, які стимулюють когнітивний розвиток через систематизацію знань; філософська література, що спрямована на осмислення буття, моральних принципів, сенсу життя, а також розвиває абстрактне мислення та рефлексію; психологічна література, що вчить розуміти себе та інших, акцентує увагу на емоційному інтелекті та взаєминах; романи, новели чи поезія, які піднімають філософські, морально-етичні чи соціальні питання; мотиваційна література, яка надихає до саморозвитку та досягнення цілей; дитяча когнітивно-орієнтована література, а саме казки, оповідання та енциклопедії, які спрямовані на розвиток мислення та формування базових уявлень про світ; а також інтерактивна література, зокрема книги із завданнями, головоломками чи тестами, які вимагають активної участі читача (кросворди, книжки-ігри, робочі зошити для саморозвитку). Отож, когнітивно-орієнтована література виконує низку важливих функцій, зокрема освітню, мотиваційну, а також функцію соціалізації, підтримки психологічного здоров'я, культурний розвиток тощо. Відтак когнітивно-орієнтована література є потужним інструментом розвитку мислення та самопізнання, що може використовуватися в освіті, психології та саморозвитку. Такі терапевтичні тексти сприяють формуванню інтелектуального та емоційного інтелекту, а також допомагає адаптуватися до викликів сучасного світу;

- *терапевтичні метафори*, що представлені короткими історіями або притчами, які використовуються для пояснення складних понять чи емоційних станів (Ліпатов, 2021; Міллер, 1975). Відтак відбувається формування нових моделей поведінки, усвідомлення проблеми через асоціації. Яскравим прикладом є притчі для опрацювання конфліктів чи втрати сенсу життя. Це напрочуд дієвий тип терапевтичних текстів, що вирізняються коротеньким обсягом, але багатогранним і повчальним змістом.

Метафори є багатозначними, що дозволяє кожній людині інтерпретувати їх відповідно до свого досвіду та потреб. Вони працюють легко та без примусу, допомагаючи клієнту обійти захисні механізми психіки й поглянути на проблему без прямого тиску. Використовуючи метафори, терапевт активізує несвідомі процеси, які допомагають знаходити рішення. Завдяки образності та емоційності метафори легко запам'ятовуються, їхній вплив залишається тривалим. Однак варто пам'ятати, що метафори повинні відповідати культурним, мовним і особистісним особливостям клієнта, щоб бути зрозумілими та ефективними. Є декілька видів терапевтичних метафор, зокрема класичні метафори, що використовують відомі образи чи символи; індивідуальні метафори, які створюються терапевтом під конкретну ситуацію клієнта, відповідно відображаючи його унікальний досвід; природничі метафори, що використовують явища природи; казкові або міфологічні метафори, побудовані на казках чи легендах, допомагають клієнту бачити себе героєм, який здатен долати виклики; метафори процесу, що відображають зміну чи рух. Використання терапевтичних метафор сприяє підвищенню емоційної обізнаності, розширенню можливостей для інсайту, зменшенню психологічного опору, підтримці мотивації, а також тривалому впливу;

- **мотиваційна література**, спрямована на підтримку у важких життєвих ситуаціях, підвищення впевненості у собі, мотивації до змін (Костюк, 2019; Baron-Cohen & Wheelwright, 2020). Мотиваційна література часто орієнтована на вирішення конкретних проблем, досягнення успіху, розвитку особистісного потенціалу та зміцнення віри у власні сили. Такі терапевтичні тексти допомагають зміцнити віру у власні сили, надати мотивацію до дій, розширити світогляд, надати підтримку в кризових ситуаціях, навчити через приклади та практичні кейси. Однак варто тримати баланс, оскільки мотиваційна література може бути перенасичена загальними порадами, характеризувати поверховістю та створювати ілюзію дії, мати короткочасний ефект, залежати від харизми автора, а також ставити нереалістичні очікування. Однак безумовно у поєднанні з психологічними практиками, мотиваційна література може стати потужним інструментом підтримки людей під час подолання життєвих криз, у період реабілітації після травм або захворювань, для боротьби із депресією чи тривожністю тощо;

- **освітня література**, яка використовується у навчальних програмах для розвитку морально-духовних якостей, формування моральних принципів, професійного самовизначення тощо (Жулинський, 2018; Sunderland, 2017). Безперечно, освітня література має не лише дидактичну функцію, але й терапевтичний ефект, сприяючи розвитку особистості, зниженню стресу, підвищенню самоповаги та поліпшенню емоційного стану. Вона може використовуватися як інструмент для покращення когнітивного здоров'я та емоційного благополуччя через навчання, пізнання й самовдосконалення. Навчальні матеріали допомагають читачеві зрозуміти та впорядкувати інформацію про складний світ, зменшують почуття невизначеності та тривожності. Здобуття знань через освітню літературу підвищує самооцінку, зміцнює почуття компетентності та віри у власні здібності. Освітня література стимулює інтерес до навчання, нових відкриттів і реалізації потенціалу, що позитивно впливає на психічний стан. Читання освітньої літератури покращує увагу, пам'ять, мислення та здатність до аналізу, що сприяє зміцненню когнітивного здоров'я. Освітня література, особливо соціально-культурного спрямування, допомагає читачам краще розуміти інших, що сприяє

формуванню емоційного інтелекту та покращенню міжособистісних взаємин. Безумовно, сам процес навчання через освітню літературу є терапевтичним, оскільки створює відчуття прогресу, залученості та особистісного зростання.

Зазначені типи (жанри) літератури допомагають як дітям, так і дорослим долати складнощі, розвиватися емоційно та знаходити нові ресурси для гармонійного життя. Використання терапевтичної літератури дозволяє легко сформувати звичку, а відтак безперешкодно нормалізувати та збалансувати свій власний психо-емоційний стан, подбати про своє ментальне здоров'я, проаналізувати потенційні ризики, що можуть призвести до кризового сприйняття та ситуації кризи.

Переваги та обмеження кожного виду літератури. Як вже зазначалося вище, терапевтична література – це літературні твори, які використовуються для психологічної підтримки, емоційного зцілення та розвитку особистості. Відтак вона охоплює різні жанри, зокрема художню літературу, мотиваційні книги, науково-популярні тексти, казки, поезію та освітню літературу, спрямовані на саморозвиток і подолання життєвих труднощів.

Безперечними перевагами терапевтичної літератури є емоційна підтримка, оскільки терапевтична література допомагає читачам висловити емоції, подолати стрес, депресію чи тривогу (Sunderland, 2017; Wang, & Gorenstein, 2013). Терапевтична література допомагає у саморозумінні, адже прочитання відповідних літературних текстів допомагає усвідомити відповідні внутрішні конфлікти через асоціації. Крім того, терапевтична література сприяє розвитку уяви, покращує здатність до самовираження та творчого мислення. Її можна використовувати в різних вікових групах і культурних середовищах. Через знайомство з різними життєвими історіями читач глибше розуміє почуття, мотиви та дії інших людей, що сприяє розвитку соціальних навичок. Терапевтична література знижує стрес, оскільки забезпечує своєрідний відпочинок для розуму, відволікаючи від повсякденних проблем і надаючи відчуття спокою (Shrodes, 2018; Raphael, 2019). Читання стимулює мозкову активність, розвиваючи мислення, пам'ять та здатність до аналізу. Відкриття нових ідей через літературні тексти сприяє формуванню критичного та творчого мислення. А відтак читання терапевтичної літератури покращує когнітивні функції людини.

Крім того, терапевтичні тексти є підтримкою у кризових ситуаціях, зокрема допомагають знайти внутрішні ресурси для подолання втрат, депресії, тривоги чи посттравматичних переживань (Міллер, 1975). Важливі моменти (зміна роботи, втрата близької людини, переїзд) стають легшими завдяки історіям, які показують, що люди можуть долати труднощі та досягати нового рівня життя. Мотиваційні книги та історії успіху стимулюють до дій, сприяють зміцненню віри у власні сили та формують позитивний настрій (Pehrsson, 2007). Читання впливає на світогляд і цінності читача, залишаючи тривале враження і формуючи позитивні зміни. Література сприяє розширенню знань та формуванню естетичних смаків, допомагає зрозуміти різноманітність людського досвіду (Shrodes, 2018). Літературні твори знайомлять із соціальними нормами, цінностями та моделями поведінки, що полегшує взаємодію в суспільстві. Крім того, не забуваємо, що терапевтична література є ненав'язливим способом самодопомоги, який доступний більшості людей незалежно від віку, місця проживання чи фінансових можливостей. Відтак, безперечно, терапевтична література є потужним інструментом, який сприяє психологічному,

емоційному та соціальному розвитку людини. Вона допомагає опрацьовувати внутрішні конфлікти, знижує стрес, формує позитивні зміни у світогляді та надихає на дії. Завдяки універсальності та доступності терапевтична література залишається одним із найефективніших засобів підтримки особистості на шляху до гармонії. Однак працювати з терапевтичною літературою потрібно з розумом, пам'ятаючи про відповідні обмеження (Raphael, 2019; Shrodes, 2018; Sunderland, 2017):

- Неуніверсальність. Не кожен текст однаково ефективний для всіх. Відтак терапевтичні тексти мають бути ретельно відпрацьовані фахівцем та вдумливо підібрані для клієнта. Важливо пам'ятати про головний принцип – не нашкодити. На додаток до терапевтичного тексту варто також додавати рекомендації до його прочитання, що зробить процес ознайомлення з літературою легким, приємним й ефективним.

- Потреба у кваліфікованих фахівцях. Важливо правильно підібрати матеріал із допомогою терапевта. А відтак фахівець має бути ознайомлений з відповідними підходами та алгоритмами роботи з терапевтичною літературою, а також розуміти специфіку надання психологічного супроводу під час та після прочитання літературного твору.

- Обмежений вплив. Варто бути свідомими та чітко розуміти, що терапевтична література не всесильна та не може вилікувати від значних психологічних травм самотужки. Для глибоких травм потрібні додаткові методи лікування. Комплексне поєднання терапевтичної літератури та інших методів психодіагностики та лікування травм забезпечать якісний результат.

Зазначимо, що фахівець, який використовує терапевтичну літературу у своїй практиці (психолог, педагог, бібліотерапевт, коуч), має володіти широким спектром знань і вмінь, щоб забезпечити ефективність цього методу. Його компетенції повинні охоплювати як літературознавчі, так і психологічні аспекти. Відтак фахівець повинен мати як мінімум базові знання з психології, а саме теорію особистості: знання про емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти людської психіки; психологічні травми: розуміння, як травматичний досвід впливає на людину, і як література може допомогти в його опрацюванні; емпатію та рефлексію: здатність розуміти переживання клієнта та стимулювати його до саморефлексії через літературні образи.

Крім того, мати розуміння літератури, бути обізнаним в основах літературознавства (жанри літератури, їхня специфіка та вплив на емоційний стан; літературні прийоми (символізм, метафора, алегорія) та їхній вплив на читача). Важливо також розуміти культурний контекст, а саме усвідомлювати специфіку літератури різних культур і її значення для читача з різними світоглядними установками. Потрібними є знання класичної та сучасної літератури, адже уміння підбирати твори відповідно до віку, статі, соціального становища та проблематики клієнта є надважливим.

Фахівець повинен мати чітко сформовані навички роботи з текстом в аспекті (Tennant et al., 2007):

- підбору текстів, що передбачає уміння обирати відповідну літературу для терапії залежно від проблеми клієнта (тривога, депресія, криза самоідентичності);
- аналіз тексту, а саме здатність розкривати основні теми, символи та емоційні акценти тексту;
- інтерпретація тексту разом із клієнтом, зокрема уміти допомогти в осмисленні літературного твору, зосереджуючи увагу на особистісно значущих аспектах.

Крім того, фахівець повинен володіти техніками терапевтичного впливу (Raphael, 2017; Tennant et al., 2007), зокрема:

- методикою бібліотерапії (знання етапів бібліотерапії: ідентифікація, катарсис, прозоріння);
- індивідуальним підходом (уміння адаптувати методику до потреб конкретної особи);
- творчими методами (використання творчого письма, коли клієнт створює власні історії або аналізує вже готові тексти);

- розвивальними вправами (розробка інтерактивних завдань на основі літературних творів (наприклад, створення альтернативних фіналів чи аналіз вчинків героїв).

Важливо мати й відповідні комунікативні навички, зокрема навички ефективного спілкування (уміння встановлювати контакт із клієнтом, слухати його та створювати атмосферу довіри), м'якого коригування (делікатно спрямовувати клієнта до бажаних висновків, не нав'язуючи власного бачення), зворотнього зв'язку (надання конструктивного відгуку на реакції клієнта під час роботи з текстом).

Не варто забувати про етичні аспекти, а саме конфіденційність (захист особистих даних і переживань клієнта), повага до особистості (недопущення нав'язування власних ідей чи цінностей), дотримання професійної межі (уникнення перекладання відповідальності за рішення клієнта на текст або фахівця) (Жулинський, 2018; Pehrsson, & McMillen, 2007).

Фахівці повинні мати відповідну технічну підготовку, володіти цифровими інструментами (уміння працювати з електронними книгами, онлайн-бібліотеками та платформами для читання), уміло використовувати аудіокниги та інтерактивні тексти (підбирати матеріали для людей із вадами зору або тих, хто віддає перевагу слуховому сприйняттю).

Відтак перед фахівцем постає низка викликів (Міллер, 1975; Стоколос, 2019), зокрема:

- індивідуалізація підходу (не всі люди реагують на терапевтичну літературу однаково. Важливо враховувати індивідуальні особливості клієнта);
- межі застосування (розуміння, що терапевтична література є допоміжним методом і не замінює глибокої психотерапії чи медикаментозного лікування);
- культурні відмінності (не всі літературні твори мають універсальний вплив через різницю у культурному контексті чи життєвому досвіді).

Оскільки терапевтична література є динамічною галуззю, що постійно розвивається, фахівці з бібліотерапії повинні підтримувати високий рівень професійної компетентності. Це передбачає систематичне ознайомлення з новітніми дослідженнями в галузі бібліотерапії та суміжних дисциплін, таких як літературознавство, психологія та арт-терапія. Додаткова професійна освіта, включаючи курси підвищення кваліфікації та сертифікаційні програми, є рекомендованою для поглиблення знань та вдосконалення практичних навичок. Важливим аспектом професійного розвитку є рефлексія власного досвіду взаємодії з терапевтичними текстами, що сприяє глибшому розумінню реакцій клієнтів та підвищенню ефективності терапевтичного процесу.

Результати цього дослідження підкреслюють багатограний потенціал терапевтичної літератури як інструменту психологічного зцілення. Різноманітність форм, від казкотерапії до когнітивно-орієнтованої літератури, надає широкий спектр можливостей для задоволення індивідуальних потреб та проблем читачів.

Дискусія і висновки

Аналіз переваг та обмежень кожного виду літератури виявив, що, хоча терапевтична література має значний потенціал для емоційної підтримки, самопізнання та розвитку когнітивних навичок, вона не є універсальним рішенням. Ефективність цього методу залежить від ретельного вибору текстів та кваліфікації фахівця, який його застосовує. Обговорення ролі фахівця висвітлює необхідність поєднання літературознавчих та психологічних знань, а також навичок роботи з текстом та терапевтичного впливу. Важливість етичних аспектів та технічної підготовки підкреслює складність та відповідальність використання терапевтичної літератури в практиці. Виклики, такі як індивідуалізація підходу, межі застосування та культурні відмінності, вимагають від фахівців постійного навчання та рефлексії. Необхідність безперервного професійного розвитку підкреслює динамічний характер цієї галузі та важливість адаптації до потреб клієнтів.

Отже, терапевтична література є цінним інструментом для психологічної підтримки та розвитку особистості. Її ефективність залежить від ретельного вибору текстів, кваліфікації фахівця та індивідуальних потреб читача.

Як перспектива подальших досліджень у галузі терапевтичної літератури, вважаємо необхідним зосередити увагу на емпіричному дослідженні ефективності різних видів терапевтичної літератури для вирішення конкретних психологічних проблем, що дозволить розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо їх використання. Важливим напрямком є розробка та оцінка програм підготовки фахівців з терапевтичної літератури, що забезпечить якісну підготовку кваліфікованих спеціалістів.

Особливої уваги заслуговує вивчення впливу культурних факторів на ефективність терапевтичної літератури, оскільки культурні відмінності можуть суттєво впливати на сприйняття та інтерпретацію текстів. Крім того, перспективним напрямком є використання цифрових технологій для розширення доступу до терапевтичної літератури, що дозволить зробити її більш доступною для широкого кола користувачів. Ці напрямки досліджень сприятимуть подальшому розвитку та вдосконаленню терапевтичної літератури як ефективного інструменту психологічного зцілення, що відповідає викликам сучасного суспільства.

Внесок авторів: Оксана Черниш, Марина Оксютювич, Наталія Харитонova, Олег Матеюк – концептуалізація; аналіз джерел, підготовка літератури та теоретичних засад дослідження; написання манускрипту; перевірка та редакція манускрипту.

Список використаних джерел

- Жулинський, М. Г. (2018). *Література як духовна терапія*. Либідь.
Клочек, Г. Д. (2020). Література і духовне здоров'я особистості: український контекст. *Сучасна українська література і культура*, 5, 25–33.
Клочек, Г. Д. (2020). *Література і духовність: Від Шевченка до сучасності*. Академія.
Костюк, Л. П. (2019). Катарсис у процесі бібліотерапії: теоретичні засади та емпіричні результати. *Освіта і психологія*, 3, 67–72.

Ліпатов, В. М. (2021). Терапевтичний вплив літератури на психічне здоров'я: міждисциплінарний підхід. *Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова*, 25, 37–45.

Міллер, А. Ю. (1975). *Бібліотерапія як складова психотерапевтичного процесу*. Здоров'я.

Стоколос, Л. О. (2019). Бібліотерапія в освітньому процесі. *Науковий вісник НПУ ім. М. П. Драгоманова*, 12, 45–53.

Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S. (2020). The Empathy Quotient in Post-Traumatic Populations: Insights from Narrative Analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 41(2), 135–144.

Pehrsson, D., & McMillen, P. S. (2007). Bibliotherapy: Overview and implications for counselors. *Professional Counseling Digest*, 2. https://oasis.library.unlv.edu/lib_articles/27

Raphael, B. (2019). The Role of Bibliotherapy in Psychological Support for Trauma Survivors. *Journal of Traumatic Stress*, 32(4), 225–232.

Rubin, R. J. (1978). *Using bibliotherapy: A guide to theory and practice*. Oryx Press.

Shrodes, C. (2018). *Bibliotherapy in theory and practice*. University of Chicago Press.

Sunderland, M. (2017). *Using story telling as a therapeutic tool with children*. Routledge.

Tennant, R., Hiller, L., Fishwick, R., Platt, S., Joseph, S., Weich, S., ... & Stewart-Brown, S. (2007). The Warwick-Edinburgh mental well-being scale (WEMWBS): development and UK validation. *Health and Quality of Life Outcomes*, 5, 1–13. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-5-63>

Wang, Y. P., & Gorenstein, C. (2013). Assessment of depression in medical patients: a systematic review of the utility of the Beck Depression Inventory-II. *Clinics*, 68, 1274–1287. [https://doi.org/10.6061/clinics/2013\(09\)15](https://doi.org/10.6061/clinics/2013(09)15)

References

Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S. (2020). The Empathy Quotient in Post-Traumatic Populations: Insights from Narrative Analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 41(2), 135–144.

Klochok, G. D. (2020). Literature and spiritual health of the individual: the Ukrainian context. *Contemporary Ukrainian Literature and Culture*, 5, 25–33 [in Ukrainian].

Klochok, G. D. (2020). *Literature and spirituality: From Shevchenko to the present day*. Akademiya [in Ukrainian].

Kostiuk, L. P. (2019). Catharsis in the process of bibliotherapy: theoretical foundations and empirical results. *Education and Psychology*, 3, 67–72 [in Ukrainian].

Lipatov, V. M. (2021). The therapeutic influence of literature on mental health: an interdisciplinary approach. *Scientific Notes of the M. P. Dragomanov National Pedagogical University*, 25, 37–45 [in Ukrainian].

Miller, A. Yu. (1975). *Bibliotherapy as a component of the psychotherapeutic process*. Health [in Ukrainian].

Pehrsson, D., & McMillen, P. S. (2007). Bibliotherapy: Overview and implications for counselors. *Professional Counseling Digest*, 2. https://oasis.library.unlv.edu/lib_articles/27

Raphael, B. (2019). The Role of Bibliotherapy in Psychological Support for Trauma Survivors. *Journal of Traumatic Stress*, 32(4), 225–232.

Rubin, R. J. (1978). *Using bibliotherapy: A guide to theory and practice*. Oryx Press.

Stokolos, L. O. (2019). Bibliotherapy in the educational process. *Scientific Bulletin of the M. P. Dragomanov National Pedagogical University*, 12, 45–53 [in Ukrainian].

Shrodes, C. (2018). *Bibliotherapy in theory and practice*. University of Chicago Press.

Sunderland, M. (2017). *Using story telling as a therapeutic tool with children*. Routledge.

Tennant, R., Hiller, L., Fishwick, R., Platt, S., Joseph, S., Weich, S., ... & Stewart-Brown, S. (2007). The Warwick-Edinburgh mental well-being scale (WEMWBS): development and UK validation. *Health and Quality of Life Outcomes*, 5, 1–13. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-5-63>

Wang, Y. P., & Gorenstein, C. (2013). Assessment of depression in medical patients: a systematic review of the utility of the Beck Depression Inventory-II. *Clinics*, 68, 1274–1287. [https://doi.org/10.6061/clinics/2013\(09\)15](https://doi.org/10.6061/clinics/2013(09)15)

Zhulinsky, M. G. (2018). *Literature as spiritual therapy*. Lybid [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.01.25

Прорецензовано / Revised: 02.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Oksana CHERNYSH¹, PhD (Philol.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0002-2010-200X
e-mail: chernyshoxana@gmail.com

Maryna OKSIUTOVYCH¹, PhD (Philos.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-8574-4268
e-mail: kpsz_omo@ztu.edu.ua

Nataliya KHARYTONOVA¹, Senior Lecturer
ORCID ID: 0000-0002-2142-6591
e-mail: xaritonova@ukr.net

Oleg MATEYUK¹, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-4930-3091
e-mail: kpsz_moa@ztu.edu.ua

¹Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine

THERAPEUTIC LITERATURE AS A HEALING TOOL: PSYCHOLOGICAL POTENTIAL

The article examines therapeutic literature as an effective tool for psychological healing in the context of the modern world, characterized by high levels of stress and psychological challenges. Various types and forms of therapeutic literature, including fairy tale therapy, bibliotherapy, poetic therapy, cognitive-oriented literature, therapeutic metaphors, motivational, and educational literature, are analyzed. Their advantages and limitations in the context of psychological impact are identified. Particular attention is paid to the analysis of fairy tale therapy as a method that uses symbolic images to process profound emotional experiences, and bibliotherapy, which promotes self-discovery through reading fiction and motivational literature. Additionally, the study reveals the potential of therapeutic literature in emotional support, self-discovery, the development of empathy, and cognitive skills. The importance of a qualified approach to the use of therapeutic texts, which requires specialists to combine literary and psychological knowledge, as well as skills in working with text and therapeutic influence, is emphasized. The role of the specialist, their competencies, skills, and ethical aspects of working with therapeutic literature, including the need for individualization of approach and consideration of cultural differences, are considered. The article highlights the challenges faced by specialists, including the limitations of application of therapeutic literature and the need to integrate it with other methods of psychological assistance. It emphasizes the importance of continuous learning and reflection to ensure the efficacy of the therapeutic process. Prospects for further research in the field of therapeutic literature are identified, including the study of the effectiveness of various types of literature for specific psychological issues, the development of training programs for specialists, the examination of the impact of cultural factors, and the use of digital technologies to expand access to therapeutic literature.

K e y w o r d s : *therapeutic literature, psychological healing, bibliotherapy, fairy tale therapy, poetic therapy, cognitive-oriented literature.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.923:159.952
DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).20](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).20)

Тетяна ЯБЛОНСЬКА, д-р психол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-7272-9691
e-mail: t_yablonska@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Анастасія ШЕВЧУК, студ.
ORCID ID: 0009-0005-5564-3200
e-mail: rozenbergbae@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

МОТИВАЦІЯ ТА СИНДРОМ САМОЗВАНЦЯ ЯК ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ

Вступ. Проблема професійного вигорання в сучасному світі набуває все більшої актуальності через зростаючу інтенсивність праці та високі вимоги до фахівців. Серед чинників вигорання особливе місце посідають мотиваційні аспекти та внутрішні психологічні бар'єри, такі як синдром самозванця. Прагнення до професійного зростання є природною рушійною силою, але у поєднанні з сумнівами у власних силах може призвести до емоційного та фізичного виснаження.

Метою статті є з'ясування особливостей мотивації та синдрому самозванця як чинників професійного вигорання фахівців.

Методи. В ході емпіричного дослідження використано: "Опитувальник тривожності Спілбергера-Ханіна" (Ханіна Ю. Л.), Шкалу феномена самозванця П. Кланс (адап. Шевчук А., Яблонська Т.), Опитувальник "Перевірка на життєздатність" В. Шауфелі (адап. Карамушки Л.), Шкалу резильєнтності Коннора-Девідсона-10 (адап. Кіреєвої З., Односталко О., Бірон Б.), Опитувальник професійної життєстійкості (Кокур, 2021-б), Стабільність психічного здоров'я – коротка форма (адап. Носенко Е., Четвертик-Бурчак А.), Діагностику професійного вигорання (MBI-HSS, УІКПТ). Для аналізу даних використано статистичний пакет Jamovi statistical package 2.3.28. Застосовувалися метод описової статистики, критерій Колмогорова–Смірнова, U-критерій Манна-Уїтні для порівняння незалежних груп, критерій Краскала–Уолліса для незалежних вибірок, коефіцієнт кореляції Спірмена. Вибірка складала 274 осіб старше 18 років, з них жінок 82,8%, чоловіків 17,2%.

Результати. Виявлено помірні рівні професійного вигорання, тривожності, синдрому самозванця, професійної життєстійкості і стабільності психічного здоров'я, а також рівень резильєнтності вище середнього. Статистично підтверджено прямі зв'язки особистісної тривожності, перфекціонізму, резильєнтності й синдрому самозванця. На основі регресійного аналізу отримано статистично значущу модель, що пояснює 33,6% дисперсії даних щодо професійного вигорання. Відповідно до моделі, предикторами професійного вигорання є перфекціонізм, тривожність, мотиваційний компонент професійної життєстійкості та синдром самозванця, при цьому найсильніший прямий позитивний вплив на рівень вигорання має перфекціонізм.

Висновки. Виявлено, що особистісна тривожність, перфекціонізм, резильєнтність і синдром самозванця виступають чинниками професійного вигорання. Підтверджено гіпотезу про більшу вираженість професійного вигорання в юнацькому віці, що пов'язано зі складнощами професійного становлення, нестійкою мотивацією та проявами синдрому самозванця в молодих спеціалістів.

Ключові слова: професійне вигорання, синдром самозванця, мотивація, перфекціонізм, тривожність, резильєнтність, юнацький вік.

Вступ

Сучасні умови ринку праці характеризуються значною мінливістю та високими запитами до професіоналів, що часто призводить до підвищеного психологічного напруження. В умовах постійних змін і потреби демонструвати високу продуктивність питання професійного вигорання набуває особливої значущості для спеціалістів різних галузей. Актуальність вивчення професійного вигорання підсилюється сучасними умовами праці, зокрема, переходом багатьох професій в онлайн-простір та зростанням рівня стресу в умовах війни в Україні, що збільшує ризик вигорання. Ключовими психологічними чинниками, які потенційно можуть спричинити вигорання, є рівень мотивації та наявність так званого феномену самозванця – стійкого внутрішнього переконання у власній неспроможності та випадковості досягнень, навіть попри реальні успіхи. Синдром самозванця активно досліджується закордоном (Clance, & Imes, 1978; Yaffe, 2020; Freeman *et al.*, 2022), проте серед вітчизняних досліджень наявні лише окремі наукові розвідки щодо цього феномену (Водолазська, 2015; Карамушка, 2015; Мирончук, 2017; Кім, 2019; Зайчикова, 2020; Yablonska, & Shevchuk, 2024).

Професійне вигорання є серйозною проблемою, насамперед, серед фахівців соціономічних професій, діяльність яких пов'язана з інтенсивною взаємодією з

людьми. При цьому особливо актуальною стає проблема впровадження програм психологічної підтримки та розвитку навичок саморегуляції фахівців (Maslach & Goldberg, 1998). Тож розуміння різних аспектів та чинників професійного вигорання є важливим для розробки ефективних підходів його профілактики та корекції. Нестача мотивації у поєднанні з постійним відчуттям власної невідповідності здатні створювати хронічний стресовий тиск на індивіда та призводити до емоційного виснаження. Відтак, дослідження впливу мотивації та синдрому самозванця на виникнення професійного вигорання важливе як з позицій наукового розуміння природи вигорання, так і з точки зору практичної цінності. Це дозволить розкрити глибинні психологічні механізми вигорання і розробити цілеспрямовані заходи для підтримки ментального благополуччя фахівців.

Метою статті є з'ясування особливостей мотивації та синдрому самозванця як предикторів професійного вигорання фахівців.

Огляд літератури свідчить про те, що проблема професійного вигорання набуває все більшої актуальності у сучасному світі, особливо в умовах швидких соціальних змін, підвищених вимог до працівників та постійного стресу. Професійне вигорання – це комплексне явище, в структурі якого виокремлюють такі складові, як емоційне виснаження, цинічне ставлення до роботи та колективу та редукцію особистих досягнень

© Яблонська Тетяна, Шевчук Анастасія, 2025

(Грубі, 2015; Стельмах, 2022; Maslach, 1998). Його наслідки можуть бути руйнівними як для окремої особистості, так і для організації в цілому. Найбільш відомою моделлю професійного вигорання є модель К. Маслач та С. Джексона, компоненти якої перелічені вище (Maslach, 1998). Ще одна популярна модель професійного вигорання Дж. Грінберга включає п'ять фаз професійного вигорання: "медовий місяць", "нестача палива", "хронічний синдром" ("синдром менеджера"), "криза" та "пробивання стіни" (Grinberg, 2021; Стельмах, 2022).

Порівняно новим напрямком досліджень для вітчизняної психологічної науки є вивчення синдрому самозванця – феномену, який характеризується постійними сумнівами у власних професійних здібностях та страхом бути викритим як "шахрай" (Clance, & Imes, 1978; Langford, & Clance, 1993). Цей страх в результаті призводить до хронічного стресу, підвищеної тривоги та, зрештою, до професійного вигорання (Clark, 2021; Langford, & Clance, 1993; Vaughn, 2020). Дослідження показують, що особи з синдромом самозванця часто мають слабку внутрішню мотивацію та схильні приписувати свої успіхи зовнішнім факторам, таким як удача або випадковість, що посилює їхню невпевненість (Clance, & Imes, 1978; Langford, & Clance, 1993). Це створює порочне коло: відсутність віри у власні сили знижує мотивацію, що, в свою чергу, підвищує ризик вигорання. Крім того, перфекціонізм, який часто супроводжує синдром самозванця, змушує встановлювати нереалістично високі стандарти, невідповідність яким призводить до розчарування та емоційного виснаження, що є ключовими компонентами професійного вигорання (Clance, & Imes, 1978; Langford, & Clance, 1993; Vaughn, 2020; Pannhausen, 2020; Lee, 2020).

На основі теоретичного аналізу сформульовано **гіпотези дослідження**: 1) синдром самозванця та знижена мотивація виступають предикторами професійного вигорання, 2) значно більша поширеність професійного вигорання у віці ранньої дорослості пов'язана зі складнощами професійного становлення, нестійкою мотивацією та вираженістю синдрому самозванця в молодих спеціалістів.

Методи

Для отримання емпіричних даних використано методику "Опитувальник тривожності Спілбергер-Ханіна" (Ханіна Ю. Л.), Шкала феномена самозванця (П. Кланс, в

адаптації А. Шевчук, Т. Яблонської), Опитувальник "Перевірка на життєздатність" В. Шауфелі (шкала "Перфекціонізм"; в адаптації Л. Карамушки), Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10 (в адаптації З. Кіреєвої, О. Односталко, Б. Бірон), Опитувальник професійної життєстійкості (О. Кокун, 2021-б), Стабільність психічного здоров'я – коротка форма (Е. Носенко, А. Четвертик-Бурчак), Діагностика професійного "вигорання" (MBI-HSS, УІКПТ).

Для статистичного аналізу даних використано статистичний пакет Jamovi statistical package версії 2.3.28 і стандартний пакет програми MS Excel. Використано: критерій Колмогорова-Смірнова для визначення нормальності розподілу даних; статистичний критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок; однофакторний дисперсійний аналіз – критерій Краскала – Уолліса для незалежних вибірок; непараметричний коефіцієнт кореляції Спірмена – для встановлення кореляційних зв'язків між змінними.

Всі дослідницькі процедури було проведено відповідно до професійно-етичних принципів із забезпеченням конфіденційності, зворотного зв'язку та добровільної участі досліджуваних.

Вибірку дослідження склали 274 особи, з них 227 жінок та 47 чоловіків, які на момент опитування (жовтень–грудень 2024 року) мали роботу. Вік опитаних: 164 особи віком 18-22 років (59.9%), 22 особи віком 23-30 років (8.0%), 52 особи віком 31-40 років (19.0%) і 36 осіб старше 41 року (13.1%). З опитаних 71.9% мали людиноцентровану професію, 12.8% мають професію типу "Людина-Знакові системи", 7.3% – професію типу "Людина-Художній образ", 6.9% – професію "Людина-Техніка" і 1.1% – професію типу "Людина-Природа", проте за типом професії не було виявлено значущих відмінностей між групами у прояві професійного вигорання.

Результати

Аналіз відповідності сформованої вибірки дослідження передбачуваному нормальному розподілу даних показав, що показники за всіма основними шкалами відповідають критеріям нормальності розподілу, а за підшкалами методик виявлено відмінний від нормального розподіл за критерієм Колмогорова-Смірнова для великих вибірок (табл. 1), тож для встановлення статистичних зв'язків у роботі використано коефіцієнт кореляції Спірмена.

Таблиця 1

Описові статистики за досліджуваними шкалами

Шкали	Mean	Median	Mode	Standard deviation	Minimum	Maximum	Kolmogorov-Smirnov p
Професійне вигорання	66.4	65.0	64.0	12.51	32	103	0.275
Тривожність	32.0	32.0	32.0	10.88	5	62	0.642
Перфекціонізм	36.4	36.0	35.0	4.46	22	48	0.300
Синдром самозванця	56.7	56.5	51.0	14.05	26	92	0.191
Професійна життєстійкість	62.3	61.0	61.0	9.55	38	91	0.271
Резильєнтність	25.8	26.0	25.0	5.59	9	40	0.298
Стабільність психологічного здоров'я	41.8	41.5	36.0	12.53	8	69	0.760

Аналіз описових статистик показує, що у більшості досліджуваних наявні помірні прояви професійного вигорання, тривожності, синдрому самозванця і професійної життєстійкості, а також вище середнього рівень резильєнтності та помірний рівень стабільності психологічного здоров'я.

Окремо проаналізовано описові статистики субшкал методик MBI-HSS, Опитувальника професійної життєстійкості (Кокун, 2021б) та MHC-SF, а також міри центральних тенденцій за підшкалами методик MBI-HSS, професійної

життєстійкості та загального психічного здоров'я. За результатами аналізу виявлено: схильність до емоційного виснаження на рівні нижче середнього, низьку схильність до деперсоналізації та схильність до редукції особистих досягнень вище середнього за підшкалами MBI-HSS. За підшкалами компонентів професійної життєстійкості виявлено переважання середніх оцінок за емоційним та мотиваційним компонентами, а за соціальним та професійним компонентами – схильність до оцінок нижче середнього.

За параметрами загального психічного здоров'я виявлено поширеність середніх оцінок за шкалою гедонічного благополуччя, показники соціального благополуччя нижче середнього рівня та психологічного благополуччя – вище середнього рівня.

У ході подальшого аналізу масив емпіричних даних було розподілено на групи згідно з рівнями професійного вигорання. Результати частотного аналізу (табл. 2), свідчать, що низький рівень професійного вигорання притаманний 1.1% досліджуваних, рівень професійного вигорання нижче середнього виявлено у 14.2% респондентів,

середній рівень професійного вигорання – 60.9% опитаних, високий рівень професійного вигорання встановлено у 23.4% осіб і дуже високий рівень професійного вигорання виявлено лише у 0.4% опитаних.

Для встановлення зв'язків між досліджуваними показниками використано метод парних кореляцій, а саме коефіцієнт кореляції Спірмена для непараметричних вибірок; кореляції досліджуваних параметрів зі шкалою професійного вигорання представлено в табл. 3.

Таблиця 2

Частотний аналіз за рівнями професійного вигорання

Рівні професійного вигорання	Кількість опитаних	%	Cumulative %
Низький	3	1.1%	1.1%
Нижче середнього	39	14.2%	15.3%
Середній	167	60.9%	76.3%
Високий	64	23.4%	99.6%
Дуже високий	1	0.4%	100.0%

Таблиця 3

Кореляції досліджуваних шкал зі шкалою професійного вигорання

Досліджувані параметри	Spearman's rho	df	p-value
Тривожність	0.417	270	<0.001
Синдром самозванця	0.336	270	<0.001
Перфекціонізм	0.424	270	<0.001
Професійна життєстійкість загальний бал	0.256	270	<0.001
Резильєнтність	-0.033	270	0.585
Стабільність психічного здоров'я загальний бал	-0.195	270	0.001
Емоційний компонент професійної життєстійкості	0.108	270	0.076
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.285	270	<0.001
Соціальний компонент професійної життєстійкості	0.098	270	0.108
Професійний компонент професійної життєстійкості	0.272	270	<0.001
Гедонічне благополуччя	-0.306	270	<0.001
Соціальне благополуччя	-0.062	270	0.306
Психологічне благополуччя	-0.177	270	0.003

Із таблиці 3 видно, що наявні статистично значущі зв'язки шкали професійного вигорання з показниками тривожності ($p<0.001$), синдрому самозванця ($p<0.001$), перфекціонізму ($p<0.001$), професійної життєстійкості ($p<0.001$), стабільності психічного здоров'я ($p<0.001$). Також було встановлено статистично значущі зв'язки шкали професійного вигорання з підшкалами: мотиваційним компонентом професійної життєстійкості

($p<0.001$), професійним компонентом професійної життєстійкості ($p<0.001$), гедонічним ($p<0.001$) та психологічним благополуччям ($p=0.003$).

Для більш детального аналізу синдрому самозванця з матриці інтеркореляцій було виокремлено кореляційні зв'язки цього синдрому з іншими досліджуваними показниками (табл. 4).

Таблиця 4

Кореляції шкал зі шкалою синдрому самозванця з кореляційної матриці

Досліджувані параметри	Spearman's rho	df	p-value
Тривожність	0.512	270	<0.001
Професійне вигорання	0.337	270	<0.001
Перфекціонізм	0.345	270	<0.001
Професійна життєстійкість, загальний бал	0.072	270	0.237
Резильєнтність	-0.394	270	<0.001
Стабільність психічного здоров'я, загальний бал	-0.419	270	<0.001
Емоційний компонент професійної життєстійкості	0.017	270	0.783
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.029	270	0.628
Соціальний компонент професійної життєстійкості	0.054	270	0.374
Професійний компонент професійної життєстійкості	0.170	270	0.005
Гедонічне благополуччя	-0.318	270	<0.001
Соціальне благополуччя	-0.248	270	<0.001
Психологічне благополуччя	-0.508	270	<0.001

Із табл. 4 видно, що синдром самозванця має статистично значущі зв'язки з низкою показників:

- пряму кореляцію середньої сили з показником тривожності ($p<0.001$); прямі слабкі кореляції з шкалами

професійного вигорання, перфекціонізму та професійного компоненту професійної життєстійкості. Це вказує на те, що зі зростанням схильності до синдрому самозванця в особи, ймовірно, зростатиме схильність і до

професійного вигорання, а також перфекціонізму та професійного компоненту професійної життєстійкості;

- обернені кореляції середньої сили з резильєнтністю, стабільністю психічного здоров'я та підшкалою психологічного благополуччя; обернені слабкі кореляції з підшкалами гедонічного та соціального благополуччя. Це вказує на те, що чим більше в особи виражений синдром самозванця, тим менше вона відчуває гедонічне,

соціальне та психологічне благополуччя, а також тим нижчий в неї рівень резильєнтності та стабільності психічного життя загалом, і навпаки.

За допомогою методу лінійного регресійного аналізу визначено наявність зв'язків між проявом професійного вигорання та шкалами тривожності, перфекціонізму, синдрому самозванця, резильєнтністю, стабільністю психологічного здоров'я та професійною життєстійкістю (табл. 5 і 6).

Таблиця 5

Міри відповідності моделі				Overall Model Test			
Model	R	R ²	RMSE	F	df1	df2	p
1	0.579	0.336	10.2	34.0	4	269	<0.001

Таблиця 6

Таблиця коефіцієнтів моделі за шкалою професійного вигорання та іншими шкалами

Predictor	Estimate	SE	t	p	Standard Estimate
Intercept	12.9703	5.2699	2.46	0.014	
Перфекціонізм	0.7787	0.1639	4.75	<0.001	0.2779
Тривожність	0.3484	0.0677	5.15	<0.001	0.3032
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.5920	0.1863	3.18	0.002	0.1712
Синдром самозванця	0.0738	0.0541	1.36	0.0044	0.0830

За критеріями якості регресійної моделі було відхилено шкали, які мали невідповідні показники. Таким чином, регресійну модель професійного вигорання утворили шкали тривожності, перфекціонізму, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та синдрому самозванця. Перелічені шкали є предикторами професійного вигорання, а отже, чинять вплив на цей феномен, на що вказує рівень значущості $p < 0.001$, $p = 0.002$ та $p = 0.044$ (Таблиця 6). Це підтверджує, що існує зв'язок між тривожністю, перфекціонізмом, мотиваційним компонентом професійної життєстійкості, синдромом самозванця та професійним вигоранням. За регресійним рівнянням:

$$y = 12.9703 + 0.7787 \cdot x_1 + 0.3484 \cdot x_2 + 0.5920 \cdot x_3 + 0.0738 \cdot x_4 + 10.2$$

видно, що найсильніше на оцінку за загальною шкалою професійного вигорання впливали оцінки за шкалою перфекціонізму ($\text{Estimate} = 0.7787$), отже, перфекціонізм є найбільш значущим предиктором професійного вигорання. Найменш впливовим предиктором моделі виявились оцінки за шкалою синдрому самозванця, значення коефіцієнтів якої становить $\text{Estimate} = 0.0738$.

Коефіцієнт множинної кореляції $R = 0.579$ та F-критерій $= 34.0$ при показнику статистичної значущості $p < 0.001$

вказують на те, що існує пряма лінійна залежність між незалежними та залежними змінними середньої сили і модель загалом є статистично значущою. Перевірка регресійної моделі виявила, що всі показники моделі перебувають в межах норми, тому дані показники можна вважати достовірними. За коефіцієнтом множинної детермінації R^2 , значення якого становить 0.336 (табл. 5) можна зробити висновок, що вказані предиктори пояснюють ймовірність прояву професійного вигорання у 33.6% дисперсії отриманих даних. Отже, зважаючи на регресійні коефіцієнти обраних предикторів регресійної моделі можна припустити, що вони мають прямий вплив на ймовірність прояву професійного вигорання, тобто чим вищими є оцінки за шкалами перфекціонізму, тривожності, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та синдрому самозванця особистості, тим вищою є схильність до професійного вигорання.

Крім того, здійснювався пошук зв'язків досліджуваних феноменів в підгрупі осіб, які мали високі показники одночасно за шкалами професійного вигорання і синдрому самозванця. Серед загальної вибірки кількістю 274 досліджуваних таких осіб виявлено 38 (13.87% вибірки). Для цієї підгрупи досліджуваних було обраховано кореляції отриманих показників (табл. 7).

Таблиця 7

Кореляції шкал в осіб з високим проявом професійного вигорання та синдрому самозванця

Досліджувані параметри	Професійне вигорання	Синдром самозванця
Перфекціонізм	0.328 $p = 0.044$	0.609 $p < 0.001$
Тривожність	0.234 $p = 0.157$	0.400 $p = 0.013$
Професійна життєстійкість	0.280 $p = 0.089$	0.494 $p = 0.002$
Емоційний компонент професійної життєстійкості	0.025 $p = 0.880$	0.414 $p = 0.010$
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.270 $p = 0.101$	0.338 $p = 0.038$
Професійний компонент професійної життєстійкості	0.268 $p = 0.104$	0.536 $p < 0.001$
Синдром самозванця	0.412 $p = 0.004$	—

Із табл. 7 видно, що в осіб, які одночасно мають високі

показники за шкалами професійного вигорання та синдрому самозванця, показник зв'язку між цими шкалами виражений на середньому рівні (0.412, $p=0.004$). При цьому професійне вигорання корелює також зі шкалою перфекціонізму. В той самий час синдром самозванця має середньо-сильні кореляції з усіма досліджуваними показниками. Найбільш значущі з них – з перфекціонізмом (0.609, $p<0.001$), професійним компонентом професійної життєстійкості (0.536, $p<0.001$). Показники за шкалою перфекціонізму мають пряму слабку кореляцію зі шкалою професійного вигорання та пряму кореляцію середньої сили із шкалою синдрому самозванця. Це означає, що в осіб, які одночасно мають високі показники за шкалами синдрому самозванця та професійного вигорання, за більшої вираженості перфекціонізму зростає ризик розвитку синдрому самозванця та професійного вигорання.

До того ж, якщо звернути увагу на дані частотного аналізу для цієї підгрупи (табл. 8), то можна спостерігати, що одночасно високі показники за шкалами синдрому самозванця та професійного вигорання істотно частіше виявляються в осіб юнацького віку, переважно у жінок, що підтверджує результати попередніх досліджень щодо більшої схильності до прояву синдрому самозванця та професійного вигорання у жінок та в студентів, які завершують навчання та лише вступатимуть на ринок праці.

Для більш детального аналізу професійного вигорання осіб юнацького віку, кількість яких склала 162 особи, тобто 59.85% загальної вибірки, було розглянуто кореляційні зв'язки цього синдрому з іншими досліджуваними показниками (табл. 9).

Таблиця 8

Порівняння групових характеристик за статтю та віком в осіб з одночасно високими проявами професійного вигорання та синдрому самозванця

Особі з одночасно високими проявами професійного вигорання та синдрому самозванця за статтю та віком				
Стать	Вік	Кількість опитаних	% дисперсії	Кумулятивний %
Чоловіки	18-22	5	83.3%	83.3%
	23-30	0	0.0%	83.3%
	31-40	1	16.7%	100.0%
	41+	0	0.0%	100.0%
Жінки	18-22	29	90.6%	90.6%
	23-30	1	3.1%	93.7%
	31-40	0	0.0%	93.7%
	41+	2	6.3%	100.0%

Таблиця 9

Кореляції шкал зі шкалою професійного вигорання в осіб юнацького віку

Досліджувані параметри	Spearman's rho	df	p-value
Тривожність	0.415	162	<0.001
Синдром самозванця	0.374	162	<0.001
Перфекціонізм	0.423	162	<0.001
Професійна життєстійкість загальний бал	0.248	162	0.001
Резильєнтність	-0.087	162	0.266
Стабільність психічного здоров'я загальний бал	-0.193	162	0.013
Емоційний компонент професійної життєстійкості	0.065	162	0.408
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.269	162	<0.001
Соціальний компонент професійної життєстійкості	0.153	162	0.052
Професійний компонент професійної життєстійкості	0.280	162	<0.001
Гедонічне благополуччя	-0.266	162	<0.001
Соціальне благополуччя	-0.072	162	0.357
Психологічне благополуччя	-0.200	162	0.010

Із табл. 9 видно, що встановлено статистично значущі зв'язки між шкалами професійного вигорання та низкою показників професійного вигорання в осіб юнацького віку:

- пряму кореляцію середньої сили з тривожністю та перфекціонізмом; прямі слабкі кореляції з шкалами професійного вигорання та синдрому самозванця, професійної життєстійкості та її компонентів, а саме мотиваційного та професійного. Це вказує на те, що зі зростанням схильності до професійного вигорання, ймовірно, зростатиме схильність і до тривожності та перфекціонізму, а також синдрому самозванця і мотиваційного та професійного компонентів професійної життєстійкості;

- обернені слабкі кореляції з стабільністю психічного здоров'я та підшкалами гедонічного та психологічного

благополуччя. Це вказує на те, що чим більше в особі виражене професійне вигорання, тим менше вона відчуває гедонічне та психологічне благополуччя, а також має нижчий рівень стабільності психічного життя, і навпаки.

З урахуванням результатів кореляційного дослідження було побудовано регресійну модель професійного вигорання для осіб юнацького віку. За допомогою методу лінійного регресійного аналізу було отримано зв'язки між проявом професійного вигорання та шкалами тривожності, перфекціонізму, синдрому самозванця, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та гедонічним благополуччям. Результати регресійного аналізу наведено в табл. 10 і 11.

Таблиця 10

Міри відповідності моделі

				Overall Model Test			
Model	R	R ²	RMSE	F	df1	df2	p
1	0.588	0.345	10.1	16.7	5	158	<0.001

Таблиця 11

Таблиця коефіцієнтів моделі за шкалою професійного вигорання та іншими шкалами в осіб юнацького віку

Model Coefficients – Професійне вигорання в осіб юнацького віку					
Predictor	Estimate	SE	t	p	Standard Estimate
Intercept	19.9519	8.1012	2.46	0.015	
Перфекціонізм	0.7823	0.2273	3.44	<0.001	0.265
Мотиваційний компонент професійної життєстійкості	0.6629	0.2350	2.82	0.005	0.199
Гедонічне благополуччя	-0.6342	0.3271	-1.94	0.037	-0.142
Тривожність	0.2496	0.0939	2.66	0.009	0.218
Синдром самозванця	0.0981	0.0758	1.30	0.042	0.109

За критеріями якості регресійної моделі було відхилено шкали, які мали невідповідні показники. Таким чином, регресійну модель професійного вигорання в осіб юнацького віку утворили шкали перфекціонізму, тривожності, гедонічного благополуччя, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та синдром самозванця. Перелічені шкали є предикторами професійного вигорання, а отже, чинять вплив на цей феномен серед досліджуваних юнацького віку. На це вказує рівень р-значення у табл. 11, значення якого становить відповідно $p < 0.001$, $p = 0.005$, $p = 0.009$, $p = 0.037$ та $p = 0.042$, що підтверджує зв'язок між перфекціонізмом, мотиваційним компонентом професійної життєстійкості, гедонічним благополуччям, тривожністю, синдромом самозванця та професійним вигоранням в осіб юнацького віку.

За регресійним рівнянням

$$y = 19.9519 + 0.7823 \cdot x_1 + 0.6629 \cdot x_2 - 0.6342 \cdot x_3 + 0.2496 \cdot x_4 + 0.0981 \cdot x_5 + 10.1$$

видно, що найсильніше на оцінку за загальною шкалою професійного вигорання в осіб юнацького віку впливають оцінки за шкалою перфекціонізму ($\text{Estimate} = 0.7823$), отже, перфекціонізм є найбільш значущим предиктором професійного вигорання серед юнаків. Найменш впливовим предиктором даної моделі виявились оцінки за шкалою синдрому самозванця, значення оцінки коефіцієнтів якої становить $\text{Estimate} = 0.0981$.

Коефіцієнт множинної кореляції $R = 0.588$ та F-критерій $= 16.7$ при показнику статистичної значущості $p < 0.001$ вказують на те, що існує пряма лінійна залежність між незалежними та залежними змінними слабкої сили зв'язку і отримані результати не є випадковими, тобто модель загалом є статистично значущою. Також діагностика регресійної моделі виявила, що всі показники моделі перебувають в межах норми, тому отримані результати можна вважати достовірними. За коефіцієнтом множинної детермінації R^2 , значення якого становить 0.345 (Таблиця 10) можна зробити висновок, що вказані предиктори пояснюють ймовірність прояву професійного вигорання у 34.5% дисперсії отриманих даних серед опитаних юнацького віку.

Отже, зважаючи на регресійні коефіцієнти обраних предикторів регресійної моделі можна припустити, що перфекціонізм, мотиваційний компонент професійної життєстійкості, тривожність та синдром самозванця мають прямий вплив на ймовірність прояву професійного вигорання, тобто чим вищими є оцінки за шкалами перфекціонізму, тривожності, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та синдрому самозванця особистості, тим вищою є схильність до професійного вигорання в осіб юнацького віку. При цьому шкала психологічного благополуччя має обернений зв'язок зі шкалою професійного вигорання, отже, чим менше задоволення від життя отримують особи юнацького віку, тим більшою стає ймовірність розвитку професійного вигорання. На відміну від загальної регресійної моделі професійного вигорання, бачимо значущий вплив

гедонічного благополуччя на розвиток цього синдрому в осіб юнацького віку.

Дискусія і висновки

Результати проведеного кореляційного аналізу розкривають важливі аспекти взаємозв'язку професійного вигорання з такими явищами, як синдром самозванця, професійна мотивація, перфекціонізм, тривожність, резильєнтність, професійна життєстійкість та загальне психічне здоров'я. Отримані коефіцієнти визначають ті аспекти професійного вигорання, які резонують з ним.

Результати нашого дослідження кореспондуються з даними зарубіжних авторів, зокрема, П.Кланс та С. Імес, які підкреслюють істотну роль перфекціонізму і тривожності у формуванні синдрому самозванця (Clance & Imes, 1978). В контексті професійного вигорання сучасні дослідження цього феномену вказують на його зв'язок з перфекціонізмом (Leiter, & Maslach, 2016; Moore, 2018; Al Lawati et al., 2025). Тож отримані нами данні щодо значущого зв'язку професійного вигорання та тривожності і перфекціонізму вказують на прямий зв'язок середньої сили, що підтверджує та уточнює наявні дані. Отримані результати підтверджують, що чим вищою є схильність особи до переживання тривоги та прагнення до бездоганності, тим вірогідніше у неї буде вищий рівень професійного вигорання. Таким чином, постійне відчуття неспокою виснажує психічні ресурси, а прагнення до надмірних стандартів створює хронічний стрес та відчуття невідповідності, що є суттєвими факторами ризику вигорання.

Виявлені нами зв'язки між професійним вигоранням та синдромом самозванця, професійною життєстійкістю та її мотиваційним і професійним компонентами кореспондуються з висновками попередніх досліджень про те, що чим сильніше людина відчуває себе "самозванцем", тим вищим може бути її рівень професійного вигорання, що підкреслює внесок внутрішньої невпевненості (Villwock, et al., 2016; Alrayyes et al., 2020; Bravata et al., 2020; Clark et al., 2022). Дещо неочікуваним є слабкий прямий зв'язок із професійною життєстійкістю: вищий рівень життєстійкості та її складових слабо корелює з вищим вигоранням. Це може свідчити про складнішу природу взаємодії цих конструктів, можливо, вказуючи на те, що в певних умовах навіть висока життєстійкість не повністю захищає від вигорання, або ж їх зв'язок опосередкований іншими факторами.

Виявлені зв'язки між шкалою професійного вигорання та шкалами стабільності психічного здоров'я, гедонічного та психологічного благополуччя вказують на наявність певної тенденції: чим вищий рівень професійного вигорання у людини, тим нижчими є показники її психічного та гедонічного благополуччя та стабільності психічного здоров'я. Більш виразною ця тенденція є у підгрупі осіб юнацького віку: зростання вигорання асоціюється зі зменшенням відчуття гедонічного благополуччя, тобто знижується здатність відчувати радість, задоволення та позитивні емоції від життя та роботи.

Також спостерігається зв'язок із загальним психологічним благополуччям, яке охоплює відчуття сенсу життя, самоприйняття, особистісного зростання тощо, а також зі зниженням загальної стабільності психічного стану. Незважаючи на те, що ці зв'язки є статистично значущими, їх слабка вираженість говорить про те, що хоча професійне вигорання і пов'язане зі зниженням рівня психічного благополуччя та стабільності, цей зв'язок не є єдиним і визначальним. Існує багато інших факторів (як особистісних, так і зовнішніх), які також впливають на ці аспекти психіки. Таким чином, результати підтверджують наявність несприятливого впливу вигорання на загальне психічне здоров'я, але вказують на складність цієї взаємодії, де задіяно багато інших чинників (Asana, 2024).

Отже, отримані результати дослідження дають можливість комплексно розглянути проблему професійного вигорання у зв'язку із синдромом самозванця, мотивацією та іншими психологічними особливостями. Кореляційний аналіз показав, що професійне вигорання пов'язане з тривожністю та перфекціонізмом, що підкреслює роль постійного неспокою та надмірного прагнення до ідеалу як істотних факторів ризику професійного вигорання. Також виявлено слабкі прямі зв'язки з синдромом самозванця та мотиваційним і професійним компонентами професійної життєстійкості: зв'язок із синдромом самозванця вказує на вплив внутрішніх сумнівів у власних компетенціях та професійних навичках, тоді як слабкий прямий зв'язок із професійною життєстійкістю може свідчити про складність їх взаємодії або вплив додаткових факторів. Водночас, професійне вигорання має зворотні слабкі зв'язки зі стабільністю психічного здоров'я, а саме його складовими гедонічним та психологічним благополуччям, що підтверджує негативний вплив професійного вигорання на загальне самопочуття та психічну стійкість. Загалом, результати підкреслюють, що вигорання асоціюється як з певними особистісними рисами та внутрішньою невпевненістю, так і з нижчим рівнем психологічного благополуччя, хоча переважно слабкі зв'язки вказують на багатогранність факторів, що впливають на цей феномен.

На основі проведеного регресійного аналізу було отримано статистично значущу модель, що пояснює 33.6% дисперсії даних щодо професійного вигорання. За отриманою регресійною моделлю предикторами професійного вигорання визначено перфекціонізм, тривожність, мотиваційний компонент професійної життєстійкості та синдром самозванця, при цьому найсильніший прямий вплив на рівень вигорання має перфекціонізм. В той же час, синдром самозванця, хоч і має прямий зв'язок з вигоранням, виявився найменш впливовим фактором у цій моделі.

На основі результатів емпіричного дослідження можна стверджувати, що підтверджено обидві гіпотези, поставлені на початку дослідження. Таким чином, синдром самозванця та мотиваційний компонент професійної життєстійкості є предикторами професійного вигорання, хоч відіграють не провідну роль, оскільки більш впливовими виступають перфекціонізм та тривожність. Усі перелічені предиктори мають прямий вплив на розвиток професійного вигорання, отже, вищі показники перфекціонізму, тривожності, а також, згідно з моделлю, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості та синдрому самозванця впливають на збільшення ймовірності прояву професійного вигорання.

Підтверджено гіпотезу про більшу вираженість професійного вигорання в юнацькому віці, що пов'язано зі

складнощами професійного становлення, нестійкою мотивацією та проявами синдрому самозванця в молодих спеціалістів. Побудовано регресійну модель професійного вигорання в осіб юнацького віку, згідно якої близько третини опитаних мають схильність до професійного вигорання, яка може бути пояснена впливом перфекціонізму, мотиваційного компоненту професійної життєстійкості, гедонічним благополуччям, тривожністю та синдромом самозванця. Специфікою юнацького віку є те, що у розвитку професійного вигорання ключову роль відіграє також гедонічне благополуччя: чим нижчим є гедонічне благополуччя, тим вищий ризик розвитку професійного вигорання в осіб юнацького віку.

Проведене дослідження дало можливість здійснити комплексний аналіз проблеми професійного вигорання, дослідивши його взаємозв'язок із синдромом самозванця та мотивацією особистості. Подальші дослідження цієї проблеми можуть допомогти глибшому розумінню проблеми феномену професійного вигорання та його чинників.

Внесок авторів: Тетяна Яблонська – концептуалізація, методологія, інтерпретація результатів дослідження; Анастасія Шевчук – огляд літератури, збір емпіричних даних та їх валідація, статистичний аналіз даних, інтерпретація результатів дослідження.

Список використаних джерел

- Водолазська, О. О. (2015). Самооцінка та мотивація досягнень як чинники професійного становлення майбутніх психологів. *Наука і освіта*, 10, 49–54.
- Зайчикова, Т. (2020). Чинники прояву та передумови формування синдрому "професійного вигорання" у вчителів. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки*, 11(56), 57–66. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.11\(56\).05](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.11(56).05)
- Карамушка, Л. М., Бондарчук, О. І., & Гроби, Т. В. (2015). *Психологічні чинники професійного вигорання працівників державної фіскальної служби України*. Медобори-2006.
- Кім, О. В., & Бохонкова, Ю. О. (2019). Формування захисних реакцій у психолога та професійне вигорання. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 2, 170–181.
- Мирончук, Н. М. (2017). Професійне вигорання викладача вищої школи: чинники, ознаки, способи протидії. У О. А. Дубасенюк (Ред.), *Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-новатора в контексті модернізації нової української школи* (с. 62–67). Вид-во Євенок О.О.
- Степелях, О. В. (2022). Чинники професійного вигорання особистості. *Молодь і ринок*, 5(203), 76–80. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.264639>
- Al Lawati, A., Al Rawahi, N., Waladwadi, T., Almadailwi, R., Alhabshi, A., Al Lawati, H., ... & Al Sinawi, H. (2025). Impostor phenomenon: a narrative review of manifestations, diagnosis, and treatment. *Middle East Current Psychiatry*, 32(1), 18. <https://doi.org/10.1186/s43045-025-00512-2>
- Alranyes, S., Dar, U. F., Alranyes, M., Alghutayghit, A., & Alranyes, N. (2020). Burnout and imposter syndrome among Saudi young adults: The strings in the puppet show of psychological morbidity. *Saudi Medical Journal*, 41(2), 189–194. <https://doi.org/10.15537/smj.2020.2.24841>
- Asana. *America's Anatomy of Work: Burnout*. <https://resources.asana.com/americas-anatomy-of-work-burnout-ebook.html>
- Bravata, D. M., Watts, S. A., Keefer, A. L., Madhusudhan, D. K., Taylor, K. T., Clark, D. M., ... & Hagg, H. K. (2020). Prevalence, predictors, and treatment of impostor syndrome: a systematic review. *Journal of general internal medicine*, 35, 1252–1275. <https://doi.org/10.1007/s11606-019-05364-1>
- Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978). The imposter phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, research & practice*, 15(3), 241–247. <https://doi.org/10.1037/h0086006>
- Clark, P., Holden, C., Russell, M., & Downs, H. (2022). The impostor phenomenon in mental health professionals: relationships among compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction. *Contemporary family therapy*, 44(2), 185–197. <https://doi.org/10.1037/h0086006>
- Freeman, K. J., Houghton, S., Carr, S. E., & Nestel, D. (2022). Measuring impostor phenomenon in healthcare simulation educators: a validation of the clance impostor phenomenon scale and leary impostorism scale. *BMC medical education*, 22(1), 139. <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03190-4>
- Grinberg, A. S., Best, R. D., Min, K. M., Schindler, E. A., Koo, B. B., Sico, J. J., & Seng, E. K. (2021). Cluster headache: clinical characteristics and opportunities to enhance quality of life. *Current Pain and Headache Reports*, 25, 1–6. <https://doi.org/10.1007/s11916-021-00979-8>
- Langford, J., & Clance, P. R. (1993). The impostor phenomenon: Recent research findings regarding dynamics, personality and family patterns and their implications for treatment. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 30(3), 495–501. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.3.495>

- Lee, H., Anderson, C. B., Yates, M. S., Chang, S., & Chakraverty, D. (2020). Insights into the complexity of the impostor phenomenon among trainees and professionals in STEM and medicine. *Current Psychology*, 1–12, 5913–5924. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01089-1>
- Leiter, M. P., & Maslach, C. (2016). Latent burnout profiles: A new approach to understanding the burnout experience. *Burnout research*, 3(4), 89–100. <https://doi.org/10.1016/j.burn.2016.09.001>
- Maslach, C. (1998). A multidimensional theory of burnout. In Cary L. Cooper (Ed.) *Theories of Organizational Stress* (pp. 68–85). Oxford University Press.
- Maslach, C., & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and preventive psychology*, 7(1), 63–74. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(98\)80022-X](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(98)80022-X)
- Moore, E., Holding, A. C., Hope, N. H., Harvey, B., Powers, T. A., Zuroff, D., & Koestner, R. (2018). Perfectionism and the pursuit of personal goals: A self-determination theory analysis. *Motivation and Emotion*, 42, 37–49. <https://doi.org/10.1007/s11031-017-9654-2>
- Pannhausen, S., Klug, K., & Rohrmann, S. (2020). Never good enough: The relation between the impostor phenomenon and multidimensional perfectionism. *Current Psychology*, 1–14. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00613-7>
- Vaughn, A. R., Taasobshirazi, G., & Johnson, M. L. (2020). Impostor phenomenon and motivation: Women in higher education. *Studies in Higher Education*, 45(4), 780–795. <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1568976>
- Villwock, J., Sobin, L., Koester, L., Harris T. (2016). Impostor syndrome and burnout among American medical students: A pilot study. *International Journal of Medical Education*, 7, 364–369. <https://doi.org/10.5116/ijme.5801.eac4>
- Yablonska, T., & Shevchuk, A. (2024). Ukrainian adaptation of the Clance Impostor Phenomenon Scale (CIPS). *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 3(10), 61–71. <https://doi.org/10.52534/msupp3.2024.61>
- Yaffe, Y. (2020). Validation of the Clance Impostor Phenomenon Scale with female Hebrew-speaking students. *Journal of Experimental Psychopathology*, 11(4). <https://doi.org/10.1177/20438087209743>
- References**
- Al Lawati, A., Al Rawahi, N., Waladwadi, T., Almadailwi, R., Alhabsi, A., Al Lawati, H., ... & Al Sinawi, H. (2025). Impostor phenomenon: a narrative review of manifestations, diagnosis, and treatment. *Middle East Current Psychiatry*, 32(1), 18. <https://doi.org/10.1186/s43045-025-00512-2>
- Alrayyes, S., Dar, U. F., Alrayes, M., Alghutayghit, A., & Alrayyes, N. (2020). Burnout and impostor syndrome among Saudi young adults: The strings in the puppet show of psychological morbidity. *Saudi Medical Journal*, 41(2), 189–194. <https://doi.org/10.15537/smj.2020.2.24841>
- Asana. *America's Anatomy of Work: Burnout*. <https://resources.asana.com/americas-anatomy-of-work-burnout-ebook.html>
- Bravata, D. M., Watts, S. A., Keefer, A. L., Madhusudhan, D. K., Taylor, K. T., Clark, D. M., ... & Hagg, H. K. (2020). Prevalence, predictors, and treatment of impostor syndrome: a systematic review. *Journal of general internal medicine*, 35, 1252–1275. <https://doi.org/10.1007/s11606-019-05364-1>
- Clance, P. R., & Imes, S. A. (1978). The impostor phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, research & practice*, 15(3), 241–247. <https://doi.org/10.1037/h0086006>
- Clark, P., Holden, C., Russell, M., & Downs, H. (2022). The impostor phenomenon in mental health professionals: relationships among compassion fatigue, burnout, and compassion satisfaction. *Contemporary family therapy*, 44(2), 185–197. <https://doi.org/10.1037/h0086006>
- Freeman, K. J., Houghton, S., Carr, S. E., & Nestel, D. (2022). Measuring impostor phenomenon in healthcare simulation educators: a validation of the clance impostor phenomenon scale and leary impostorism scale. *BMC medical education*, 22(1), 139. <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03190-4>
- Grinberg, A. S., Best, R. D., Min, K. M., Schindler, E. A., Koo, B. B., Sico, J. J., & Seng, E. K. (2021). Cluster headache: clinical characteristics and opportunities to enhance quality of life. *Current Pain and Headache Reports*, 25, 1–6. <https://doi.org/10.1007/s11916-021-00979-8>
- Karamushka, L. M., Bondarchuk, O. I., & Grubi T. V. (2015). *Psychological factors of professional burnout among employees of the State Fiscal Service of Ukraine*. Medobory-2006.
- Kim, O. V., & Bokhonkova, Yu. O. (2019). Formation of protective reactions in psychologists and professional burnout. *Theoretical and applied problems of psychology*, 2, 170–181.
- Langford, J., & Clance, P. R. (1993). The impostor phenomenon: Recent research findings regarding dynamics, personality and family patterns and their implications for treatment. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 30(3), 495–501. <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.3.495>
- Lee, H., Anderson, C. B., Yates, M. S., Chang, S., & Chakraverty, D. (2020). Insights into the complexity of the impostor phenomenon among trainees and professionals in STEM and medicine. *Current Psychology*, 1–12, 5913–5924. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01089-1>
- Leiter, M. P., & Maslach, C. (2016). Latent burnout profiles: A new approach to understanding the burnout experience. *Burnout research*, 3(4), 89–100. <https://doi.org/10.1016/j.burn.2016.09.001>
- Maslach, C. (1998). A multidimensional theory of burnout. In Cary L. Cooper (Ed.) *Theories of Organizational Stress* (pp. 68–85). Oxford University Press.
- Maslach, C., & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied and preventive psychology*, 7(1), 63–74. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(98\)80022-X](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(98)80022-X)
- Moore, E., Holding, A. C., Hope, N. H., Harvey, B., Powers, T. A., Zuroff, D., & Koestner, R. (2018). Perfectionism and the pursuit of personal goals: A self-determination theory analysis. *Motivation and Emotion*, 42, 37–49. <https://doi.org/10.1007/s11031-017-9654-2>
- Myronchuk, N. M. (2017). Professional burnout of higher education teachers: factors, signs, and ways to counteract it. In O. A. Dubasenyuk (Ed.), *Theoretical and methodological foundations for the development and self-improvement of the personality of the innovative teacher in the context of the modernization of the new Ukrainian school: collection of scientific and methodological works* (pp. 62–67). Published by Yevenok O. O.
- Stelmakh, O. V. (2022). Factors of professional burnout. *Youth and Market*, 5(203), 76–80. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.264639>
- Pannhausen, S., Klug, K., & Rohrmann, S. (2020). Never good enough: The relation between the impostor phenomenon and multidimensional perfectionism. *Current Psychology*, 1–14. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-00613-7>
- Vaughn, A. R., Taasobshirazi, G., & Johnson, M. L. (2020). Impostor phenomenon and motivation: Women in higher education. *Studies in Higher Education*, 45(4), 780–795. <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1568976>
- Villwock, J., Sobin, L., Koester, L., Harris T. (2016). Impostor syndrome and burnout among American medical students: A pilot study. *International Journal of Medical Education*, 7, 364–369. <https://doi.org/10.5116/ijme.5801.eac4>
- Vodolazska, O. O. (2015). Self-esteem and achievement motivation as factors in the professional development of future psychologists. *Science and Education*, 10, 49–54 [in Ukrainian].
- Yablonska, T., & Shevchuk, A. (2024). Ukrainian adaptation of the Clance Impostor Phenomenon Scale (CIPS). *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology"*, 3(10), 61–71. <https://doi.org/10.52534/msupp3.2024.61>
- Yaffe, Y. (2020). Validation of the Clance Impostor Phenomenon Scale with female Hebrew-speaking students. *Journal of Experimental Psychopathology*, 11(4). <https://doi.org/10.1177/20438087209743>
- Zaychikova, T. (2020). Factors of manifestation and prerequisites for the formation of "professional burnout" syndrome in teachers. *Scientific Journal of the Mykhailo Dragomanov National University. Series 12. Psychological Sciences*, 11(56), 57–66. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.11\(56\).05](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.11(56).05)

Отримано редакцію журналу / Received: 8.01.25
Прорецензовано / Revised: 28.04.25
Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Tetiana YABLONSKA, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-7272-9691
e-mail: t_yablonska@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Anastasia SHEVCHUK, Student
ORCID ID: 0009-0005-5564-3200
e-mail: rozenbergbae@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MOTIVATION AND IMPOSTOR SYNDROME AS FACTORS OF PROFESSIONAL BURNOUT

Background. The problem of professional burnout in the modern world is becoming increasingly relevant due to the growing intensity of work and high demands on specialists. Among the factors of burnout, a special place is occupied by motivational aspects and internal psychological barriers, such as impostor syndrome. The desire for professional growth is a natural driving force, but in combination with doubts in one's own abilities, it can lead to emotional and physical exhaustion. The aim of this article is to clarify the features of motivation and the impostor syndrome as factors contributing to professional burnout among specialists.

Methods. The empirical study used: "Spilberger-Khanin Anxiety Questionnaire" (Khanina Yu. L.), P. Klans Impostor Phenomenon Scale (adapted by Shevchuk A., Yablonska T.), V. Schaufeli "Vitality Check" Questionnaire (adapted by Karamushki L.), Connor-Davidson-10 Resilience Scale (adapted by Kireeva Z., Odnostaiko O., Biron B.), Professional Vitality Questionnaire (Kokun, 2021-b), Mental Health Stability – Short Form (adapted by Nosenko E., Chetvertyk-Burchak A.), Professional Burnout Diagnostics (MBI-HSS, UIKPT). The Jamovi 2.3.28 statistical package was used to analyze the data. The descriptive statistics method, Kolmogorov–Smirnov criteria, Mann–Whitney and Kruskal–Wallis U-criterion, Spearman correlation coefficient were used. The sample consisted of 274 individuals over 18 years of age, of whom 82.8% were women and 17.2% were men.

Results. Moderate levels of professional burnout, anxiety, impostor syndrome, professional resilience, and mental health stability were revealed, as well as an above-average level of resilience. Direct relationships between personal anxiety, perfectionism, resilience, and impostor syndrome were statistically confirmed. Based on regression analysis, a statistically significant model was obtained that explains 33.6% of the variance in data on professional burnout. According to the model, the predictors of professional burnout are perfectionism, anxiety, the motivational component of professional resilience, and impostor syndrome. In contrast, perfectionism has the strongest direct positive effect on the level of burnout.

Conclusions. It was found that personal anxiety, perfectionism, resilience, and impostor syndrome are factors of professional burnout. The hypothesis that professional burnout is more severe in adolescence, which is associated with difficulties in professional formation, unstable motivation, and manifestations of impostor syndrome in young specialists, is confirmed.

Keywords: professional burnout, impostor syndrome, motivation, perfectionism, anxiety, resilience, youthful age.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 159.9+130.1+008

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).21](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).21)

Наталія ЯРМОЛІЦЬКА, канд. філос. наук, наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-1922-3496

e-mail: natashav63@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Людмила ЄВДОКИМОВА, мол. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-3214-037X

e-mail: liudmyla.yevdokymova@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Дмитро ТОВМАШ, канд. філос. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0002-4576-0703

e-mail: tovmash@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ТВОРЧОСТІ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

Вступ. Стаття присвячена аналізу творчості українського письменника Гната Хоткевича крізь призму етнопсихології та феноменології як методів дослідження колективного травматичного досвіду української культури. Розглянуто літературні твори Г. Хоткевича як носії колективного травматичного досвіду української культури, репрезентованого в художній формі. Особливу увагу приділено аналізу художніх образів і тем, у яких проявляються такі травматичні стани як відчуження, репресії, духовна роздвоєність, руйнація традиційного способу життя, індивідуальний і колективний біль, національне гноблення, трагедії історичної пам'яті. Досліджено, як інтенціональність свідомості Г. Хоткевича, яка спрямована на переживання національної ідентичності, втілюється в мовних образах та художній структурі творів письменника.

Методи. В дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує етнопсихологічний аналіз, феноменологічну редукцію, історико-культурну герменевтику та текстологічну інтерпретацію.

Результати. Виявлено, що творчість Г. Хоткевича є репрезентативною формою національної пам'яті, де індивідуальний досвід перетворюється на культурну архетипову модель переживання травми (колективної, історичної, етнічної). Встановлено, що твори Г. Хоткевича є не лише естетичними об'єктами, а й феноменами колективної пам'яті, які відображають глибинні шари етнопсихіки українського народу. Доведено, що Г. Хоткевич, синтезуючи фольклорні, історичні й особисті мотиви, формує художню парадигму, в якій національна пам'ять постає як глибоко вкорінене джерело самопізнання і духовного спротиву. У цьому сенсі творчість Г. Хоткевича виконує функцію культурної терапії, зберігаючи цілісність ідентичності в умовах історичних катастроф. Окреслено нові підходи до аналізу літературного тексту як простору травматичного досвіду, що актуалізує необхідність подальшого осмислення подібних практик у контексті сучасної гуманітаристики.

Висновки. Гнат Хоткевич не лише відображав історичні рани українського народу, а й трансформував їх у символічні образи, які сприяли консолідації національного "Я" та збереженню ідентичності.

Ключові слова: Гнат Хоткевич, етнопсихологія, феноменологія, травма, травматичний досвід, національна ідентичність, українська культура, колективна пам'ять, історична пам'ять.

Вступ

Українська культура XX ст. сформувалася в умовах масштабних історичних катаклізмів: національно-визвольні війни, голодомор, сталінські репресії, світові війни, ідеологічні заборони, русифікація та витіснення національного культурного наративу з публічного простору. Ці події стали джерелом глибоких травм не лише на рівні окремих людських доль, а й у площині колективної психіки, закладаючи підвалини трансгенераційної пам'яті та зумовлюючи специфіку національного самовідчуття. Такі історичні травми не лише змінювали структуру повсякденного життя українців, а й трансформували спосіб мислення, систему цінностей, ставлення до себе, інших і світу. Всі ці події залишили глибокий слід у національній підсвідомості, що знайшло відображення в творчості багатьох письменників. Особливо показовим є доробок Гната Хоткевича (1877–1938) – українського письменника, драматурга, публіциста, музиканта, композитора й громадського діяча, який, попри зовнішню ліричність, акумулював у собі ключові аспекти колективного болю, трансформувавши його через художнє осмислення. Г. Хоткевич був однією з найяскравіших і водночас найменш інтерпретованих постатей. Його творчість виникла у надзвичайно складний період історії України, вона ві-

дображає як особисті, так і колективні переживання народу. Попри значний художній і культурологічний потенціал, творчість Г. Хоткевича досі рідко аналізується в межах сучасної гуманітаристики, зокрема в площині феноменології культури та етнопсихології.

В українському культурному просторі постать Г. Хоткевича часто асоціюється передусім з його прозою, драматургією, музично-етнографічною діяльністю. Натомість його поетична спадщина залишається малодослідженою, проте є надзвичайно промовистою саме в контексті осмислення травматичного досвіду української культури. Поетична мова Г. Хоткевича – це особливий код, в якому зашифровано не лише переживання особистого болю, але й глибоко укорінене відчуття втрати культурного ґрунту, ідентичності, майбутнього. Г. Хоткевич був свідком і жертвою репресивної машини радянської системи, тому його творчість – це результат досвіду пригнічення, замовчування, цензурного контролю, вона стала спробою збереження цілісності особистості в умовах розщепленої ідентичності. Письменник творив у проміжку між життям і вигнанням, між буттям і забуттям, і саме ця прикордонність відкриває перспективу феноменологічного осмислення його поезики.

Актуальність обраної теми полягає в необхідності нового прочитання української літературної спадщини

XX ст. з урахуванням психологічної глибини, символічного змісту та травматичних векторів, що пронизують наративи епохи. Сучасні підходи до аналізу культурної пам'яті, зокрема через призму феноменологічної філософії та етнопсихології, дають змогу по-новому осмислити літературну творчість як форму збереження, передачі та трансформації травматичного досвіду. Запропонований комплексний аналіз творчості Г. Хоткевича, як тексту культурної травми, що поєднує індивідуальне авторське переживання з колективною психоісторією українського народу та застосування міждисциплінарного методологічного інструментарію, дозволило виявити у творах письменника приховані смисли, архетипи й емоційні коди, через які актуалізується багаторівнева картина національного буття.

Мета статті – дослідити феномени етнопсихологічної травми та способи її художньої репрезентації у творчості Г. Хоткевича, зокрема через феноменологічну оптику переживання, збереження і трансформації культурної пам'яті. Виходячи з зазначеної мети було сформовано основні *завдання* дослідження: визначити етнопсихологічні маркери колективного травматичного досвіду в українській культурі XX ст.; проаналізувати художні тексти Г. Хоткевича з точки зору феноменології суб'єктивного досвіду; виокремити механізми культурної пам'яті та ідентифікації, які виявляються в творчості письменника; порівняти індивідуальну художню інтенцію автора з колективними психокультурними патернами; показати, як література слугує простором рефлексії та реабілітації історичної пам'яті.

Джерела. Основними джерелами дослідження стали оригінальні твори Г. Хоткевича (оповідання, публіцистика, музичні есе). Також основу дослідження склали праці з етнопсихології, культурології та феноменології. Наразі використано праці з феноменології культури (Е. Гуссерль, П. Рікьор), травматології культури (К. Карут, Дж. Александер), з українського літературознавства (О. Забужко, Т. Гундорова, Ю. Шевельов та ін.).

Основу даного дослідження склав науковий доробок сучасних українських вчених, насамперед, це праці І. Данилюка, О. Богучарової, О. Забужко, В. Ільїна, В. Кременя, А. Кислинської, Г. Костюк, Є. Левченюк, С. Руденка, В. Приходька, В. Предко, Т. Траверсе, М. Тасенка, Т. Титаренко, Г. Улюри та ін. Таким чином, основна увага була зосереджена на українському науковому контексті, зокрема на ґрунтовному дослідженні історико-теоретичних основ етнопсихології (Данилюк, 2010); вивчення впливу травмувального досвіду загрози життя на особистісний розвиток українців (Danyliuk, Bohucharova, 2023); психологічних особливостей зв'язку життєстійкості та самооцінки особистості в складних життєвих ситуаціях (Predko, Schabus, Danyliuk, 2023); дослідження в області соціальної психології мистецтва; психології творчості; політична психологія та політична комунікація (Траверсе, 2020, 2023); дослідженні національної ідентичності в українській культурі та літературі, психологічний аспект наративів (Улюра, 2023); формування української національної ідентичності, культурної пам'яті та їх психологічні аспекти (Кремень, & Ільїн, 2020); вивчення кризи ідентичності, життєвих стратегій українців в умовах соціальних трансформацій, у тому числі в контексті війни та еміграції (Титаренко, 2024); дослідження стосунків між тілом і простором у дослідницькому полі феноменологічної антропології (Prykhodko, & Rudenko, 2018); дослідження феномену війни, як точки бачення матеріалістичної феноменології (Приходько, 2023); дослідження міждисциплінарних аспектів систем класифікації психічних

розладів (Rudenko, & Tasenko, 2024); передумови виникнення, історія розвитку та основні течії філософії психіатрії (Tasenko, 2022); дослідження міждисциплінарних українських практик удосконалення діагностики посттравматичного стресового розладу та тривожно-депресивних розладів з використанням методів феноменологічної філософії (Rudenko, Tasenko, & Levcheniuk, 2025).

Методи

У дослідженні було використано феноменологічний метод (Е. Гуссерль, П. Рікьор, М. Мерло-Понті), для аналізу суб'єктивного переживання травми, дослідження інтенцій свідомості автора, спрямованих на переживання і репрезентацію травматичного досвіду; етнопсихологічний підхід (Г. Костюк, Ю. Лотман), для виявлення типових для української ментальності моделей реагування на травматичні події; герменевтичний аналіз тексту, як способу інтерпретації змістовних структур, символів, алюзій; психоаналітичні елементи (К. Юнг), для реконструкції архетипових образів; меметичний аналіз, для розгляду повторюваних образів, які трансплюють колективну пам'ять; культурологічний підхід, для аналізу контекстів формування культурної травми в українській історії.

Результати

Культурна травма, на відміну від індивідуальної, є результатом колективного досвіду, що загрожує базовим засадам ідентичності. Вона виникає тоді, коли члени колективу відчують, що зазнали глибокої поразки, яка залишила слід у їхній свідомості й трансформувала їхнє бачення самих себе та свого місця в світі. Культурна травма не є простою сумою індивідуальних переживань, а набуває структури символічного контуру, вписаного у колективну пам'ять (Дж. Александер). У випадку України XX ст. йдеться про такі травматичні події як Голодомор 1932–1933 років, сталінські репресії, масові розстріли інтелігенції, депортації, русифікацію, дві світові війни, Чорнобильську катастрофу. Ці події глибоко порушили структури колективної свідомості, залишивши відкриті рани в національному дискурсі. Голодомор, як організований геноцид, мав на меті не лише фізичне знищення селянства як основи нації, але й символічну руйнацію архетипічного ладу буття. Сталінські репресії викорінювали інтелектуальну й духовну еліту, залишаючи народ без провідників. Системна політика мовного та культурного тиску формувала травму забуття, в якій українське "я" було витіснене за межі власної мови та культури. Усе це спричинило глибоку онтологічну нестійкість – втрату віри у власну суб'єктність, здатність до дії, сумнів у сенсах історії. Цей досвід, перенесений у художній дискурс, вимагає специфічного способу прочитання – такого, що розкриває не лише образи та мотиви, а й глибини національного психоафективного поля. Саме тут феноменологічний підхід дозволяє побачити не лише те, що сказано, а й те, що залишилось невимовленим: мовчання, обриви, відлуння, повтори – усе це є знаками присутності травми в тексті культури. Травма, пережита культурою, трансформується в художні форми як спосіб її подолання, тут пам'ять стає не лише тягарем, але й ресурсом ідентичності. Отже, культурна травма є не лише досвідом втрати, але й потенціалом відновлення, за умови, що вона осмислена, проговорена, трансформована через мистецтво. Будучи відомим композитором і бандуристом Г. Хоткевич вірив у те, що саме музика допомагає людині зцілитись, позбутися горя, очистити душу, підняти власне "Я". "Вам раджу: коли хочете почувати, як плаче ваша власна душа; коли хочете забути свої будні, своє горе, з'єднати в одно усі свої радості й, збільшивши їх в тисячу-тисяч разів, пережити в одну

хвилю безумної екстази; коли хочете завису підняти між Я і В с е л е н н о ю, між Я і К о с м о с о м, між Я і Н е Я; коли хочете, нарешті, пізнати дійсну музику і дійсний її вплив, – ідіть на концерт скипаля" (Хоткевич, 1929, с. 82-83).

Г. Хоткевич бачить людину як істоту вразливу, але не зламану. Саме тому його наративи зосереджені не стільки на дії, скільки на спостереженні, відчуттях, емпатійному осмисленні себе у світі. "Коли ти дивишся на велику людину і клониш коліна перед її обличчям або... спиною – невже ти думаєш, що то вона дійсно щось сотворила, щось вигадала, щось написала (хочаби навіть нові варіації на старі теми)? Вона тільки крапля в потоці свого колективу, і треба було великої попередньої роботи того колективу, аби зродити мисль великої людини; треба було мільйонів помилок, аби вона могла висловити бо-дай одну безпомилкову на десять літ гадку; треба всієї безконечності людських страждань і мук, аби в душі тої людини зродилася пара філантропійних ідей. Ні за що людство так дорого не платить, як за великість своїх великих" (Хоткевич, 1929, с. 232). Загалом, твори Г. Хоткевича свідчать про складний художній простір, в якому осмислюється національний травматичний досвід. Його тексти дозволяють глибше зрозуміти способи художньої репрезентації колективної пам'яті, внутрішнього болю та культурної ідентичності.

Результати даного дослідження можна окреслити в кількох ключових аспектах. Насамперед, це – *текст як простір колективної травматичної пам'яті*, який добре простежується в творах Г. Хоткевича, зокрема в оповіданнях, новелах, етнографічних есе, було виявлено тенденцію до тематизації болю, руйнації традиційного укладу життя, втрати ціннісних орієнтирів. Ці мотиви стали не лише елементами сюжету, вони структурно сформували наративи, які функціонували як маркери національної травми. Особливе місце в творах Г. Хоткевича посідають описи зламу між селянським життям, основаному на фольклорній та релігійній традиції й новій, насильницькій модерності радянського зразка. Також в текстах письменника часто виникають образи руйнації, втрати дому, вигнання, що є проєкціями історичних травм, таких як – знищення козацької традиції, русифікації, геноциду. Ось як описує Г. Хоткевич життя селян після скасування кріпацтва. "Велика панська усадьба в одному з приватних сел нашої України спільно прибиралася, доводилася до ладу, бо через два дні чекали приїзду самих панів. Коншині – це була колись багата фамілія, що володіла тисячами кріпаків, тисячами десятин землі. Тепер, після скасування кріпацтва, багатство поменшало, але все ж і в зменшеному вигляді всього було більш, ніж досить... Тут, у цьому багатому маєтку, все ще було так, як за часів кріпацтва, ніщо не нагадувало "епохи великих реформ", наче історія летіла мимо цього красивого бідного українського села. Величезний міцний панський будинок з фронтонами, під'їздами, баштами й різними ставнями, так само був повний слуг, покоївок, буфетчиків, дворецьких... Навіть у відносинах панського дому до маленьких хаток села мало що змінилося на перший погляд: так само мужики йшли на роботу, як давніше йшли на панщину; так само приходили до управителя за всякими потребами, скаргами; так само баби несли до двору полотно, масло, яйця, ягоди. Раби кнута стали рабами капіталу, але від того їм не стало легше, бо "право" в них усе ж залишилося тільки одне – це право на власну смерть" (Хоткевич. 1928, с. 89).

Слід зазначити, що ліричне начало в творах Г. Хоткевича не можна назвати втечею від реальності, скоріше

це був спосіб естетичної обробки болю через звук (музику), слово, природу. Письменник нібито описує етнопсихологічний код своїх героїв, окреслюючи їх у притаманній українській культурі риси – терпіння, мовчазний біль, співпереживання, що відсилають до колективної психіки. Також в ліриці Г. Хоткевича часто зустрічаються образи тиші, німоти, спустошення. Проте, мовчання не означає відсутності сенсу, а навпаки – символізує невиказаність болю, який суб'єкт переживає як онтологічну кризу. У цьому аспекті поетика Г. Хоткевича досить чітко перегукується з феноменологічним розумінням травми як того, що не піддається репрезентації в мові, що вкорінене в досвіді, який відмовляється бути висловленим. Наприклад, у віршах з архівного циклу "На самоті" ліричний герой перебуває в стані глибокої внутрішньої ізоляції, де слово перетворюється на тьм, а голос – на "відлуння без джерела". Загалом, в творах Г. Хоткевича досить значна увага приділяється мистецтву, яке, на його думку, є більш досконалішим ніж слово. "Єсть люди, котрі думають, що мистецтво в усіх своїх формах, це – найбільш соціальний фактор. Воно єдинить, купить, бо користує з безпосередньої передачі почуття. Передає його може й досконало, але в усякій разі досконаліше, ніж слово. А всяка безпосередність заслуговує на увагу вже тим, що вона безпосередність, що вона не дає розвиватись паразитові, перекупщикам. А ми, злегковаживши собі плекання поступу безпосередніх способів передачі чуття, розвивали паразита – слово, а воно нас почало дурити, бо штука говорення не "розширює" єднання почувань до границь, до того часу невідомих", як каже Гюйо, а навпаки – робить самі чуття, які передаються, вузькими й обмеженими. Це знає кожний, кому не ставало слів для виявлення свого почуття" (Хоткевич, 1929, с. 232).

Дієвим прикладом *формування наративу "мовчазного болю"* в творчості Г. Хоткевича стала повість "Камінна душа", яка є фундаментальним прикладом осмислення колективної етнопсихіки гірського українського населення – гуцулів, як носіїв цілісної, але травмованої культури. В повісті головна героїня, гуцулка Марійка, постає як образ народної душі, що втратила зв'язок із традиційними смислами. Через внутрішні монологи, конфлікт із соціальним середовищем і неможливістю реалізувати своє "Я", Г. Хоткевич створює портрет "камінної душі", застиглій у болі, відчуженій і замкненій у травмі. Саме тут проявляється феноменологічна редукція, яка дозволяє простежити, як суб'єктивне переживання втраченого сенсу перетворюється на метафору цілого культурного прошарку. Проте, феноменологію суб'єктивного болю письменник фіксує не подією, а її переживанням, розгортанням у внутрішньому просторі "Я", що узгоджується з феноменологічною установкою на "життєвий світ". Героїня Г. Хоткевича Марійка не відчуває світ, вона споглядає його крізь туман споминів і страху. Вона мовчить – і в її мовчанні звучить історія нації. "Могутньою стала природа. І діти її знали, що вона співає, квапилися виконувати її приказання. Без наміслу, без рахунку, як птиці, і пчоли, і цвіти. І лиш Маруся ходила неприкаянно в тім чаді, серед тих екстаз – і не знала, що з нею діється... тоскливо задзвенів мелодіями покликів і питань – гострий неспокій заповзав у душу Марусі... вона не розуміючи, як загнана ланя, дивилася великими очима кудись далеко-далеко. А приходила ніч, знов уставав проклятий мучитель місяць – і мов злий чарівник трубив у свій ріг, кличучи до жадди, до полету, до усолод, і простягав руки, тайну відкрити обіцяючи... сюди... сюди... шепотом-шелестом шуварів на високих

полонинах, шумом потоків, свистом вітру в смерекових сиграх обпою, обвію, засиплю квітами, дзвоненням крапель... Що творилося з нею по тих піснях нечутних, по тих снах несених, по тих думках недуманих, по тих зловних, жорстоких, безумно-солодких і прекрасних покликах – не могла би уповісти. І тужила би, тужила... – Що тобі, моя ясонько, що тобі, золото? Чим тебе скривджено, чим уражено?... скажи, донечко моя, втіхо моя, чим тебе рятувати, чого тобі бракує? – питала у Марусі свекруха. – Але що могла відповісти Маруся, коли вона й сама не знала? Не знала, чому палять її місячні ночі, чому зове невидимий голос, чому в журкотінню струмка чуються шепоти, а в шумах смерек сопілкові, флюєрні нутти. Що їй бракувало? Нічого. Достаток, свобода, безклопінність... милі люди, любі верхи – чого ж їй бракувало, ну чого?" (Хоткевич, 1932, с. 34-36).

Слід зазначити, що мистецтво, а саме – музика, була для Г. Хоткевича справжнім натхненням в його творчій діяльності, в якій мистецтво поставало не просто як форма естетичного досвіду, а як спосіб збереження цілісності особистості та громади, було справжньою терапевтичною практикою. Проте, слід зазначити, що музика для письменника була ще й феноменологічною репрезентацією болю. Зокрема гра на бандурі стала не лише художнім мотивом, а й онтологічною категорією, засобом переживання, осмислення і трансформації болю. У багатьох творах Г. Хоткевича музика стала своєрідним втіленням феноменологічного "життєвого світу", в якому індивід долає історичне насильство через естетичну співпереживальність. Також у нього музика виступає як форма пам'яті, як голос, здатний передати те, що замовчується на рівні мови. Це добре простежується в циклі оповідань Г. Хоткевича, присвячених народним музикантам, мандрівним кобзарям, які стали унікальним прикладом поєднання етнографії, художнього письма та психологічної глибини. В центрі творів письменника постає образ сліпого музиканта, як носія сакральної пам'яті, який через музику артикулює колективний біль. В оповіданні "Про що плаче бандура" музичний інструмент постає не просто як засіб самовираження, а як суб'єкт – він "плаче", "пам'ятає", "говорить". Це є прикладом феноменологічного перенесення емоції на об'єкт, що функціонує як посередник між людиною й історією. Сліпий кобзар не бачить світ, але його пальці "бачать" біль поколінь, а його бандура стає хронікою нації.

Ще одним ключовим аспектом творчості Г. Хоткевича, на який слід звернути увагу, – це *фольклор, як архетипічна структура відновлення*. Письменник свідомо звертається до фольклорної традиції, реконструюючи в творах архайчні моделі світогляду, символічного мислення, циклічну часовість. Це стає не лише етнографічним жестом, а й механізмом повернення до колективного коріння, спробою автором через такі архетипи, як герой, мати, дім, пісня "зцілити" розірвану тяглість національного існування. Така структура виконує терапевтичну функцію: травма отримує форму, яка дозволяє інтегрувати її в колективну свідомість. Також, звернення Г. Хоткевича до фольклорно-міфологічного арсеналу, означає не відтворення традиції, а її інтерпретацію в категоріях сучасної психосоціальної реальності. Так, гуцульський простір у творах письменника – це не лише географія, а символічний горизонт, у якому буття й небуття перетинаються в межовому досвіді. Гори, печери, ліси, самота – це топоси, де трагічне втілюється в ритмі природи, в простих жестах і мовчанні. "... І уснули з нею гори, повились в туман ізвори, ніч притихла, хвили стали, тіні світла вколосали. Лиш ген-ген, не знаєш-далеко, там, де в синь-

верхи повіті, тужно, тоскно, мельодійно грає гуцул на трембіті... Навчи мене, смереко, бути таким, як ти. З дня життя, з брудів і болю щоб умів вирости до сонця й усміхнутися світові. І вибачити своїй сірій минувшині і сполин самий про минулу чорну гірку в'язку тернів зробити прекрасним і стати самому чистим, як вода, що корінь твій обливає, смерічко" (Хоткевич, 1931, с. 46; 1932, с. 36, 172). Як бачимо, травма у Г. Хоткевича не артикулюється прямо, а виявляється через такі симптоми, як заціпеніння, обірвана мова, переривання ланцюгів логіки. Образи глухих просторів, тиші в горах, пісень без слів – це репрезентація "мовчазної травми", яку феноменологія описує як до-дискурсивне переживання. Власне, через відсутність прямої репрезентації й відбувається справжнє переживання травматичного: через структури замовчування, редукції, заміщення, те що в термінах Моріса Мерло-Понті постає як "переживання межового". Таким чином, можна говорити про те, що Г. Хоткевич виступає не лише як письменник, а як феноменолог нації, який через літературну форму намагається дати голос тому, що не може бути сказане – досвіду історичного болю, духовної самотності, культурного зневаження. Ось як описує такий душевний стан отця Кравевича та його матушки Г. Хоткевич в романі "Довбуш": "... Хотілося хоч іноді товариства рідних, трохи ширшої бесіди. Не було ще тоді Ніцше на світі, а то матушка залюбки повторяла би його афоризм: втомилася вже я все давати поради. Як хотілося би й мені узяти щось від інших... Так і йшло життя цієї пари, можна би сказати, тихо, якби не ота вічна нервовість, вічна збудженість отця Кравевича. Щось у цьому було з конкістадора, щось із вічного бунтівника, конфедерата. Рішуче помилково він потрапив до сутани; йому далеко більше до лиця була б якщо не кольчуга, то, в усякому разі, плащ народного трибуна. Він тоскував, він не знаходив собі місця, коли не протестував, не громив філіппіками; коли не здавалося йому, що когось організовує, щось підготовляє, до чогось готується. Мабуть, за цю рису характеру, розгадану на верхах і оцінену негативно, і злетів отець Кравевич до убогої сільської парафії. Видно, сила, яка його сюди перевела, добре знала перифразоване російське прислів'я: "Дальше едешь – тише будешь". Міркували, певно, що тут Кравевич порозумнішає. А ні – існують іще засоби. Але отець Кравевич не смирився, не упокорювався. Навпаки. Оце йому здавалося, саме тепер знайшов те поле діяльності, за яким тужив усе своє життя. Дві людини, з яких одна чула в собі колосальні засоби чину, але не чула під нею жодної ідейної обґрунтованості, і друга, що вміла все теоретично обґрунтувати, але ніколи не бачила реальних сил для здійснення своїх мрійних постулатів, – таких дві людини зійшлися, тягнені незримою силою одна до одної з різних точок земної кулі, аби доповнити одна одну й аби слово сталося дією" (Хоткевич, 2010, с. 11).

Загалом, виявлення художніх стратегій трансформації травми в творах Г. Хоткевича простежується в низці стратегій, які перетворюють травму на мистецький текст. Насамперед, це тілесність, як метафора болю – опис тілесного досвіду персонажів, як носія духовної муки (наприклад, образ сліпого кобзаря). Трансценденція через фольклор – використання народної пісні як колективного несвідомого, що акумулює досвід поколінь. Простір природи, як естетика порятунку – гори, вода, ліс як місце звільнення від тиску історичної травми. Все це вкладає Г. Хоткевич в естетику, визнаючи її вплив на людину. "Естетика, – пише він, – це – насамперед асоціація. Асоціюючи ж навіть невідповідні елементи, можна дістати бодай орнамент. Таким чином люди, що носять у собі

силу, яка може надавати чи віддавати річам дещо, – мають змогу все зробити прекрасним. В прекрасному суб'єкт має таке ж велике значіння, як об'єкт... Але це так при звичайному стані характерів і художніх речей. Коли ж яка з цих двох сторін виходить поза межі загальної звичайності – картина діаметрально міняється, тобто починає мати значіння або одно або друге" (Хоткевич, 1929, с. 233).

Драматургія Г. Хоткевича також наповнена глибоким психологічним осмислення соціального конфлікту, як травматичного зламу. Досить чітко це простежується в його п'єсах, в яких конфлікт між особистістю та колективом, між старим і новим, набуває характеру внутрішнього драматизму. В них автор описує, як герої не витримують нових реалій – вони або ламаються, або втрачають себе. В цьому виявляється парадокс, коли зовнішні буремні революційні зміни стають проекцією внутрішнього – руйнування стабільного "Я" людини. Феноменологічно це зчитується як дезорієнтація суб'єкта у власному світі. Разом з тим у творчому доробку Г. Хоткевича чітко простежується *феноменологія внутрішнього часу й національного "Я"*. У письменника простір і час часто розгортаються не як лінійні категорії, а як особистісні, суб'єктивні, "внутрішні" явища. Це відповідає феноменологічній інтенції: відображення реальності не як об'єктивного факту, а як пережитого досвіду. Через внутрішній час героя, його приглушені рефлексії, Г. Хоткевич відтворює внутрішню логіку національної ідентичності, сконструйованої в умовах травматичного розриву з історією. "Світ великий і багатоликий і все таке інше, а преціж людський розум знайшов у ньому єдності й закони, провів директивні лінії, дав кришталям осі, і може, як однаково святі добро і зло – так однаково важні урозмаїчування життя і його ж уоднолінування. І ми, різнотонні культурники, розшарпані максимумами почувань при мінімумах їх напружень – ми все ж мусимо завжди виходити з дрібних і простих істин. Як не хвастай, а поскребти – й вилізе шило з мішка. От ти поступовець. І говориш пишні слова, можеш бути навіть редактором часописі, сидіти в тюрмі, але коли ти не є поступовцем з душі, з внутрішньої суті, – твоє назадняцтво все одно вилізе колись і то цілком несподівано, там де ти не підозріваєш. Бо людина є подібною до пирога. Головне в ній – начинка. Тісто служить тільки для вдержання начинки в певних формах, а блиску надає тоносінька версточка масла. Так от культура – то ота версточка масла. А начинка може бути при тім дуже поганою" (Хоткевич, 1929, с. 234).

Авторська оптика Г. Хоткевича дозволяє розглядати індивідуальні переживання героїв як еманацию колективного несвідомого, що означає перетворення приватного болю в колективну емоційну структуру. Особисті трагедії персонажів – убивства, розлуки, приниження, втрати – завжди розміщені в ширшому історико-культурному контексті. Отже, можна говорити про те, що твір у Г. Хоткевича функціонує як простір культурної трансформації, де приватне стає символом народного. Таким символом народного став образ Довбуша в романі Г. Хоткевича. "Так закінчилось життя славного опришка. А народ не забув Довбуша, і оспівав його в найкращих своїх піснях, ов'яв поезією, чарівними легендами, і в очах народу Довбуш став героєм. Немає гуцула, дитини малої гуцульської, яка не знала би оповісти про Довбуша і його героїчну боротьбу з панами. Тихими вечорами зимовими, коли збирається, повечерявши, сім'я, старий дід оповідає минувшину і в тім конче про Довбуша. Не хочуть вірити люди, що Довбуш умер" (Хоткевич, 2010, с. 243).

Продовжуючи тему перетворення особистої втрати на колективну метафору, слід зазначити, що в цьому контексті одним із найважливіших результатів дослідження стало простеження трансформації приватного досвіду в колективний образ. Через автобіографічні алюзії та символічні конструкції (образ вигнанця, мандрівного кобзаря, забутого села) Г. Хоткевич транслює індивідуальний біль як національну парадигму. Його лірика створює міф про поета як людину, що зберігає голос спільноти тоді, коли її мова або заборонена, або знищена. Це відповідає постулатам теорії культурної травми, яка вважає мистецтво механізмом збереження колективної ідентичності в умовах історичної катастрофи.

Попри свій ненауковий характер, автобіографічний нарис Г. Хоткевича став джерелом ключових смислів для розуміння його письменницької ідентичності. В тексті його "Автобіографії" яскраво проявляється тема особистої травми письменника – духовного виключення, самотності, переслідування, а також свідомого вибору бути голосом "простих людей". Г. Хоткевич описує, як його вигнали з технічного інституту за революційну діяльність, як цензура нищила його твори, як ворожо до нього ставилась влада. Ці спогади – не лише приватна історія, а приклад трансгенераційної травми української інтелігенції, репрезентативний для всієї культурної еліти. Г. Хоткевич вважав, що його Музою є народ. Його біль – це його біль. Його німота – це його пісня (Хоткевич, 1928).

Якщо розглядати письменника як носія трансгенераційної пам'яті, то через власну життєву долю саме Г. Хоткевич уособлює долю українського інтелігента першої третини ХХ ст., який водночас був учасником, свідком і жертвою національної трагедії. Його тексти свідчать не лише про епоху, а й про тяглість травми – пам'яті, яка передається поколіннями, незважаючи на офіційне забуття, цензуру чи фізичне знищення автора. Попри все Г. Хоткевич вірив у те, що прийде "Великий Керманич Людськості – Розум. От він уже твердо виявить, що таке моральне й неморальне. Розум положить тому кінець. Він скаже, що моральним є те, що знаменує собою Поступ, що спричиняється рухові "вперед і вище", що лінію життя людини веде вгору. Все ж, що підтримує status quo прямо або понижає лінію життя, все те неморальне й має бути нищене, топтане, вириване з корінням... Що робить мене вищим, а разом зі мною моє оточення, мій нарід, світ цілий – то моральне. Що ж топче мою індивідуальність, губить кращі мої змоги, сіє велику незгоду – все те неморальне" (Хоткевич, 1929, с. 210-211).

Отже, твори Г. Хоткевича свідчать про те, що автор не просто фіксував історичні обставини чи етнографічні дані, а сформував цілісну поетику травми – культурну матрицю, в якій особисте та колективне, матеріальне та символічне, історичне та екзистенційне – невіддільні. Таким чином, його творчість виконує функцію художньої трансформації травматичного досвіду, надаючи йому змісту, структури й можливості для переосмислення наступними поколіннями.

Дискусія і висновки

Аналіз художньої спадщини Г. Хоткевича в межах етнопсихологічного та феноменологічного підходів дозволяє по-новому оцінити його внесок у формування національної ідентичності, зокрема в контексті колективного переживання травми. Проте варто зауважити, що такі підходи ще недостатньо апробовані в українському літературознавстві, особливо щодо письменників, яких у радянський період активно маргіналізували або виключали з культурного канону. У вітчизняному гуманітарному

дискурсі Г. Хоткевича частіше розглядають як просвітника, етнографа, реформатора української театральної справи або популяризатора бандурного мистецтва. Натомість феномен його художньої рефлексії над глибинною психоісторією нації, травматичними формами національного досвіду та кризою ідентичності залишається на периферії академічної уваги. У цьому дослідженні зроблено спробу подолати таке одновимірне бачення творчості Г. Хоткевича, щоб допомогти відкрити її для нових методологічних інтерпретацій.

Проте дискусійним залишається питання межі між етнографією та художністю в творах Г. Хоткевича. Частина дослідників схильна бачити в його текстах лише етнографічну фіксацію народного життя. Однак, як показує феноменологічний аналіз, багато елементів фольклору, символіки й оповідної структури мають глибше смислове навантаження: вони відтворюють колективну психічну матрицю, де травма набуває кодифікованої художньої форми.

Також дискусійним залишається питання – чи здатне мистецтво зцілити травму, чи воно лише фіксує її наслідки? У випадку Г. Хоткевича ми бачимо скоріше другу тенденцію: тексти не пропонують катарсису, а навпаки – залишають читача в стані резонансу з болем. Проте саме цей резонанс є важливим для формування культурної пам'яті, адже через мистецьку форму ми навчаємося співпереживати й осмислювати досвід поколінь.

Г. Хоткевич створює простір, у якому мовчання не є відсутністю, а способом бути. Його твори навчають бачити межі висловлюваного, уважно ставитися до контексту, до замовчуваного. Через це його спадщина сьогодні постає надзвичайно актуальною: в умовах нових травм – війни, втрат, окупації – українська культура знову повертається до питань, які вдало підмічав Г. Хоткевич, і шукає в них духовну опору.

Ще одним важливим аспектом є те, що Г. Хоткевич не просто зображав травматичні стани, а пропонує моделі їх трансформації. Через фольклор, музику, містичні й архетипічні елементи він не лише фіксує біль, а й шукає шляхи подолання, створюючи простір для катарсису, естетичного зцілення та національного оновлення. Таким чином, творчість Г. Хоткевича резонує з сучасними теоріями культурної травми, трансгенераційної пам'яті, афективної історії, зокрема через те, що вона дає можливість ідентифікувати механізми виживання культури в умовах системного насильства й забуття. Його твори можна читати як культурні "тексти виживання", де кожне слово – це акт спротиву забуттю. І водночас – спроба повернення до глибинної автентичності.

Загалом, досвід осмислення травми в творчості Гната Хоткевича є унікальним прикладом того, як література може бути не лише мистецьким актом, а й інструментом культурної пам'яті, саморефлексії та національного виживання. Його спадщина актуалізується сьогодні в контексті нових історичних випробувань, відкриваючи нам простір для розуміння того, як глибини минулого можуть формувати сенси сучасності.

Внесок авторів: Наталія Ярмоліцька – концептуалізація; аналіз джерел, підготовка літератури та теоретичних засад дослідження, написання манускрипту; перевірка та редакція манускрипту; Людмила Євдокимова – концептуалізація; аналіз джерел, підготовка літератури та теоретичних засад дослідження, написання манускрипту; перевірка та редакція манускрипту; Дмитро Товмаш – концептуалізація; аналіз джерел, підготовка літератури та теоретичних засад дослідження, написання манускрипту; перевірка та редакція манускрипту.

Список використаних джерел

- Безрукова, К., & Траверсе, Т. (2022). Концептуальна та операціональна моделі дослідження соціально-психологічних особливостей електоральних груп України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 1(15), 5–9. [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).1](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).1)
- Гундорова, Т. (2012). *Травма. Пам'ять. Ідентичність: Українська культура в посттоталітарну епоху*. Грані-Т.
- Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Кн. 1. Загальний вступ до чистої феноменології* (В. Кебуладзе, Пер. з нім.). Фоліо.
- Данилюк, І., & Богучарова, О. (2023). Вплив травматичного досвіду загрози життя на особистісний розвиток українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 2(18), 47–55. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2\(18\).7](https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2(18).7)
- Данилюк, І., Предко, В., & Кислинська, А. (2023). Психологічні особливості зв'язку життєстійкості та самооцінки особистості в складних життєвих ситуаціях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*, 2(18), 63–69. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2\(18\).9](https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2(18).9)
- Данилюк, І. В. (2010). *Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір*. "САММІТ-КНИГА".
- Забужко, О. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Факт.
- Костюк, Г. С. (1976). *Вікова психологія*. Радянська школа.
- Костюк, Г. С. (1952). *Нариси з історії вітчизняної психології XVII-XVIII ст.* Радянська школа.
- Кремень, В. Г., & Ільїн, В. В. (2020). *Людина у виходах цивілізації: від минулого – до майбутнього: Людина. Освіта. Соціум*. Грамота.
- Мерло-Понті Моріс. (2001). *Феноменологія сприйняття*. Український Центр духовної культури.
- Приходько, В. В. (2023). Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(8), 35–39. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-6/8>
- Рікер, П. (2002). *Право і справедливість*. Дух і Літера
- Тасенко, М. (2022). Передумови виникнення, історія розвитку, основні течії філософії психіатрії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 2(7), 43–51. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2022/7-8/11>
- Титаренко, Т. М. (2024). *Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах*. Імекс-ЛТД. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tytar-mono-24.pdf>
- Траверсе, Т. (2020). Політичне мислення як механізм функціонування політичної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*, 56(3), 120–126. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-56-3-120-126>
- Траверсе, Т. (2023). Трансформація Я-концепції особистості: когнітивний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*, 75(5), 151–156. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-75-5-151-156>
- Траверсе, Т., & Кравченко, С. (2022). Соціально-психологічний зміст та структура консолідації політичних груп (емпірична модель). *Політичні дослідження*, 2(4), 103–118. <http://pd.iapiend.gov.ua/article/view/269228>
- Улюра Ганна. (2023). *Писати війну*. Темпора.
- Хоткевич, Г. (1928). *Оповідання. Життєві аналогії*. (Т. 1–2). Рух.
- Хоткевич, Г. (1929). *Оповідання*. (Т. 4). Рух.
- Хоткевич, Г. (1931). *Гуцульські оповідання*. (Т. 7). Рух.
- Хоткевич, Г. (1932). *Камінна душа. Повість*. (Т. 8). Рух.
- Хоткевич, Г. (2010). *Довбуш. Історія України в романах*. Фоліо.
- Шевельов, Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*. Сучасність. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15218/file.pdf>
- Юнг, К. Г. (2018). *Архетипи і колективне несвідоме*. Центр навчальної літератури.
- Alexander, J. C. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.
- Caruth, Cathy (2017). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins UP.
- Danyliuk, I., & Bohucharova, O. (2023). The Russia–Ukraine war in Western media: A psycholinguistic modelling of the 'hybrid' phase. *East European Journal of Psycholinguistics*, 10(2), 9–20. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2023.10.2.dan>
- Predko, V., Schabus, M., & Danyliuk, I. (2023). Psychological characteristics of the relationship between mental health and hardness of Ukrainians during the war. *Frontiers in Psychology: Open Access*. (Volume 14|2023. Article number 1282326). <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1282326>
- Prykhodko, V., & Rudenko S. (2018). Body and Space Relationship in the Research Field of Phenomenological Anthropology: Blumenberg's Criticism of Edmund Husserl's "Anthropology Phobia". *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 13, 30–40. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i13.125512>
- Ricoeur, P. (2000). *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*. Le Seuil.
- Rudenko, S., & Tasenko, M. (2024). Interdisciplinary Aspects of Mental Disorders Classification Systems. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 2(9), 44–49. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/9-8/15>
- Rudenko, S., & Tasenko, M. (2024). Improving the Diagnosis of Post-traumatic Stress Disorder and Anxiety-depressive Disorders Using the

Methods of Phenomenological Philosophy: Experience of Interdisciplinary Practices in Ukraine. *Studia Warmińskie*, 61, 127–138. <https://doi.org/10.31648/sw.10789>

Rudenko, Sergii, Tasenko, Mykhailo, & Levcheniuk, Yevheniia (2025). Cosmos Containing Mental Disorders: Phenomenological Advancing for Psychopathology and Philosophy of Psychiatry. *Philosophy and Cosmology*, 34, 67–84. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/34/4>

References

Alexander, J. C. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press.

Bezrukova, K., & Traverse, T. (2022). Conceptual and operational models for studying the socio-psychological characteristics of electoral groups in Ukraine. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 1(15), 5–9 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1\(15\).1](https://doi.org/10.17721/BSP.2022.1(15).1)

Caruth, Cathy. (2017). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins UP.

Danylyuk, I., & Bogucharova, O. (2023). The impact of traumatic life-threatening experiences on the personal development of Ukrainians. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2(18), 47–55 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2\(18\).7](https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2(18).7)

Danylyuk, I., Predko, V., & Kyslynska A. (2023). Psychological features of the relationship between resilience and self-esteem of an individual in difficult life situations. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2(18), 63–69 [in Ukrainian]. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2\(18\).9](https://doi.org/10.17721/BPSY.2023.2(18).9)

Danyliuk, I., & Bohucharova, O. (2023). The Russia-Ukraine war in Western media: A psycholinguistic modelling of the 'hybrid' phase. *East European Journal of Psycholinguistics*, 10(2), 9–20. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2023.10.2.dan>

Danylyuk, I. V. (2010). *Ethnic psychology as a branch of scientific knowledge: historical and theoretical dimension*. SUMMIT-BOOK [in Ukrainian].

Gundorova, T. (2012). *Trauma. Memory. Identity: Ukrainian Culture in the Post-Totalitarian Era*. Grani-T [in Ukrainian].

Husserl, E. (2020). *Ideas of Pure Phenomenology and Phenomenological Philosophy. Book 1. General Introduction to Pure Phenomenology* (V. Kebuladze, Trans.). Folio [in Ukrainian].

Jung, Carl Gustav. (2018). *Archetypes and the Collective Unconscious*. Center for Educational Literature [in Ukrainian].

Kostyuk, G. S. (1976). *Age psychology*. Soviet school [in Ukrainian].

Kostyuk, G. S. (1952). *Essays on the history of national psychology of the 17th–18th centuries: a collection of articles*. Soviet school [in Ukrainian].

Khotkevych, G. (1928). *Stories. Life analogies*. (Vol. 1–2). Rukh [in Ukrainian].

Khotkevych, G. (1929). *Stories*. (Vol. 4). Rukh [in Ukrainian].

Khotkevych, G. 1931. *Hutsul stories*. (Vol. 7). Rukh [in Ukrainian].

Khotkevych, G. (1932). *Stone soul. Story*. (Vol. 8). Rukh [in Ukrainian].

Khotkevych, G. 2010. *Dovbush. History of Ukraine in novels*. Folio [in Ukrainian].

Kremen, V. G., & Ilyin, V. V. (2020). *Man in the challenges of civilization: from the past to the future: Man. Education. Society*. Gramota [in Ukrainian].

Merleau-Ponty Maurice. (2001). *Phenomenology of Perception*. Ukrainian Center for Spiritual Culture [in Ukrainian].

Predko, V., Schabus, M., & Danyliuk, I. (2023). Psychological characteristics of the relationship between mental health and hardness of Ukrainians during the war. *Frontiers in Psychology*. Open Access. (Volume 14)2023. Article number 1282326. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1282326>

Przyhodko, V., & Rudenko, S. (2018). Body and Space Relationship in the Research Field of Phenomenological Anthropology: Blumenberg's Criticism of Edmund Husserl's "Anthropology Phobia". *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 13, 30–40. <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i13.125512>

Przyhodko, V. V. (2023). The Phenomenon of War: The Point of View of Materialistic Phenomenology. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(8), 35–39 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-6/8>

Ricker, P. (2002). *Law and Justice*. Spirit and Letter [in Ukrainian].

Ricoeur, P. (2000). *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*. Le Seuil.

Rudenko, S., & Tasenko, M. (2024). Interdisciplinary Aspects of Mental Disorders Classification Systems. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 2(9), 44–49. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/9-8/15>

Rudenko, S., & Tasenko, M. (2024). Improving the Diagnosis of Post-traumatic Stress Disorder and Anxiety-depressive Disorders Using the Methods of Phenomenological Philosophy: Experience of Interdisciplinary Practices in Ukraine. *Studia Warmińskie*, 61, 127–138. <https://doi.org/10.31648/sw.10789>

Rudenko, Sergii, Tasenko, Mykhailo & Levcheniuk, Yevheniia (2025). Cosmos-Containing Mental Disorders: Phenomenological Advancing for Psychopathology and Philosophy of Psychiatry. *Philosophy and Cosmology*, Volume 34, 67–84. <https://doi.org/10.29202/phil-cosm/34/4>

Shevelyov, Yu. (1987). *Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941). State and status*. Suchasnist [in Ukrainian]. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15218/file.pdf>

Tasenko, M. (2022). Prerequisites for the emergence, history of development, main trends in the philosophy of psychiatry. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 2(7), 43–51 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2022/7-8/11>

Traverse, T. (2020). Political thinking as a mechanism of political identity functioning. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 56(3), 120–126. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-56-3-120-126>

Traverse, T. (2023). Transformation of the self-concept of the individual: cognitive aspect. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 75(5), 151–156 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-75-5-151-156>

Traverse, T., & Kravchenko, S. (2022). Socio-psychological content and structure of political group consolidation (empirical model). *Political Studies*, 2(4), 103–118 [in Ukrainian]. <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/269228>

Tytarenko, T. M. (2024). *My future depends on me: practices of a healthy present in war and post-war conditions*. Imeks-LTD [in Ukrainian]. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tytar-mono-24.pdf>

Ulura, Hanna. (2023). *Writing War*. Tempora [in Ukrainian].

Zabuzhko, O. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Ukrainian woman in the conflict of mythologies*. (2nd ed., rev.). Fact [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 08.03.25

Прорецензовано / Revised: 13.06.25

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.25

Nataliia YARMOLITSKA, PhD (Philos.), Researcher

ORCID ID: 0000-0002-1922-3496

e-mail: natashav63@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Liudmyla YEVDOKYMOVA, Junior Researcher

ORCID ID: 0000-0002-3214-037X

e-mail: liudmyla.yevdokymova@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Dmytro TOVMASH, PhD (Philos.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-4576-0703

e-mail: tovmash@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ETHNOPSYCHOLOGICAL AND PHENOMENOLOGICAL EXPLICATION OF TRAUMATIC EXPERIENCE IN UKRAINIAN CULTURE THROUGH THE WORKS OF HNAT KHOTKEVYCH

Background. This article is dedicated to the analysis of the works of Ukrainian writer Hnat Khotkevych through the lenses of ethnopscychology and phenomenology as methods for exploring the collective traumatic experience of Ukrainian culture. Khotkevych's literary texts are examined as carriers of collective trauma, represented in artistic form. Special attention is paid to the analysis of literary images and themes that reflect such traumatic conditions as alienation, repression, spiritual duality, the destruction of traditional lifestyles, individual and collective pain, national oppression, and the tragedies of historical memory. The study investigates how the intentionality of Khotkevych's consciousness – directed toward experiencing national identity – is embodied in the linguistic imagery and artistic structure of his works.

Methods. An interdisciplinary approach is applied, combining ethnopscychological analysis, phenomenological reduction, historical-cultural hermeneutics, and textual interpretation.

Results. It has been established that Khotkevych's work represents a form of national memory, wherein individual experiences are transformed into a cultural, archetypal model of trauma (collective, historical, and ethnic). His texts function not only as aesthetic objects but also as phenomena of collective memory, reflecting deep layers of the Ukrainian people's ethnopscychic consciousness. It is demonstrated that by synthesizing folkloric, historical, and personal motifs, Khotkevych constructed an artistic paradigm in which national memory emerges as a deeply rooted source of self-understanding and spiritual resistance. In this sense, his creative legacy fulfills a function of cultural therapy, preserving the

integrity of identity amid historical catastrophes. The study outlines new approaches to literary text analysis as a space of traumatic experience, underscoring the need for further exploration of such practices within contemporary humanities.

C o n c l u s i o n s . *Hnat Khotkevych not only depicted the historical wounds of the Ukrainian people but also transformed them into symbolic images that contributed to the consolidation of the national "self" and the preservation of identity.*

K e y w o r d s : *Hnat Khotkevych, ethnopsychology, phenomenology, trauma, traumatic experience, national identity, Ukrainian culture, collective memory, historical memory.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 355.01(02)

DOI: [https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1\(21\).22](https://doi.org/10.17721/BPSY.2025.1(21).22)

Тетяна ТРАВЕРСЕ, д-р психол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0002-9031-1173

e-mail: traversay@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ВІД ІНДИВІДУАЛЬНОГО ДО ЦИФРОВОГО:
СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ ҐАБРИЕЛЯ ТАРДА У КОНТЕКСТІ ХХІ СТ.**[до виходу у світ монографії: Слюсаревський, М. (2024). *Громадська думка і горизонти освіти*. Талком]

У сучасному динамічному світі загострилося чимало проблем. В епоху соціальних мереж та комунікацій учені звертаються до праць початку ХХ ст. "Ретроспективні аналогії – річ небезпечна. Проте минуле у свій спосіб допомагає зрозуміти теперішнє" (Шаповал, с. 13).

Зокрема, відбувається відродження ідей Ґ. Тарда у новітньому інформаційному контексті, де поряд із так званим масовим підходом (Ле Бон / *Le Bon* та ін.) він застосовує мікропідхід, в якому особливе значення має взаємодія на рівні індивідів. Тепер це набуває нового прочитання у дослідженнях середовищ цифрової взаємодії, публічної сфери, інформаційних потоків медіапростору, мережових комунікаційних кіл тощо. Погляди Ґ. Тарда (концепції наслідування, мікроповедінки, публічного обміну) позбавляються так званої архаїки і, набуваючи актуальності, використовуються як аналітичні моделі трактування явищ, подій нашого часу.

Як зазначають зарубіжні вчені, у проблемі співвідношення загального та індивідуального у суспільному розвитку Ґ. Тард здійснює соціальний аналіз, насамперед зважаючи на психічні механізми індивіда, а не на макроструктури соціуму, підкреслюючи, що загальне не перетворюється автоматично на індивідуальне. "Усе, що є загальним, не обов'язково стає індивідуальним, але все загальне має свій початок в індивідуальному" / *"tout ce qui est général ne parvient pas à devenir individuel, mais tout ce qui est général a commencé par être individuel"* (Cléret, 2014). Масштабні суспільні феномени, такі як мова, соціальні норми, вірування тощо, спочатку виникають як множина індивідуальних актів і лише потім викристалізуються в узагальнені форми.

Не всі загальні явища мають потенціал знайти відгук в індивідуальній свідомості. Суспільні інституції можуть залишатися чужими для багатьох людей, не адаптованими до їхніх індивідуальних потреб (якщо не відбувається процес їхньої інтерналізації). Соціальна політика має ризик виявитися неефективною, якщо намагатиметься нав'язати універсальні рішення без їхньої адаптації до індивідуальних (місцевих, культурних) особливостей. Ґ. Тард зазначав, що соціальне бере початок із внутрішніх індивідуальних процесів, де наслідування / *imitation* є базовим соціальним механізмом, який складається із повторення, опозиції й адаптації, та є головним рушієм соціальної взаємодії.

В. Cléret інтерпретує концепцію наслідування Ґ. Тарда у контексті сучасних теорій емоційного зараження / *emotional contagion*, а саме: імітація за Ґ. Тардом є не лише механічним копіюванням, а й динамічним афективним процесом, в якому емоції, думки та дії передаються між індивідами подібно до того, як у популяції поширюється вірус. Наслідування має й емоційний зміст, оскільки

передбачає передачу не лише поведінки, а й емоційних переживань, станів (Cléret, 2014).

Дослідники переосмислюють методологію з комунікації, масової поведінки та громадської думки, розкривають сучасний зміст трактування соціального Ґ. Тардом, ставлять його в центр сучасної мікросоціології, мережевої теорії і цифрових наук (Candea, et al., 2016; Toews, 2018); розглядають його як провідника до соціології техногенної сучасності зі зверненням до цифрових медіа, новітніх способів соціальної організації (Toews, 2022); розгортають політичне значення його ідей (Thomassen, & Szokolczai, 2011); переглядають ключові праці Ґ. Тарда у контекстах сучасних концепцій соціальної психології (Valade, 2018; Toews, 2018); розкривають історичний вплив Ґ. Тарда на соціальну думку ХХ ст. (Michaelides, & Theologou, 2009); відновлюють вагу Ґ. Тарда у контексті постструктуралістських і мережових підходів (Trainor, 2015).

Посилаючись на трактування однієї з ключових робіт Ґ. Тарда "Два елементи соціології" / *"Les deux éléments de la sociologie"*, сучасні дослідники показують, як Ґ. Тард розмежовує два базові принципи соціального життя: опозицію та наслідування, стверджуючи, що суспільство постає не як наслідок абстрактних структур, а як динамічна мережа міжособистісних взаємодій. У цих взаємодіях наслідування забезпечує поширення уявлень, дій та афектів, а опозиція є джерелом трансформації, диференціації та конфліктності (Trainor, 2015).

У праці "Закони наслідування: соціологічні етюди" / *"Les lois de l'imitation: Étude sociologique"* (1890) Ґ. Тард доводить, що будь-яке узагальнення бере початок із конкретного індивідуального досвіду, психічного акту, повторюваного через наслідування. *"Імітація, за Тардом, є не просто механічним повторенням, а афективним поширенням, зараженням бажаннями, аттитюдами і віруваннями, через що і конститується соціальне"* / *"L'imitation, chez Tarde, n'est pas une simple répétition mécanique mais une propagation affective – une contagion de désirs, d'attitudes et de croyances, à travers laquelle le social se constitue"* (Cléret, 2014). Як і в сучасних когнітивно-афективних моделях, у Ґ. Тарда емоції передаються, поширюються через безпосередній міжособистісний контакт, заражаючи (інфікуючи) інших, особливо в масових контекстах (натовп, мода, релігія). Йдеться про соціальну дійсність як резонансну мережу, мережу афективних резонансів, де соціальні зв'язки, насамперед, є каналами передачі емоцій, бажань, вірувань.

Соціальне, як універсальне, має ґенезу у множині індивідуальних актів і ритуалів, без втілення яких загальне не має реального існування (Cléret, 2014). Це стає критично важливим підґрунтям теперішніх теорій соціальної поведінки, аналізу соціальних мереж, цифрових практик, цифрових платформ як соціальних інститутів, алгоритмізації

© Траверсе Тетяна, 2025

соціального життя (цифрової нерівності, цифрової експлуатації) тощо.

Так, у праці Г. Тарда "Громадська думка і натовп" / *"L'opinion et la foule"* (1901) йдеться про природу масової свідомості, процеси поширення ідей, громадську думку як соціальний феномен, механізми її формування, відмінності її від емоційного реагування натовпу та роль засобів комунікації в її функціонуванні.

Г. Тард писав: "Насамперед, зауважимо, що в цьому слові – "Думка" – ми зазвичай сплутуємо дві речі, які насправді змішуються, – це правда, але які добрий аналіз повинен розрізнати: власне думку, тобто сукупність суджень, і загальну волю, тобто сукупність бажань. Тут ми розглядаємо переважно, але не виключно, Думку, що розуміється у першому з цих двох значень. Яким би великим не було значення Думки, незважаючи на її нинішні надмірності, ми не повинні перебільшувати її роль. Спробуємо окреслити її значення / *le domaine*. Її не слід сплутувати з двома іншими складниками / *fractions* громадського духу / *de l'esprit social*, які водночас і живлять її, і обмежують, та перебувають із нею у безстрокових диспутах стосовно меж впливу. Найперше, це Традиція, сконденсований і акумульований екстракт Думки (поглядів, настроїв) померлих, успадкування необхідних і корисних упереджень, які часто дорого обходяться живим. Інший – це те, що я називатиму збірно і скорочено – Розум / *La Raison*. Під цим я маю на увазі особисті, відносно раціональні, хоча часто нерозумні / *déraisonnables*, судження *elimu* / *élite*, яка ізолює себе і мислить поза межами народного руху, аби зупинити або спрямувати його. Найперше священники, філософи, вчені, юристи – ради, університети, суди – по чергово або водночас є втіленням цього стійкого і керівного Розуму, який чітко відрізняється як від пристрасних, баранячих / *moutonniers* поривів натовпу, так і від мотивів або віковичних принципів, що закарбувалися глибоко в їхніх серцях.

Задовго до того, як у них з'являється спільна думка / *une opinion générale*, і вони відчувають її як таку, індивіди, що складають націю, усвідомлюють наявність спільної традиції і свідомо підкоряються рішенням Розуму, який вважається вищим / *raison jugée supérieure*. Таким чином, із цих трьох гілок суспільного Розуму / *de l'esprit public* остання, яка розвивається, але й найшвидше зростає від певного моменту, – це Думка / *est l'Opinion*; і вона зростає за рахунок двох інших. Проти її періодичних атак не може встояти жодна національна інституція; перед її погрозами або викликами жоден індивідуальний Розум не може здригнутися або заїкнутися. Кому із цих двох конкурентів Думка / *Opinion* найбільше шкодить? Це залежить від її режисерів / *de ses directeurs*. Коли вони є частиною мислячої еліти / *de l'élite raisonnante*, то іноді підносять Думку / *l'Opinion* як таран, щоб розбити традиційний вал і, зруйнувавши, рознести його, що може становити небезпеку. Але коли лідерство в натовпі / *direction de la foule* надається першим-ліпшим, їм легше, спираючись на традицію, підбурювати Думку проти Розуму, та, зрештою, вона все одно перемагає.

Біда у тому, що сучасна Думка стала всесильною не тільки проти Традиції, що вже є серйозною проблемою, але й проти Розуму, судового Розуму, наукового Розуму, законодавчого Розуму і політичного Розуму, за нагоди. Якщо вона не вторгається в лабораторії вчених – єдиний досі недоторканий притулок, – вона переповнює суди, затоплює парламенти, і немає нічого більш чарівного / *de si charmant*, як цей потоп, кінця якого ніхто не може передбачити.

Окресливши це поняття, спробуємо дати йому більш точне визначення. Скажімо, Думка – це миттєва і більш-менш логічна група суджень, які у відповідь на актуальні проблеми відтворюються в численних копіях у людей тієї ж країни, того ж часу, того ж суспільства.

Усі ці умови є важливими. Важливо також, щоб кожен із цих людей / *chacune de ces personnes* мав більш-менш чітке усвідомлення схожості своїх суджень із судженнями інших людей; адже якби кожен із них вважав, що він ізолюований у своїх судженнях, жоден із них не відчував би і не втягувався б таким чином у тіснішу асоціацію зі своїми такими самими несвідомо схожими на нього" (Г. Тард, 1901, с. 39).

Громадська думка (за Г. Тардом) є не лише набором індивідуальних суджень, а й результатом взаємодії індивідів через загальну комунікацію. У порівняльному аналізі громадської думки і поведінки натовпу, Г. Тард вводить поняття публіки / *le public* як більш усвідомленої форми соціальної групи. Соціальні зв'язки, зазначає він, формуються не завжди через фізичне зібрання людей, але й через ментальні зв'язки: "публіка об'єднує людей, що не пов'язані географічно, але які поділяють [...] інтерес, практику або пристрасть до спільного об'єкта чи явища" / *"le public rassemble des individus non géographiquement reliés, mais partageant [...] un intérêt, une pratique, une passion pour un objet ou un phénomène commun"* (Тард, 1901).

Розосередженість, переважно опосередкований інформаційний зв'язок (об'єднання відбувається через читання газет, обговорення новин, реакцію на події), рефлексивність (публіка мислить, обговорює, приймає або відкидає ідеї, тим самим формує суспільну думку), історичний зв'язок із демократією (оскільки публіка є суб'єктом модерної епохи, де газети, книжки, брошури, тобто медіа створюють та звану публічність) – усе це є сутнісними ознаками публіки за Г. Тардом. Саме через публіку, як нову форму соціальної комунікації епохи модерну, виникає громадська думка / *l'opinion publique*, політичне позиціонування, розповсюдження норм і вірувань.

У ХХІ ст. ідеї Г. Тарда про публіку активно використовуються для аналізу цифрових спільнот, віртуальних публік, соціальних мереж, де просторовий поділ втрачає значення, а емоції, вірування й погляди поширюються миттєво. За таких умов механізм наслідування / *imitation* є рушійною силою громадської думки, оскільки індивіди переймають погляди через соціальні контакти, публічні дискусії у медіапросторі, мережових комунікаційних середовищах, середовищах цифрової взаємодії, які є головним засобом поширення суспільних поглядів.

У концепції Г. Тарда громадська думка трактується як результат міжособистісної комунікації, з переважною дією механізму наслідування; вона виникає завдяки поширенню ідей, наслідуванню та обговоренню; формується не спонтанно, а через постійний обмін інформацією в суспільстві завдяки засобам масової інформації. На відміну від натовпу, який реагує емоційно, ірраціонально і миттєво, громадська думка формується під впливом газет, книжок, листів (нині – телебачення, інтернету та соціальних мереж) і є результатом до певної міри осмислених дискусій. Піддаючись колективному несвідомому в натовпі, індивід втрачає індивідуальність, а будучи носієм громадської думки, – зберігає особисту точку зору.

На вітчизняних теренах відродження ідей Г. Тарда відбулося завдяки виходу у світ праці Миколи Слюсаревського "Громадська думка і горизонти освіти", яка видана у Києві видавництвом "Талком" (2024). Звертаючись до

феномена громадської думки, який є базовим у сфері соціальної психології, розкрито його особливу актуальність у контексті освітніх трансформацій та впливу масової свідомості на соціальні процеси. У монографії йдеться про унікальне дослідження громадської думки в контексті освітньої політики України. М. Слюсаревський застосовує міждисциплінарний підхід до аналізу суспільних уявлень про освіту, їхню роль у формуванні освітніх реформ і соціальних трансформацій. У монографії розглядається "поняття громадської думки, концепція Габрієля Тарда" (С. 15–27); розробляється підґрунтя, обстоюється "неілюзорність громадської думки" та визначаються її носії (С. 28–68). Громадська думка трактується як чинник освітніх реформ.

Соціологічний (соціальний) моніторинг суспільної свідомості багаторічних досліджень дає автору підстави простежити і надати соціально-психологічні інтерпретації базовим тенденціям в оцінці освіти українським суціумом. М. Слюсаревським приділено увагу "поінформованості носіїв громадської думки про освітні справи" (С. 112–121), йдеться про "динаміку довіри до вітчизняної системи освіти та керівництва освітньої галузі" (С. 122–140), висвітлено "оцінку громадянами наявного стану та перспектив розвитку освіти в Україні" (С. 141–154), виокремлено "проблеми освіти, що найбільше турбують громадян" (С. 155–169) та "громадську думку щодо реформування освіти" (С. 170–174), надано результати дослідження громадської думки стосовно "найрезонансніших освітніх нововведень" (С. 175–212).

Окремо в монографії йдеться про виклики освітньої системи, аналізуються проблеми, які формують критичне ставлення громадян України до освітньої сфери та пропонуються можливі шляхи їхнього подолання. "У процесі здійснення освітніх реформ, – зазначає М. Слюсаревський, – органи управління освітою і широка громадськість мають стати контрагентами – сторонами, що домовляються. І тоді показником їхньої домовленості та водночас передумовою подальшого поступу буде громадська думка. Менш інерційна й конструктивніша, ніж дотепер. Така, що не гальмує, а прискорює назрілі реформи" (Слюсаревський, 2024, с. 266). Книга є цінним джерелом для тих, хто причетний (залучений) до освітніх реформ, політиків і вчених, оскільки вона розкриває механізми формування суспільних настроїв, очікувань, громадської думки стосовно освіти та наслідки їхнього впливу на освітню політику, політичні рішення загалом.

Tetiana TRAVERSE, DSc (Psychol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0002-9031-1173
e-mail: traversay@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv Kyiv, Ukraine

Список використаних джерел

- Осьодло, В., Траверсе, Т. (2023). *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона*. Парламентське видавництво.
- Слюсаревський, М. (2024). *Громадська думка і горизонти освіти*. Талком.
- Шановал, Ю. І. (2023). Гюстав ле Бон у ХХІ столітті (замість передмови). У: Осьодло, В., Траверсе, Т. *Психологія і війна: незасвоєні уроки Гюстава Ле Бона* (С. 11–14). Парламентське видавництво.
- Candea, M. (Ed.). (2016). *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (2nd ed.). Routledge.
- Cléret, B. (2014). *Gabriel Tarde : L'imitation comme essence du social*. Éditions Éres. <https://www.editions-eres.com/ouvrage/3563/gabriel-tarde>
- Michaelides, P. G., & Theologou, K. (2009). Joseph Schumpeter and Gabriel Tarde on technological change and social evolution. *European Journal of the History of Economic Thought*, 16(2), 255–273.
- Tarde, G. (1890). *Les lois de l'imitation: Étude sociologique*. Félix Alcan.
- Tarde, G. (1901). *L'opinion et la foule*. Félix Alcan.
- Thomassen, B., & Szakolczai, Á. (2011). Gabriel Tarde as political anthropologist. *International Political Anthropology*, 4(1), 41–60.
- Toews, D. (2018). Tarde and Simmel on sociability and unsociability. In M. H. Jacobsen (Ed.), *The contemporary Goffman* (pp. 133–150). Routledge.
- Toews, D. (2022). *Gabriel Tarde: The future of the artificial*. Routledge.
- Trainor, S. (Trans.). (2015). The two elements of sociology [Les deux éléments de la sociologie]. In M. Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde* (2nd ed., pp. 37–55). Routledge.
- Valade, B. (2018). On Gabriel Tarde's *Psychologie économique*. In P. Steiner, F. Audier, & B. Valade (Eds.), *Sociologie et économie: Regards croisés sur quelques classiques* (pp. 145–158). CNRS Éditions.

References

- Candea, M. (Ed.). (2016). *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (2nd ed.). Routledge.
- Cléret, B. (2014). *Gabriel Tarde : L'imitation comme essence du social*. Éditions Éres. <https://www.editions-eres.com/ouvrage/3563/gabriel-tarde>; https://shs.cairn.info/article/EMS_REMYE_2014_01_0117/pdf?lang=fr
- Michaelides, P. G., & Theologou, K. (2009). Joseph Schumpeter and Gabriel Tarde on technological change and social evolution. *European Journal of the History of Economic Thought*, 16(2), 255–273.
- Osyodlo, V., & Traverse, T. (2023). *Psychology and war: The unlearned lessons of Gustave Le Bon*. Parliamentary Publishing House [in Ukraine].
- Shapoval, Y. I. (2023). Gustave Le Bon in the 21st century (instead of a preface). In V. Osyodlo & T. Traverse, *Psychology and war: The unlearned lessons of Gustave Le Bon* (P. 11–14). Parliamentary Publishing House [in Ukraine].
- Slyusarevskiy, M. (2024). *Public opinion and the horizons of education*. Talkom [in Ukraine].
- Tarde, G. (1890). *Les lois de l'imitation: Étude sociologique*. Félix Alcan.
- Tarde, G. (1901). *L'opinion et la foule*. Félix Alcan.
- Thomassen, B., & Szakolczai, Á. (2011). Gabriel Tarde as political anthropologist. *International Political Anthropology*, 4(1), 41–60.
- Toews, D. (2018). Tarde and Simmel on sociability and unsociability. In M. H. Jacobsen (Ed.), *The contemporary Goffman* (P. 133–150). Routledge.
- Toews, D. (2022). *Gabriel Tarde: The future of the artificial*. Routledge.
- Trainor, S. (Trans.). (2015). The two elements of sociology [Les deux éléments de la sociologie]. In M. Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde* (2nd ed., p. 37–55). Routledge.
- Valade, B. (2018). On Gabriel Tarde's *Psychologie économique*. In P. Steiner, F. Audier, & B. Valade (Eds.), *Sociologie et économie: Regards croisés sur quelques classiques* (P. 145–158). CNRS Éditions.

Отримано редакцією журналу / Received: 27.01.25
Схвалено до друку / Accepted: 18.03.25

FROM THE INDIVIDUAL TO THE DIGITAL:

GABRIEL TARDE'S SOCIAL IDEAS IN THE CONTEXT OF THE XXI ST CENTURY

[Forthcoming in the monograph: Slyusarevskiy, M. (2024). *Public opinion and the horizons of education*. Talkom]

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 1(21)

Редактор І. Давиденко

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Opinions, statements, accuracy of the quotations, economic and statistical data, terminology, proper names and other information are made on the responsibility of the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials.

Формат 60x84^{1/8}. Обл.-вид. арк. 26,6. Ум. друк. арк. 19,2. Наклад 300. Зам. № 225-11469
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Пс3.
Підписано до друку 26.06.25

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02